

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek och är fritt att använda. Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitized at Gothenburg University Library and is free to use. All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text. This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

Rapport

R11:1988

**Doktrin och täthet
i svenskt stadsbyggande
1875–1975**

Johan Rådberg

INSTITUTET FÖR
BYGGDOKUMENTATION

Accnr

Placé *Ser*

*R
Jull*

BYGGDOK

Institutet för byggdokumentation
Hälsingegatan 47
113 31 Stockholm, Sweden
Tel 08-34 01 70
Telefax 08-32 48 59

Byggeforskningsrådet

R11:1988

Johan Rådberg

DOKTRIN OCH TÄTHET

i svenskt stadsbyggande 1875-1975

Denna rapport hänför sig till forskningsanslag 821722-8
från Statens råd för byggnadsforskning till Johan Rådberg,
Stockholm.

REFERAT

Rapporten utgörs av en doktorsavhandling framlagd vid Arkitektursektionen vid Kungliga Tekniska Högskolan. Avhandlingen analyserar det svenska stadsbyggandet under perioden 1875-1975 med hänsyn till bebyggelse-tätheten. Stor vikt läggs vid de olika ideologier eller *doktriner*, som varit förhärskande under olika perioder inom det moderna stadsbyggandet. Den regularistiska doktrinen (Haussmannsystemet) infördes genom 1874 års BS. Dess kännetecken var tät kvartersbebyggelse, 4-5-vånings hyreshus. Under den följande perioden 1905-1930 var *trädgårdsstadsdoktrinen* vägledande; stadsidealet var den låga, måttligt täta svenska småstaden - tvåvåningsstaden. 1930 avlöstes denna av den *funktionalistiska* doktrinen, vars grundidé var fritt placerade höga hyreshus. Denna stadstyp utvecklades för att åstadkomma hygieniska bostäder även där hög täthet förutsattes. Avhandlingen beskriver hur de olika doktrinerna har tagit sig uttryck i svensk byggnadslagstiftning, idédebatt och stadsbyggande.

I Byggnadsforskningsrådets rapportserie redovisar forskaren sitt anslagsprojekt. Publiceringen innebär inte att rådet tagit ställning till åsikter, slutsatser och resultat.

Allt mångfaldigande av innehållet i denna bok, eller delar därav, är enligt lagen (1960:729) om upphovsrätt till litterära eller konstnärliga verk förbjudet utan tillstånd av författaren eller förlaget. Förbudet gäller varje form av mångfaldigande, inklusive fotostatkopiering, duplicering eller bandinspelning och avser såväl text som illustrationer.

Copyright: Johan Rådberg och Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm 1988

R11:1988

ISBN 91-540-4839-7
Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm

Spångbergs Tryckeri AB, Stockholm 1988

Innehåll

- 1. Täthetsfrågan - en introduktion 5**
 - Hur tätt skall vi bygga? 5
 - Hur mäter man tätheten? 7
 - Hur tätt har vi byggt? 21
 - Om avhandlingens syfte och upplägning. 31

- 2. Stadsbyggarna och täthetsfrågan 37**
 - Historiska texter om täthetsfrågan 37
 - 1850-1900. Baron G E Haussmann 39
 - Reinhard Baumeister 47
 - Camillo Sitte 49
 - Joseph Stübben 50
 - 1900-1930. Ebenezer Howard 54
 - Raymond Unwin 58
 - K A Hoepfner 64
 - Anton Hoenig 67
 - 1930-1945. Le Corbusier 72
 - Walter Gropius 79
 - J L Sert (CIAM) 84
 - Patrick Abercrombie 88
 - Victor Gruen 90
 - Jane Jacobs 93

- 3. Stadsideal och doktriner 1850-1975 97**
 - Doktrinbegreppet 97
 - 1850- Regularismen 105
 - 1900- Trädgårdsstaden 110
 - 1930- Funktionalismen 114
 - Sammanfattning 127

- 4. 1875-1905 Den första förtätningsvågen 131**
 - Prolog - täthetsproblemet uppstår 131
 - 1874 års byggnadsstadga 152
 - Följderna av 1874 års BS 155
 - Bebyggelsestätheten i städerna 1912-14. 160
 - Arbetsbostadsfrågan 162

5. 1905-1930. Tillbaka till tvåvåningsstaden 169

- Trädgårdsstadens rötter 169
- Enskede - den första trädgårdsstaden 174
- Revisionen av 1874 års BS 182
- 1910-talet 187
- Motståndet mot reformförsöken 207
- 1920-talet 210

6.1930-1945 Funktionalistiskt genombrott235

- Funktionalisternas höghusprojekt 235
- En bakgrund till funktionalismen 240
- 1928 års lagförslag och 1931 års BS 250
- Generalplanestriden 1928-1930 255
- Höga hus eller låga hus? 259
- Markfrågan i Stockholm 272
- Den bostadssociala utredningen 277
- Utanför Stockholm 283
- 1930-talet storhusens återkomst 291
- 1940-45 295

7. 1945-1975 Storhusbyggandet 301

- Introduktion till efterkrigstiden 301
- 1945-55. Trevåningssystemet. 303
- Det framtida Stockholm och generalplanen 1952 315
- Varför slog inte radhusen igenom? 330
- 1955-1966. Den första höghusvågen. 339
- Byggforskningen och normerna 350
- 1965-75 Miljonprogrammet. 364
- Förortskritik och servicekrav 373
- Den stora kraschen 281
- Normdebatten.390

8. Sammanfattning 399

9. English summary 415

10.Litteraturförteckning 421

11.Appendix 435

Slagordsregister 443

Förord

Den moderna staden är utspridd, bitvis glest, bitvis tätt bebyggd med höga hus. Det ligger nära till hands att föreställa sig att det finns någon rationell bakomliggande orsak, kanske ekonomisk.

Någon sådan enkel rationell orsak är emellertid svår att finna. Varken markbrist eller ekonomi har tvingat oss att bygga som vi gjort. I stället ser det ut som om stadsbyggandet i hög grad varit grundat på ideologiska föreställningar hos stadsbyggarna själva. Det är på sätt och vis en oroande tanke. Men det är också en hoppfull tanke: om det nu inte finns några tvingande tekniska eller ekonomiska skäl att bygga som vi har gjort, då kan vi ju också ändra oss och bygga på andra sätt.

Min förhoppning är att den här avhandlingen skall vara en ledtråd i sökandet efter en annan modell i stadsbyggandet än den som präglat efterkrigstiden. En modell som tar upp en av de bärande idéerna i 1910- och 20-talens svenska stadsbyggande, idén om en lågbyggd måttligt tät stad - *trädgårdsstaden*.

Avhandlingen har kommit till inom ramen för mitt arbete som institutionsassistent vid avdelningen för stadsbyggnad vid Tekniska högskolan i Stockholm. Jag vill gärna rikta ett tack till min handledare professor Igor Dergalin, som gett mig ett värdefullt stöd i många avgörande skeden av mitt arbete. Ett tack också till dem som under olika skeden läst delar av mina manuskript och gett mig synpunkter, Fredric Bedoire, Carl-Erik Bergold, Per Carlsson, Tor Edsjö, Erland Hofsten, Björn Linn, Johan Mårtelius, Eva Rudberg, John Sjöström, Bengt Smideman, Bengt Warne, Eric Westerberg, Sonja Vidén. Tryckningen av avhandlingen har skett med stöd från Statens råd för byggnadsforskning.

Enskede i januari 1988

Johan Rådberg

Kapitel 1

Täthetsfrågan - en introduktion.

"The central problem in city planning is to accomodate as many people as possible in a restricted area without fostering claustrophobia or pollution." *E Highbee 1960*

"Nothing Gained by Overcrowding!"
Raymond Unwin 1912

Hur tätt skall vi bygga?

Som motto för min undersökning har jag valt två citat som båda handlar om täthetsfrågan i stadsbyggandet. Citaten ger uttryck för två diametralt olika ståndpunkter. Det första citatet hävdar att stadplaneringens centrala problem är att åstadkomma en så hög befolkningstäthet som möjligt, under hänsynstagande till vissa hygieniska gränsvärden. Det andra citatet - Raymond Unwins klassiska tes från före första världskriget - uttrycker att det inte finns någon orsak att sträva efter högsta möjliga täthet, i stället gäller det att främja en måttlig, "lagom" bebyggelsestäthet. De bildar tillsammans två poler mellan vilka stadsbyggarna under de gångna hundra åren har dragits. Till dessa motsatta ståndpunkter i täthetsfrågan skall jag återkomma i det följande, och då inte som två isolerade uttalanden, utan som uttryck för olika doktriner i stadsbyggandet.

Men låt oss först granska den grundläggande frågan: "hur tätt skall vi bygga våra städer?" Det är en fråga som stått i debattens centrum under åtminstone hundra år av stadsbyggande, och det av lättbegripliga skäl. Den berör flera av de mest väsentliga problemen i det moderna stadsbyggandet: avvägningen mellan småhus och flerfamiljshus, avvägningen mellan höga och låga hus, bebyggelsens utbredning, befolkningsunderlag, tillgången på

friytor, sol och grönska.

I mer än hundra år har stadsbyggarna diskuterat för- och nackdelarna med hög täthet, måttlig täthet och låg täthet i städerna. Man har jämfört småhuset och det stora hyreshuset, man har diskuterat höga och låga hus, man har diskuterat öppet och slutet byggnadssätt. Ett oerhört arbete i form av utredningar, forskning, lagförslag etc, har lagts ned under årens lopp för att belysa täthetsfrågan ur alla synvinklar. Men allt detta arbete har uppenbarligen inte lett fram till någon samlad entydig slutsats om huruvida vi bör bygga tätt eller glest, högt eller lågt.

Frågan om vilken täthet som är den lämpligaste är fortfarande omstridd och motsägelsefull. För att antyda spännvidden i åsikterna skall jag återge fyra olika påståenden i förenklad och förkortad form. De skall endast uppfattas som illustrationer och återges utan några källangivelser.

- (1) Hög täthet är utmärkande för innerstäderna, dit människor dras på grund av vitaliteten, närheten till människor och verksamheter av alla slag. Hög täthet är därför något som man bör sträva efter i bostadsbebyggelsen.
- (2) Låg eller måttlig täthet ger möjligheter till låga hus, grönska, trädgårdar, utan alltför mycket störningar av biltrafik. Med en blandning av enfamiljshus och små flerfamiljshus kan man samtidigt uppnå den koncentration som behövs för butiker, förskolor och skolor. Utanför innerstäderna behöver man inte gripa till högre exploatering eller högre hus än normal 2-3 våningsbebyggelse.
- (3) Hög täthet är nödvändig för att inte bebyggelsen skall bli alltför utspridd, och för att ge underlag för service. Nackdelarna med den höga tätheten - brist på friytor och grönska, sämre solbelysning, buller och störningar - bör så långt möjligt arbetas bort eller kompenseras på olika sätt, genom goda kommunikationer eller närhet till butiker.
- (4) Hur tätt det är i ett bostadsområde saknar betydelse för de boende, som i första hand värdesätter bostadens storlek, utrustning, hyran, tillgången till service. Tätheten är en teknisk-ekonomisk faktor som bara är av intresse för experter.

Uttalandena pekar som synes i olika riktningar. (1) och (3) förespråkar båda hög täthet, men (3) med vissa reservationer, den höga tätheten är mera att betrakta som ett nödvång, vars nackdelar bör arbetas bort eller kompenseras. (2) däremot framhåller fördelarna med låg eller måttlig täthet, och pekar på att ingenting står direkt hindrande i vägen för den måttliga tätheten utanför innerstäderna. (4) står för en helt annan syn på tätheten; hur tätt det är i ett bostadsområde saknar intresse för de boende.

Den djupgående oenighet som de här uttalandena ger uttryck för är till en del uttryck för en oenighet om de kulturella värderingarna. De avspeglar var och en olika drag eller tendenser i den rådande boendekulturen och byggnadskulturen. Men frågan om tätheten är naturligtvis inte bara, eller ens i första hand en fråga om kulturella värderingar, tycke och smak. De olika ståndpunkterna ovan vilar också ytterst på föreställningar om hur tätt vi har

byggt, om tillgången på mark, om ekonomi i olika byggnadssätt etc. Mycket är därför vunnet redan om man kan bringa klarhet i dessa sakförhållanden. Det inledande avsnittet i det här kapitlet skall ägnas åt några sådana grundläggande frågor. Hur mäter man bebyggelsestäthet? Tätheten i olika kvarterstyper. Hur tätt har vi byggt? Vissa samband mellan täthet, rymlighet och avstånd.

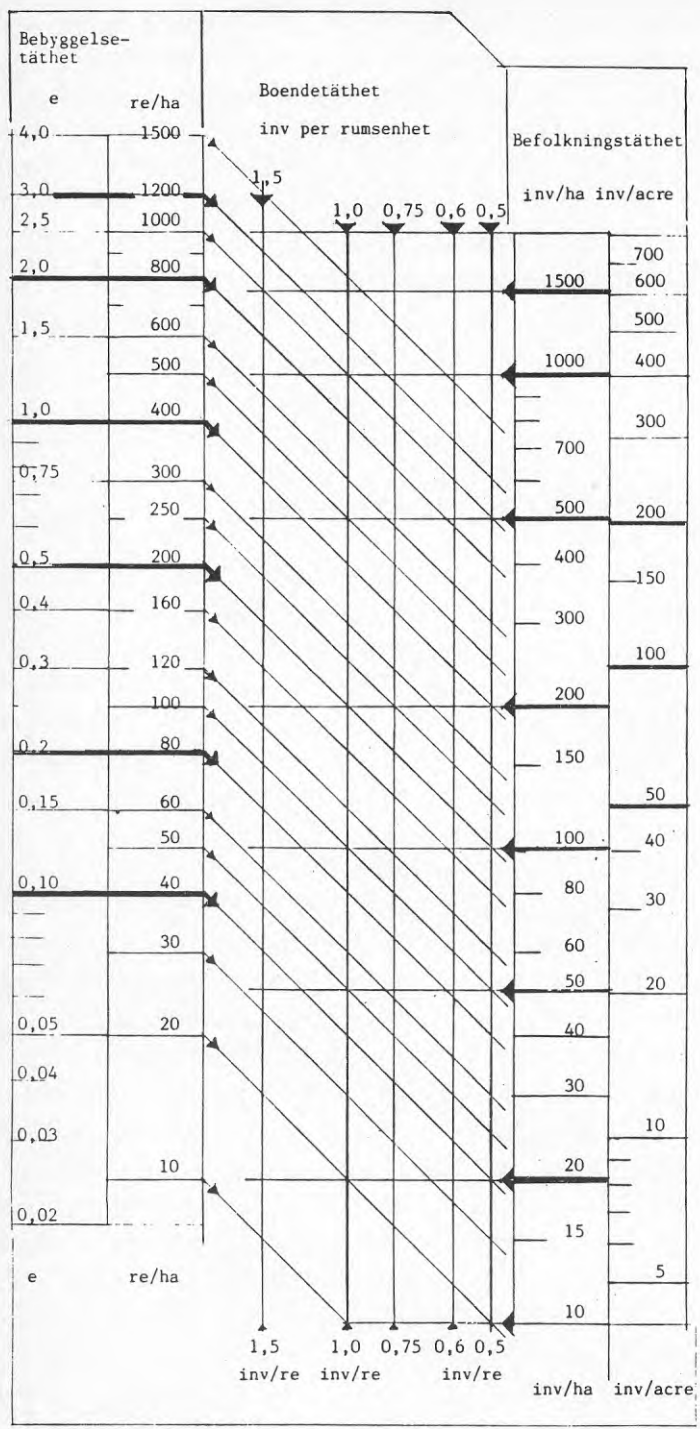
Svaren på frågorna skall utgöra bakgrunden till den egentliga undersökningen om täthetsfrågan i det svenska stadsbyggandet under perioden 1875-1975. I den avslutande delen av Kapitel 1 skall jag gå in närmare på undersökningens syfte och uppläggning, samt ge några kommentarer till litteraturen.

Hur mäter man bebyggelsestätheten?

Täthet - definitioner och begrepp. Täthetsjämförelser mellan olika områden kan göras på två principiellt olika sätt: utifrån *bebyggelsen* (genom exploateringsstal, rumstäthet etc) eller utifrån *befolkningen* (genom befolkningstäthet inv/ha etc). Jag skall ta upp definitioner och måttenheter litet senare. Några principiella reflexioner skall dock göras redan här.

Befolkningstätheten uppges normalt på grundval av antal boende (mantalsskrivna) inom ett område. En låg befolkningstäthet kan bero på flera helt olika orsaker - antingen att exploateringen är låg eller att andelen bostäder är låg i bebyggelsen. Det kan också bero på att utrymmesstandarden är hög, dvs att antalet personer per rumsenhet är lågt. Förändringar i befolkningstäthet i ett område kan således bero på alla dessa orsaker: förändringar i användning, förändringar i utrymmesstandard (pers/re) eller på förtätning eller utglesning av själva bebyggelsen, möjligen allt detta i kombination.

Av detta inses att alla jämförelser som utgår från befolkningstätheten i städer eller delområden är mycket vanskliga att tolka och lätt ger upphov till felaktiga slutsatser. Detta är i korthet skälet till att jag i det följande så långt möjligt kommer att utgå från mått på *bebyggelsestäthet* - inte befolkningstäthet. Det har dock inte varit möjligt att vara helt konsekvent på den här punkten. På några ställen i det följande kommer jag att referera till äldre undersökningar som utgått från mått på befolkningstäthet. Om man håller i minnet alla de här uppräknade förbehållen, kan även mått på befolkningstäthet användas för att överslagsmässigt beräkna bebyggelsestäthet för jämförelser i rena bostadsområden, naturligtvis under förutsättning att man känner till den aktuella boendestätheten, t ex mått som inv/rumsenhet. Sambandet åskådliggörs grafiskt i fig 1.1.

Johan Rådberg 1986

Fig. 1.1 Grafiskt diagram för samband mellan bebyggelsetätthet, (e eller re/ha) boendetättethet (inv/re) och befolkningstättethet (inv/ha eller inv/acre). 1 re antas vara genomsnittligt 25 kvm.

Bebyggelsetäthet, begrepp och definitioner. Bebyggelsetätheten anges i regel genom *exploateringstalet* (*e*). *Exploateringstalet* definieras genom förhållandet mellan den sammanlagda våningsytan (numera *bruttoarean*) i bebyggelsen och den totala markarealen.

$$\text{Exploateringstalet } (e) = \text{Bruttoarea BTA}^1 / \text{Total markareal.}$$

Andra förekommande sätt att ange bebyggelsetäthet är genom mått på antalet lägenheter eller rumsenheter per hektar markareal (lgh/ha eller re/ha). Begreppet *rumsenhet* motsvarar i äldre bostadsstatistik begreppet *eldstad* och innebär antingen boningsrum eller kök. Man brukar vid beräkningar av tätheten i nyare bebyggelse utgå från schablonvärdet 25 kvm/rumsenhet i genomsnitt.² Dessa enheter används i regel när man vill ange bebyggelsetäthet på områdesnivå eller högre. I engelskspråkig litteratur är det brukligt att ange täthet i *houses/acre*, *dwelling/acre* eller *rooms/acre*.³

Som mått på bebyggelsetäthet har *exploateringstalet* en klar fördel framför de övriga att man kan göra rättvisande jämförelser mellan olika områden utan att behöva känna till den genomsnittliga rumsstorleken eller lägenhetsstorleken i de olika områdena. Två områden med samma genomsnittliga antal lägenheter/ha kan ju i praktiken vara olika tätt bebyggda om genomsnittliga lägenhetsstorleken inte är densamma.

Olika exploateringstal. Vid jämförelser mellan *exploateringstal* i olika områden krävs att *exploateringstalen* har beräknats på samma sätt, dvs att såväl *bruttoarean* (den sammanlagda våningsytan) som *markarealen* avgränsats på samma sätt. För den förstnämnda behöver i allmänhet inte några oklarheter råda. Avgränsningen av *markarealen* kan däremot göras på flera principiellt olika sätt, vilka var för sig kan ha sitt berättigande i olika sammanhang. De olika avgränsningarna ger upphov till skilda typer av

¹ Beteckningen *Bruttoarea BTA* har ersatt den tidigare använda beteckningen våningsyta (vy), vilket inte ändrar något i princip vid beräkningar av *exploateringstal*. (Se Svensk standard SS 021051.)

² Vid översiktligare beräkningar av blandad bebyggelse kan värdet 1 re=25 kvm ge tillräcklig noggrannhet. 100 re/ha motsvarar då $e=0,25$. Man bör dock observera att den genomsnittliga storleken av en rumsenhet varierat betydligt under olika perioder. Under 1910-20 förekommer värden mellan 25 och 30 kvm; under 1930-talet förekommer värden omkring 20 kvm/re och även därunder.

³ 1 acre = 0,404 ha. För att kunna översätta dessa tal till brukliga *exploateringstal* behöver man dessutom känna till den genomsnittliga lägenhetsstorleken samt hur *markarealen* avgränsats.

exploateringsgtal, vilka inte är direkt jämförbara inbördes. Man brukar sålunda skilja mellan *tomtexploateringstal*, *nettoexploateringstal* och *bruttoexploateringstal*.

Ingenting hindrar att man beräknar exploateringstal eller andra mått på bebyggelsestäthet för ännu större bebyggelseområden, som stadsdelar eller hela tätorter. Man kommer då att finna att värdet på bebyggelsestätheten (lämpligen angivet i re/ha) blir allt lägre ju större markarealer man jämför. Det beror på att man då inkluderar mark som normalt inte tas med i nettoområden, nämligen trafikområden, parker, naturmark, idrottsplatser industrier, etc. Man finner också att skillnaderna i täthet mellan olika bebyggelsetyper blir allt mindre ju större områden som jämförs. Skillnaderna mellan områden med övervägande flerfamiljshus och övervägande småhus jämnas ut.⁴

När man som i det här sammanhanget vill använda täthetsmättet som underlag för att bedöma kvalitativa egenskaper i bebyggelse, t ex tillgången på friytor, bör man utgå från en funktionell avgränsning av markareal. I första hand bör man utgå från *nettoområdet*, vilket omfattar en bostadsgrupp (i dagligt tal ett "kvarter"). Exploateringstalet beräknat på denna nivå kallas *nettoexploateringstal* ibland även kvartersexploateringstal. På närmast högre nivå, omfattande ett större bostadsområde, talar man om *bruttoområde* och *bruttoexploateringstal* (ibland kallat områdesexploateringstal). Brutto- eller områdesexploateringstalet har sitt värde främst vid beräkningar av underlag för olika verksamheter som t ex skolplanering. För beräkning av netto- eller kvartersexploateringstal har det utvecklats ett tämligen enhetligt sätt att avgränsa den markyta som kan anses tillhöra bebyggelsen - *nettområdet*. Här återges denna definition liksom den närliggande definitionen på bruttoområde enligt Handboken BYGG (1962).

Nettoområde. Området avgränsas utefter "bostadsgruppen", varvid däri ingår endast bostadshus och friytor mellan dem t ex för småbarnens sandlekplatser m m (...). Är området omgivet av gata, räknas i allmänhet halva gatubreddens till området; i övrigt räknas därtill det omgivande friområdet inom ett avstånd från det yttersta huset, som är lika med halva genomsnittliga husavståndet inom området. Motsvarande exploateringsstal kallas *nettoexploateringstal*.

Bruttoområde. I bruttoområde ingår förutom nettoområdets ytor, även olika slag av kommersiella och offentliga byggnader, såsom mindre butikscentra, centraltvätt, småskola, daghem mm för områdets egna behov samt lekplatser och bollplaner och de delar av det omgivande friområdet, som kan anses betjäna bostadsområdets egen befolkning. Med hänsyn till de möjliga variationerna i denna försörjning med friområden mm måste dock *bruttoexploateringstalet* för området ifråga variera med något bredare marginal än det motsvarande nettotalet.⁵

⁴ Ström (1972) innehåller beräkningar av bebyggelsestätheten för mycket stora områden i Storstockholm - stadsdelar, stadsdelsgrupper och stadsområden upp till 500 kvkm.

Nettoområdet bygger på en funktionell avgränsning och omfattar vad som i vardagslag kallas ett "kvarter", ett område i storleksordningen 1-3 ha. Är bostadsgruppen omgiven på alla sidor av gator, vilket var fallet i äldre rutnätsstadsplaner, läggs avgränsningen naturligt i mitten av gatan. Gränsar bostadsgruppen emot en park eller annan öppen yta finns något olika regler om var gränsen för markarealen skall läggas. Den regel som blivit mest tillämpad är definitionen i BYGG (1962) som föreslår att nettoområdets gräns emot park eller dylikt skall läggas på ett avstånd utanför det yttersta huset motsvarande halva det genomsnittliga husavståndet.⁶ Enligt den i Norge brukliga definitionen inräknas maximalt 10 m av omgivande väg, plats, park, vatten eller älv. Samma regel föreslår Bostadens grannskap (Rapport 24, 1972), som i övrigt följer definitionen i BYGG.

Nettoexploateringstalet enligt dessa definitioner har en rad fördelar vid kvalitativa jämförelser mellan olika slag av bebyggelse. Det ger relativt pålitliga värden, det har tillämpats i olika undersökningar av bebyggelsetäthet sedan lång tid, och det underlättar internationella jämförelser mellan tätheten i områden.

Att uppge nettoexploateringstal med en noggrannhet på flera decimaler är visserligen vanligt, men knappast att rekommendera. Det ger ett intryck av att man har ett göra med en variabel som kan mätas exakt. Men dels kan nettoområdet inte avgränsas helt exakt, dels är de områden vi beräknar sällan eller aldrig fullständigt homogena ur bebyggelsesynpunkt. Ett kvarter kan ju ha något olika täthet i olika delar. I det sammanhang som det här gäller, alltså jämförelser mellan olika områden och bebyggelsetyper, bör det i allmänhet räcka med att ange exploateringstalet med en osäkerhetsmarginal på ca $\pm 10\%$. Denna osäkerhetsmarginal är inte särskilt stor sett mot bakgrund av att nettoexploateringstalet varierar inom mycket vida gränser i bebyggelsen (från $e=0,05$ till $e=3,0$).

Kvarterskataloger och nettoexploateringstal. Under 60- och 70-talet publicerades några kataloger över bostadsområden med tillhörande exploateringstal. Den mest omfattande katalogen var "Markexploatering i 100 bostadsområden" (1968) sammanställd av Stockholmstraktens regionplane-kontor. Denna katalog innehåller bostadsområden byggda under 60-talet i storleksklasser från enskilda kvarter till hela stadsområden. "Täthet och rymlighet i bostadsområden" (Sutinen 1971) innehåller till skillnad från regionplanekontorets rapport områden från olika perioder, även kvarter från

⁵ Handboken BYGG 1962, 813:534.

⁶ Om husavståndet är 20-30 m, vilket är ett normalt värde vid öppen trevåningsbebyggelse, läggs alltså gränsen alltså 10-15 m utanför yttersta huset.

sekelskiftet eller tidigare.

I regel har man i områdeskatalogerna angett nettoexploateringsstal, som beräknats enligt definitionerna i BYGG (1962). Det gäller t ex Generalplan för Stockholm 1952 (Kap 10.2), Exploatering i 100 bostadsområden (1968), Hur tätt har vi byggt? (1978), Ericson, Ohlsson & Rådberg (1981), Lavelid (1977), Lidmar m fl (1978). Också Sutinen (1971) och Schlyter (1978) utgår från begreppet nettoexploateringsstal, men har i praktiken tillämpat något avvikande principer för att avgränsa markarealen.⁷ Regionplanekontorets rapport Täthet i 40 bostadsområden (1983) utgör en uppdatering av den tidigare rapporten från 1968, men bör inte användas som underlag för täthetsjämförelser. Skriften blandar brutto- och nettoexploateringsstal och innehåller även direkt felaktiga definitioner.⁸

I några andra kataloger, t ex Fog (1962) och Lanesjö & Ryman (1966), har man beräknat exploateringsstal på kvartersmarken i administrativ betydelse, vilket försvårar jämförelser med nettoexploateringsstal beräknade på sedvanligt sätt. Tendensen är å ena sidan att exploateringsstal beräknade på tomtmark blir högre än motsvarande nettoexploateringsstal, eftersom all gatumark har räknats bort.⁹ Å andra sidan finns en i viss mån slumpartad avvikelse, beroende av hur snävt eller vitt den administrativa gränsen för kvartersmarken har lagts ut i det enskilda fallet.

Täthet och kvarterstyp. En brist i många tidigare publicerade kvarterskataloger är att de ofta bara har innehållit en eller ett par hustyper, ofta producerade under en kort period.¹⁰ Det har saknats en katalog exempel på hustyper och bebyggelse typer och täthet med större spännvidd och större historisk bredd. För att i någon mån råda bot på denna brist har jag sammanställt en katalog med ca 50 olika bostadskvarter från 1840-talet till 1980-talet, som kan betraktas som i någon mening "typiska" för sin tids byggande.

⁷ Följande definition anges i Sutinen (1971), s 11. "Områdets totalareal är hela kvartersytan inkl hälften av omgivande väg, plats, park, vatten eller älv, dock maximalt tio meter". Med kvartersyta menas då troligen kvartersmark i administrativ mening. Både Sutinen (1971) och Schlyter (1978) blandar funktionella och administrativa avgränsningar av markområden vilket blir missvisade i några fall. Tendensen är att alltför stora delar av omgivande friområden räknats in, vilket i en del fall gett upphov till alltför låga värden på nettoexploateringsstal.

⁸ På sid 4 uppges felaktigt att "Täthet redovisar förhållandet mellan bebyggd och obebyggd yta".

⁹ Skillnaden mellan tomtexploatering och nettoexploatering är störst i högexploaterade innerstadskvarter. I Stockholmsförsamlingarna Gustav Vasa, Matteus, Maria, Katarina var medelvärden $e(\text{tomt}) = 3,2-4,2$ år 1986. (Skoglund 1987). Nettoexploateringen inkl gatumark kan uppskattas till $e = 2,0-2,5$ dvs ca 60% av tomtexploateringen.

¹⁰ Ett undantag från denna regel utgör dock Sutinen 1971.

För vart och ett av kvarteren (storlek ca 1-3 ha) anges ett nettoexploateringsstal, som antingen har hämtats ur annan litteratur eller beräknats på grundval av tillgängligt illustrationsmaterial. Katalogen redovisas i Appendix.

Kvarterstyper och täthet. Resultatet av denna undersökning kan sammanfattas i följande tabell. Här redovisas 19 olika kvarterstyper bestående av olika hustyper från villor till innerstadskvarter. Nettoexploateringsstalet har delats in i tre stora intervall - låg, måttlig och hög täthet.

Tabell 1.1. Kvarterstyper och nettoexploateringsstal 1850-1980.

Nettoexploateringsstal "e" =	LÅG TÄTHET < MÅTTLIG > HÖG TÄTHET						
	0,05	0,1	0,2	0,4	0,8	1,6	3,0
<i>Kvarterstyper 1850-1930</i>							
A. Förindustriell stad, 1-2 v			:			
B. Slutna kvarter (gårdsh) 4-6 v			:		:	
C. Låga hyreshus 2-3 v			:			
D. Arbetarförstad 2-4 v			:	:		
E. Patricierförstad, villor		:		:		
F. Trädgårdsstad, blandad beb.			:			
G. Trädgårdsstad, radhus 1-2 v.			:	:		
H. Radstående hyreshus 2-3 v.			:			
J. Slutna kvarter 4-6 (ej gårdsh)			:		:	
<i>Kvarterstyper efter 1930.</i>	0,05	0,1	0,2	0,4	0,8	1,6	3,0
K. Tjockhus /lamellhus/ 4-8 v.			:		:	
L. Smalhus 3 vån.			:	:		
M. Småstugor		..	:		:		
N. Glesa villa- fritidshusområden.		:		:		
O. Höga punkthus och skivhus.			:			
P. Lamellhus 3-4 vån.			:	:		
Q. Friliggande villor		:		:		
R. "Låg-tät" bebyggelse 2 vån.			:	:		
S. Loftgångshus, stjärnh 2-7 vån			:			
T. Slutna kvarter 5-8 vån			:		:	

Källa: Kvarterskatalog, se Appendix.

Av tabellen framgår för det första vilken väldig spännvidd i täthet som råder i vår stadsbebyggelse, från $e=0,05$ i vissa villaförstäder med stora tomter till .

$e=2,0-2,5$ i de täta innerstadskvarteren med 4-6 våningar. Någonstans i det mellanliggande intervallet $e=0,2-0,8$ finner vi 2-3 vånings bebyggelse, antingen som radhus, lamellhus, eller som sluten kvartersbebyggelse.

Hög, låg och måttlig täthet. I engelskspråkig litteratur används ofta begreppen *low*, *medium* och *high density* om tätheten i botadsområden. I allmänhet torde man med *low density* avse friliggande villor, med *high density* högre sluten innerstadsbebyggelse eller friliggande höghus. *Medium density* blir då beteckningen på ett tämligen stort intervall med flytande gränser uppåt och nedåt. Med ledning av föregående tabell skulle man kunna göra en motsvarande indelning i tre täthetsintervall låg täthet ($e=0,05-0,2$), måttlig täthet ($e=0,2-0,8$) och hög täthet ($e=0,8-3,0$)

Tab 1.2 Låg, måttlig och hög täthet.

hög täthet	$e=0,8-3,0$	Högre flerfamiljshus (höghus; innerstadskvarter)
måttlig täthet	$e=0,2-0,8$	Lägre flerfamiljshus (2-3 vån) ; radhus 2 vån
låg täthet	$e=0,05-0,2$	Småhus friliggande eller kopplade

I den här grova kategoriseringen hamnar enfamiljshus av olika slag i gruppen *låg täthet*, låga flerfamiljshus (upp till 3 våningar) i gruppen *måttlig täthet* och högre flerfamiljshus (4 vån eller fler) i gruppen *hög täthet*.

Det tycks finnas ett visst allmänt samband mellan höga hus och hög täthet, även om det inses att det inte rör sig om något direkt och ovillkorligt samband. Tätheten beror ju inte endast av våningsantalet utan också av hur stor andel av markarealen som är bebyggd, dvs av byggnadssättet. Ett öppet byggnadssätt med friliggande hus har som regel en lägre andel bebyggd mark än sammanbyggda hus. Vi skall analysera sambandet mellan exploateringstalet, våningsantalet och bebyggd markandel litet närmare.

Täthet och våningsantal. För att närmare analysera sambandet mellan tätheten (exploateringstalet) och våningsantalet, kan vi införa en variabel nämligen *den bebyggda andelen av markarealen*. Följande gäller då: .

(e) = exploateringstalet;

(n) = antal våningar, medelvärde;

(q) = bebyggd andel av totala markarealen.

$$e = n \times q$$

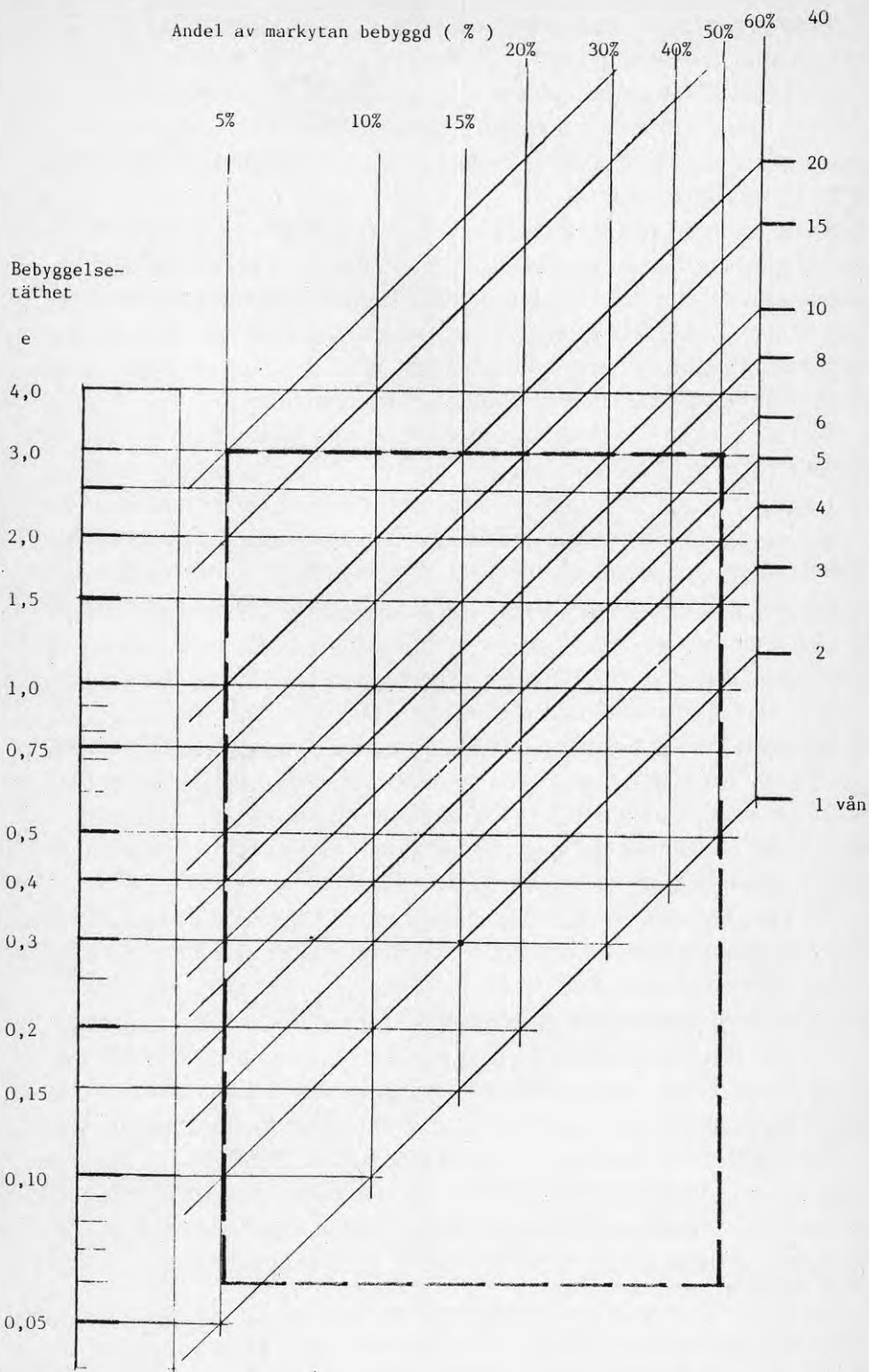

Fig .1.2 Grafisk framställning av samband mellan exploateringsstal (e) våningsantal (n) och bebyggd markandel (q). $E = n \times q$

Formeln säger att vi kan uppnå ett visst exploateringsstal genom olika kombinationer av våningsantal och bebyggd andel av marken. Exploateringsstalet $e=0,5$ kan uppnås genom $n=2$ och $q=0,25$ dvs genom tvåvåningsbebyggelse med 25% av markarealen bebyggd. Men $n=10$ och $q=0,05$ ger samma värde, dvs tiovåningshus med endast 5% av markarealen bebyggd ger också samma täthet, $e=0,5$.

Detta resultat kan vid första ögonkastet se ut att tala emot vad vi fann i den föregående tabellen. Där såg det ju ut att finnas ett klart samband mellan hushöjd och täthet, så att höga hus (4 vån eller fler) hamnade i gruppen med "hög täthet". Men räkneexemplet däremot kan tolkas så att det inte finns något bestämt samband mellan hushöjd och täthet - med tio-våningshus eller med tvåvåningshus blev ju exploateringsgraden densamma.

Det rör sig här i viss mån om en synvilla, som beror på att vi antog att variablerna på hushöjd och bebyggd markandel kunde varieras tämligen godtyckligt. I själva verket ligger dessa inom snävare gränser än man kanske föreställer sig. Den bebyggda andelen av markarealen kan uppskattas till i medeltal (nettoområden inklusive gata) omkring 15-20%. Väsentligt högre värden - 30%-40% - uppnås bara i täta innerstadskvarter med gårdshus.¹¹ En så hög andel bebyggd mark ger i kombination med femvåningshus ett exploateringsstal på $e=2,0$. I kvarter med höga skivhus eller punkthus ligger andelen bebyggd mark normalt omkring 10-15%. Det betyder att 10-våningshus får en täthet på ca $e=1,0-1,5$ (netto). I kvarter med tvåvåningsradhus kan - allt efter tomtstorleken - 10-20% anses normalt (inklusive gata), vilket ger ett värde på $e=0,2-0,4$. Tiovåningshusen har alltså normalt en något lägre andel bebyggd mark än radhusen, men trots detta 5-6 gånger högre exploateringsstal.

Vi kan illustrera detta förhållande genom att lägga in de undersökta kvartersexemplen från kvarterslistan i ett diagram, där vi kan avläsa såväl exploateringsgrad som våningsantal och andel bebyggd mark. (Se fig 1.3). Diagrammet ger vid handen att punkterna samlas till fyra större "svärmar", där varje svärm kan uppfattas som en bebyggelsetyp. Om vi ser till huvudtendensen visar diagrammet att de mycket *lågexploaterade* kvartern består av såväl låga hus som låg andel bebyggd mark. De mest *högexploaterade* kvarteren ligger i diagrammets motsatta hörn (överst till höger) där husen är höga och andelen bebyggd mark hög. Höghusen bildar en svärm för sig med hög hushöjd och låg andel bebyggd mark. I mitten ligger så majoriteten av punkterna - måttligt täta låga och med måttlig andel bebyggd mark.

¹¹ Även mycket tätt byggda engelska radhus av typ "back-to-back", en hustyp som inte förekommer i Sverige, har sällan mer än 40-45% av marken bebyggd, vilket ger $e=0,8-0,9$ (netto). (Leeds, inventering KKH Arkitekturskolan 1976).

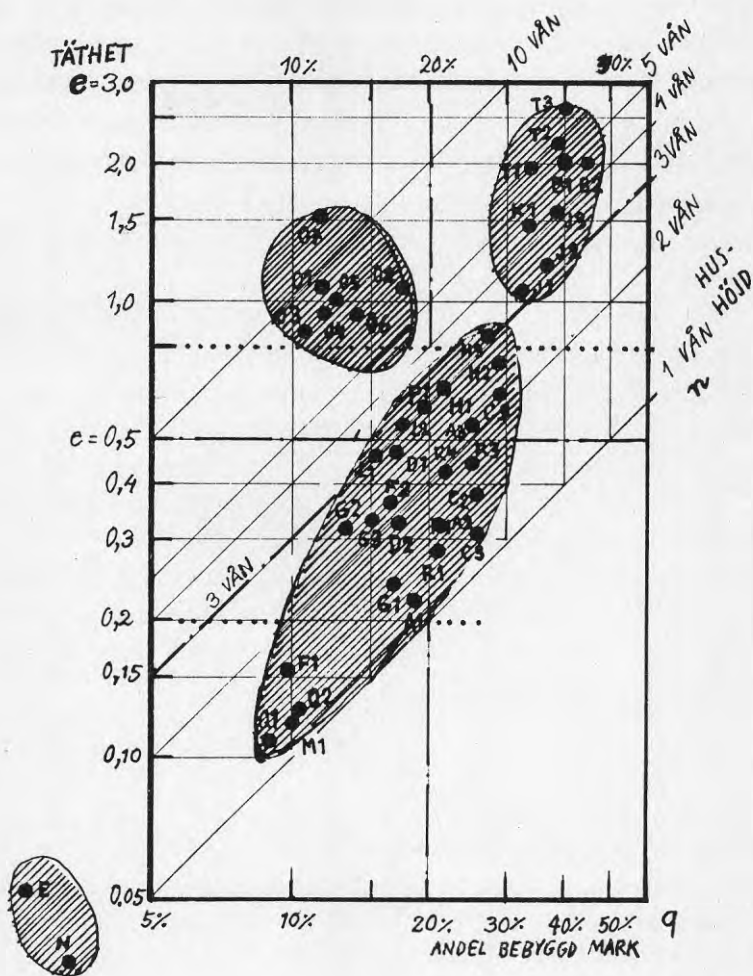

Fig .1.3 Exempel på täthet, våningsantal och bebyggd markandel i kvartersexempel från 1850-1975. (Areal 1-3 ha) (Källa: Kvarterskatalog, se Appendix).

Att bygga högt. Diskussionen om fördelarna med att bygga på höjden har spelat stor roll i stadsbyggandet under de förflutna hundra åren. Idén att bygga högt har inte kommit som en direkt följd av teknisk utveckling; genom konventionell tegelmurning kunde man sedan många århundraden uppföra 8-9 våningar höga hus.¹² Den stora fördelen med att bygga på höjden har generellt ansetts vara att man kunnat uppnå en hög exploatering samtidigt som man fått bättre belysningsförhållanden och kunnat frigöra mark.¹³ Den höga andelen obebyggd mark har ansetts vara en garanti för en god tillgång på friytor.

Det inses emellertid utan större svårighet att enbart andelen obebyggd mark i sig inte är något bra kvalitetsmått. Viktigare är ju hur många bostäder som skall dela på den tillgängliga friytan. För att ge ett enhetligt mått på detta förhållande utvecklades det s k *rymlighetstalet*. Rymlighetstalet infördes i slutet av 20-talet i svensk stadsplanering av Uno Åhrén efter en artikel av Anton Hoenig, och det utnyttjades länge som kvalitetsmått i planerings-sammanhang i Sverige, Danmark och några andra länder.

Rymlighetstalet (r) definieras som förhållandet mellan den totala obebyggda arealen och den sammanlagda bruttoarean BRA (våningsytan). Mellan rymlighetstalet (r) exploateringstalet (e) och det genomsnittliga våningsantalet (n) råder följande samband:¹⁴

$$r = 1/e - 1/n$$

Mellan tätheten och rymligheten i bostadskvarter råder enligt den här formeln ett omvänt samband; ju tätare man bygger (ju högre värde på "e") desto lägre blir rymligheten (rymlighetstalet "r"). Men rymlighetstalet "r" är enligt denna formel inte endast beroende av exploateringstalet utan också av antalet våningar "n". Om exploateringsgraden är oförändrad, ökar rymlighetstalet med högre värden på "n".

Detta tycks tala för idén att bygga på höjden för att öka rymligheten. Men vi ser också att rymlighetsökningen vid högre våningsantal blir mycket

¹² En viss betydelse hade dock hisstekniken som utvecklades under 1880-90. Denna var nödvändig för att inte boendet i de övre våningarna skulle betraktas som alltför obekvämt. Det var emellertid bara i de amerikanska storstäderna som de höga bostadshusen på allvar utvecklades under början av 1900-talet. I Europa skedde bostadshöghusens genombrott på bred front först efter 1945.

¹³ Ett extremt exempel är Plan Voisin för Paris, i vilken Le Corbusier kalkylerade med 60-våningars skyskrapor med 95% av marken obebyggd. Se vidare kap 2.

¹⁴ Detta matematiska samband visades först av Hoenig (1928). Se även avsnitt om Hoenig i kap 2.

obetydlig, eftersom termen $1/n$ blir så liten. Det är egentligen bara vid övergången från en till två våningar och från två till tre våningar som termen $1/n$ ger någon påtaglig ökning av rymligheten. Rymlighetsvinsten vid övergången från två våningar till ett oändligt antal våningar är förvånansvärt nog inte större än vinsten i rymlighet vid övergång från en våning till två.

Rymlighetstalet och hushöjden. När man först införde *rymlighetstalet* som kvalitetsmått på 1920-talet ansåg tyska stadsbyggare som Anton Hoenic att $r=1$ (beräknat på netto användbar friyta exklusive gator) var den rimliga undre gränsen för rymligheten. Till varje bostad i större som mindre hus borde höra ett stycke mark, lämpligt som trädgård, av åtminstone samma storlek som bostaden. Detta riktvärde har sedan dess visat sig återkomma t ex i dansk byggnadslagstiftning efter kriget.

Kraven på en viss minsta rymlighet framfördes tidigare i Danmark än i Sverige och där med stöd i lagstiftningen. Den danska byggnadslagstiftningen kräver nämligen vid nybyggande (utanför äldre stadsdelar med övervägande sluten bebyggelse) att friarealen (*opholdsarealet*) skall vara minst lika stor som den sammanlagda våningsytan för bostäder. Den skall vara belägen så att den inte störs av trafik och skall såvitt möjligt vara solbelyst under sommarhalvåret.¹⁵

Detta friytkrav tillsammans med krav på parkeringsytor i närheten av bostäderna gör att exploateringsgraden begränsas. Bendtsen (1967) har visat att de danska kraven på friytor och parkeringsytor leder till en maximal exploateringsgrad på under $e=0,6$ - även för det fall man skulle bygga mycket höga hus.

Tab 1.3 Maximal exploateringsgrad vid olika våningsantal med hänsyn till friarealkraven i dansk lagstiftning.

Våningsantal	max udnyttelsegrad "u" (a)
n=1	0,38
n=2	0,46
n=3	0,51
n=4	0,52
n=5	0,55
n=10	0,58

Källa: Bendtsen (1967) s 198.

¹⁵ Foerlev 1983:29.

Friytkravet innebär som vi ser ett "exploateringsstak" vid $e=0,5-0,6$ vid även vid tämligen hög bebyggelse.¹⁶ Det finns därför ingen egentlig orsak att gå upp till högre hus än 3 våningar vid exploateringsgraden $e=0,5$ eftersom detta ger ingen påtaglig ökning av rymligheten.

Under hela efterkrigstiden saknades i Sverige normer för täthet och rymlighet liknande de danska. Först 1975 genom Bostadens grannskap infördes sådana i Sverige, men till skillnad från de danska bestämmelserna blev friytkravet hos oss inte en bindande föreskrift, utan ingick i de av myndigheterna utfärdade råd och anvisningar som lades till grund för den fastställelseprövning av planer som då skedde. Riktvärdet innebar ett under alla omständigheter godtagbart värde som skulle kunna underskridas där de lokala förhållandena motiverar det.

I fråga om riktvärdets storlek i sig skiljde sig dock inte de svenska bestämmelserna från de danska. Den användbara friytan skulle minst uppgå till samma storlek som den sammanlagda våningsytan.¹⁷

Täthet, befolkningsunderlag och gångavstånd. Om en verksamhet (skola, förskola eller butikscentrum) kan antas kräva ett visst minsta underlag (uttryckt t ex som ett visst minsta invånarantal eller minsta antal lägenheter), så kan man utifrån detta underlag och ett visst antaget gångavstånd beräkna den nödvändiga minsta täthet som erfordras. Denna typ av beräkningar har spelat en viktig roll i efterkrigstidens förortsplanering, inte sällan har kalkyler av det här slaget utnyttjats som argument för en hög exploatering.

Det kan emellertid visas att beräkningar av detta slag med nödvändighet ger osäkra och ofta tvivelaktiga resultat, eftersom även små förskjutningar i de antagna förutsättningarna ger upphov till stora ändringar i den erforderliga tätheten.

Detta kan belägas genom ett enkelt räkneexempel. Vi utgår från att en viss verksamhet kräver ett minsta underlag om 2.000 lägenheter. Om vi sätter gångavståndet till max 300m så blir den nödvändiga bebyggelsetätheten 71 lägenheter per hektar, dvs en relativt hög täthet.

¹⁶ I den danska Landsbyggeloven från 1961 infördes ramar för exploateringsstal i städernas ytterområden (utom kommunerna Köpenhamn och Frederiksberg). Ramarna var $e=0,20$ för friliggande småhus, $e=0,25$ för radhus och kedjehus och $e=0,40-0,60$ för flerfamiljshus. Se vidare kap 7.

¹⁷ "Disponibel friyta inom 50 m från entré uppkommande till 100kvm/100 kvm vy skall godtas". (Bostadens grannskap 1975:7).

Tab 1.4 Teoretiskt samband mellan max gångavstånd och täthet vid konstant underlag.

Gångavstånd max (m)	Areal (ha)	Bebyggelse­ täthet vid underlag 2000 lgh
300	28	71 lgh/ha
420	55	36 lgh/ha
600	113	18 lgh/ha
900	254	8 lgh/ha

Räkneexemplet visar att den erforderliga tätheten minskar mycket snabbare än det maximala gångavståndet ökar. Redan en ganska måttlig ökning av gångavståndet får som konsekvens att den kalkylerade tätheten kan halveras. Det hänger samman med det enkla geometriska förhållandet att ytan av en cirkel ökar med kvadraten på radien - dvs avståndet. Om man fördubblar avståndet blir den motsvarande ytan fyra gånger så stor.

Det bör också framhållas att bedömningen av vad som kan anses vara godtagbart längsta gångavstånd är mycket varierande. I Bostadens grannskap (1975) anges godtagbart gångavstånd till till förskola vara 300 m, till lågstadieskola 500 m och till dagligvarubutik 500 m. Man har i andra sammanhang angett max. gångavstånd till LM-skolor 500-1.200 m, till dagligvarubutik 500 m (flerfamiljshus) - 1.000 m (småhus), till spår­bunden trafik 600 m (flerfamiljshus) - 900 m (småhus).¹⁸

Även behovet av underlag för en viss verksamhet är svårt att bedöma med absolut precision, i synnerhet om man ser på de stora förändringar i befolkning, och levnadsstandard som inträffar på längre sikt. Man måste således räkna med att sammansättningen av befolkningen i bostadsområden underkastas stora förändringar med tiden. Vidare förändras verksamheterna över tiden; skolor, butiker och annan service organiseras efter nya principer vilket leder till förändrade krav på underlag. Det är därför vanskligt att ange en viss nödvändig bebyggelse­täthet med utgångspunkt från antaganden om gångavstånd och underlag i antal hushåll eller lägenheter. Rent principiellt måste det vara enklare att organisera om verksamheterna efter bebyggelsens täthet än att förändra bebyggelsens täthet efter verksamheterna.

Täthet och service. Hög exploatering anges ofta som en förutsättning för närhet till butiker, skola, hållplats och annan service. Grundregeln skulle

¹⁸ Källa: Handboken BYGG (1962) 851:3; 851:4.

vara: ju högre exploatering, desto kortare gångavstånd, ju lägre exploatering desto längre gångavstånd. Men hur stämmer denna regel i praktiken?

Man måste dock komma ihåg att det långt ifrån rör sig om något generellt, ovillkorligt samband. Hög täthet innebär inte någon garanti för korta gångavstånd till de lokala nyttigheterna. Undersökningar gjorda i början av 70-talet då planverket samlade underlag för normarbetet med "Bostadens grannskap" bekräftade visserligen i stora drag tendensen att gångavstånden var kortare i högexploaterade områden, men visade också på att det fanns stora avvikelser från mönstret. I en hel del av nyare hyreshusbebyggelse i ytterområdena var avstånden långa till såväl butik som skola samtidigt som exploateringsgraden var relativt hög.¹⁹ Andra undersökningar visade att småhusområden hade relativt god tillgång till LM-skola, trots sin låga exploatering.²⁰

Höga exploateringstal har således inte något absolut samband med korta gångavstånd. Graden av butiksförsörjning och närheten till lågstadieskolor i olika områden är i första hand beroende av kommunalpolitiska beslut och kommersiella överväganden.

Hur tätt har vi byggt?

Vi skall därmed gå över till den andra stora bakgrundsfrågan - hur tätt har vi byggt i genomsnitt i svenska tätorter? Det är en fråga som är vansklig att besvara, eftersom statistiken på området ännu är tämligen ofullständig. Vi kan dock ur arealuppgifter som insamlats av SCB under de senaste åren få en ungefärlig uppfattning om den genomsnittliga bebyggelsetätheten.

Tab 1.5 Markanvändning och nettoexploatering 1980/81.

Bostads- mark	Areal ha (a) (x 1.000)	Antal lgh (x 1.000)	Täthet lgh/ha	Täthet e (netto)
Hela riket	317	3.700	12	[e=0,10]
Tätorterna (c)	187	3.119	17	[e=0,15]

(a) Bostadsmark innefattar mark för trädgårdar och garage, dock ej vägar. Endast permanentbebyggelse är inräknad. (b) osäkert värde. Beräknat efter 80 kvm lgh i hyreshus, 125 kvm i småhus. (c) Osäkert värde ur uppgiften att bostadsmark omfattar 35-40% av tätortsytan. Källa: SCB Markanvändningen i Sverige (1983) s 26-27.

¹⁹ Se Rymlighet och tillgänglighet i elva bostadsområden. 1973.

²⁰ "Friyta och gångavstånd i 18 planer från 1969". Statens planverk aktuellt 3/1975. s 101.

Vi ser att bostadsmarken i Sverige är genomsnittligt mycket lågt exploaterad. Om vi gör en grov beräkning av det genomsnittliga nettoexploateringsstalet för all bostadsmark, i tätorter som glesbyder, finner vi att detta inte är högre än ca $e=0,10$. Till bostadsmarken har vi då fört friytor mellan husen, för lekplatser trädgårdar, garage och även lokalgator. Om vi endast ser på tätorterna blir det genomsnittliga exploateringsstalet bara obetydligt högre, $e=0,15$. Orsaken till att exploateringsstalen är så låga är att bostadsmarken till mycket stor del upptas av lågt exploaterade småhus. I tätorterna svarar visserligen inte småhus (friliggande enfamiljshus, radhus, kedjehus etc) för mer än en tredjedel av bostadslägenheterna, men de upptar ca 85% av bostadsmarken.²¹ Vi kan med ledning av statistiken för markanvändningen räkna fram ett genomsnittsvärde på exploateringsgraden i hyreshusen för sig och i småhusen för sig.

Tab 1.6 Nettoexploatering i småhus och hyreshus 1980/81.

	lgh/ha	e (netto)(a)
Småhus - hela riket	5,6	[0,07]
- storstadslänen (b)	7,4	[0,08]
Hyreshus - hela riket	76	[0,5-0,6]
- storstadslänen	118	[0,8-0,9]

(a) [osäkert värde]. Beräknat efter 80 kvm lgh i hyreshus, 125 kvm i småhus. (b) Exkl jordbruksbostäder. Källa: SCB Markanvändningen i Sverige (1983) s 26-27.

Vi ser att småhusområdena (fritidshus är ej medräknade) har genomsnittligt relativt låg exploatering, medan hyreshusen har relativt hög täthet. De senare är i genomsnitt 6-10 gånger tätare bebyggda. Att skillnaden i medeltäthet mellan småhus och hyreshus är så stor kan kanske vara överraskande, men förhållandet är väl belagt från andra undersökningar.²² Det är också värt att notera att den genomsnittliga tätheten i hyreshus i storstadslänen är så hög, betydligt över $e=0,5$ som motsvarar normal trevåningsbebyggelse.

Bostadsmarkens andel. Ser vi till markens användning i tätorterna, finner vi att undersökningar preliminärt visar att ca 37% av tätortsytan

²¹ (SCB Markanvändningen i Sverige 1983 s 26-27.)

²² Vid en inventering av tätorter i L-län 1968 fann man att tätheten i småhus varierade mellan 4 och 12 lgh/ha med medelvärdet 7,6 lgh/ha. Storhusen varierade mellan 45 och 95 lgh/ha med medelvärdet 75 lgh/ha. (Statens Planverk aktuellt nr 3 1975, s 105.)

genomsnittligt upptas av bostadsmark (14% upptas av annan bebyggelse, 12% av trafik- och transportområden, 37% av obebyggd mark av olika slag, idrottsområden, jordbruk, skogsmark och övrig mark).²³ Vi ser således att bostadsmarken endast upptar en mindre andel av hela tätortsarealen. Hittills gjorda undersökningar visar att bostadsområdena inräknat det lokala gatu- och vägnätet svarar för högst 40-50% av hela tätortsytan.²⁴ Den del av bostadsmarken som kan beräknas vara utnyttjad för hyreshus utgör i sin tur endast en mindre andel av den totala bostadsmarken. De täta områdena med flerfamiljshus utgör således genomsnittligt sett en mycket liten andel av den totala tätortsytan.

Tab 1.7 Bostadsmarkens andel av tätortsytan. 1981.

	Areal (x 1.000 ha)	Andel (%)
Total tätortsyta	489	100
- varav bostäder	187	38
- - småhus	160	32
- - flerfam.hus	27	6

Källa: SCB Markanvändningen i Sverige (1983) s 26-27. Osäkra värden.

I tätorterna fördelade sig vidare lägenheterna antalsmässigt till 64% på flerfamiljshus (hyreshus mm), och 36% på småhus, (inberäknat radhus, kedjehus och tvåfamiljshus). Trots att flerfamiljshusen alltså svarade för nästan två tredjedelar av antalet lägenheter i tätorterna, upptar de inte genomsnittligt mer än ca 5-6% av hela tätortsarealen. Man kan säga att hyreshusen bildar tätbyggda fläckar eller öar i ett stort hav av glesbyggd mark.

En slutsats som omedelbart kan dras av dessa uppgifter är att tätortsarealen i stort påverkas i mycket ringa grad av förändringar i tätheten i områden med flerfamiljshus. Även om den genomsnittliga exploateringsgraden i all bebyggelse med flerfamiljshus i tätorterna hade varit den dubbla i förhållande till dagens, så hade inte denna markbesparing uppgått till mer än ca 3% av hela tätortsarealen.

Till detta kan naturligtvis sägas att problemet med markbrist inte är intressant annat än i storstadsområdena och att dessa genomsnittsvärden saknar praktiskt intresse. Vi skall därför i det följande gå in närmare på

²³ SCB Markanvändningen i Sverige 1983 s 46.

²⁴ SCB Markanvändningen i Sverige 1983 s 46. Se även Ansén 1982.

tätheten i Storstockholms bostadsbebyggelse. Men innan dess skall vi ta upp frågan om utvecklingen över tiden - har bebyggelsen blivit tätare eller glesare?

Har bebyggelsen blivit tätare? Har vi byggt tätare eller glesare med tiden? Det bör genast sägas att frågan är svår eller omöjlig att besvara. Det beror delvis på svårigheterna att få fram jämförbara uppgifter över längre tidsperioder. Att få fram jämförbara värden för en bestämd tätort över tiden kräver specialundersökningar, bland annat beroende på att stadsgränser (kommungränser) som regel justerats över tiden. Men svårigheterna har också att göra med att frågan i sig själv är oklar. Vilken slags täthet är det vi vill jämföra över tiden? Låt oss ta ett par exempel.

Godlund (1976) uppger att befolkningen i Norrköping fått allt större arealer till sitt förfogande sedan 1900; han kalylerar med följande ökning av tätortsarean/invånare: 80 kvm/inv (1900), 125 kvm/inv (1920) 170 kvm/inv (1945) och 300 kvm/inv år 1970. Sifferserien visar att tätortsarean har ökat snabbare än befolkningen, vilket är detsamma som att befolkningstätheten har minskat. Men den visar inte om *bebyggelsen* i sig har blivit tätare eller glesare. Att beräkna täthet, vare sig det nu är befolknings- eller bebyggelsetäthet på hela tätortarean är dessutom mindre lämpligt eftersom vi vet att 50-60% av tätortsarean hänför sig till andra användningar än bostadsbebyggelse; stora delar utgörs av skog, jordbruksmark, industriområden etc. Om jämförelser skall bli meningsfulla bör de utgå från bostadsbebyggelsen.

Vi skall här ange en jämförelse över tiden som baseras på uppgifter om Örebro tätortsområde i rapporten "Ökade ytbehov i stadsbygden" (1965).

Tab 1.8 Bostadsmarkens exploatering i Örebro 1929-60.

	1929	1944	1960
(a) Bostadsmark (ha)	290	407	580
(b) Antal invånare (x 1.000)	41	55	71
(c) Inv/re	1,15	1,0	1,85
(b/c) Antal re (x 1.000)	36	55	83
(*) Exploateringsgrad (re/ha)	124	135	144

Källa: Ökade ytbehov i stadsbygden 1965. Uppgifterna gäller Örebro tätortsområde. (*) Ett medelvärde ej direkt jämförbart med nettoexploatering.

Värdena, som bör betraktas som överslagsberäkningar, pekar på att exploateringsgraden för bostadsmarken i Örebro varit något stigande under perioden

1929-1960. Det är kanske en i viss mån överraskande tendens, eftersom man väl i allmänhet tänker sig att städerna vid sekelskiftet var genomsnittligt tätare än i dag. Man skulle därför förvänta sig en sjunkande exploateringsgrad.

Det finns ett fåtal undersökningar av tendensen i exploateringen i bostadsbyggandet under efterkrigstiden. De bygger på mycket olika metoder, och det är vanskligt att göra en värdering av om deras slutsatser kan generaliseras. Enligt Salaj (1968), som studerat stadsplaner med flerfamiljshus i hela landet under åren 1953, 1963 och 1965 fanns en tydlig tendens till minskning av kvartersmarkens exploatering under den studerade perioden.²⁵ Enligt Bommarco, Folkesson & Hall (1971) som studerat nio områden med flerfamiljshus i Malmö anlagda 1950-1969 fanns ingen särskild tendens i ökning eller minskning i exploateringsgrad i de studerade områdena.

Hur har exploateringsgraden i bostadsbebyggelsen ändrats på mycket lång sikt? Några systematiska undersökningar av denna typ finns inte och skulle vara svåra att genomföra. Om man jämför beräkningar av den genomsnittliga exploateringen av bostadsmarken i olika städer vid mycket olika tidpunkter är det mest slående att värdena ligger inom så snäva gränser. En beräkning av bostadsmarkens exploatering i Karlstad, Sundsvall och Vänersborg vid bostadsräkningen 1912-14, gav medelvärdet omkring $e=0,2-0,4$. (Se Tab 4.3 i kap 4). En beräkning av nettoexploateringen i Edelsvärds idealplan för landsortsstad från 1859 visar värdet $e=0,30-0,35$. (Se not 14 kap 4) De i föregående tabell redovisade värdena på exploateringsgraden för bostadsmarken i Örebro kan ungefärligen översättas till $e=0,3-0,4$. En beräkning av medeltätheten för alla bostadsområden i hela Stockholmsregionen 1975 gav likaså ett värde på $e=0,30-0,35$ (Se tab i följande).

Även om det måste framhållas att dessa beräkningar inte är inbördes jämförbara pekar de ändå emot en slutsats, nämligen att den genomsnittliga exploateringsgraden av bostadsmarken i tätorterna av allt att döma inte har genomgått så stora förändringar under hundra år. Det är alltså inte omöjligt, även om saken inte är direkt klarlagd, att bostadsbebyggelsen *genomsnittligt sett* är ungefär lika tät i dag som för hundra år sedan.

Men det måste samtidigt framhållas att genomsnittsvärdena inte är så intressanta. De generellt låga genomsnittsvärdena på tätheten döljer en väldig

²⁵ Undersökningen utgår från förhållandet våningsyta/administrativ kvartersmark, alltså inte från funktionellt avgränsat nettoområde. En förklaring till minskningen kan vara att genomsnittliga kvartersstorleken (dvs byggobjektet) mer än fördubblades under perioden, vilket borde medföra en tendens till ökad kvartersmark, eftersom större objekt i samma täthetsklass innehåller mera bostadskomplement på kvartersmark utan att därför behöva ha en lägre exploatering. Det förbryllande är dock att den kraftigaste minskningen skedde mellan åren 1963-65. (Se Salaj 1968, s 114-118).

spännvidd mellan de mycket täta områdena och de mycket glesa. Därför måste vi gå vidare från genomsnittsvärdena och rikta vårt intresse emot spännvidden mellan tätt och glest.

Spännvidden i täthet i Storstockholm. En brett upplagd studie av tätheten i samtliga bostadsområden i Stockholmsregionen genomfördes av regionplanekontoret på grundval av uppgifter i FoB 75, databaserade markanvändningsregister och flygbildstolkning. Undersökningen omfattade 770 FoB-områden.²⁶

De mått på tätheten som denna studie ger är inte helt jämförbara med nettoexploateringsstal, utan något lägre eftersom arealerna är genomgående större. Skol- och daghemstomter är således medräknade i arealen, liksom även tomter för butiker. Vägar och grönområden är dock inte medräknade om de inte är mycket små och ligger i direkt anslutning till husen.

Tab. 1.9 Bostadsområdenas fördelning på täthetsklasser i Storstockholm 1975.

Täthetsklass Lgh/ha	Bostadsomr. areal		Lägenheter	
	Ha (a)	%	Antal	%
100 -	900	3	198.000	30
60 - 100	1.900	6	141.000	21
30 - 60	3.000	9	136.800	21
10 - 30	5.900	17	99.600	15
5 - 10	9.100	27	64.400	10
0 - 5	13.000	38	25.900	4
TOTALT	33.900	100	666.200	101

Källa: Husén & Johnson 1983, Tab 1. (a) Arealmättet motsvarar närmast bruttområde.

Av tabellen framgår att över hälften av alla lägenheter i regionen låg i de två tätaste klasserna, med 60-100 lgh/ha och över 100 lgh/ha. Arealmässigt svarade de endast för 8 % av hela arealen för bostadsområden. Något mindre än hälften av dessa låg då i själva innerstaden, och de övriga, ca 180.000

²⁶ Uppgifterna i det följande är hämtade från Husén & Johnson 1983.

lägenheter låg utanför innerstaden i nybyggda täta hyreshusområden.²⁷ I den stora gruppen med tätheten 60-100 lgh/ha återfanns de relativt täta förortsområdena Hallonbergen, Bredäng Centrum, Fittja Centrum, Västra Flemingsberg. Motsvarande nettoexploateringsstal låg i intervallet $e=0,8-1,0$.

Ännu mer slående i tabellen är kanske att medelvärdet av tätheten i alla områdena är såpass lågt. Medelvärdet ligger på 20 lgh/ha eller 71 re/ha, alltså ett relativt lågt värde. Man kan invända att detta medelvärde är något missvisande, eftersom det baserar sig på stora områden med så låg exploatering som 0-5 lgh/ha, dvs områden med stort inslag av fritidshus. Om vi undantar dessa och bara beräknar medelvärdet för områden som är tätare bebyggda än 5 lgh/ha ökar medelvärdet till 31 lgh/ha eller 109 re/ha, fortfarande en måttlig exploateringsgrad, som kan ungefär översättas till ett nettoexploateringsstal på ca $e=0,3$.

För att få en uppfattning om vilket slags bebyggelse som motsvaras av denna genomsnittliga täthet kan man jämföra med FoB-området "Enskede kyrka", i dagligt tal kallat Gamla Enskede, som har medeltätheten 29 lgh/ha.²⁸ Detta område planlades ursprungligen 1907 som Enskede trädgårdsstad, och det innehåller ungefär hälften av lägenheterna i småhus (en- eller tvåfamiljshus och radhus). Det kan kanske verka överraskande att den genomsnittliga exploateringsgraden i bostadsområdena i Stockholmsregionen inte är genomsnittligt högre än i denna tidiga trädgårdsförstad.

"Öar" av täta storhus. Vi har tidigare konstaterat att den genomsnittliga tätheten i hyreshusen i hela riket låg på $e=0,5-0,6$ vilket motsvarar trevåningshus. Hur stor del låg då i högre och tätare bebyggelse?

Tab 1.10 Lägenheter i flerfamiljshus efter antal våningar i huset. (1978-1980).

	Antal lgh x 1000	1-2 vån (%)	3 vån (%)	4 vån + (%)
Hyreslägenheter	1.358	18	43	39
Bostadsrättslgh (1978)	494	12	51	37

Källa: SCB Bostads- och byggnadsstatistisk årsbok 1982, Tab 1.1.9.

Med ledning av dessa värden kan vi överslagsmässigt beräkna hur

²⁷ Antalet lägenheter i Stockholms innerstad inkl Gärdet och Essingeöarna var 1975 166.000. (Stockholms kommunplanering 1977. s 21).

²⁸ 1975 innehöll detta område 1.441 lgh. Arealen var 49 ha, den genomsnittliga tätheten (brutto) 29 lgh/ha, (eller 102 re/ha) 41% småhus. (Husén & Johnson 1983.)

lägenheterna i tätorterna fördelar sig mellan: (a) småhus (b) lägre flerfamiljshus (c) högre flerfamiljshus.

Tab 1.11 Fördelning av lägenheter i olika hustyper i tätorterna 1980.

	Antal lgh x 1000	Andel(%)
Småhus	1.100	35
Lägre flerfamiljshus (max 3 vån)	1.100-1.200	35-39
Högre flerfamiljshus (4 vån +)	800-900	26-29
Totalt	3.100	100

Källa: (SCB Markanvändningen i Sverige 1983).

Beräkningarna är grundade på tämligen osäkert material, vilket leder till att procentandelarna för höga hus (4 vån eller högre) bara kan anges inom en rätt vid marginal. Andelen lägenheter i hus med fler än tre våningar utgjorde enligt dessa beräkningar någonstans mellan en fjärdedel och en tredjedel av alla lägenheter i tätorter.²⁹ Om vi med höga hus endast avser 5 vån eller fler, sjunker andelen betydligt. Bostadshus byggda efter 1945 med 5 eller flera våningar innehöll ca 400.000 lgh eller 13% av alla lägenheter i tätorter.³⁰ Denna grupp består huvudsakligen av täta bostadskvarter ($e > 0,8$) byggda utanför stadskärnorna.

Hur tätt har vi byggt - en sammanfattning. Det mest slående förhållandet i denna kartläggning är kanske att den genomsnittliga exploateringsgraden är mycket låg i den svenska tätortsbebyggelsen, samtidigt som en majoritet av lägenheterna ligger i tätbyggda områden med flerfamiljshus. Till en del kan detta hänföras till skillnader mellan mindre orter och större, där de senare är tätare bebyggda och där huvuddelen av bostäderna ligger i flerfamiljshus.

Man skulle kanske anta att detta förhållande avspeglar en generell knapphet på mark i de större tätorterna, i synnerhet i storstadsområdena, men den förklaringen stöds inte av den tidigare redovisade undersökningen av tätheten i Stockholmsregionens bostadsområden. Där visade det sig att bostadsmarken till mycket stor andel var lågt exploaterad. Hälften av det totala antalet lägenheter (51%) hade pressats in på mindre än en tiondel (8%)

²⁹ I denna siffra ingår också 3,5 vånings hus.

³⁰ Källa: Vidén, Schönning & Nöre 1985, fig 2.2:1 och 2.2:2 s 82-84.

av all bostadsmark.

Medelvärde av nettoexploateringsgraden på bostadsmarken i Stockholmsregionen kan uppskattas till 0,3 motsvarande tvåvåningsradhus eller blandad trädgårdsstadsbebyggelse. Man skulle alltså kunna göra tankeexperimentet att omdisponera bostadsmarken i Stockholmsregionen till tvåvåningsradhus och fortfarande inrymma samma antal lägenheter och samma befolkning som i dag.

Tankeexperimentet visar att den höga andelen flerfamiljshus i Storstockholm (ca 80% 1975) inte framtvings av brist på bostadsmark eller av nödtvång för att bostadsbebyggelsen skulle blivit alltför utbredd om man tillämpat en lägre exploatering. Problemet är att man å ena sidan byggt täta områden med flerfamiljshus å andra sidan glesa områden med småhus.

Saken kan åskådliggöras med ett enkelt räkneexempel. Låt oss anta att vi konstaterar att medelvärdet av tätheten i ett område är $e=0,3$. Området antar vi upptar en areal av 10 ha. Nu kan i själva verket medelvärdet ha uppnåtts på olika sätt. Ett sätt skulle kunna vara genom att hela området har samma exploatering alltså $e=0,3$ vilket kan betyda tvåvåningsradhus. Ett annat sätt skulle kunna vara genom att halva området (5 ha) var exploaterat till endast $e=0,1$ (normal täthet i friliggande småhus) och den andra halvan med $e=0,5$ (normal täthet för trevånings flerfamiljshus). Ser vi till hur lägenheterna skulle fördela sig på de olika hustyperna i detta fall, finner vi - kanske oväntat - att bara en sjättedel (ca 19%) skulle ligga i småhusen och resten (81%) i flerfamiljshusen.

Har vi byggt för tätt - och för glest? Dagens bebyggelsestruktur i storstadsområdena kan liknas vid ett hav av glesare bebyggelse med mindre öar av täta flerfamiljshus. Den fråga som osökt ställer sig är följande: "har vi inte byggt alltför tätt - långt utanför stads kärnan?" Det gäller väl i all synnerhet inför de stora hyreshusområden som byggdes under det s k miljonprogrammet under 1960- och början av 70-talen.

Orsakerna till att vissa hyreshusområden blev svåruthyrda och utvecklades till problemområden är komplexa och brukar främst hänföras till en kombination av dåliga kommunikationer med centrum och dålig yttre miljö. Hur mycket faktorn hög exploatering har betytt i sammanhanget har aldrig utvärderats. Men det står klart att såväl kritiken mot hustyperna som mot utformningen av den yttre miljön har ett direkt samband med höga exploateringsgraden.³¹

³¹ Som ett exempel på stöd för denna hypotes kan nämnas en sociologisk undersökning av inställningen till boendemiljön i Husby-Akalla på Norra Järvafältet 1976. Den helt övervägande anledningen till missnöje med den yttre miljön uppgavs vara "områdets höga exploatering, eller den koncentrerade bebyggelsen". (Elfving & Åsvärn 1977, s 42).

Men frågan "har vi byggt alltför tätt?" för också med sig följdfrågan "har vi byggt alltför glest?". Även om de glesa villaområdena inte utgör några direkta problemområden vet vi att mycket låg exploatering har en tendens att medföra långa avstånd till skolor, butiksservice och hållplatser. De glesa områdena och de täta utgör på många sätt varandras motpoler; fördelarna med den låga exploateringen (markkontakt, trädgårdar, sol, grönska) saknas som regel i de täta områdena, och vice versa.

Det ligger nära till hands att ställa sig frågan om inte nackdelarna med både den glesa och den täta bebyggelsen skulle ha kunnat undvikas i en måttligt tät bebyggelse. Man kan som exempel på denna måttliga täthet peka på engelska trädgårdsförstäder under mellankrigstiden, liksom på vissa tidiga svenska och tyska motsvarigheter från 10- och 20-talen, exempelvis nyssnämnda Enskede trädgårdsstad. Den måttliga tätheten erbjuder stor frihet att anordna bostäder som enfamiljshus och små flerfamiljshus i en valfri blandning.

Skälen till att inte denna måttligt låga täthet har blivit mera prövad i svenskt stadsbyggande är en av de huvudfrågor som jag avser att ta upp i den följande undersökningen.

Om avhandlingens syfte och uppläggning.

Några utgångspunkter. Den undersökning som jag skall presentera har till syfte att beskriva hur man har gripit sig an täthetsfrågan i teorin såväl som i praktiken i svenskt stadsbyggande under litet mer än hundra år. Min undersökning utgår *å ena sidan* från den faktiska utvecklingen vad gäller tätheten i vår stadsbebyggelse, *å andra sidan* från de bland stadsbyggarna vid olika tider rådande föreställningarna om täthetsfrågan. Det kan vara lämpligt att något diskutera motiven för denna uppläggning.

Min undersökning utgår från hypotesen att formerna för våra städers tillväxt, graden av täthet och utbredning, inte kan förklaras som ett mer eller mindre mekaniskt resultat av vissa allmänna tekniska, ekonomiska förhållanden³², utan måste förklaras utifrån de under olika perioder gällande ideologiska föreställningarna - med ett ord de *doktriner* som varit förhärskande - , vilka i sin tur påverkat byggnadslagstiftningen, planeringsformerna, vilka hustyper som dominerat, kommunikationernas utbyggnad etc. Om den närmare innebörden i doktrinbegreppet se kapitel 3 (s 97-105) i det följande.

³² Exempel på sådana förklaringsmodeller finner vi i stadsgeografisk litteratur, t ex föreställningen om en geometriskt avtagande befolknings- och bebyggelsestäthet från centrum ut mot periferin i storstäderna. För en kritik av denna teori, vars användbarhet torde vara begränsad till översiktliga regionala analyser, se H O Andersson (1976) s 117 -122.

Det bör kanske för säkerhets skull påpekas att jag inte ser syftet med min undersökning vara normativt - dvs att ge det slutgiltiga svaret (om något sådant vore möjligt) på frågan "hur tätt bör vi bygga". I stället kommer jag att försöka klarlägga vilka föreställningar som rätt, vilka intressen som företrätt olika positioner och vad som gett utslag i kampen mellan de olika doktrinerna.

Om avhandlingens uppläggning. Avhandlingen består av tre delar, enligt följande:

(1) en *inledande* del, (Kap 1 i det föregående), som utgör en bakgrund till huvudundersökningen. Jag tar i denna del upp allmänna frågor som "hur mäter man täthet?", "hur tätt har vi byggt?" och vissa allmänna samband mellan täthet, rymlighet, hushöjd, gångavstånd etc. Jag tar också upp avhandlingens syfte, uppläggning och ger några kommentarer till litteratur och källor.

(2) en *idéhistorisk* del, (Kap 2 och 3). syftet med denna del är att ge en beskrivning av stadsbyggarnas inställning till täthetsfrågan under olika perioder. I kapitel 2 refererar jag ett antal historiska texter som berör täthetsfrågan i stadsbyggandet. Kapitel 3 inleds med en allmän diskussion av tre förekommande perspektiv på stadsplanering - positivistiskt, kritiskt och dynamiskt-historiskt, där jag argumenterar för det sista. I kapitel 3 introducerar jag begreppet "*stadsbyggnadsdoktrin*" och diskuterar doktrinernas innehåll, uppkomst och växlingar. Här tar jag upp doktrinernas samband med bestämda hustyper och bebyggelsemönster, som kan beskrivas som stadsbyggandets *innovationer*, i synnerhet de höga bostadshusen.

(3) Den tredje delen, som är *historisk* (Kap 4-7) utgör avhandlingens tyngdpunkt. Den behandlar svenskt stadsbyggande under perioden 1875-1975 med hänsyn till täthetsfrågan och doktrinernas växlingar. Framställningen är kronologisk och är indelad i fyra kortare perioder 1875-1905, 1905-1930, 1930-1945 och 1945-1975. För var och en av perioderna antar jag att de präglats av en förhärskande doktrin, *regularism*, *trädgårdsstad* och *funktionalism*. För var och en av dessa doktriner förs en diskussion om deras definition och tillämpning för svenska förhållanden i respektive kapitel (kap 4 Haussmannsystemet, kap 5 trädgårdsstaden kap 6 funktionalismen).

I kap 8 har jag slutligen sammanfattat innehållet i de föregående kapitlen och för dessutom en övergripande diskussion om doktrinerna och täthetsfrågan. I ett avslutande Appendix finns en katalog över bebyggelsetyper i svenskt stadsbyggande 1850-1975 och deras respektive exploateringsintervall. Resultatet av denna undersökning har redovisats i det föregående i Tab 1.1.

Några begränsningar i undersökningen skall kort kommenteras. Eftersom

frågan om tätheten i första hand är relevant för bostadsbebyggelsen, har jag valt att begränsa mig till att behandla denna. Att också behandla tätheten i kontorskvarter, industriområden och institutioner skulle ha inneburit en orimligt stor utvidgning av uppgiften, utan att därför tillföra problemställningarna så mycket av intresse. Trots detta har jag inte funnit anledning att byta ut den allmänna termen *stadsbyggande* mot den mycket specialiserade *bostadsbyggande*. Renodlingen och specialiseringen av bostäderna är något som framför allt kännetecknar efterkrigstiden.

En annan begränsning eller förläggning av tyngdpunkten som bör kommenteras är storstadsperspektivet, som kommer att dominera framställningen, trots att avhandlingen inte har för avsikt att begränsa sig till storstädernas stadsbyggande, något som ju varit vanligt i många tidigare historiska beskrivningar. Att storstadsperspektivet trots detta blivit så framträdande har särskilda orsaker. Stadsplanering och byggande i Sverige har i mycket hög grad styrts från Stockholms horisont, från konsulter och myndigheter.

Man bör komma ihåg att doktrinerna generellt har formulerats i storstäderna och utifrån storstädernas speciella problembild. Det gäller även om en doktrin som trädgårdsstaden som ju innehåller vissa klart storstadsfientliga inslag. Det är i huvudstäder som London, Paris och Stockholm, som kampen mellan de olika doktrinerna har stått hetast, i den konkreta planeringspolitiken, i lagförslagen etc. Det är ju en av huvudtankarna i min avhandling att man inte kan förstå stadsbyggandet i en medelstor svensk stad om man inte höjer blicken till den nationella nivån och även den internationella. De doktriner som utvecklats i storstäderna har ju kommit att påverka byggandet i de mindre städerna genom lagstiftningen, genom planeringsideal och byggmetoder. En annan sak är att doktrinerna inte sällan varit dåligt anpassade till de problem som behövde lösas i de mindre städerna, ja, kanske också till problemen i storstäderna.

Något om metoder och källor. Avhandlingen har ju till syfte belysa sambandet mellan doktrinerna, deras växlingar och hur tätt man byggt under olika perioder. Den kommer därmed nödvändigtvis att röra sig mellan vitt skilda undersökningsfält, å ena sidan frågan om vad som byggts och hur tätt man byggt under olika perioder, å andra sidan frågan om idéutvecklingen inom stadsbyggandet. Jag skall kort beröra några metodfrågor.

När det gäller att undersöka tätheten i bebyggelsen har jag inte gjort några egna primärundersökningar utan utnyttjat SCB:s markanvändningsstatistik, samt vissa specialundersökningar (Ökade ytbehov i stadsbygden 1965, Storstockholms regionplanekontor 1983, MA-projektet inom SCB 1982). Uppgifter om efterkrigstidens bostadsbyggande har jag i allmänhet hämtat

från Bostads- och byggnadsstatistisk årsbok (1982). Vidare har jag utnyttjat Vidén m fl (1983 och 1985) för kompletterade uppgifter om hustyper. För de historiska beskrivningarna av hur tätt vi byggt har mina främsta källor varit de allmänna bostadsräkningarna 1912-14 och 1945, samt vissa specialundersökningar, t ex W William Olsson (1930) samt Gejvall (1954).

Av de kataloger över bostadskvarter och täthet som jag konsulterat har jag av naturliga skäl haft mest nytta av Lavelid 1977 och Sutinen 1971, som innehåller historiska exempel. Det finns vissa problem med jämförbarheten mellan uppgivna nettoexploateringsstal i olika rapporter, men de skall inte överdrivas. Frågan behandlas närmare på sid 9-12 i det föregående.

Källor till kap 2-7. Syftet med kap 2 och 3 är att beskriva täthetsfrågens idémässiga utveckling från den moderna stadsplaneringens födelse omkring 1850 till vår tid. Mitt generella intryck är att den stadsbyggnadshistoriska forskningen i mycket liten utsträckning intresserat sig för frågan om tätheten i bebyggelsen³³. Jag har därför gått tillbaka till ett antal historiska texter om tätheten, skrivna av stadsbyggare som Haussmann, Baumeister, Sitte, Stübgen, Howard, Unwin, Hoepfner, Hoenig, Le Corbusier, Gropius, Sert, Abercrombie, Gruen och Jane Jacobs. Urvalet av författare och skrifter kommenteras närmare i kapitlets inledande avsnitt.

I kapitel 3 står begreppet *stadsbyggnadsdoktrin* i centrum. Jag tror att det är felaktigt att tro att en doktrin kan beskrivas utifrån en enda text, även om texten skulle göra anspråk på att vara ett manifest. Ett uppenbart exempel är CIAM och Atén-deklarationen, där texten på grund av motsättningar yttrar sig vagt eller tvetydigt om den verkliga kärnfrågan - höjdbygandet. Ett annat exempel är Howards: "Garden Cities of Tomorrow", där några av de ursprungligen bärande tankegångarna inte fick någon större betydelse för den praktiska utvecklingen.

I de sammanställningar av doktrinhistoriska texter som finns har man däremot inte lagt någon särskilt vikt vid täthetsfrågan. Det gäller Albers' *Entwicklungslinien im Städtebau* (1979) och Choay's *L'urbanisme, utopies et réalités* (1965). Det är egendomligt att denna viktiga aspekt inte har uppmärksamats mer. Man har i stället (t ex Choay 1965) velat karakterisera doktrinerna utifrån ett psykologiserande perspektiv; trädgårdsstaden anses präglas av en nostalgiskt tillbakablickande attityd, funktionalismen av en rationell framtidsinriktad attityd. Den analysen har inte uppfattat att den främsta orsaken till den absoluta motsättningen mellan trädgårdsstadsidealet

³³ Man kan spekulera i orsakerna till detta förhållande. Kanske kan en del av förklaringen vara att många forskare haft samhällsvetenskaplig eller konstvetenskaplig bakgrund och saknat erfarenhet av praktisk planering och projektering. Ett lysande undantag utgör Steen Eiler Rasmussens bok om *London* (1934) samt samme författares *Byer och bygningar* (1949) som ägnar ett avsnitt åt exploatering och markpolitik i Köpenhamn.

och de i CIAM framförda idéerna är mycket konkret - den handlar om tätheten i bebyggelsen och om att bygga högt. De av Martin Steinmann samlade och utgivna *CIAM Dokumente 1928-1939* (1979) har här varit till stor hjälp.

I kapitel 4-7 framläggs resultatet av mitt arbete att kartlägga täthetsfrågan i det svenska stadsbyggandet, som ju utgör tyngdpunkten i min undersökning. Källor till dessa kapitel har i första hand varit samtida utredningar, betänkanden, lagförslag och artiklar i fackpress. När det gäller perioden före 1930, som hittills inte varit lika väl belyst som den senare har jag vid sidan av *Teknisk tidskrift*, *Arkitektur*, *Byggmästaren*, också gått till Svenska Stadsförbundets *Tidskrift* och Sveriges *Fastighetsägaretidning*. För tiden efter 1925 har jag haft stor nytta av sammanställningarna i *Nordisk byggnadsdag* och *Stadsbyggnadsvecka I-V*, samt seminarierapporter från avdelningen för stadsbyggnad från 1950- och 60-talet.

Två studier, förtjänar att framhållas eftersom de behandlar stadsbyggandet i Sverige under perioden 1875-1975 med viss anknytning till täthetsfrågan är H O Andersson, *Tätorternas bebyggelsestruktur och utveckling* (1977) och Lennart Améen, *Stadsbebyggelse och domänstruktur* (1964). I synnerhet den förstnämnda har varit en inpirationskälla i mitt arbete.

Av stadsbyggandet i den förindustriella svenska småstaden ger Rentzhog *Stad i trä* (1967) en bild med utgångspunkt från Hudiksvalls träbebyggelse. Annars utgör Gregor Paulsson, *Svensk stad, del 1-2* (1950; 1953) en ovärderlig kunskapskälla för stadsbyggandet före 1900 genom sin mångfald av praktiska detaljerade exempel och sin konsekventa strävan att tillämpa ett helhetsperspektiv, även om man inte delar författarens värderingar på alla punkter. Stockholmsskildringar från denna tid finns det gott om; Gejvall (1954), Selling (1960) (1973), samt Johansson (1974) och (1987)³⁴. Här kan också nämnas Göran Lindahls uppsats om Karlstads återuppbyggnad efter branden 1865, som innehåller en givande diskussion om bakgrunden till 1874 års byggnadsstadga, samt två arbeten av Thomas Hall som behandlar det sena 1800-talets stadsplaneideal och stadsplanerare, *Stadsplanering i vardande* (1984) och *Planung europäischer Hauptstädte* (1986). Andra arbeten om 1874 års byggnadsstadga är den långa uppsatsen av Gustaf Linden (1923) i utställningskatalogen till göteborgsutställningen, samt en uppsats av Albert Lilienberg (1912).

Perioden 1905-1930 förtjänar på många sätt epitetet det svenska stadsbyggandets "guldålder". Det är därför förvånansvärt hur ofullständigt denna period har behandlats i den moderna forskningen. Per Hallman och Albert Lilienberg har visserligen ägnats var sin avhandling, men fortfarande återstår att teckna Carl Lindhagens, Nils Gellerstedts, Axel Dahlbergs och

³⁴ Denna har dock inte påverkat mitt arbete, eftersom den utkom då mitt eget manuskript var skrivet.

Sigurd Westholms insatser. Av de viktigare historiska arbeten som ägnats perioden 1905-30 bör man särskilt nämna Björn Linns avhandling "Storgårdskvarteret" (1974) och Thomas Paulssons "Den glömda staden" (1959) om Per Hallmans arbeten i Stockholm. Båda har dock i första hand intresserat sig för de slutna innerstadskvarteren i storstäderna. De svenska försöken att tillämpa trädgårdsstadsbyggandet har ännu inte fått någon egen beskrivning, vid sidan av flyktigare omnämningen i Stavenow-Hidemark (1971) och Arén (1980). Carl-Erik Bergold *Bostadsbyggande i Uppsala 1900-1950* (1985) har inte speciellt framhåvt täthetsfrågan men utgör ändå en värdefull kunskapskälla till stadsbyggande och idéströmningar under perioden före 1930.

Det är också värt att notera att de intensiva försöken att revidera byggnadsstadgan som pågick utan resultat under perioden 1907-1928 inte blivit uppmärksammade i forskningen.

Om perioden 1905-1930 har varit underskattad och förbisedd av senare forskning, så gäller snarare motsatsen om perioden 1930-1945. Svårigheten för forskningen har varit att upprätta en kritisk distans till den tidiga funktionalismen i Sverige. En väldokumenterad redogörelse för av en av de funktionalistiska förgrundsgestalterna ges i Eva Rudbergs avhandling om *Uno Åhrén* (1981). Per G Råbergs *Funktionalistiskt genombrott* (1970, 1972) och Birgitta Andersson, *Idealbostad eller nödbostad* (1977) har ett mer kritiskt perspektiv på den funktionalistiska doktrinen. I den andra delen av Görans Schildts stora biografi om Alvar Aalto, *Moderna tider* (1985) möter vi personliga porträtt av den radikala arkitektgenerationen i nordnorden och tidsandan omkring 1930.

Perioden 1945-1975 erbjuder forskaren en speciell svårighet i jämförelse med de övriga perioderna. Det tryckta källmaterialet, utredningar, betänkanden, lagförslag, artiklar är helt enkelt alltför omfattande för att det skall vara möjligt att överblicka i sin helhet. Några avhandlingar har med utgångspunkt från miljonprogrammets stadsbyggande och de problem som där blottades, försökt härleda orsakerna till det som skedde. Franzén & Sandstedt (1981) har pekat på "grannskapsplaneringen" som en sådan förklaring. Dahlman & Gärdborn (1975) har sett en förklaring i byggsektorns förstelning och bristande organisatoriska anpassning till en förändrad situation. De har genom sitt val av perspektiv inte haft anledning att ta upp täthetsfrågan. Man kan notera att såväl radhuset, (Arén 1980), som det friliggande enfamiljshuset, (Jonsson 1985) blivit föremål för avhandlingar, däremot inte höghuset, den byggnadstyp som haft så stor betydelse för efterkrigstidens stadsbyggande i Sverige.

Kapitel 2

Stadsbyggarna och täthetsfrågan.

Historiska texter om täthetsfrågan. Det urval av texter som i det följande skall refereras går tillbaka på 14 ledande stadsbyggare och teoretiker under perioden 1850-1970. De representerar fem länder, Tyskland (5), England (3), USA (3), Frankrike (2) och Österrike (1). De har här grupperats på tre olika perioder, under vilka de varit huvudsakligen verksamma eller då de haft den största påverkan på tänkandet.

Första skedet. 1850-1900.

Baron Haussmann. Reinhard Baumeister. Camillo Sitte. Joseph Stübben.

Andra skedet. 1900-1930.

Ebenezer Howard. Raymond Unwin. K A Hoepfner. Anton Hoenig.

Tredje skedet. 1930-1975.

Le Corbusier. Walter Gropius. J L Sert. Patrick Abercrombie. Victor Gruen. Jane Jacobs.

Urvalet i ovanstående lista har avvägts för att så gott det låter sig göra spegla de impulser utifrån som haft största betydelsen för det svenska stadsbyggandet sedan mitten av 1800-talet till 1970-talet. Urvalet har också styrts av den här aktuella täthetsfrågan, vilket har lett till att vissa teoretiker inte medtagits, vars insatser huvudsakligen legat inom det filosofiska, historiska och sociologiska området, som t ex Simmel, Geddes, Mumford. Av liknande skäl har mer kända stadsbyggare som Ernst May och Bruno Taut fått ge plats för de mindre kända K A Hoepfner och Anton Hoenig, som båda under 20-talet kom med viktiga skrivna bidrag till täthetsfrågan.

Hur väl avspeglar då detta texturval idéströmningarna i svenskt stadsbyggande under den studerade perioden? Att svenskt stadsbyggande

hämtat sina impulser utifrån i stor utsträckning är väl känt. Vi vet att planeringsprinciperna i de europeiska huvudstäderna Paris, Berlin och Wien, spelade stor roll som förebilder för Lindhagensplanen för Stockholm liksom för utformningen av 1874 års byggnadsstadga. Detta inflytande - huvudlinjen i det sena 1800-talets stadsplanetänkande - representeras här av *Baron Haussmann*.

Den nya skola inom svenskt stadsbyggande som började framträda strax före sekelskiftet 1900, och som företräddes av Per Hallman, Nils Gellerstedt och senare av Albert Lilienberg, hämtade först sina inspirationskällor från det tyska kulturområdet genom *Sitte*, *Baumeister* och *Stübben*, senare också från den engelska trädgårdsstadsplaneringen, företrädd av *Howard* och *Unwin*. Vi har här fört de förra till det första skedet 1850-1900, då de först framträdde, även om de spelade rollen av opponenter emot den förhärskande riktningen. Howard publicerade visserligen sin pamflett "Tomorrow" strax före sekelskiftet, men det har ändå varit naturligt att här föra honom och Unwin till det andra skedet 1900-1930.

Valet av *Hoepfner* och *Hoenig* under den andra perioden motiveras av det starka inflytandet från tyskt stadsbyggande i Sverige, liksom för övrigt från den tyska ingenjörskonsten överhuvud taget under denna period. Hoepfners lärobok i stadsbyggande, liksom Hoenigs artikel om täthet och rymlighet från 1928 representerar olika sidor av den diskussion kring hushöjd, husavstånd och täthet som fördes i Tyskland vid denna tid.

Le Corbusier och *Gropius* var de ledande inom den sk funktionalistiska riktningen i stadsbyggandet, så som denna företräddes av CIAM¹ - Congrès Internationaux d'Architecture Moderne - under åren kring 1930. Deras bidrag till tänkandet i täthetsfrågan skall få en utförlig presentation i det följande, något som varit angeläget inte bara med hänsyn till den stora betydelse de spelat för den internationella utvecklingen i stadsbyggandet. Deras tänkande har ett särskilt intresse i detta sammanhang, eftersom det influerat de ledande svenska funktionalisterna Åhrén och Markelius. Av samma skäl har det varit motiverat att också inkludera ett referat av CIAM:s omtalade stadsbyggnadsmanifest "la charte d'Athène" från 1933. Här refereras tillämpliga delar av den i USA utgivna populariserade versionen, vars text utarbetats av *Sert* på uppdrag av organisationen (1942).

Många vittnesbörd har pekat på det starka engelska inflytandet på svensk stadsplanering efter andra världskriget, vilket motiverar ett referat av *Abercrombie's Greater London Plan* från 1944. Under 1960-talet kan man spåra ett tydligt ökande intresse för amerikanskt stadsbyggande, vilket här

¹ Denna betydelsefulla organisation kommer att beröras närmare i det följande. (se kap 3 om doktrinerna och kap 6 om utvecklingen i Sverige 1930-1945.)

representeras av två olika linjer - *Gruen*, som har sina rötter i CIAM:s skola - *Jacobs*, vars position är uttalat kritisk mot all modern stadsplaneteori från Howard till Gropius.

Ett urval av detta slag måste alltid präglas av kompromisser och avväganden. Man kan alltid diskutera om ytterligare namn borde ha tagits med eller om några här inkluderade skulle kunnat uteslutas. Man bör vid bedömningen av urvalet ha i minnet att syftet inte har varit att ge en fullständig spegel av stadsbyggandets idéhistoria, utan att ta fasta på en bestämd aspekt - *täthetsfrågan* - för att ge en bild av vilka positioner som intagits i denna fråga under olika perioder.

1850-1900.

Baron G E Haussmann.

Baron Georges Eugène Haussmann (1809-1891) är den mest ryktbare av de stadsplanerare som efter 1800-talets mitt framträdde i Europas huvudstäder. I likhet med många andra i denna generation av stadsbyggare var Haussmann inte arkitekt eller ingenjör utan jurist. Han utsågs 1853 till polisprefekt i Seinedistriktet, en post varifrån han i nära kontakt med Napoleon III skulle dirigera det väldiga nya stadsbyggnadsprogrammet för Paris fram till 1870. Han försvarar sin plats i stadsbyggandets historia inte bara som upphovsman till det moderna Paris' stadsbild, utan också som administrativ nyskapare. Under hans ledning utvecklades i Paris nya former för stadsbyggandets finansiering och ledning. Efter Haussmanns avgång fortsatte arbetena under hans efterträdare Alphand efter i stort sett samma principer.

Genom världsutställningarna från 1855 och framåt spreds de nya idéerna över Europa. Förnyelsen av Paris väckte beundran hos besökare från andra storstäder och det parisiska stadsbyggnadsprogrammet stod som förebild för Europas huvudstäder, även om programmen kom att få olika inriktning. I Paris spelade sålunda rivningar och nya gatudragningar - stadskirurgi - betydligt större roll än i t ex Wien, Berlin och Köpenhamn där det i första hand gällde utvidgning av bebyggelsen på tidigare obebyggd mark. Men trots dessa skillnader fanns så stora likheter att det kan vara motiverat att tala om ett gemensamt system - en gemensam *stadsbyggnadsdoktrin*.

Följande redogörelse syftar till att ge en bild av denna doktrin och

redogörelsen berör därför Paris stadsbyggande under perioden 1850-1900, inte bara den period då Haussman personligen var ledande.²

Bakgrunden. Haussmanns kraftfulla stadsbyggnadsprogram måste betraktas i sitt historiska sammanhang. Paris var vid mitten av 1800-talet en storstad i kris. Till följd av en stadig inflyttning från landsbygden växte invånartalet från 547.756 år 1801 till 1.053.262 år 1851.³ Men antalet hus innanför stadsgränsen ökade endast från 26.801 till 30.770 mellan åren 1817 och 1851. Detta var uppenbart otillräckligt, även om man tar hänsyn till att ombyggnader och påbyggnader av äldre hus gav ett visst tillskott av nya bostäder. Bristen på bostäder blev allt svårare. Trångboddheten förvärrades alltmer.

Eftersom nybyggandet i Paris ytterområden var otillräckligt hänvisades den nya befolkningen huvudsakligen till de centrala delarna, som blev svårt överbefolkade. Befolkningstätheten i de äldre stadsdelarna nådde vid mitten av 1800-talet upp till tusen personer per hektar.⁴ En koleraepidemi 1848 krävde 19.000 dödsoffer, något som enligt läkarvetenskapen kunde förklaras av en kombination av faktorer: smuts, fattigdom, överbefolkning och bristen på fungerande avloppsystem.⁵

Gaturegleringarna. Ryggraden i Haussmanns stadsbyggnadsprogram, *grand travaux publics* utgjordes av de nyanlagda breda gator, som drogs fram genom den äldre bebyggelsen.⁶ Gatuvidgningarna skulle underlätta för trafiken i centrum och därmed också förbättra kommunikationerna ut ur staden till ytterområdena. Vidare skulle man kunna riva mycket av den äldre bebyggelsen vid trånga gator, som ansågs vara härdar för sjukdomar. Men framför allt skulle gaturegleringarna enligt Haussmanns mening innebära "en likvärdig stimulans överallt till byggnadsverksamheten".⁷ Ett livligt nybyggande borde också, menade man hjälpa till att hålla nere hyrorna, vars

² Källor till detta avsnitt har varit följande: Sutcliffe 1970 och 1979, Benevolo 1973 samt Hall 1984.

³ Sutcliffe 1970:115.

⁴ Sutcliffe 1970:28.

⁵ Sutcliffe 1970:29.

⁶ Vid sidan av gaturegleringarna omfattade Haussmanns program också ny vattenledning, nytt kloaksystem, parker och offentliga byggnader, bl a skolor. Att vi här främst uppehåller oss vid gaturegleringarna beror på dessas avgörande betydelse för täthetsfrågan.

⁷ Sutcliffe 1970:29.

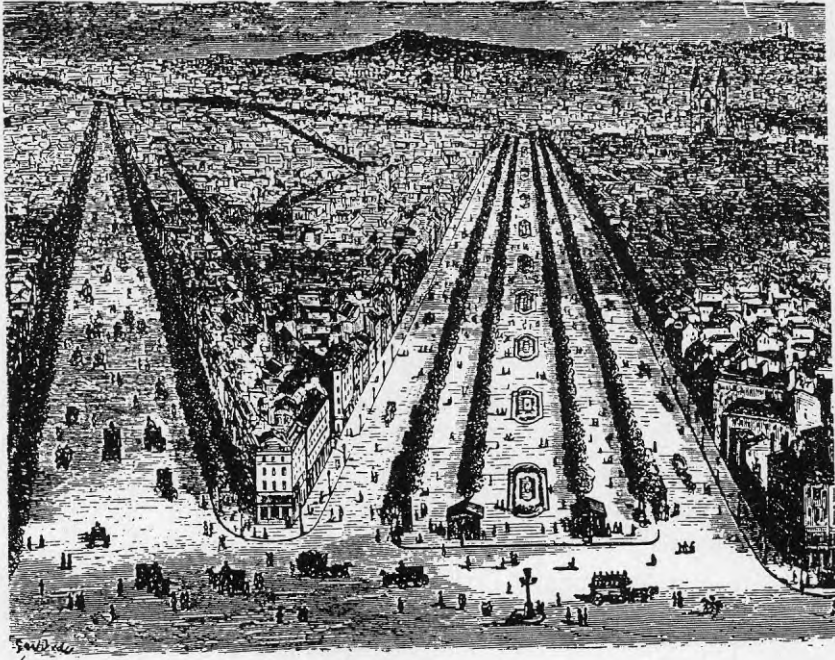

Fig 2.1 Genom Haussmanns stadskirurgi skapades en ny monumental stadsbild med breda gator och höga hyreshus.

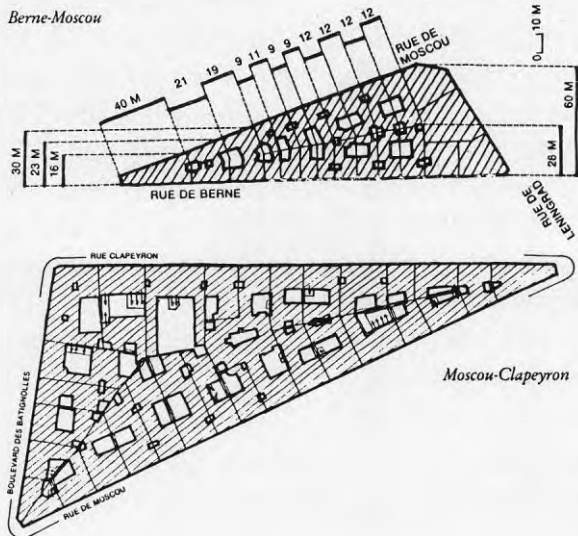

Fig 2.2 De nya tomterna kunde bebyggas till 80-90% av tomtytan med 6-7 våningshus. Tomtexploateringstal $e = 4,0-5,0$

ökning var en orsak till den sociala oron.

Gaturregleringar var i och för sig inte något nytt inslag i stadsbyggandet i början av 1800-talet, de betraktades redan tidigare som något av ett stadsbyggandets undermedel. I Haussmanns händer blev dock gaturregleringarna något mer än blott och bart ett medel att försköna staden och förbättra för trafiken. Även om Haussmann ofta gav estetiska och kulturella skäl för gatuvitidningar betraktade han gaturregleringar i stor skala som det enda medel som myndigheterna hade till sitt förfogande som kunde tjäna som motor för stadsbyggandet och stadens ekonomiska liv över huvud taget.⁸ De nya gaturregleringarna skulle stimulera det privata spekulationsbyggandet att åstadkomma de behövliga nya bostäder som krävdes. Vidare skulle arbetarbefolkningen sättas i arbete, den privata företagsamheten stimuleras, och staden själv få ökade skatteintäkter.

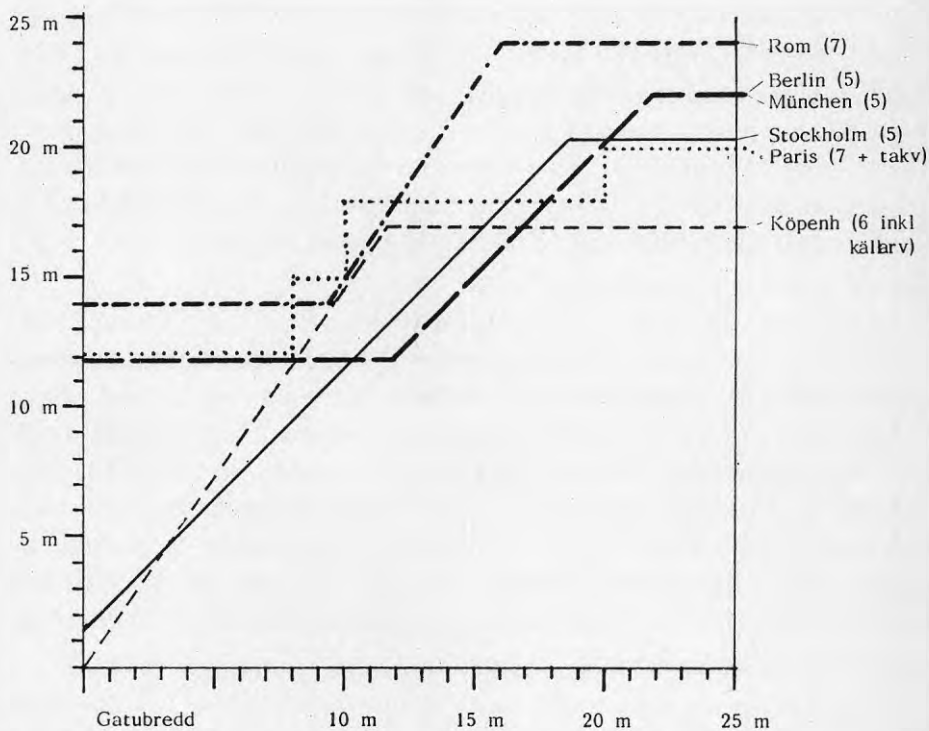
Ökad byggnadsrätt. Det faktum att gaturregleringarna verkligen kom att fungera som en kraftfull motor i stadsbyggandet hängde samman med den ökade byggrätt som tomtmarken erhöll genom gatubreddningarna. Den i byggnadsordningarna stipulerade högsta tillåtna byggnadshöjden stod i ett bestämt förhållande till gatubredden. (se följande!) De nya tomter som kom att ligga längs nyreglerade breda gator fick därmed bebyggas till betydligt högre höjd än tomter längs äldre smalare gator. Genom denna ökade byggrätt uppstod ett ekonomiskt överskott. Det ekonomiska överskottet blev relativt sett störst i områden, vilka före regleringen hade lägre bebyggelse och lägre fastighetsvärden. I detta förhållande ligger också förklaringen till att Haussmann bröt med vad som tidigare varit praxis vid gaturregleringar. Under 1800-talets första hälft hade man först och främst försökt sig på att bredda de stora intensivt bebyggda affärsstråken, något som visade sig svårt och olönsamt eftersom den möjliga ökningen i byggnadsrätten var liten och följaktligen också det ekonomiska incitamentet till förnyelse. Haussmann däremot undvek de intensivt bebyggda affärgatorna och förlade i stället de nya gatugenombrotten till områden med lägre hushöjd och lägre fastighetsvärden.⁹

Paris' byggnadsordningar.¹⁰ Att gatubreddningar ledde till ökade byggnadsrätter och därigenom ett möjligt ekonomiskt överskott hängde

⁸ " - the only effective means open to the authorities - an intelligent street building programme." (Sutcliffe 1970:117).

⁹ Sutcliffe 1970:22-24.

¹⁰ Avsnittet bygger på Sutcliffe 1970:262 ff.

Tillåten hushöjd i förhållande till gatubredd i några europeiska storstäder 1889. Max antal bostadsvåningar anges inom parentes.

Fig 2.3. Samband mellan tillåten hushöjd och gatubredd i några europeiska storstäder vid slutet av 1800-talet. Den allmänna regeln $h=b$ ligger till grund för flertalet byggnadsordningar. (Källa Gejvall 1954, Stübgen 1907).

samman med att byggnadsordningarna medgav högre hushöjd vid bredare gator. Vi skall se närmare på dessa bestämmelser. Redan 1783 infördes en förordning som egentligen hade till syfte att förhindra alltför höga byggnader.¹¹ Vid smala gator (upp till 8 m) medgavs hushöjden 12 m, vid gatubredden 8-12 m hushöjden 16 m, vid bredare gator (>12 m) 20 m hushöjd.

Under 1840-talet gjordes försök att reducera de tillåtna hushöjderna, som ansågs överdrivna, men försöken strandade på motståndet från fastighetsägarna.¹² Under 1850-talets bygg-boom blev problemet med hushöjderna åter överhängande, och enligt ett regeringsdekret 1859 skulle nu den tillåtna hushöjden på hus, som låg vid allmänna genomfartsgator bestämmas av gatubredden, en bestämmelse som dittills endast varit implicit. Enligt detta dekret fick inte byggnader uppföras till större höjd än 17,55 m vid bredare gator (>9,75 m) 14,60 m (vid gatubredd 7,80-9,75) och 11,70 m vid smalare gator (<7,80 m).¹³

Många av Haussmanns nya gator var 20-30 m breda vilket föranledde ett nytt dekret 1864 enligt vilket byggnader vid 20 m breda gator skulle kunna uppföras till 20 m höjd med stadens tillåtelse. Ett villkor var dock att antalet våningar inte översteg 5, oräknat mansardvåningarna. Endast mindre modifieringar i dessa regler genomfördes under 1870-talet. 1881 och 1882 upprättade staden under ledning av Alphand en ny byggnadsordning, vilken trädde i kraft 1884. Nu skulle byggnadshöjden strikt bestämmas av gatubredden; det maximala antalet våningar fixerades till sju, inklusive mansardtaket. Det var högre än vad byggnadsordningarna i flertalet andra europeiska huvudstäder tillät vid denna tid.¹⁴

Några begränsningar av hur stor andel av tomtytan som fick bebyggas förekom inte förrän 1870. Då föreskrevs att ljusbrunnar (*courettes*) måste ha en yta av minst 4 kvm. Dessutom infördes ett krav på minimum 40 kvm fri gårdsyta vid 20 m höga hus.¹⁵

¹¹ Under 1780-talet hade flera mycket höga hus, varav ett i nio våningar, uppförts på trånga tomter. (Sutcliffe 1970:262 not 50).

¹² Sutcliffe 1970:263.

¹³ Sutcliffe 1970:263. Det kan nämnas att Gejvall 1954 innehåller delvis andra uppgifter. Enligt tabell 2 (Gejvall 1954) skulle högsta hushöjd enligt 1784 års bestämmelser ha varit 17,55 m, vilket skulle ha höjts till 20 m (max 6 vån) 1859. Det har inte gått att kontrollera vilka uppgifter som är riktiga.

¹⁴ Enl en sammanställning av byggnadsordningar i olika europeiska storstäder gällande år 1889 var det endast Paris och Rom som medgav sju våningar. (Stübgen 1907:415.).

¹⁵ Sutcliffe 1970:264.

Planerat spekulationsbyggande. Haussmanns stadsbyggnadsprogram renodlade den arbetsfördelning mellan myndigheterna och den enskilda företagsamheten, som var typisk för 1800-talets stadsbyggande - *spekulationsbyggandet* i ordnade former. Staden planlade nya gaturegleringar och exproprierade de berörda fastigheterna; staden stod också för alla kostnader i samband med fastighetsinlösen och rivningar, liksom även för kostnaderna för själva gatuarbetena. De nya byggnadstomterna såldes av staden till enskilda som lät uppföra nya hyreshus. För själva byggnadsarbetena för hus och gator svarade privata entreprenörer.

Spekulationsbyggandet förutsatte ett utvecklat kreditsystem, i första hand för att försörja det privata fastighetskapitalet med pengar under byggnadstiden. Detta insåg regeringen som redan i början av 1850-talet lät inrätta den statliga hypoteksbanken *Crédit Foncier*, som snart blev det ledande bankinstitutet för byggnadsarbeten.¹⁶ I fallet Paris finansierades även en stor del av de offentliga arbetena kreditvägen. Storleksordningen av Haussmanns gaturegleringsprogram var sådant att stadens egna skatteintäkter var helt otillräckliga, liksom de statliga tillskott han kunde utverka. I stället förlitade sig Haussmann på andra finansieringskällor, t ex *Crédit Foncier*. Följden blev att staden ådrog sig väldiga skulder, vilka till slut ledde till att Haussmann tvingades avgå. Genomförbarheten i Haussmanns program var för stadens del beroende av att inkomsterna av tomtförsäljningarna stod i någorlunda proportion till kostnaderna för gaturegleringarna. Till en början tycks detta ha varit fallet. Men genom ett konseljbeslut 28 september 1858 tillerkändes fastighetsägarna rätten att återfå den tomtmark som ej lagts ut till gator. Staden förlorade därmed en viktig inkomstkälla, något som Haussmann senare bittert beklagade.

"[Detta dekret] gav de drabbade fastighetsägarna rätt att behålla de tomter som inte hade bestämts till offentlig mark. Ägarna hade givetvis förmått staden att innan dess betala fulla värdet för de fastigheter som funnits på tomten, förutom skadestånd till dem som bott där. De exproprierade fastighetsägarna garanterades på detta sätt gratis mervärdet på en tomt som staden gjort användbar för inkomstbringande anläggningar, sedan den kommit att ligga vid en bred och vacker gata. Staden däremot berövades möjligheten att kompensera sig för de stora utgifter den frivilligt dragit på sig, vilket den hade kunnat göra om den hade fått sälja tillbaka tomterna till ett fördelaktigt pris."¹⁷

Verkningarna. De mest iögonenfallande verkningarna av programmet var naturligtvis den nya stadsbilden, med långa breda raka gator kantade av

¹⁶ Sutcliffe 1970:118.

¹⁷ Haussmann, 1890. Mémoires, Band II. Paris. Citerat efter Benevolo 1973:148.

regelbundna höga hyreshusfasader. Ekonomiskt åstadkom Haussmanns program en kraftig stimulans till nybyggandet i stadens centrala delar. Under 1860-talet utvecklades en veritabel bygg-boom, som avmattades något under 70-talet, men i själva verket saktade inte nybyggandet i centrala Paris av förrän innan första världskriget. Från 1880-talet visar statistiken att det genomsnittliga våningsantalet i nybyggda hus var mellan 6 och 7 i centrala Paris.¹⁸ Så småningom avtog nybyggandet i takt med att möjligheterna att öka hushöjderna hade blivit fullt utnyttjade. Den höga befolkningstätheten, som på 1850-talet endast förekom inom några mindre områden gällde 1914 över hela de centrala delarna av Paris.¹⁹ Gaturegleringarnas långsiktiga effekt ur täthetssynpunkt kan sammanfattas på följande sätt: (a) det genomsnittliga våningsantalet ökade, (b) bebyggelsetätheten [exploateringsgraden] ökade (c) den genomsnittliga befolkningstätheten ökade, (d) tomtpriserna ökade.

De parisiska byggnadsordningarna medgav en mycket hög exploateringsgrad. Vid en utbyggnad till 6 våningar och med tomtytan bebyggd till 80%, vilket var möjligt enligt 1880-talets byggnadsordningar, skulle man erhålla tomtexploateringsgrad på ca $e=4,8$ och kvartersexploateringsgrad på ca 3,0. Bostadsrum som inte var belägna ut mot bredare gator kunde knappast räkna med direkt solljus annat än undantagsvis.

TBC och bristen på sol. Haussmanns stadsbyggnadsprogram kunde visa upp goda resultat i fråga om att bekämpa tarmsjukdomar som tyfus och kolera, vilka hade ett klart samband med förbättringar av vatten- och avloppssystemet. Dödlighetsstatistiken som började föras i detalj med dödsorsak efter 1865 visade dock under 1870-talet en alarmerande ökning. Det var nu inte längre de epidemiska sjukdomarna som skördade de flesta offren; deras plats hade intagits av en sjukdom med smygande och långvarigt förlopp: tuberkulos. Under 1880- och 90-talen ökade dödsfallen i tbc stadigt,²⁰ trots hygieniska förbättringar på olika områden, t ex sophämtning, gatsopning. Redan 1883 föreslog en undersökningskommitté att sjukdomen främst orsakades av dåliga bostadsförhållanden, eftersom man kunde konstatera att dödstalen var högst i de områden som hade den högsta befolkningsstätheten. Men den medicinska sakkunskapen kunde inte enas om sjukdomens orsaker. Inte förrän vid den stora internationella tuberkuloskongressen i Paris i oktober 1905 nåddes full enighet att den

¹⁸ Sutcliffe 1970:140 ff.

¹⁹ Sutcliffe 1970:136.

²⁰ År 1880 skördade sjukdomen 11.023 offer, år 1894 12.376. (Sutcliffe 1970:107).

främsta orsaken till tuberkulos i städerna var frånvaron av direkt solljus i bostadsrum.²¹

Detta kom att innebära en vändpunkt för den Haussmannsska stadsbyggnadsdoktrinen. Man började utpeka den höga befolkningstätheten som den främsta orsaken till sjukdomen. Endast byggande av billiga arbetarbostäder skulle kunna leda till varaktig bättring, menade man. Metoden att slumsanera genom gaturegleringar förkastades eftersom den ansågs medföra högre hyror och leda till ytterligare förvärrad trångboddhet. En stark opinion började nu kräva rivning av de kvarter som var värst överbefolkade och hade de högsta tbc-talen.²² Men en sådan stadsbyggnadspolitik fordrade ekonomiska uppoffringar från stadens sida i en helt ny omfattning.

Reinhard Baumeister.

Av de tyska stadsbyggnadsteoretiker som framträdde under de senare årtiondena av 1800-talet var Reinhard Baumeister (1833-1917) kanske den främste. Baumeister var verksam som stadsbyggare och professor vid tekniska högskolan i Karlsruhe. Den lärobok i stadsbyggande som han publicerade 1876 "Stadterweiterungen in technischer, baupolitischer und wirtschaftlicher Beziehung" blev banbrytande.²³ Baumeister införde ett modernt synsätt i stadsbyggandet, där konstnärliga aspekter förenades med tekniska. Sålunda utnyttjade Baumeister tidigt befolkningsstatistik, jämförande täthetstal, systematiska metoder för att kartlägga befolkning, fastighetsbestånd, trafikförhållanden mm.

Baumeister ställde sig avvisande till stadskirurgi i Haussmanns anda, vilket enligt hans mening ledde till höga hushöjder, hög täthet, höga markpriser och osunda bostadsformer. I stället förespråkade han att städerna skulle expandera genom omfattande planerade stadsutvidgningar (Stadterweiterungen). Baumeister tycks ha introducerat begreppet *generalplaner*.

Sol, ljus och luft. Baumeister referade till att vetenskapen - hygien - skulle ha påvisat betydelsen av ljus och luft i stadsbyggandet. Solljus och ren luft är nödvändiga för människan. Genom alltför tätt ställda hus, alltför trånga gårdar och alltför små fönster kunde den nödvändiga tillförseln av ljus förhindras. Tillgången på luft hämmades av alltför stor trångboddhet i alltför få och alltför små boningsrum, liksom av bristen på naturlig eller

²¹ Sutcliffe 1970:109.

²² Sutcliffe 1970:110.

²³ Baumeister 1876.

konstlad ventilation.²⁴

Baumeister ansåg att enfamiljshuset visserligen var den ideala bostadsformen men att denna inte av praktiska skäl kunde realiseras för alla. Viktigt var därför att undanröja de värsta nackdelarna med hyreshusen. I första hand borde detta ske genom bestämmelser som inskränkte våningsantalet.²⁵

Baumeister upprättade en "normalbyggnadsordning" till ledning för storstäder, enligt vilken det maximalt tillåtna våningsantalet under normala förhållanden skulle vara fyra. Byggnadshöjden skulle ej överstiga den fria gatubredden. Förhållandet $b=h$ borde också gälla på gårdssidan, vilket förbisetts i då gällande byggnadsordningar.²⁶

Befolkningstäthet. Baumeister jämförde befolkningstätheten i några samtida europeiska storstäder. Genom att räkna om tätheten till kvm/inv erhöll han ett grovt mått på kvaliteten.

Prag, gamla staden 1873 (Europas tätaste stadsdel)	7 kvm/inv	1400 inv/ha
Paris innanför boulevarderna	14 kvm/inv	700 inv/ha
Spandau, Berlins tätaste stadsdel	17 kvm/inv	600 inv/ha
Nürnberg innanför befästningsringen	30 kvm/inv	330 inv/ha
London, genomsnitt för hela staden	100 kvm/inv	100 inv/ha

Även om siffrorna inte var fullt jämförbara eftersom de gällde såväl enstaka stadsdelar som genomsnitt över hela stadsområden, gav de en viss ledning till frågan om täthet och hustyp. Man kan jämföra den höga befolkningstätheten i Paris, som dominerades av höga hyreshus, med det låga värdet i London där enfamiljshuset var den förhärskande bostadsformen. Baumeister var en av de första att påpeka att hög och tät bebyggelse gav upphov till höga markvärden.

"Markvärdet är emellertid inte orsaken till utan följden av bostadssystemet, och när det [markvärdet] väl etablerats blir det anledning till att bostadssystemet inte enkelt kan ändras. En växelverkan mellan bostadssystem och markvärde, emot vilket ingendera kan bekämpas utan ekonomiska uppoffringar."²⁷

²⁴ Ibid. s 16.

²⁵ Ibid s 32.

²⁶ Ibid. s 32. Se även Stübben 1907 tabell s 415.

Stadsutvidgningar. Baumeister menade att riktigt utformade stadsutvidgningar var förutsättningen för sociala förbättringar i städerna.²⁸ Syftet med stadsutvidgning var i första hand att på billigare mark lägga ut nya områden för lägre och glesare bebyggelse, företrädesvis enfamiljshus. Baumeister menade att stadsutvidgning måste styras av en omfattande, rättsligt bindade plan (*generalplan*). Stadsutvidgning borde ske på mark i stadens egen ägo, för undvikande av att markspekulation som skulle komma att driva upp markpriserna.

Camillo Sitte.

Camillo Sitte (1843-1903) var verksam som arkitekt i Wien under den period då de tidigare befästningsområdena - Glacis - planlades. Hans betydelse för stadsbyggnadskonsten ligger framför allt i den 1889 utgivna "Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen".²⁹ I denna bok lade han fram en förödande kritik emot samtidens stadsbyggande, vilket i Haussmanns anda satte sin prägel på huvudstäderna i Europa. Boken fick betydelse långt utanför det tyska språkområdet och Sitte blev en vägröjare för de nya stadsbyggnadsideal som präglade 1900-talets första årtionden.

Den konstnärliga kritiken. Sittes kritik emot tidens stadsbyggnadsideal gäller som titeln anger den konstnärliga aspekten, dvs det arkitektoniska resultatet. Hans kritik är dock långt ifrån ytligt estetiserande. Det estetiska program han för fram är grundat på kulturhistoriska studier, främst av hur platser och rum användes och formades tidigare i historien., t ex i de italienska renässansstäderna.

Sitte vände sig mot de arkitektoniska stadsbyggnadsmotiv, som odlades i Paris, Wien och Berlin efter 1850. Han kritiserade de alltför breda och raka gatorna som skapade oändlighetsperspektiv. Han kritiserade de jättelika öppna stjärnplaser i vars mitt skulpturer eller monumentala byggnader placerades. Han kritiserade de rätvinkliga kvarteren med regelbundna jämnhöga husfasader. Sitte efterlyste en omväxlande och levande stadsbild, något som han hävdade hade präglat stadsbyggandet under tidigare epoker. Han pläderade för slutenhet i platsbildningar i stället för öppenhet. Han pläderade för krökta gaturum i stället för raka.

²⁷ Ibid. s 24-25.

²⁸ Ibid s 14.

²⁹ Sitte 1889.

Det stadsbyggnadsprogram som Sitte förde fram i *Der Städtebau* gick dock knappast utöver den konstnärliga, arkitektoniska aspekten. Till skillnad från andra samtida och senare kritiker av den Haussmannska stadsbyggnadsdoktrinen ifrågasatte han inte hyreskasernerna; han berörde överhuvud taget inte bostadsfrågan. Han tog heller inte avstånd från den höga täthet som blev följden av gällande byggnadsordningar.

Varning för utbredning. Sittes inställning i täthetsfrågan skymtar fram i den senare skrivna uppsatsen "Storstadsgrönska" som tillades den 4:e upplagan av *"Der Städtebau"*, vilken utkom efter Sittes död. Storstadsgrönska diskuterar betydelsen av parker och planteringar i storstäder. Det är en bitvis kritisk betraktelse, där Sitte framhåller att de gröna växternas betydelse för syrehalten i luften tillmätts en mycket överdriven betydelse. Sitte förordade återhållsamhet med grönska i stadsplanerna och riktade en maning till stadsplaneraren "... att avväga sina förslag så att han når största möjliga sanitära och estetiska framgång med samtidigt minsta uppoffring av mark och pengar".³⁰ Man kan rent allmänt, säger Sitte, tycka att opinionen har rätt när den - om grönskans betydelse i storstäderna - hävdar "ju mer dess bättre". Men, fortsätter han

"...tyvärr har förverkligandet av denna grundsats sina gränser inte bara genom de tvunget stigande kostnaderna och värdet på tomtmarken, särskilt i centrum av stora städer, utan framför allt genom den följande rumsliga utspridningen vilken slutligen inte kan bemästras ens med de mest utvecklade trafikmedel."³¹

Som exempel på en alltför utbredd stad nämner Sitte Buenos Aires, där 95% av husen är försedda med egen trädgård. Detta är, menar Sitte "mycket idylliskt, men för en europeisk storstad oanvändbart".

Inte sällan har man framställt Camillo Sitte som en inspirationskälla för 1900-talets spirande trädgårdsstadsplanering. Detta kan ha sitt berättigande ur ett estetiskt perspektive, men det framstår klart att Sitte i fråga om grönskan, enfamiljshusets roll och täthetsfrågan över huvudtaget egentligen stod främmande för den framväxande tyska trädgårdsstadsrörelsen.

Joseph Stübben.

Joseph Stübben (1845-1936), Stadtbaurat i Berlin Grunewald, förde vidare Baumeisters grundsyn i sin omfångsrika (652 sidor) och systematiskt

³⁰ Ibid. s 130.

³¹ Ibid s 129.

upplagda lärobok "Der Städtebau", som första gången utkom 1890 i uppslagsverket *Handbuch der Architektur*".³²

Öppet och slutet byggnadssätt. Stübben skiljer mellan det öppna (fristående) och slutna (sammanbyggda) byggnadssättet. Det öppna byggnadssättets fördelar, säger Stübben ligger i den tilltalande anblicken, liksom även dess sundhet. Dess rikedom på ofördärvad luft och grönska kommer hela staden tillgodo, vilket är desto viktigare ju större staden är och ju fattigare på planteringar och parker.³³

Det slutna byggnadssättets fördelar är enligt Stübben bl a att mindre tomtmark krävs, att det är lämpligare för affärsverksamhet och handel, att byggnadskostnaderna blir lägre och uppvärmningen underlättas. Det vore således en dumhet att vilja göra det öppna byggnadssättet till regel överallt i en stad. Önskligt vore att därför lämpliga områden avsattes för öppet byggnadssätt, samtidigt som man mildrade nackdelarna med slutet byggnadssätt genom föreskrifter och byggnadsordningar.

Nackdelarna är dels av arkitektoniskt slag, dels risken för otillräckligt med luft, ljus och sol. De förstnämnda nackdelarna kan myndigheterna i någon mån motverka. De senare har man i alla städer sökt bekämpa med byggnadsföreskrifter av olika slag (*polizeiliche Baubeschränkungen*) i första hand genom inskränkningar i byggnaders höjd, fastställandet av ett minsta fritt avstånd mellan fasader liksom föreskrifter om att en bestämd andel av tomtmarken måste lämnas obebyggd.³⁴

Den täta bebyggelsen de gamla städernas inre delar orsakades av de trånga tomterna; i nyare städer, särskilt storstäderna, är orsaken de genom spekulationen uppdrivna markpriserna. Bättre, sundare och mera efterföljandsvärt är det slutna byggnadssättet där nyttogården även innehåller en trädgård, vilket är regel i nordvästtyska, holländska och belgiska städer. Då trädgårdarna ofta ligger bredvid eller bakom varandra kan det inre av ett sammanbyggt kvarter bilda en avgränsad rymlig trädgårdsyta. Numera söker man hålla kvarterets inre fritt från byggnader med föreskrifter om en s k bakre byggnadslinje. I England har systemet med sammanhängande trädgårdsyta utvecklats därhän att man ibland avstår från skiljande murar och skapar en stor trädgård som tjänar för gemensam rekreation.³⁵

³² Här använd utgåva har varit Stübben, Joseph 1907. *Der Städtebau. Handbuch der Architektur* n:o 9. Zweite Auflage. Stuttgart.

³³ Ibid s 12.

³⁴ Ibid s 15.

³⁵ Ibid s 18.

Enfamiljshus och flerfamiljshus. Enfamiljshuset är, menar Stübben, i alla avseenden att föredra framför flerfamiljshuset. Det borde därför egentligen betraktas som "normalhuset". Men flervåningshuset har också sitt berättigande för de klasser som inte har råd med ett eget hus. Flerfamiljshuset har av utvecklingen blivit ännu oundgängligare för stads-mässiga förhållanden än enfamiljshuset.

Bland flerfamiljshus (hyreshus) skiljer Stübben mellan tre slag, alltefter husets storlek. (a) borgarhuset med 2-3 lägenheter, (b) det medelstora hyreshuset med 6-10 lägenheter och (c) masshyreshuset med fler än 10, ibland upp till 100 lägenheter. Borgarhuset kan vid höga tomtpriser inte undvaras, i hyreshusstäder erbjuder det den bästa utvägen att mildra nämnda nackdelar.

"Också det medelstora hyreshuset kan, trots att grundläggande invändningar kvarstår, vid god planering ge upphov till hyggliga bostadsförhållanden. Masshyreshuset och i synnerhet "hyreskasernen" med fler än 20 lägenheter är markspekulationens uppfinning, det behagliga boendets grav, och det bör överallt bekämpas."

...

"Liksom byggandet av det första bostadshuset vid slutet av människans förhistoria och byggandet av den första staden innebar inledningen till en högre kultur, så innebär anhopningen av många familjer i ett främmande hus om inte ett steg tillbaka så ändock en svår skuggsida av vår civilisation."³⁶

Arbetarbostäder. Att åstadkomma lämpliga arbetarbostäder i samband med stadsutvidgningar är, menar Stübben, en av de svåraste och kanske också viktigaste uppgifterna. För arbetarbostäder går utvecklingen alltmer i riktning mot hyreshus. Hur människovänligt målet att göra arbetaren till husägare än kan vara så finns många betänkligheter. Detta hindrar inte att man bör välkomna de av arbetsgivare, kooperativ eller allmännyttiga företag uppförda enhetligt planerade arbetarkolonierna med en- eller tvåfamiljshus i städernas ytterområden. I det inre av städerna, i synnerhet i storstäderna är detta olämpligt, menade Stübben. Här bör man i stället åstadkomma små hyreshus med 4, 8 eller allra högst 12 smålägenheter.³⁷

Byggnadsordningar. Stübben betonade betydelsen av förbättrade byggnadsföreskrifter för att förbättra bostadsförhållandena. Någon för det tyska riket enhetlig byggnadsstadga fanns inte vid denna tid, i stället utfärdade varje stad sin egen byggnadsordning. Som ett viktigt framsteg

³⁶ Ibid s 21.

³⁷ Ibid.32-34.

betecknar Stübben Baumeisters "normalbyggnadsordning" från 1880. Stübben framhåller dock behovet av att tillämpa skilda bestämmelser i olika städer och landsdelar liksom i olika områden av städerna. Detta motiverade införandet av zonerade byggnadsordningar (*Staffelbauordnungen*) en utveckling, som Stübben själv medverkat till. Det karakteristiska med dessa byggnadsordningar var stegvis avtrappande bestämmelser om våningsantal, byggnadshöjd rymlighet etc (*Abstufung*). I de gamla stadsdelarna måste de historiskt uppkomna förhållandena (affärs- och förmögenhetsintressena) skonas, i nyare stadsdelar borde ett rymligare och mer hygieniskt byggnadssätt främjas, i förortsområdena borde ett fortsatt lantligt och öppet byggnadssätt gynnas och industrietableringar anvisas passande lägen.³⁸

Mindre städer - lägre hus. I ett föredrag 1902 framhöll Stübben betydelsen av att begränsa antalet våningar i bostadshus med hänsyn till stadsstorleken. I miljonstäder borde gränsen sättas vid maximalt fem våningar, i större städer fyra våningar och i mindre städer med ca 10.000 invånare borde denna gräns vara tre våningar.³⁹

Generalplaner. I likhet med Baumeister framhöll Stübben vikten av att upprätta omfattande planer för stadsutvidgningar. Redan vid befolkningstillväxt av 2% årligen borde avsättas ett område för expansion under de närmaste 20 åren motsvarande 1,5 gånger nuvarande stadsområdet, vid 4% tillväxt det dubbla stadsområdet. Att stora områden borde planeras i ett sammanhang för stadsutvidgning var således en nödvändighet både med tanke på befolkningstillväxten och kravet på en genomtänkt plan. Visserligen måste man räkna med att en sådan plan skulle med tiden visa sig innehålla bristfälligheter och felgrepp i förhållande till den faktiska utvecklingen, men detta var ingen argument emot stora sammanhängande stadsutvidgningsplaner, menade Stübben. Planen skulle kunna omarbetas på lämpligt sätt i delar som ännu inte kommit till utförande. Att bygga utan en övergripande plan skulle däremot leda till en bristfällig helhet.⁴⁰

³⁸ Ibid s 405-406.

³⁹ Stübben 1902. Citerat efter Paulsson 1959:44.

⁴⁰ Stübben 1907 s 310-311.

1900-1930

Ebenezer Howard.

Ebenezer Howard (1850-1928) intar en självskriven plats bland det moderna stadsbyggandets förgrundsgestalter. Han lade genom den 1898 utgivna pamfletten "Tomorrow. A Peaceful Path to Real Reform" grunden till den trädgårdstadsrörelse som snabbt spreds över Europa under det tidiga 1900-talet. Howard var egentligen stenograf, och hade ingen professionell bakgrund som stadsbyggare. Han bör egentligen räknas till samhällsreformatorerna eftersom hans förslag gick långt utöver det bebyggelsemässiga; de syftar ytterst till en grundläggande samhällsomvandling.

För täthetsfrågan har Howards förslag intresse på två plan, dels genom de principiella resonemang han framförde i skriften "Tomorrow" dels genom de senare genomförda modellstäderna Letchworth, Welwyn. Vi skall här kort referera grunddragen i hans förslag.

En ny urbaniseringspolitik. Howard betraktade i likhet med många andra i sin samtid den ohämmade storstadstillväxten som ett samhälleligt ont. Följden blev på landsbygden ekonomisk och kulturell utarmning. I storstäderna fanns visserligen arbetstillfällena men miljön var ohälsosam, naturen och grönskan utrotad, bostäderna dyra och överbefolkade. Howard ville skapa ett alternativ till bosättningen i storstäderna och landsbygden, ett alternativ som skulle förena bådas fördelar utan deras nackdelar. En ny typ av städer skulle anläggas - så kallade Garden Cities eller Social Cities.⁴¹

Hans förslag bestod egentligen av tre olika idéer, hämtade från olika håll, sammansmälta till en helhet. De tre idéerna var följande. (1) Efter förebild av koloniseringsföretagen i de brittiska kolonierna borde en organiserad migration företas inom England. Målet skulle vara att grunda nya städer med en framtida befolkning om ca 30.000 inv. Till stadsgrundandet skulle företaget inköpa en jordegendom om ca 6.000 ha, tillräckligt för att hysa en stad av angiven storlek med omgivande jordbruksmark. (2) Det privata markägandet skulle i denna nygrundade stad ersättas med kooperativt. Marken skulle ägas genom en av innevånarna bildad förening, och endast upplåtas med tomträtt till brukarna. På så sätt skulle all jordränta och markvärdesstegring tillfalla markägaren - kooperativet i stället för den enskilde. Överskottet skulle användas för att täcka stadens utgifter för räntor och amorteringar inklusive utbyggnad av infrastruktur som gator, ledningar,

⁴¹ Howard 1898. s 48 ff.

skolor etc. Kommunalskatter skulle bli obehövliga. (3) Själva stadsbyggnadsprinciperna skulle följa ett av J S Buckingham utarbetat förslag till idealstad.⁴² Här hämtade Howard idén till ett från början avgränsat stadsområde omgivet av jordbruksmark.

Utformning och täthet. Howard hade som nämnts inte någon närmare praktisk erfarenhet av stadsbyggande. Detta är uppenbarligen en orsak till att han inte gav några detaljerade föreskrifter om bebyggelsen, utan hänvisade till de mest moderna och avancerade lösningarna i samtida stadsbyggande. Hans allmänna inställning i täthetsfrågan kan utläsas av uppgifter om ytmått och befolkningstal.

Howard beräknade att stadsområdet skulle uppta 1.000 acres (404 ha) för en befolkning om 30.000. Den befolkningstäthet som kan beräknas av dessa värden - 75 inv/ha - skall jämföras med Londons vid samma tid, vilken brukar uppges till 100 inv/ha.⁴³ Det framgår att Howard tänkte sig en bostadsbebyggelse med radhus av konventionell engelsk typ. Tomtstorleken uppger Howard till genomsnittligt 250 kvm, alltså för dåtida engelska stadsförhållanden en relativt rymlig trädgård. Nettoexploatering kan med ledning av dessa värden beräknas till $e=0,4$.⁴⁴

Förutom de till bostäderna hörande trädgårdarna skulle staden också bjuda på sol och luft i rikt mått. Detta skulle garanteras av en 60 ha stor park, centralt belägen, samt av den ringformiga 120 m breda avenyn, vilken Howard föreställde sig skulle ges en lantlig prägel genom stort inslag av träd, buskar och gräsmattor.⁴⁵

Begränsad storlek, begränsad täthet. När staden hade uppnått sitt avsedda invånartal, skulle den inte som de existerande storstäderna fortsätta att växa genom utbredning över obebyggda områden och genom förtätning av de centrala delarna. Det omgivande jordbruksbältet skulle inte tas i anspråk för fortsatt bebyggelse. I stället skulle en ny stad etableras på ett visst avstånd från den första. Genom moderna snabba järnvägsförbindelser skulle man kunna hålla nere restiden. Principen skulle tillförsäkra om att stadens trädgårdskaraktär skulle kunna bevaras för framtiden.

Genomförandet. Howards projekt syftade liksom de utopiska socialis-

⁴² Buckingham, J S 1949. *National Evils and Practical Remedies*. Buckingham's idealstad kallades Victoria. (För beskrivning se Benevolo 1973, not 19 s 185.)

⁴³ Se uppgifter om befolkningstätheter i olika städer i avsnittet om Baumeister.

⁴⁴ Howard 1898. s 54.

⁴⁵ *Ibid* s 67.

ternas till en grundläggande samhällsförändring, men det var samtidigt praktiskt utformat. Howard menade att endast ett i praktiken framgångsrikt genomfört exempel skulle kunna övertyga människorna om fördelarna med hans förslag. Därför lade han fram mycket noggranna kostnadskalkyler för Garden-City-projektet.

Howard menade att hans kalkyler visade att nya städer enligt förslaget skulle kunna erbjuda bättre villkor än de existerande storstäderna i alla avseenden. Hyromna i bostäderna skulle på grund av låga markkostnader bli lägre än i storstäderna trots att bostadsmiljön skulle bli bättre. Även företagare och hantverkare skulle kunna erbjudas bättre villkor än i storstäderna. Ytterligare en fördel skulle vara frånvaron av kommunala skatter. Slutsatsen, menade Howard, kunde bara bli att Garden-Cities skulle kunna konkurrera ut storstäderna med deras egna medel. Han förutsåg att etablerandet av nya Garden-Cities skulle snabbt tillta och därmed vända flyktingströmmen bort från storstäderna.

Hotet mot Londons fastighetsägare. Storstaden London hade vid slutet av 1800-talet likt en jättelik magnet sugit till sig en femtedel av landets befolkning. Howards projekt hade till syfte att "avmagnetisera" magneten London. Vad skulle då hända med London i framtiden? Denna fråga ägnar Howard det avslutande kapitlet - "The future of London".

I den mån etablerandet av nya Garden-Cities kommer att leda till att befolkningen i London stagnerar eller tom går tillbaka kommer avkastningen av storstadens fastigheter att minska och därmed också markpriserna att sjunka. Stadens inkomster, som till viss del består av fastighetsskatter kommer att minska. Däremot kan stadens utgifter, som till stor del består av fasta skuldräntor, inte skrivas ner i motsvarande grad. Skattetrycket på Londons befolkning kommer att öka, vilket blir ytterligare anledning att flytta ut. En ökning av flyttningsströmmen ut från London måste leda till ytterligare ökning av skattetrycket och på så sätt framtingas en ond cirkel. Den på längre sikt oundvikliga följden kommer att bli att staden tvingas i konkurs, förutspådde Howard.

För de stora markägarna i London kommer utvecklingen gå i samma banor. Markvärdena har drivits upp av den väldiga konkurrensen om marken i samband med den snabba tillväxten. Men när nu London avmagnetiseras och befolkningen flyttar ut kommer markvärdena att falla. Fastighetsägarna kommer att göra stora förluster.

För Howard framstod denna utveckling som önskvärd - en nödvändig förutsättning för lösandet av Londons bostadsfråga. En sanering och förbättring av bostadsförhållandena i London var med de bestående höga

markpriserna ett omöjligt företag. Med sänkta markpriser, sänkta hyror, sjunkande befolkningstal och nedskrivna låneskulder skulle saneringen av London bli möjlig. De tomma slumbostäderna skulle kunna rivas och ersättas av parker och koloniträdgårdar. Befolkningstätheten skulle kunna minskas.

Om fastighetsägarnas motstånd. Howard menade att de stora markägarna i London skulle få stå för förlusterna i samband med Londons "avmagnetisering". Samhället och folkflertalet skulle däremot gynnas av denna utveckling.⁴⁶ Men om nu Howards projekt skulle komma att ruinera delar av den burgna klassen - skulle dessa inte göra allt för att förhindra att trädgårdsstäderna fick framgång? Howard diskuterade denna invändning. Han var väl medveten om att hans förslag skulle komma att motarbetas av förmögna och inflytelserika markägare, men han räknade med att den burgna klassen inte skulle kunna enas i sitt motstånd. Motståndet mot Garden-City-projektet skulle komma att brytas på samma sätt som motståndet mot järnvägarna en gång hade brutits. Motståndet emot de nya stadsbyggnadsidéerna skulle bli hårdast från deras sida som hade investerat sina förmögenheter i bostäder och fabriker på dyrbar Londonmark. Men andra förmögenhetsägare skulle lockas att investera i de nya stadsprojekten. Howard liknade den dyra Londonmarken vid en gammaldags dyrbar maskin, som var på väg att konkurreras ut av en billigare och bättre maskin - trädgårdsstaden. På samma sätt som utvecklingen gjorde den gamla dyrbara maskinen så gott som värdelös skulle Londonmarken komma att bli så gott som värdelös.⁴⁷

Förverkligandet. Förnyelsen av London är emellertid en fråga på lång sikt, konstaterade Howard. Först måste människorna övertygas om hållbarheten i trädgårdsstadsidéen. Ett första praktiskt genomfört exempel måste visas upp. Redan 1899 bildades The Garden Cities & Town Planning Association, en organisation, som arbetade för att sprida Howards idéer. Organisationen startade arbetet på en första Garden City belägen i Letchworth utanför London. På programmet stod även etablerandet av s k Garden Villages, dvs mönsterbyar för arbetare efter förebilder i Bournville och Port Sunlight, samt Garden Suburbs. En tidig trädgårdsförstad var Hampstead Garden Suburb, ritad av arkitektfirman Parker & Unwin (se följande avsnitt!).

⁴⁶ Ibid s 152 ff.

⁴⁷ Ibid s 148.

Raymond Unwin.

Raymond Unwin (1863-1940) var den arkitekt som tidigast och mest framgångsrikt kom att omsätta idén om trädgårdsstaden till verklighet, till en början inom ramen för den arkitektpraktik han drev tillsammans med kompanjonen Barry Parker. Unwin nådde under de första årtiondena av 1900-talet en stor internationell berömmelse och var antagligen sin tids mest ryktbare stadsplanerare. Hans lärobok "Town Planning in Practice" som utkom 1909 nådde stor spridning och översattes till andra språk, bl a tyska. Som källa för följande redogörelse har främst använts pamfletten "Nothing Gained by Overcrowding!" som Unwin skrev 1912 för den engelska trädgårdsstadsrörelsen.⁴⁸ Efter första världskriget utnämndes Unwin av regeringen till ledare för det nyinrättade statliga bostadsbyggnadsprogrammet.

12 houses per acre. Unwin har framför allt blivit känd för att ha infört normen 12 houses per acre⁴⁹ i engelskt stadsbyggande. Arkitektfirman Parker & Unwin utgick i sina tidiga arbeten från filantropiskt anlagda modellbyar för arbetare som Port Sunlight och Bournville. Den måttliga tätheten framstod som ett huvudvillkor för ett gott resultat, och Unwin varnar redan i "Town Planning in Practice" för att pressa in fler än 12-20 houses per acre.⁵⁰ Så småningom blev normen 12 houses per acre ett av huvudkraven från den engelska trädgårdsstadsrörelsens sida.

Högre täthet är inte bättre ekonomi. Unwin fann att högre täthet än 12 houses per acre gav sämre möjligheter att åstadkomma en god bostadsmiljö, utan att därför egentligen medföra några verkliga besparingar i ekonomiskt hänseende. Detta tema utvecklade han med stor skärpa i pamfletten "Nothing Gained by Overcrowding!".

"To most people (...) it seems at first sight so obvious that the more houses you put upon each acre of land, the more economical is the use made of that land, and the less will each person have to pay for it, that few have really troubled to test the matter. (...) It can however be shown that this view is very far from correct; that on the contrary, the greater the number of houses crowded upon that land, the higher the rate which each

⁴⁸ Unwin 1912. Andra källor till avsnittet har varit: Unwin 1909 och Creese 1966.

⁴⁹ 1 acre = 0,404 hektar. 12 houses/acre kan översättas till ca 30 lgh/ha eller netto-exploateringsstalet $e=0,3$ om bruttoarean/lgh (=våningsytan) är ca 100 kvm.

⁵⁰ I spekulationsområdena pressade man in 40 hus/acre, alltså mer än det dubbla.

occupier must pay for each yard of it which his plot contains, the smaller will be the real return to the owners of the land in increment value, and indeed the less will be the real economy in the use of the land."⁵¹

För att illustrera sitt påstående lät Unwin göra en jämförelse mellan två lika stora markområden planlagda efter två helt olika principer, dels en konventionell spekulativ exploatering, dels en planering efter "Garden-Suburb"-principer. Markområdena var i båda fallen 10 acre (ca 4 ha) och Unwin visade att man med konventionella metoder kunde pressa in 340 hus med tillämpande av gällande bestämmelser om minsta husavstånd. Resultatet blev strikt parallella husrader, minsta möjliga trädgårdar och inga gemensamma friytor. Som kontrast visade han hur ett lika stort markområde kunde utnyttjas om husen grupperades, sammanbyggda två, fyra eller sex runt en gemensam friyta som gav plats både för större individuella trädgårdar till alla hus och dessutom en yta för gemensam lek och odling. I detta fall sjönk antalet hus till 152, dvs mindre än hälften av det antal som uppnåddes i det första fallet.⁵² Den ekonomiska jämförelsen av de båda exploateringsmodellerna gav ett överraskande resultat, vilket framgår av följande tabell.

Tab 4.1 Unwins jämförelse mellan två exploateringsmodeller.(1912).

	Schema A 34 hus/acre	Schema B 15,2 hus/acre
Antal hus	340	152
Genomsnittlig tomt (yards)	83,5	261,5
Kostnad för gator, avlopp (£)	9.747	4.480
Markkostnad (£)	5.000	5.000
Kostnad för mark och gator per hus (£)	43/7/6	62/7/5
Kostnad för tomt per ytenhet (yards)	10/4	4/9

Alla kostnader är angivna i pund, shillings och pence före övergången till decimal-system. De har avrundats något i denna tabell. Källa: Unwin 1912 Tabell 1 s 8.

Även om exploateringskostnaderna per hus blev högre i fall 2, så blev kostnaden långtifrån den dubbla, vilket man kanske skall ha väntat.

⁵¹ Unwin 1912. s 6-7.

⁵² Ibid diagram 1, s 6.

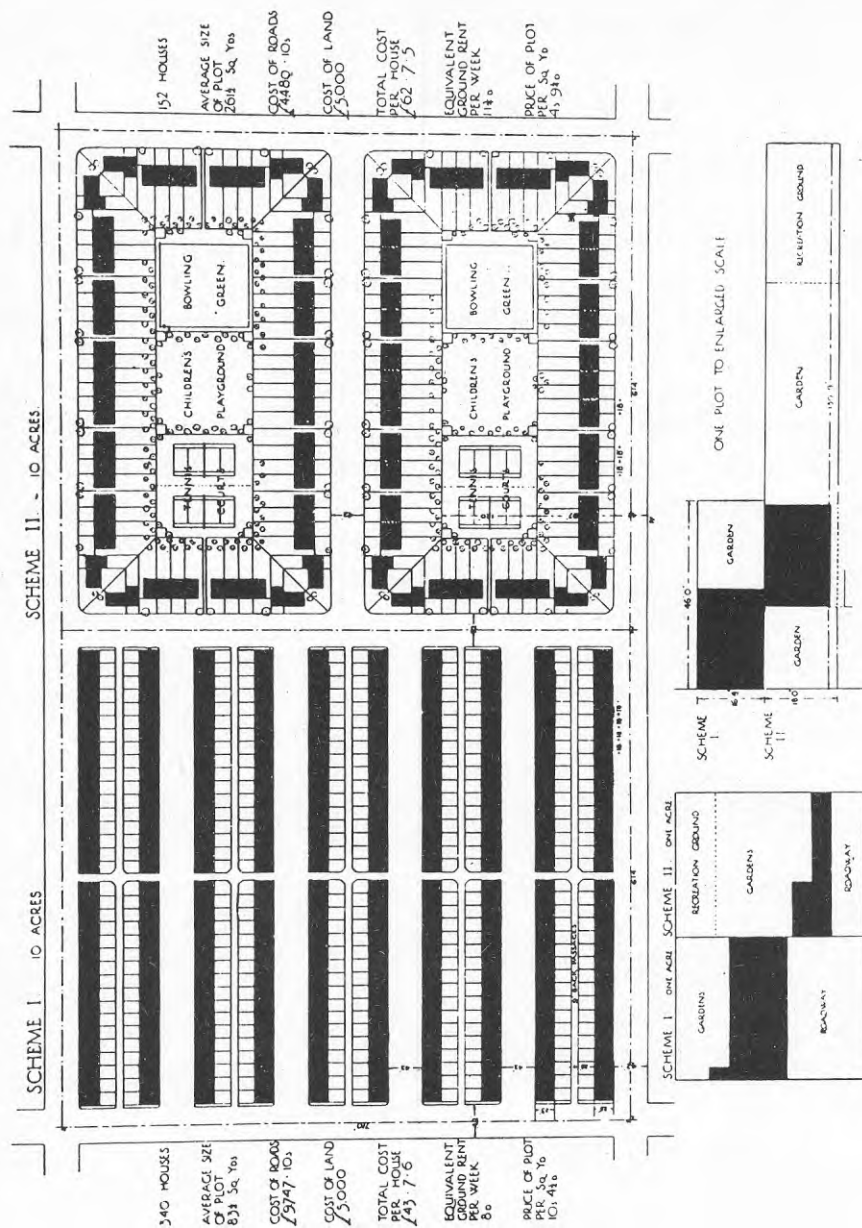

Fig 2.4 I pamfletten "Nothing Gained by Overcrowding" (1912) publicerade Unwin ett schematiskt planeringsexempel som skulle visa att en måttlig täthet (det övre exemplet med ca 15 hus per acre) gav större valuta för pengarna än ett tätbyggt (det undre exemplet med ca 34 hus per acre).

Den lägre exploateringsgraden i fall 2 medgav nämligen en betydande reduktion av gatulängden, vilket i sin tur reducerade de realitva kostnaderna för gator och ledningar. En jämförelse mellan tomtkostnaderna per hus i de båda fallen bör dessutom, menade Unwin, också ta hänsyn till att man i fall 2 skulle komma att förfoga över en tre gånger så stor tomt. Om de totala mark- och gatukostnaderna beräknades per ytenhet av tomten, visade det sig att den relativa tomtkostnaden blev mer än dubbelt så hög i det högexploaterade schemat än i Garden-City-schemat.

"I vilket annat sammanhang, skulle allmänheten låta sig nöjas med att få så dålig valuta för sina pengar?" frågade Unwin med anledning av sitt exempel. Om man i en butik erbjöds att köpa 83 vanliga stenkulor för 8 shillings och i en annan butik erbjöds att köpa 261 likadana kulor för knappt 12 shillings, då borde vilken skolpojke som helst kunna räkna ut i vilken butik man borde handla.⁵³

Markägarens vinst. Återstår så påståendet att markägarna inte skulle förlora på den lägre exploateringen. Unwin resonerade utifrån förutsättningen att en viss mängd bostäder skall byggas till en viss förväntad befolkning. Om exploateringsgraden halveras så kommer man behöva dubbelt så mycket mark och alltså kommer markägaren att få sälja dubbelt så mycket mark. Han skulle kunna sänka markpriset till hälften och ändå få samma totalinkomst av sin markförsäljning. Därför skulle en markägare inte behöva förlora på en lägre exploatering, hävdade Unwin.

Argumentet gäller dock inte för det fall flera små markägare konkurrerar inbördes för att få sin mark såld, medgav Unwin. Den markägare som skulle lyckas få sin mark såld skulle ju ha mer att vinna på ett högre markpris, som vore att vänta ur en högre exploatering. Å andra sidan skulle de övriga markägarna bli helt utan vinst eftersom de inte alls skulle få sälja sin mark i detta fall. Unwin menade att slutsatsen av exemplet borde vara att markägarna som grupp borde föredra fall 2 med den lägre exploateringen eftersom de skulle vara säkra på att få sälja även om det skedde till ett lägre pris.⁵⁴

Täthet och utbredning. Unwin diskuterar i pamfletten en annan vanlig invändning emot trädgårdsstadens låga exploatering, nämligen att denna skulle ge upphov till en alltför stark utbredning och därmed följande långa avstånd. Unwin hävdar att man överdrivit riskerna för långa avstånd, och

⁵³ Ibid s 8-9.

⁵⁴ Ibid s 13-15.

Abb. 292. Gartenvorstadt Hampstead. Skizze zeigt ein Viereck mittelgroßer Häuser. Grundriß siehe Abb. 277.

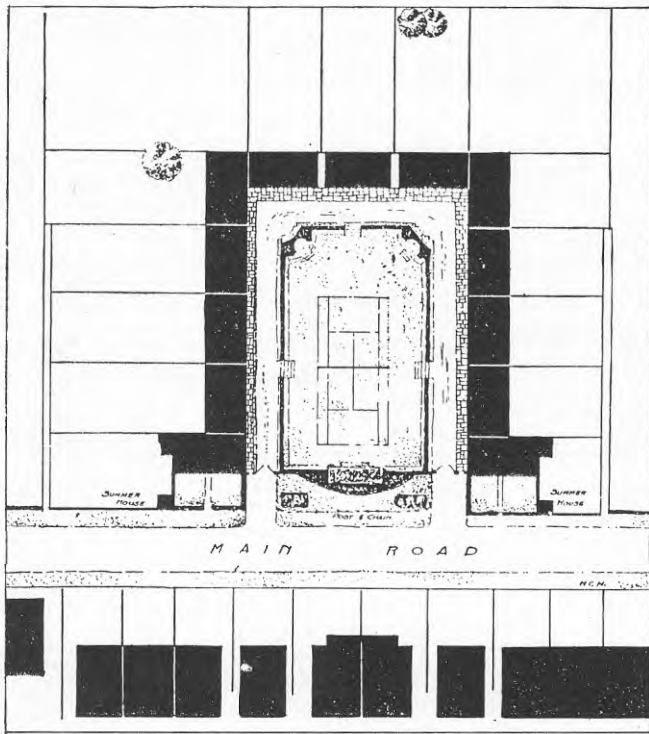

Fig 2.5 och Fig 2.6 Town Planning in Practice (1909) blev mönsterbildande för planeringen av trädgårdsstäder även utanför Enland.

hänvisar bland annat till det geometriska förhållandet att cirkelns yta ökar med kvadraten på avståndet. En fördubbling av cirkelns radie (avståndet) ger således upphov till en fyra gånger så stor cirkelyta.

Unwin hävdade att en tillämpning av trädgårdsstadens måttliga exploatering i stor skala i Londonregionen överhuvud taget inte skulle behöva leda till någon ökning av bebyggelsens utbredning. Skälet var enligt Unwin att Londonregionen innehöll stora områden med mycket låg exploatering bredvid områden med hög exploatering. Överexploateringen var alltså ett lokalt fenomen, i synnerhet lokaliserat till de centrala delarna av London. Sänkningen av exploateringsgraderna i dessa områden skulle mer än väl uppvägas av en höjning av exploateringen i de glesaste områdena.

Unwin illustrerade sitt argument med ett schematiskt cirkeldiagram symboliserande Storlondon. (Greater London). Befolkningen i hela området var ca 8 miljoner, en siffra som Unwin tog till utgångspunkt för ett räkneexempel som skulle visa hur stor befolkning som kunde inrymmas med den befolkningstäthet som rekommenderades i trädgårdsstäderna - ungefär 25 inv/acre (61 inv/ha). I det inre området (LCC= London County Council) befann sig en befolkning på 5 miljoner med en genomsnittlig befolkningstäthet av 64 inv/acre (ca 160 inv/ha). En sänkning av denna befolkningstäthet med en tredjedel (till ca 100 inv/ha) - vilket Unwin såg som angeläget - skulle medföra en utflyttning av 1,67 miljoner människor från det inre området och därvid öka befolkningstalet i Yttre London från 3 miljoner till 4,67 miljoner. Unwin visade att detta befolkningstillskott - med den förutsatta genomsnittliga befolkningstätheten 25 inv/acre - utan vidare kunde inrymmas inom gränsen för yttre London. Inte bara det - *ytterligare drygt 4 miljoner invånare* skulle rymmas. Ett införande av trädgårdsstadens täthetsprinciper skulle alltså fortfarande ge utrymme för en 50% ökning av befolkningen i Londonområdet utan någon ytterligare utbredning.⁵⁵

Begränsa tätheten! Hur kan det komma sig, frågade Unwin slutligen, att överexploatering av marken har tillämpats så allmänt om vinsterna är så små och nackdelarna så stora? Svaret var, menade han, att den enda person som haft nytta av överexploateringen har varit samma person som beslutat om utnyttjandet - markägaren själv. Denne har bara sett till den ekonomiska vinsten av att kunna pressa in så många hus som möjligt på sin egen markbit utan att ta hänsyn till följderna för de boende, samhället eller de övriga markägarna. Det fanns, hävdade Unwin, inget skäl varför samhället inte skulle ingripa genom att sätta en allmän gräns för antalet hus per acre, även

⁵⁵ Ibid s 17.

om detta skulle få till följd att värdet av vissa markbitar skulle minska och värdet av andra öka. Den markägare som skulle komma att förlora på detta hade helt enkelt gjort en felspekulation, därför att samhället beslutat ingripa mot ett bruk som vållat samhället skada. Men ingen kan hänvisa till en given rättighet som innebär att samhället tillfogas skada, hävdade Unwin.⁵⁶

K A Hoepfner.

Karl Hoepfner (1880-1945) var lärjunge till Reinhard Baumeister och efterträdde denne som professor i stadsbyggnad vid Tekniska högskolan i Karlsruhe 1912. Hoepfners lärobok i stadsbyggnad "Grundbegriffe des Städtebauens" kom ut med sitt första band 1921 samtidigt som en rad andra böcker om stadsbyggande på det tyska språket.⁵⁷ Hoepfner förenade ett socialt perspektiv på stadsbyggandet med ingenjörsmässiga metoder: solstudier, exploateringskalkyler mm. Hoepfner tog i sin bok utgångspunkt i ett förslag till en stadsutvidgningsplan (*generalplan*) för en medelstor tysk stad. Han tillämpade i stora drag samma principer för planens uppgörande som tidigare introducerats av Baumeister och Stübben, men han lade större vikt vid de låga hushöjderna. Hoepfner införde också ett nytt generellt krav på trädgårdar och friytor intill bostäderna.

Höga hus är förkastliga. Det höga hyreshuset i fyra eller flera våningar var, menade Hoepfner, en förkastlig bostadsform för smålägenheter. Alltför många familjer anhopades inom ett hus. Vidare försvårades den viktiga tillgången till mark och trädgård genom användningen av höga hus. Hoepfner förespråkade en återgång till lågt byggnadssätt (*Flachbau*) med vilket menades högst tre våningar.

"Oaktat den enskilda stadslägenheter må utformas aldrig så väl inom sina kostnadsramar, så sänks ändå dess värde under det godtagbara genom alltför små och dåligt tillgängliga gårdsytar och en störande sammanträngning av människor. Dessa brister kan upphävas genom att man återgår till lågt byggnadssätt (*Flachbau*). Under normala förhållanden kan detta tävla med högt byggnadssätt, och det är i fråga om bostadsförhållanden helt överlägset. Dock hotas dess konkurrenskraft av höga tomtkostnader."⁵⁸

Möjligheterna att återgå till låga hus hindrades dock av de höga markpriser,

⁵⁶ Ibid. s 20-21.

⁵⁷ Andra författare till tyska handböcker om stadsbyggande vid denna tid var Theodor Fischer, Cornelius Gurlitt, Fritz Schumacher och Paul Wolff.

⁵⁸ Hoepfner 1921 s 113.

som uppstått där man redan släppt fram de höga husen. Även på obebyggd mark hade förväntningarna på höga hus drivit upp markpriserna, vilka inte utan vidare kunde sänkas igen. En köpare som betalt ett visst markpris utifrån rättigheten att bygga i fyra våningar kunde man svårligen pålägga ett krav att bygga lägre, eftersom detta skulle förorsaka en förmögenhetsförlust. Möjligheterna att föreskriva ett lägre våningsantal och att förbättra bostadsförhållandena borde därför desto mer övervägas på sådan ännu obebyggd mark där markpriserna ännu var låga, vilket skulle kunna uppväga de något högre byggnadskostnaderna med låghus.⁵⁹

En trädgård till varje bostad. Hoepfner menade att varje bostadslägenhet borde ha tillgång till en trädgård. Vid vackert väder kunde trädgården betraktas som en del av bostaden. Ju mindre bostaden var desto mer nyttig var trädgården - den kunde utnyttjas för barnens lek, för de vuxnas avkoppling och dessutom för odling. För att åstadkomma en tillräcklig trädgård krävdes enligt Hoepfner ett absolut minimum av 40-60 kvm.⁶⁰ Till ytan för trädgårdar tillkommer inom varje kvarter den yta som krävs för nyttogårdens funktioner - rengöring, lastning, lossning och uppställning av kärror.⁶¹

Nödvändigheten av att åstadkomma trädgårdsytor intill bostadshusen mötte enligt Hoepfner ännu alltför litet förståelse. Offentliga planteringar, förgårdar och parker lämpliga som lekplatser eller som prydnadsanläggningar har man varit mera benägna att tillgodose. Men sådana anläggningar kunde inte ersätta den egna rofyllda trädgården. Både denna och de offentliga parkerna måste finnas vid sidan av varandra.⁶² Fordringarna på friytor utanför bostaden kan inte, menade Hoepfner, överlåtas åt fastighetsägarens godtycke, utan måste övervakas av myndigheterna genom (a) stadsplanen, (b) olika byggnadsföreskrifter.⁶³

Husavstånd - gårdsmått. Vid slutet byggnadssätt borde husen ställas i linje med varandra, samt tillses att inga utskjutande gårdsflyglar, gårdshus eller andra närliggande hus hindrade tillgången till ljus och luft.⁶⁴

⁵⁹ Ibid s 85.

⁶⁰ Ibid. s 36.

⁶¹ Ibid. s 35. Med ledning av dessa uppgifter kan man sluta sig till att netto-rymlighetstalet skulle behöva vara minst 1,0-1,5. Begreppet rymlighetstal hade då ännu inte införts. (Se Hoenig).

⁶² Ibid. s 37.

⁶³ Ibid s 38.

Emellertid är tillgången till friytor för invånarna i kvarteret ett lika viktigt krav som ljus och luft, vilket i sin tur medför krav på fri gårdsyta i förhållande till antalet våningar.⁶⁵ Hoepfners krav på fria för trädgård är nytt i förhållande till föregångarna Baumeister och Stübgen. Bakom det nya kravet spårar man inflytandet från den starka tyska trädgårdsstadsrörelsen och koloniträdgårdsrörelsen vid denna tid.

Hoepfner diskuterade ingående det minsta fria inre gårdsmåttet för ett kringbyggt kvarter med olika våningsantal. Han utgick från principen om att högre bostadshus kräver ett större fritt avstånd. Vid envåningshus kan i nödfall ett fritt mått på 10-12 m vara tillräckligt. Vid trevåningshus ger ett fritt gårdsmått på 40 m acceptabla om än inte goda förhållanden. Vid fyra våningshus bör detta ökas till 50 m, då kan här och var ett större träd tillåtas växa upp inne i kvarteret.⁶⁶

Öppet byggnadssätt. Hoepfner ställde sig tveksam till att ersätta det slutna byggnadssättet med öppet byggnadssätt i alltför stor omfattning, vilket tidigare hade varit ett vanligt krav. Han såg en fara i att man föreskrev att enfamiljshus skulle byggas i öppet byggnadssätt, dvs friliggande från grannarna. Vid friliggande byggnadssätt borde husen egentligen ha ett avstånd av minst 1,5-2,0 x hushöjden, och detta skulle medföra en avsevärd fördyring, vilket skulle kunna äventyra användningen av enfamiljshusen i stadsbyggandet över huvudtaget. Hoepfner ifrågasatte därför om fördelarna med det öppna byggnadssättet verkligen motsvarade de kostnader det skulle dra med sig.⁶⁷

Orsakerna till hyreskasernernas spridning. Skulden till hyreskasernernas spridning borde enligt Hoepfner inte enbart läggas på mark- och fastighetspekulanterna, utan också på myndigheterna som inte förhindrat utvecklingen. Vidare borde arkitekterna-stadsbyggarna klandras för att inte ha höjt sin röst till varning för vad som hållit på att hända.

Hoepfner diskuterade de orsaker som legat bakom hyreskasernernas utveckling och spridning. Han menade att den allmänna uppfattningen varit att höga hus var enda sättet att härbärgera de människomassor som strömmade till städerna under 1800-talets sista 25-årsperiod. Den senare utvecklingen av transportmedlen hade man då inte kunnat förutse. Man

⁶⁴ Ibid. s 35.

⁶⁵ Ibid s 51-53.

⁶⁶ Ibid s 58. Man kan notera att förhållandet hushöjd - fritt gårdsmått är ungefär 1:4. Några årtionden tidigare ansågs kravet 1:1 vara tillräckligt. (se Baumeister och Stübgen).

⁶⁷ Ibid s 100-104.

fruktade för en sammanträngning av befolkningen och en därav följande hyreshöjning. Höga hus var, trodde man, ett medel att undvika detta. Allt detta var svåra misstag, menade Hoepfner.

Det höga och täta byggandet, vilket hotade folkhälsan, var egentligen helt onödigt, menade Hoepfner. Genom nya tekniska transportmedel kunde man lekande lätt övervinna svårigheterna vid utbredning. Att de höga husen skulle leda till lägre kostnader visade sig inte heller stämma. I stället erhöll markägare och spekulationsbyggare oerhörda vinster. Markpriserna kunde vid bebyggelse i fyra våningar sättas dubbelt så högt som vid två. Systemet hade dessvärre spritt sig till de mindre städerna där det inte hade något som helst berättigande. Genom att bygga högt ville man ge intryck av en storstad.⁶⁸

Anton Hoenig.

Anton Hoenig (18.-1951) var verksam som stadsplanerare i Köln under 20-talet. Efter andra världskriget medarbetade Hoenig tillsammans med Fritz Schumacher och Roland Rainer (Wien) i den skriftserie om stadsbyggande som utgavs av Deutsche Akademie für Städtebau und Landesplanung. Den omedelbara orsaken till att han uppmärksammas i detta sammanhang är att han tycks ha varit den förste att i matematisk form klarlägga sambandet mellan exploatering, rymlighet och våningsantal. Detta skedde i en artikel i den tyska tidskriften *Die Baugilde* 1928,⁶⁹ vilken senare refererades av Uno Åhrén i *Byggmästaren* 1928. Följande referat baseras på det tyska originalet.⁷⁰

Stadsbyggnad och ekonomi. Hoenig inledde sin artikel med att framhålla att de gängse privatekonomiska principernas tillämpning i stadsbyggandet gav upphov till svåra missförhållanden. Den ekonomiska maximen "största möjliga produktion ur minsta möjliga förbrukning" ledde till trång bebyggelse med höga hus, till Manhattan. Rymlighet, låg bebyggelse, parkpolitik, trädgårdsstäder, bostadsreformer måste däremot betraktas som

⁶⁸ Ibid s 78-80.

⁶⁹ Hoenig, Anton 1928. *Baudichte und Weiträumigkeit*. Die Baugilde nr 10 s 713-715. Berlin.

⁷⁰ En jämförelse med Åhréns artikel "Elementär stadsbyggnadsteknik" (1928) visar att Åhrén valt att utelämna några centrala inslag i Hoenigs artikel, bl a kritiken mot Le Corbusiers förslag till höghus.

oekonomiskt stadsbyggande om man med ekonomi endast avsåg en så hög avkastning av marken som möjligt. Men på stadsbyggandets resultat måste ställas andra krav än ekonomisk effektivitet, menade Hoenig.

Hoenig avsåg då inte i första hand de konstnärliga kraven. Livsnödvändigare än estetiken var, menade Hoenig, de krav som sammanfattas i begreppet rymligheten (*Weiträumigkeit*) i ett bostadsområde, en stadsdel eller en storstad. Den relativa tillgången på friytor bildar en värdemätare för dessa kvaliteter i en stadsplan. För att sakligt behandla dessa förhållanden måste de gängse vaga begreppen i stadsbyggandet ges en så exakt definition som möjligt. Endast på så sätt kan man komma ifrån suddiga begrepp och innehållslösa slagord. Vad det handlar om är motsättningen mellan kvantitet och kvalitet, mellan ekonomi och rymlighet i stadsbyggandet, en motsättning av grundläggande slag, som den enskilde stadsplaneraren inte kan slingra sig undan.⁷¹

Exploateringstalet. Hoenigs begrepp och beräkningsmetoder tog sin utgångspunkt i den nya byggnadsordningen för Berlin från 1925. Det kan därför vara lämpligt att kort referera grundprinciperna i denna.⁷² Byggnadsordningen skilde mellan nio olika byggnadsklasser, var och en definierad genom ett visst högsta våningsantal (från två till fem) och den högsta andel av tomtytan som fick bebyggas (från en tiondel till sex tiondelar).

För varje byggnadsklass angavs dessutom ett mått på byggnadsrätten (*Ausnutzungsziffer*) vilken beräknades som produkten av våningsantalet och den högsta andel av tomtytan som fick bebyggas, multiplicerad med 10. Hoenig utgick i sin artikel från samma definition av *Ausnutzungsziffer*, dock utan att multiplicera med 10. Hoenigs definition infördes senare i andra länder, i Sverige genom Åhréns förmedling, där måttet kallades *exploateringstal*. Exploateringstalet definieras som förhållandet mellan den sammanlagda våningsytan och den totala markarealen.

Rymlighetstalet. Som värdemätare på stadsplanens kvalitet införde Hoenig begreppet *Weiträumigkeit* (*rymlighetstal*). Rymlighetstalet (r) definierades som förhållandet mellan den totala obebyggda friytan och den sammanlagda våningsytan.⁷³ Ur dessa definitioner kunde Hoenig granska Berlins nya byggnadsordning vad gäller byggnadsklassernas relativa

⁷¹ A.a. s 713.

⁷² Se vidare *Ausnutzungsziffer* i Wasmuths Lexikon für Baukunst.

⁷³ Det bör noteras att såväl exploateringstal som rymlighetstal i Hoenigs artikel relateras till tomtytan alltså utan hänsyn till gatuytan.

	Bau-Klasse	Stockwerks-Anzahl	Höher d. Gebäude	Ausntz d. Grundstücks	Erfordrl Grundgröße bei gleicher bebau-barer Fläche	Zulässige Bebauung bei gleicher Grundst.größe	Ausnutzungsziffer	
Offene Bauweise	I	2		$\frac{1}{10}$				2
	II	2		$\frac{2}{10}$				4
	IIa	2		$\frac{3}{10}$				6
Geschlossene Bauweise	III	3		$\frac{3}{10}$				9
	IIIa	3		$\frac{4}{10}$				12
	IV	4		$\frac{4}{10}$				16
	IVa	4		$\frac{5}{10}$				20
	V	5		$\frac{5}{10}$				25
	Va	5		$\frac{6}{10}$				30
							Hinter 50 m von der Baufucht ein Geschoss weniger	

Wohngebäude
 Nebenanlagen bzw. Gewerbe
 Unbeaut

Hintergebäude nach § 7, Ziff. 12 zulässig

* Für Geschäfts-, Bürohäuser und Hotels innerhalb der alten Stadtmauer $\frac{1}{10}$ Ausnutzung

Fig 2.7 Byggnadsklasserna i Berlins byggnadsordning från 1925.

byggnadsrätt och rymlighet. Denna granskning kan vi här utelämna., och i stället se närmare på det generella samband mellan exploateringstalet (e), rymlighetstalet (r) och det genomsnittliga våningsantalet (n), som Hoenig härledde.

$$r = 1/e - 1/n$$

Sambandets giltighet är oberoende av byggnadsordningarnas konstruktion och Hoenig kunde därför utgå från ekvationen för att besvara två frågor. (1) Hur kan man vid ett givet ekonomiskt utnyttjande öka rymligheten? (2) Hur kan man vid en given rymlighet öka det ekonomiska utnyttjandet?⁷⁴

Det maximala rymlighetstalet skulle enligt ekvationen uppnås vid $n=\infty$, dvs vid oändligt högt våningsantal. Men Hoenig konstaterade att rymlighetstalet självt inte kunde stiga hur mycket som helst även om man ökade våningsantalet till det oändliga. Ekvationen visade således enligt Hoenig att "höghuspsykosens överdrivna optimism var underkastad givna gränser".⁷⁵

Höghussanering. För att konkretisera denna slutsats företog Hoenig en granskning av ett omdiskuterat förslag till höghusstad (Turmstadt) nämligen det som Le Corbusier föreslagit för Paris. Hoenig redovisade detta förslag i följande uppställning.⁷⁶

Våningsantal (n)	60
Bebyggd andel av markytan	5%
Exploateringstal (e)	3,0
Obebyggd andel av markytan	95%
Rymlighetstal (r) = (0,95 : 3,0) =	0,3166

Hoenig fann att exploateringstalet motsvarade den högsta byggnadsklassen i Berlins byggnadsordning, varför markvärdet - de 60 våningarna till trots - inte skulle kunna uppnå Manhattans nivå utan högst Berlins. Därmed skulle

⁷⁴ Hoenig 1928 s 714.

⁷⁵ "Dass dem übertriebenem Optimismus ..." (Ibid s 715).

⁷⁶ Hoenig syftar uppenbarligen på Le Corbusiers "Plan Voisin" för Paris som visades vid Parisutställningen 1925. Det är dock oklart om Le Corbusier verkligen avsåg att 60-våningshusen skulle utnyttjas för bostäder, vilket Hoenig underförstår i sin granskning.

den ekonomiska lockelsen i Le Corbusiers förslag försvinna, menade Hoenig.

En jämförelse mellan rymligheten i de båda fallen utföll till fördel för Le Corbusiers förslag, som gav ungefär 2,5 gånger så mycket friyta som Berlins högsta byggnadsklass, och där friytorna var sammanhängande i stället för uppdelade på trånga bakgårdar som i Berlin. Men å andra sidan framhöll Hoenig, måste man komma ihåg att även rymligheten i Le Corbusiers förslag ingalunda var förebildlig utan tvärtom måste betecknas som mindervärdig och helt olämplig. Vinsten i markyta genom höghus-saneringen skulle dessutom i de flesta fall ätas upp av trafikytor; någon vinst i uppehållsytor för invånarna skulle inte uppnås, sammanfattade Hoenig.⁷⁷

Hoenig kom fram till att ökningen i friyta genom höghusbyggande var helt försumbar vid de låga exploateringstal, som gällde i de lägsta byggnadsklasserna i Berlins byggnadsstadga. I de högre byggnadsklasserna kunde dock rymligheten med ökande våningsantal få en relativt sett kraftig ökning. Vid fastställande av byggnadsordningar borde man därför allvarligt ifrågasätta om inte de nuvarande trånga hyreshusen borde ersättas genom rymligare höghus, såvida man överhuvud taget av markpolitiska skäl ansåg sig bunden av gällande höga exploateringstalen.⁷⁸ Hoenig ställde sig kritisk till principerna bakom Berlins byggnadsordning. Han visade att exploateringstalet var 15 gånger högre i den högsta byggnadsklassen än i den lägsta. Men rymligheten i den lägsta och den högsta klassen förhöll sig som 1:34, alltså en ännu större skillnad.⁷⁹

Hoenig menade att man borde överväga en byggnadsreglering utgående ifrån *fastställt exploateringstal*, åtminstone i de högsta byggnadsklasserna. Ytterligare ett annat sätt att reglera tätheten, som kunde övervägas, skulle vara att utgå från ett *konstant rymlighetstal*, dvs att byggnadsordningen föreskrev ett konstant förhållande mellan friyta och sammanlagd våningsyta. Även i detta fall skulle man kunna överväga om våningsantalet också skulle fastställas eller om våningsantalet inom vissa gränser skulle kunna väljas fritt.⁸⁰

Rymlighetstalet (r)=1. Hoenig utgick från det specialfall då friytan till sin storlek var lika stor som våningsytan, således rymlighetstalet 1,0.⁸¹

⁷⁷ Hoenig 1928 s 715.

⁷⁸ Ibid s 715.

⁷⁹ Ibid. s 714.

⁸⁰ Ibid. s 715-716.

⁸¹ Det bör noteras att Hoenig relaterar rymligheten till enbart *tomtmarken* - om det rymlighetstal han arbetar med, 1,0 skulle omräknas till kvarterstal skulle det bli i

Detta gränsfall borde enligt Hoenig betraktas som det absoluta minimikravet på rymlighet. Varje familj skulle erhålla en trädgård av samma storlek som bostaden, ett krav långt under det som drevs av koloniträdgårdsrörelsen. Detta värde kunde den offentliga friytpolitiken inte underskrida, menade Hoenig.⁸² Med utgångspunkt från rymlighetstalet $r=1$ klassificerade Hoenig byggnadssättet som rymligt (*weiträumig*) eller trångt (*engräumig*), i förra fallet då rymlighetstalet översteg 1, i det senare fallet då rymlighetstalet inte nådde upp till 1.

Vetenskaplig exakthet. Hoenig menade att den metod han framlagt (exakta ytmätningar och beräkning av relationstal) var generellt tillämplig för analyser av bebyggelse på olika nivåer -tomt, kvarter och hela stadsdelar. Bara genom exakta metoder av detta slag kunde den offentliga bebyggelsepolitiken kunna göra anspråk på att ha vetenskaplig grund.⁸³

1930-1975

Le Corbusier.

Le Corbusier (Charles Edouard Jeanneret 1887-1965) behöver egentligen ingen närmare presentation. Han torde vara världens mest kände arkitekt och stadsplanerare och hans tänkande har satt djupa spår i det moderna stadsbyggandet i alla länder. Redan under 20-talets början väckte Le Corbusier internationell uppmärksamhet genom sina stadsbyggnadsprojekt, som visades vid utställningar och presenterades i tidskriften *L'Esprit Nouveau*. Han var tillsammans med Gropius den ledande kraften i CIAM under åren 1928-1933. Under dessa år utvecklade han sina idéer om stadsbyggande, vilka fick sitt mest fullständiga uttryck i projektet *La Ville Radieuse* (1933).⁸⁴

1922 En stad för 3 miljoner invånare. Le Corbusiers första stora

rymlighetstal han arbetar med, 1,0 skulle omräknas till kvarterstal skulle det bli i motsvarande grad högre.

⁸² Hoenig 1928 s 716.

⁸³ Ibid. s 716.

⁸⁴ Som huvudkällor till avsnittet om Le Corbusier har använts följande: Le Corbusier 1925 *Urbanisme*. Paris. Tysk övers. *Städtebau*. (1929) Stuttgart. Le Corbusier 1935. *La ville radieuse*. Ny utgåva 1964. Le Corbusier & Pierrefeu 1942. *La maison des hommes*. Sv övers "Vår bostad" 1962. Prisma. Stockholm.

projekt "*Une ville contemporaine*" för 3 miljoner invånare visades på höstsalongen i Paris 1922 och väckte stor uppmärksamhet genom sin gigantiska skala. Projektet bestod i centrum av ett affärscity innehållande 24 stycken 60-vånings skyskrapor för kontor, hotell och andra cityfunktioner. Detta affärscity omgavs av bostäder bestående av 12-vånings⁸⁵ meanderformade höghus och 10-vånings storkvarter. De 24 skyskraporna tänktes innehålla 10.000-50.000 personer vardera, sammanlagt 400.000-600.000 personer. I bostadshusen inrymdes ett lika stort antal invånare, 600.000. Detta täta stadsområde inramades av ett brett obebyggt bälte och utanför detta bälte vidtog förorterna. I dessa bodde och arbetade ytterligare minst 2 miljoner invånare.⁸⁶ Le Corbusier skilde i detta projekt ännu mellan de egentliga *stadsinvånarna* som bodde och utövade sitt yrke i staden, *förortsborna*, som bodde i förorter och arbetade i perifert belägna fabriker, och de *blandade* (som arbetade i staden, men som hade sina familjer i förorter utanför staden.)⁸⁷

Stadsområdet i indelades av ett rätvinkligt gatusystem i likstora kvadratiske kvartersrutor, var och en 400x400m = 16 ha. Beroende på om kvarteret utnyttjades för kontor eller för bostäder varierade invånartalet i ett sådant kvarter mellan 6.000-50.000.⁸⁸ De olika bebyggelsetyperna skulle ha följande andel planterad yta, skyskraporna 95%, 10-12 vånings meanderhus och storkvarter 85% respektive 48%.⁸⁹

Le Corbusier räknade med höga täthetstal: i skyskraporna 3.000 inv/ha, i meanderhusen och storkvarteren i 10-12 vån: ca 300 pers/ha.⁹⁰ Dessa höga tätheter skulle leda till korta avstånd och till snabba kommunikationer i staden, menade Le Corbusier. Han jämförde med den genomsnittliga befolkningstätheten i Paris: 364 pers/ha och London: 158 pers/ha.⁹¹

1925: Plan Voisin för Paris. *Plan Voisin*⁹² kallade Le Corbusier det

⁸⁵ 10-12-våningshusen kan också beskrivas som 5-6-våningshus i dubbla våningar. Le Corbusier arbetade med våningshöjden 4.50 m, som sedan indelades i två lägre etage med rumshöjd 2.10. Myndigheterna övervägde vid denna tid att sänka tillåtet antal våningar från 6-7 till 5 i de nya områden som skulle bebyggas på tidigare befästningsmark, något som Le Corbusier kritiserade. (Le Corbusier 1925, s 165).

⁸⁶ Ibid, s 163 ff.

⁸⁷ Ibid, s 159.

⁸⁸ Omräknat till befolkningstäthet blir detta 3.125 pers/ha resp 375 pers/ha. Le Corbusiers egna uppgifter är avrundade till 3.000 resp 300 pers/ha. (Ibid, s 162).

⁸⁹ Gatuarealen tycks vara inberäknad i "planterad yta".

⁹⁰ Le Corbusier 1925, s 165.

⁹¹ Ibid, s 165.

nya projekt som han visade på den internationella konsthantverksutställningen i Paris 1925. Plan Voisin var en demonstration av hur de nya stadsidéerna skulle tillämpas på Paris centrum. Plan Voisin innehöll, med Le Corbusiers egna ord, två nya väsentliga element: *une cité d'affaires* och *une cité de résidence*, alltså ett city för kontor - ett för bostäder.⁹³ Inom ett 240 hektar stort område föreslogs all äldre bostadsbebyggelse riven och ersatt med nya hus i gigantisk skala. Hustyperna var desamma som i det föregående projektet: 60-vånings skyskrapor och 10-12-vånings bostadshus. En massiv grupp om 18 skyskrapor bildade tyngdpunkten - ett kontorscentrum för hela landet i hjärtat av Paris. Varje skyskrapa var ca 200 m hög och skulle inrymma 20.000-40.000 arbetande, tillsammans 500.000-700.000 personer.⁹⁴ Befolkningstätheten uppgavs kunna bli ända upp till 3.500 pers/ha.⁹⁵

1930-33: La Ville Radieuse. Till den tredje CIAM-kongressen i Bryssel i november 1930 "*rationelle babauungswesen*" lät Le Corbusier utarbeta en utställning med 16 planscher, som fick titeln "*La Ville Radieuse*".⁹⁶ Bakgrunden till det nya projektet var, enligt Le Corbusiers uppgift, hans kontakter med myndigheterna i Moskva, som bett honom att besvara ett antal frågor om en ombyggnad av staden.

"La Ville Radieuse" var en vidareutveckling av 1922 års stora projekt, med vissa viktiga förändringar. Kontorscity hade placerats vid sidan av den egentliga staden, som nu var uppbyggd av en enda hustyp, de meanderformade bostadshusen, vars befolkningstäthet hade höjts från 300 inv/ha till 1.000 inv/ha. Le Corbusier döpte stadstypen till "*la ville verte 1.000 habitants à l'hectare*".⁹⁷ Den mest slående förändringen sedan 3-miljonerprojektet 1922 var att Corbusier i "La Ville Radieuse" helt avskaffat förorterna - trädgårdsstäderna. Alla stadsbor föreslogs nu bo i den supertäta "gröna" staden. Corbusiers egen förklaring var följande:

"Nu gällande bestämmelser vill till varje pris kasta ut oss i förorternas trädgårdsstäder (150 till 300 personer per hektar). Jag föreslår att samla ihop staden inom sig själv,

hade accepterat att stå som finansiär.

⁹³ "Le "Plan Voisin" de Paris comprend la creation de deux éléments neufs essentiels ..." Le Corbusier 1925, s 263.

⁹⁴ Le Corbusier 1925, s 270. Befolkningstätheten kan beräknas till ca 3.000 pers/ha.

⁹⁵ Le Corbusier 1925, s 267.

⁹⁶ Svensk översättning: "den strålande staden".

⁹⁷ Svensk översättning: "den gröna staden med 1.000 inv/ha".

intra-muros, att hålla befolkningstätheten på 1.000 [inv/ha]. Stadsplanerarutskottet på "congrès du Paris Nouveau" diskuterar en Parisregion med en diameter på 100 kilometer! Avveckla, avveckla trädgårdsstäderna med deras förfalskade natur, undertryck, förbjud trädgårdsstäderna och man kommer inte längre att tala om transportväsendets kris. Låt oss över det hopträngda, slutna, kvävande Paris, bygga den GRÖNSKANDE STADEN = DEN STRÅLANDE STADEN."⁹⁸

Le Corbusier utvecklade frågan om tätheten i följande resonemang.

"Paris inom de gamla befästningarna upptar en rektangel med måtten 8 km x 11 km, alltså 88 kvkm, alltså 8.800 hektar. Med 1.000 inv/ha skulle denna rektangel (innanför Napoleon III:s befästningar) kunna innehålla 8.800.000 invånare, 8 miljoner invånare i en "grönskande stad". Men det är inte önskvärt att uppnå en så hög siffra. En reduktion till 3 miljoner (redan detta är enormt, det är kanske alltför mycket) upptar staden ändå inte mer än 3.000 hektar, det vill säga en rektangel med 5x6 km per sida. Hädanefter existerar inga transportproblem! Som jag redan sagt, kan man avveckla förorterna, lösa transportproblemet i ett drag och rycka upp förortsborna ur deras beklagansvärda tillvaro."⁹⁹

Den mycket höga befolkningstätheten skulle bli möjlig dels genom bostadshusens stora bredd och höjd - upp till 21 m bredd och en höjd på ca 50 m, motsvarande 12 dubbla våningshöjder à 4,5 m. Le Corbusier kalkylerade dessutom med en boendetäthet på 14 kvm våningsyta per person.¹⁰⁰

Le Corbusier utvecklade grundtanken i projektet - att höja tätheten för att minska avstånden - i ett föredrag till kongressen, "*Le parcellement du sol des villes*", som inleddes med frågan "Frågan om låga medelhöga eller höga hus kan också ställas i en annan form: skall man förstora eller förminska städernas yta?" Le Corbusiers eget svar kan sammanfattas i följande mening:

⁹⁸ "Les édiles en place veulent à tout prix nous projeter dans les banlieues de cités-jardins (150-300 habitants à l'hectare). Je propose de rassembler la ville sur elle-même, *intra-muros*, de porter la densité de sa population à 1.000. Au congrès du Paris Nouveau, la Commission des Urbanistes discuta d'une zone parisienne d'un diamètre de 100 kilomètres! Liquidons, liquidons les cités-jardins avec leur fausse nature: supprimons, interdisons les cités-jardins: on ne parlera plus de la crise des transports. Et sur Paris, obtus, fermé, étouffant, construisons la VILLE VERTE = VILLE RADIEUSE." (Le Corbusier 1935. s 107.)

⁹⁹ Le Corbusier 1935. s 110.

¹⁰⁰ En anmärkningsvärt hög boendetäthet. Corbusier sökte medvetet efter att uppnå ett minimum av yta per person för att nedbringa kostnaderna, under upprätthållande av ett hygieniskt minimum av sol, ljus och luft. Sedan 1929 arbetade han med tanken på att förse bostäderna med luft från luftkonditioneringsanläggningar, något som skulle medverka till att den nödvändiga luftkuben per person skulle kunna minskas. (Se Steinmann 1979:82).

"med hjälp av industrien är det möjligt att inskränka bostadens storlek (...), till följd därav stadens storlek, till följd därav antalet timmar som vi måste tillbringa på gatorna eller nere i tunnelbanan."¹⁰¹

I "La ville radieuse" föreslog Le Corbusier således ett stadssystem, som skulle ersätta såväl den gamla trånga kvartersstaden som de nya trädgårdsstäderna. Den nya stadstyp- "den grönskande staden" - skulle förena bådas fördelar och undvika deras nackdelar. Sol, ljus, luft och grönska skulle finnas i övermått, samtidigt som befolkningstätheten skulle ökas och alla avstånd minskas.

Trädgårdsstäderna hotar kulturen. Ett centralt tema i Le Corbusiers skrifter och projekt från denna tid är nödvändigheten av hög befolknings-täthet. Le Corbusier betraktade inte bara den höga tätheten som ett tekniskt och vetenskapligt framsteg - hög tätheten var överhuvudtaget en förutsättning för utvecklingen av intelligens och kultur.

"Historien låter med matematisk exakthet de största upptäckterna ske i den punkt där koncentrationen är störst. Under Perikles var Attika lika tätbefolkat som någon nutida storstad, - och av den orsaken kunde Sokrates och Platon framföra idéer som väckte genklang."¹⁰²

Följdenligt var Corbusier en lidelsefull motståndare till trädgårdsstäder och enfamiljshus, som han betraktade som ett hot mot samhällliga framsteg och kultur. Dessa tankegångar utvecklade han i ett föredrag för CIAM 1930.

"Trädgårdsstaden leder till individualism. I praktiken till en slavisk individualism, för att vara mer exakt, till en ofruktbar isolering av individen; den medför en förstöring av samhällsandan och de kollektiva krafterna; den leder till ett förintande av den kollektiva viljan; materiellt förhindrar de tillämpningen av de vetenskapliga framstegen, alltså bekvämligheten, den inbesparade tiden, alltså friheten."¹⁰³

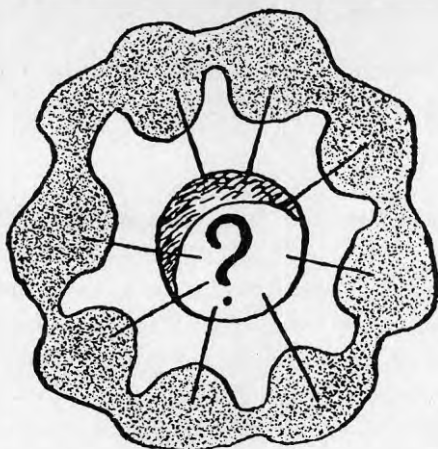
1942: Vår bostad. 1942 publicerade Le Corbusier en populariserad version av sina stadsbyggnadsidéer, "La maison des Hommes"¹⁰⁴.

¹⁰¹ Œuvre complet II, s 115-118. Citerat efter Steinmann 1979:99.

¹⁰² Corbusier 1930. Le parcellement du sol des villes. s 52. Citerat efter Hilpert 1979:169.

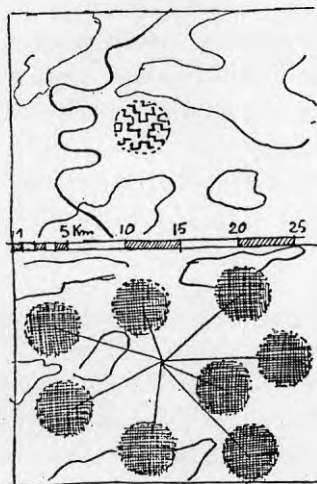
¹⁰³ Corbusier 1930. Feststellungen. 1930 s 244ff. Citerat efter Hilpert 1979:169.

¹⁰⁴ Le Corbusier & Pierrefeux (1942) 1962.

Paris töms. Paris blir ett tomt hål. Husen står tomma som tillhåll för luffare eller som ruiner och förfallna kåkar. Man tvingas så småningom att riva dem.

Låt oss söka en annan utväg: låt oss bygga den "gröna staden" med alla de fördelar den har. Bilarna passerar städerna med 100 km/tim, och trots det går fotgängarna i fred.

Till exempel: en "grön stad" med 1 600 000 invånare upptar en yta som är 4,5 km i diameter. Hela det vidsträckta området utanför ligger öppet för alla: åkrar, ängar, skogar...

Mot detta står de 8 drabantstäderna, som man ser här — anlagda som villastäder med samma invånarantal som den "gröna staden". De 8 cirklarna täcker vardera 4,5 km i diameter.

Fig 2.8 I Vår bostad (La maison des Hommes, 1942) utnyttjade Le Corbusier hela sin förmåga att låta text och bild samverka till ett slagkraftigt budskap. Budskapet var riktat emot trädgårdsstäderna.

Det genomgående temat var fördelarna med höghusstaden i jämförelse med utbredda förstäder med enfamiljshus. Följande utdrag illustrerar Le Corbusiers argument:

"Människan skall bo i naturen," heter det. "Spårvagnen och bussen skall stanna utanför dörren."

Teknikens tidsålders första period slutade i ett kaos som nu bestått i hundra år. Här ser man vad denna teori lett till i villastäderna i England och USA, i Buenos Aires och Rio de Janeiro. På detta vis förstör man den härliga naturen! Men det var för att ha glädje av den som man en gång drog ut.

I Paris skapade denna teori "regionen Paris". Ett sår i landskapet, en skamfläck i fågelperspektiv, en ödesdiger förvrängning av stadsbegreppet.

I kampen mot förstädernas förbannelse uppfanns en skenlösning: de så kallade drabantstäderna. (...)

Trafikproblemet uppkommer. Utgifterna ökar. Förlusten blir enorm. Och så säger man: Vilket intresse har vi då av att behålla arbetsplatserna i Paris centrum?

Låt oss anta det omöjliga, att teorin håller: drabantstäderna växer och suger upp en stor del av stadens invånare.

Paris töms. Paris blir ett tomt hål. Husen står tomma som tillhåll för luffare eller som ruiner och förfallna kåkar. Man tvingas så småningom riva dem.

(...)

Låt oss söka en annan utväg: låt oss bygga den "gröna staden" med alla fördelar den har. Bilarna passerar städerna med 100 km/tim, och trots det går fotgängarna i fred.

Till exempel: en "grön stad" med 1.600.000 invånare upptar en yta som är 4,5 km i diameter. hela det vidsträckta området utanför ligger öppet för alla: åkrar, ängar, skogar...

Mot detta står de 8 drabantstäderna, som man ser här - anlagda som villastäder med samma invånarantal som den "gröna staden". De 8 cirklarna täcker vardera 4,5 km i diameter. (...)

Inför det dagliga trafikkaos arbetsplatserna är orsak till säger man: varje drabantstad måste få sina egna arbetsplatser. Men staden då, storstaden Paris, vad skall det bli av den? Paris och alla förstäderna?

Paris kommer att dö, gå under. Lättsinniga människor har ju också talat och skrivit och gjort planer om att Paris skall förvandlas till en 'museistad'.

Attentat! Att utplåna en stad! Historien suddas ut! Ödets gång hejdas! Resultatet av tusen års utveckling skjuts med en handrörelse åt sidan! Vanvett!"¹⁰⁵

¹⁰⁵ Le Corbusier & Pierrefeu (1942) 1962 s 15-23.

Walter Gropius.

Walter Gropius (1883-1969) är en av de stora banbrytarna inom det moderna stadsbyggandet. Redan för första världskriget räknades han som en av Tysklands mer framgångsrika arkitekter; under 20-talet spelade han en viktig roll som grundare och ledare av Bauhausskolan. Han var tillsammans med Le Corbusier den drivande kraften inom CIAM under den inledande perioden fram till 1933. Efter sin flyttning från Tyskland förde han sina idéer inom stadsbyggnad och arkitektur vidare till England och därefter till USA, där han var bosatt och verksam. Vid sidan av sin arkitektpraktik var han från 1938 professor och föreståndare för arkitekturskolan vid Harvard University.¹⁰⁶

Skivhuset. Under åren 1928-1931 utvecklade Gropius idén om höga skivformade bostadshus i 8-12 våningar.¹⁰⁷ Argumenten för denna nya bostadstyp framförde han bl a vid de två CIAM-kongresserna i Frankfurt och Bryssel 1929 och 1930.¹⁰⁸ Följande referat hänför sig till dessa föredrag som även har publicerats senare på engelska i samlingsverket "Scope of Total Architecture" (1962).¹⁰⁹

Minimibostadens program. I det första av de två föredragen om framtidens bostadsbyggnad (Gropius 1929a) hävdade Gropius att programmet för den moderna minimibostaden måste grundas på den sociala utvecklingen. Industrisamhällets genombrott, menade han, ledde till en upplösning av den gamla kärnfamiljen, och i stället till en övergång till först individuella livsformer och på längre sikt till kollektiva livsformer. Den bostadsform som motsvarade det nya utvecklingsstadiet var därför inte enfamiljshuset utan det stora hyreshuset, på sikt organiserat som kollektivhus.¹¹⁰

Endast med denna samhällsutveckling som grund, framhöll Gropius, kan man uppställa ett program för minimibostaden, som grundas på

¹⁰⁶ Giedion 1954. s 7.

¹⁰⁷ Se Giedion 1954 s 80.

¹⁰⁸ Källor: (a) Gropius, Walter 1929a. Die Soziologischen Grundlagen der Minimalwohnung. I Die Justiz, vol 5 nr 8. Berlin. (b) Gropius, Walter 1929b. Flach- Mittel- oder Hochbau? Das neue Berlin nr 4, s 75-80. Båda artiklarna publicerades under åren 1929-33 i ett flertal facktidningar även utanför Tyskland. Originalversionerna återges i Steinmann 1979, s 56-59 samt s 92-97.

¹⁰⁹ Gropius, Walter 1962. Scope of Total Architecture. Collier Books USA. s 91-115.

¹¹⁰ Gropius, Walter 1929a. (Se Steinmann 1979:56-57).

biologiska och sociologiska minimikrav, utan att förvillas av traditionella historiska krav på bostaden.¹¹¹

"Minimibostadens problem är att fastställa ett grundläggande minimum av utrymme, luft, ljus och värme som människan behöver för att uppnå full utveckling av sina livsfunktioner och inte hämmas av sin bostad, alltså ett *minimum vivendi* i stället för ett *modus non moriendi*. (...) Eftersom tillförsel av ljus, sol, luft och värme är kulturellt viktigare och vid normala markpriser också mer ekonomiskt än en utökning av bostadsytan, så lyder regeln: förstora fönstren, förminska rummen, spara hellre in på föda än på värme."¹¹²

Enfamiljshus och hyreshus. Gropius menade att alla hittills gjorda försök att minska befolkningstätheten i städerna felaktigt utgått från enfamiljshuset med trädgård som ideal (*flachbau*) och därför sökt begränsa byggnadshöjden. Men industriebefolkningens krav skulle enligt den moderna sociologiska vetenskapen tillgodoses bäst i flerfamiljshus i flera våningar, på längre sikt i kollektivhus.

Jämförelser visade, menade Gropius, att stora flerfamiljshus med ca 10 våningar härvidlag var fördelaktigast eftersom de kunde erbjuda biologiskt viktiga egenskaper som mera sol och ljus, större avstånd mellan närliggande byggnader och möjlighet att åstadkomma sammanhängande grönytor mellan byggnaderna. Utvecklandet av sådana moderna bostadshöghus borde enligt Gropius främjas; de stora bostadshöghusen var enligt hans mening inte ett nödvändigt ont utan en biologiskt motiverad bostadsform för industriebefolkningen i framtiden.¹¹³

"Jag tror att bostadshöghusets idé nu klargjorts och dess nödvändighet för den moderna staden bevisats, men vanorna kan inte bara övervinnas med förnuftet, den intellektuella tillvänjningen räcker inte, endast praktiken kan besegra den rådande inställningen, och kongressen [CIAM] måste därför kämpa för att byggandet av bostadshöghus kommer igång. Man bör bygga de *första* höghusområdena för yngre, välbeställda familjer, som har lust att pröva på denna livsform och hjälpa till med att sprida den. I praktiken kommer sedan med nödvändighet den övertygelsen sprida sig att endast bostadshöghuset kan försäkra de breda massorna om ett maximum av ekonomisk, hygienisk och trafikteknisk bostadskvalitet."¹¹⁴

¹¹¹ Ibid (Se Steinmann 1979:58).

¹¹² Ibid (Se Steinmann 1979:58.) "die frage nach dem wohnungsminimum...".

¹¹³ Ibid (Se Steinmann 1979:59.)

¹¹⁴ Gropius, Walter 1929b. (Se Steinmann 1979:97. "ich glaube die idee des wohnhochhauses...")

Enfamiljshuset - en utopi. Gropius riktade skarp kritik mot de bostadspolitiska riktlinjer som utfärdats i Tyskland 1929. I dessa förespråkades nämligen låghusbebyggelse, i första hand enfamiljshus med trädgård; om de lokala förhållandena påkallade större hus skulle våningsantalet i medelstora städer begränsas till tre, i större städer fyra våningar. Endast i vissa storstäder borde dessa våningsantal kunna få överskridas - då endast inom bestämda områden.¹¹⁵

För den stora massan av befolkningen var enfamiljshuset en ekonomisk utopi, hävdade Gropius; utvecklingen mot enfamiljshus stred dessutom mot stadens idé. Även om Gropius inte förnekade enfamiljshusets fördelar, menade han ändå att moderna stora flerfamiljshus (lamellhus) uppfyllde alla rimliga anspråk på ljus, luft och utrymme, och erbjöd dessutom andra fördelar som kortare avstånd.¹¹⁶

Enfamiljshusen krävde långa arbetsresor, vilket gör dem ännu mer oekonomiska för den stora arbetande befolkningen. Därför kommer enfamiljshusen att vara förbehållna de högre befolkningslagren, ansåg Gropius. För den stora massan av arbetarbefolkningen är hyreshuset den enda rimliga bostadsformen.¹¹⁷

Byggnadsordningar. Gropius var mycket kritisk emot 1920-talets tyska byggnadsordningar. Han ansåg att byggnadsordningarna visserligen hade förhindrat de helt förkastliga trånga bakgårdar som var brukliga före sekelskiftet genom övergången till stora enhetligt kringbygda kvarter utan gårdsbebyggelse. Detta nya byggnadssätt gav dock fortfarande upphov till olägenheter i form av otillräcklig ventilation, dåliga hörnlägenheter och lägenheter mot norr. Därför borde man revidera byggnadsordningarna, i synnerhet zoneringsbestämmelserna. Syftet borde vara att främja övergången till det i alla avseenden överlägsna lamellhussystemet (*streifenbau*). Fördelarna med en sådan övergång skulle än mer framhävas om den nya byggnadslagstiftningen skulle komma att fastställa exploateringsgraden i stället för våningshöjden, vilket skulle komma ett gynna byggandet av höga hus. Gropius menade att jämförelser hade visat att bostadshöghus i hygieniska och ekonomiska avseenden var överlägsna de gängse 3-4-5-våningshusen.¹¹⁸

¹¹⁵ Ibid (Se Steinmann 1979:92. "diese forderung en entspricht am besten der flachbau")

¹¹⁶ Ibid (Se Steinmann 1979:93.)

¹¹⁷ Ibid (Se Steinmann 1979:95. "...für das gross der minderbemittelten dagegen allein die wohnform des grosshauses diskutabel sei.")

¹¹⁸ Ibid. (Se Steinmann 1979:96.)

Höghusens fördelar. Gropius redovisade i flera sammanhang ett schema för att jämföra konsekvenserna av olika våningsantal. Schemat bestod av ett antal bostadslameller orienterade i nord-syd, med våningsantal varierande från 2 till 10.¹¹⁹ Med detta schema som grund ansåg Gropius att de högre hushöjdernas överlägsenhet kunde fastställas. Han drog ur schemat tre slutsatser.

(1) Med samma tomtareal och samma ljusinfallsvinkel, kommer våningsytan (*Bettenanzahl* à 15 kvm) att öka med våningsantalet.¹²⁰

(2) Med samma ljusinfallsvinkel och samma totala våningsyta minskar markåtgången vid högre antal våningar.

(3) Med samma tomtyta och samma våningsyta (samma exploateringstal) minskar ljusinfallsvinkeln vid högre antal våningar. Ljusinfallet blir alltså större.

Optimal hushöjd. Gropius ställde frågan "Vilken är då den optimala hushöjden i flerfamiljshus, 3, 4, 5, 10 eller 50 våningar?" och gav själv följande svar.

"Enligt min åsikt är flerfamiljshusets optimala höjd ett rent ekonomiskt problem vars lösning olyckligtvis ännu inte har klarlagts i alla avseenden på grund av brist på praktiska experiment."¹²¹

Gropius menade att byggnadskostnaderna för höga hus skulle bli högre med växande våningsantal, särskilt med hänsyn till det ökande antal hissar som skulle behövas, samtidigt som kostnaderna för gator och ledningar skulle bli lägre. Den mest ekonomiska hushöjden skulle därför uppstå i den punkt då besparingarna i mark, gator och ledningar inte längre kunde uppväga de

¹¹⁹ Se Steinmann 1979:59 samt 96. Se också Gropius 1962, fig 40 a,b, c och d. samt Giedion 1954, fig 255-258. Smärre olikheter kan noteras mellan de skilda publikationerna.

¹²⁰ Gropius, Walter 1929b. (Se Steinmann 1979:95. "bei anname gleichem ...") På grundval av uppgifterna om antal bäddar och tomtyta kan man räkna fram följande teoretiska exploateringstal ur exemplet: 2 våningar $e=0,6$; 10 våningar $e=1,0$. En för den matematiska behandlingen av problemet viktig uppgift saknas dock, nämligen hustjockleken. För en matematisk granskning av exemplet se March, Lionel 1972. *Elementary models of built forms*. I Martin & March: *Urban space and structures*. Cambridge University Press. s 71 ff.

¹²¹ Ibid. (Se Steinmann 1979:95 "die optimale höhe des geschosshauses ...").

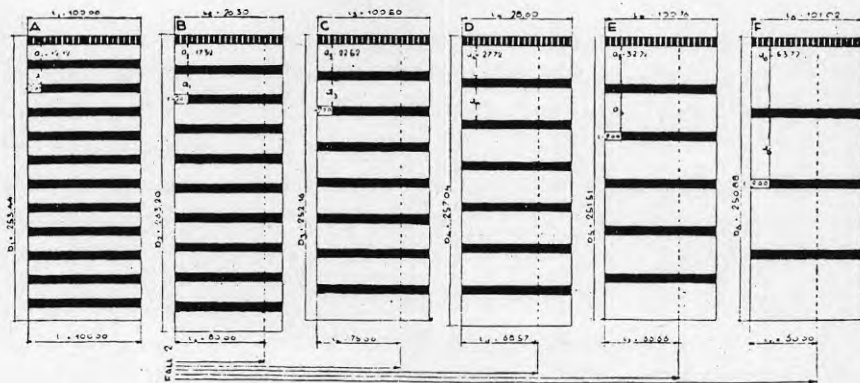
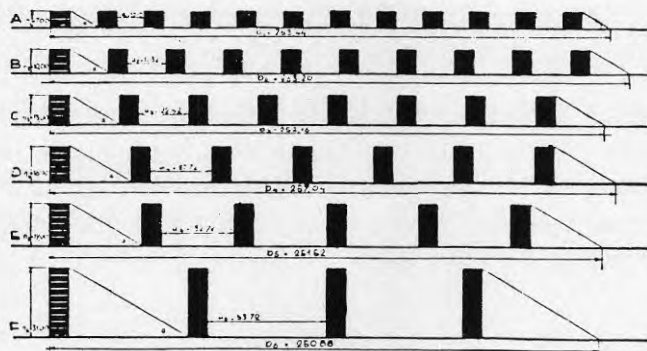

Fig 2.9. Gropius schema för att jämföra inverkan av hushöjden på solvinkel, exploateringsgrad etc. Schemat utvecklades omkring 1930 för att visa på fördelarna av att bygga höga hus med stora inbördes avstånd.

ökade konstruktionskostnaderna. Den optimala hushöjden berodde således av markpriset.¹²²

Gropius var en övertygad motståndare till det "medelhöga" flerfamiljshuset med 3-5 våningar.

"Det medelhöga flerfamiljshuset saknar fördelarna hos såväl låghusen (*flachbau*) som de verkliga höghusen, i jämförelse med vilka det är underlägset i såväl sociala som psykologiska och delvis också i ekonomiska hänseenden. Dess övervinnande kommer att innebära ett framsteg, i sista hand kommer dock den ideologiska och politiska utvecklingen att ge utslag för valet av framtidens bostadsform."¹²³

Gropius förespråkade en utveckling emot två skilda bostadsformer vid sidan av varandra: höghus (flerfamiljshus) och låghus (enfamiljshus). De låga enfamiljshusen borde byggas i ytterzonerna - helst som envåningshus med låga exploateringsgtal. Bostadshöghus i 10-12 våningar med kollektiva anordningar borde byggas i övriga lägen i synnerhet i zoner med hög exploatering.¹²⁴

J L Sert (CIAM).

José Luis Sert (1902-) var verksam som arkitekt i Barcelona, innan han efter spanska inbördeskriget emigrerade till USA. Han arbetade hos Le Corbusier under åren 1929-30. 1937 utsågs han till vicepresident i CIAM, 1947 till organisationens president. För organisationens räkning författade han i USA en populariserad version av CIAM:s stadsbyggnadsprogram, vilken publicerades under titeln "Can our cities survive?" (1942). Denna skrift ligger till grund för följande referat.¹²⁵

Storstädernas kris. Det genomgående temat i "Can our cities survive?" är nödvändigheten av en radikal omgestaltning av städerna - i första handorstäderna - med hjälp av modern teknik och modern stadsplanering. Den bild, som inledningsvis målas upp av tillståndet iorstäderna är hotfull.

¹²² Ibid. (Se Steinmann 1979:95. "... die grenze der wirtschaftlichkeit ...").

¹²³ Ibid. (Se Steinmann 1979:97. "das mittelhohe stockwerkshaus ...").

¹²⁴ Ibid. (Steinmann 1979:97).

¹²⁵ I förordet framhåller Sert att de idéer som framförs skall uppfattas som gemensamma för organisationen (CIAM), även om han ensam utarbetat texten. (Sert 1942. s 10).

"In great population centers of the world today man is a victim of urban chaos. His health, his security and his happiness are menaced in cities inimical to an orderly existence."¹²⁶

Stadsplanerare kan nu inte längre bortse från symptomen på en annalkande kris som kommer att hota storstädernas själva existens, menar Sert. *Överbefolkningen* i städerna fortsätter att öka, *förslumningen* sprider sig, *kaos* fördjupas. Samma maskinteknik, som har hjälpt till att skapa de täta storstäderna innehåller fröet till deras förstörelse. I takt med att befolkningen hopas i stadskärnorna, börjar folk överge sina överbefolkade kvarter för "ett lugnt hem" i avlägsna förorter utan att låta sig hindras av timslånga obekväma resor. Industrien flyttar också ut. *Staden bryts sönder*.¹²⁷

Lösningen, hävdar Sert, ligger i tillämpandet av de principer för stadsplanering som antagits i CIAM:s *charte d'Athène*, enligt vilka staden kan analyseras utifrån fyra grundläggande funktioner: boende, arbete, rekreation och trafik. Vi skall i det följande återge huvuddragen i den diskussion om täthetsfrågan som förs i "Can our cities survive?".

Överbefolkning och slum. Sert framhöll att storstädernas äldre stadskärnor till stor del bestod av undermåliga eller rent hälsovådliga bostäder. Med stöd av befolkningsstatistik från storstäder som New York och Paris visade han att stadskärnorna också präglas av hög befolknings-täthet och mycket koncentrerad bebyggelse. Men slum och förfall förekommer även i mindre tätt bebyggda områden utanför centrum, och tycks i första hand sammanhånga med trångboddhet - överbefolkade bostäder, menade Sert. Slutsatsen blir att hög täthet (*high density*) inte skall förväxlas med slum och överbefolkning (*overcrowding*).¹²⁸ "... ett bostadsområde kan således ha en hög befolkningstäthet utan att vara överbefolkat om området är riktigt planlagt".¹²⁹

Utflyttning hotar stadens ekonomi. Förutom att de överbefolkade slumområdena utgör ett hot emot hälsan, är de ett hot mot städernas ekonomi, framhöll Sert. Slumområdena kostade städerna mer i underhåll än de inbringade i skatter. Detta förhållande förvärras genom utflyttingen av

¹²⁶ Ibid s 2.

¹²⁷ Ibid s 4.

¹²⁸ Jämför Unwins användning av begreppet *overcrowding* i betydelsen "alltför hög bebyggelsestäthet." (Unwin 1912).

¹²⁹ Sert 1942 s 14. "[Conversely] a residential district may have a high density ..."

befolkning från stadskärnorna. Den fortsatta utbredningen av bebyggelsen drar med sig stora kostnader för städerna. Så länge tillväxten i stadsbefolkningen var stark uppehölls befolkningstalen i de centrala delarna och därmed också skattekraften i städerna. Men när utbredningen fortsätter - befolkningen flyttar ut från de centrala överbefolkade områdena - utan motsvarande tillväxt hotas ekonomin.

"Även om denna nedgång i befolkningstalen kan förbättra de hygieniska förhållandena [i de överbefolkade stadsdelarna], kräver dessa stadsdelar inte desto mindre samma kommunala tjänster. Staden får alltså fortsätta att bära försörjningsbördan för de gamla stadsdelarna, och dessutom de tillkommande kostnaderna för utbyggnad av nya områden. Följaktligen måste, om inte befolkningen ökar, skattetrycket öka. (...) I några fall har laissez-faire politik och ohämmad spekulation fört städer till randen av bankrutt. Om denna process av okontrollerad decentralisation fortsätter kan den innebära våra städers ekonomiska död."¹³⁰

Sert återgav i grafiska diagram hur förortstillväxten i några storstäder, London, Paris och New York höll på att avfolka de centrala stadsområdena.¹³¹ Den okontrollerade utflyttningen till förorterna hotade att på längre sikt leda till städernas konkurs, menade Sert. Han kommenterade befolkningsminskningen i diagrammen på följande sätt:

"När de centrala stadsdelarna blir överbefolkade ökar förortstillväxten ännu snabbare, och slutligen, genom att förfall och överbefolkning gör livet i stadskärnorna allt svårare och nya transportmedel erbjuds medborgarna i form av bilar och nya tunnelbanor, börjar förorterna växa på bekostnad av staden själv. De nedåtgående kurvorna i befolkningsdiagrammen innebär stadsdelar som förfaller, växande områden med föråldrade bostäder, industrier och butiker. De [diagrammen] innebär nedsatt skattekraft och konkurs för staden i sin helhet."¹³²

Citatet erbjuder en slående parallell till Ebenezer Howards beskrivning av "avmagnetiseringen" av storstaden. Howard föreställde sig att denna process skulle komma som en följd av etableringen av "Garden cities", medan den här beskrivna utvecklingen tycks ha uppstått oberoende av planeringsinsatser. Man kan notera att Howards inställning till processen var diametralt motsatt den, som Sert-CIAM ger uttryck för. Howard välkomnade en "avmagnetisering" dvs en utflyttning, ledande till en sänkning av fastighets-

¹³⁰ Ibid s 28. "While this decline..."

¹³¹ Manhattan förlorade mellan 1920 och 1930 40.000 inv per år till förorterna. Centrala London förlorade mellan 1922 och 1936 43.000 inv per år till förorterna. (Ibid s 52).

¹³² Ibid s 53.

värdena ända till en faktisk ekonomisk bankrutt. Sert och CIAM utmålar däremot denna process som ett hot utan motstycke (*un unparalleled danger*)¹³³ emot vilket den moderna stadsplaneringen måste sättas in. Om storstäderna skall kunna överleva, måste de omgestaltas efter helt nya mönster, hävdade Sert och CIAM. Här skall refereras diskussionen om bostadsområdenas täthet.

Hög täthet (High densities). Hög täthet har förknippats med slum och överbefolkning, och man har därför länge strävat att sänka befolkningstätheterna. Man har inte insett, menade Sert, att man i moderna storskaliga stadsplaner kan tillgodose hög täthet utan överbefolkning. Täthetsproblemets lösning låg i höghusbyggande hävdade Sert, med hänvisning till en punkt i CIAM:s resolution från Athen 1933.

"Modern byggnadsteknik bör tillämpas för att konstruera höga bostadshus med stora inbördes avstånd överallt där behovet av hög befolkningskoncentration föreligger. Bara genom en sådan lösning kan man frigöra tillräckliga markområden för rekreation, service och parkeringsplatser och förse bostäderna med ljus, sol, luft och utsikt."¹³⁴

Låg täthet. (Low densities). Områden med enfamiljshus representerar i dag otvivelaktigt de bästa bostadsområdena i våra städer i dag, konstaterade Sert, i synnerhet sådana områden för välsituerade. Men de kan inte tillämpas där en hög befolkningstäthet är nödvändig, och där markvärdena nått en viss höjd, eftersom områden med låg täthet en tendens att ge upphov till:

- motsatsen till kollektivt stadsliv på grund av att den stora utspridningen försvårar socialt umgänge och kollektiva aktiviteter.
- en sänkning av markvärdena och en disorganisation av stadsstrukturen.
- en ökning av avstånden, vilket ytterligare driver på den horisontella utbredningen, redan alltför omfattande.
- en försämring av den kommunala servicen, eftersom sådan service förutsätter en viss befolkningstäthet.
- en minskning av befolkningstätheten till den punkt där resultatet är en hybrid, varken stad eller land.¹³⁵

Måttlig täthet. (Medium densities)¹³⁶. Måttliga tätheter kan enligt Sert

¹³³ Ibid s 54.

¹³⁴ Ibid s 64. En jämförelse mellan den franska och tyska versionerna av denna kontroversiella paragraf kan göras utifrån Steinmann 1979 s 153 och s 162.

¹³⁵ Sert 1942 s 60-62.

¹³⁶ Var gränsen mellan låg och måttlig täthet skall dras rent numeriskt anges inte

varken erbjuda möjligheterna till kollektiva nyttigheter som är förbundna med höga tätheter, eller vissa fördelar, som förknippade med trädgårdsförstäder t ex enfamiljshus. Vid måttlig täthet krävs vissa fördyrande utrustningar som hissar, samtidigt reduceras inte avstånden så mycket som vore önskvärt i vissa lägen.¹³⁷

Patrick Abercrombie.

Patrick Abercrombie (1879-1957) uppehöll professuren i stadsbyggnad i Liverpool, den första professuren i detta ämne i England, 1915-1935. Han kallades av regeringen att leda arbetet med att planera Londons återuppbyggnad efter andra världskriget. Abercrombie kan i vissa avseenden ses som förvaltare av arvet efter Unwin, som varit regeringens rådgivare i frågan om Londons planering. Unwin införde bl a bestämmelsen om ett obebyggt område "*Green-belt*" runt förortsbebyggelsen. De tre planerna County of London Plan, Greater London Plan och City of London Plan bildade tillsammans ett enhetligt paket. Till följande referat, som huvudsakligen skall ta upp frågeställningar om täthet har Greater London Plan (Abercrombie 1944) legat till grund.

Målsättning - utflyttning. Abercrombie utnyttjade i sin beskrivning av Londonområdet Ebenezer Howards gamla liknelse om en mäktig magnet som drar till sig både nya industrier och inflyttande arbetskraft. Snabbast växte ytterområdena, medan invånarantalet i egentliga London minskade. Under perioden 1919-1939 växte ytterområdena (Greater London) från 4,1 milj till 6,1 milj invånare. Av denna ökning på 2 miljoner bestod en fjärdedel eller 500.000 av utflyttare från egentliga London (London County Council).

Siffrorna belyste enligt Abercrombie den spontana utflyttning som ägde rum helt utan någon samordnad planering. Den nya planens ambition var, menade Abercrombie, att leda in denna utflyttning och omflyttning i ordnade banor. Trycket i den överbefolkade inre staden skulle lättas genom att nya samhällen skulle byggas ut i ytterområdena samtidigt som industrier skulle flyttas ut.

Förutsättningar. Abercrombie angav fyra förutsättningar för planarbetet.

närmare, men Sert uppger att friliggande eller kopplad låghusbebyggelse i två eller högst tre våningar endast kan ge låg täthet. (Ibid s 62.)

¹³⁷ Ibid. s 62.

- Beslut om att Londonregionens totala befolkning inte skulle växa ytterligare.
- Beslut om planerad utflyttning av arbetsplatser från centrala London.
- Beslut om ny lagstiftning inom planering och byggande.
- En reglerad decentralisering (utflyttning) av invånarna från den överbefolkade inre staden.

Täthetsnormer - zoner. Abercrombies Londonplan uppställde en normerad skala av tätheter, som förutsattes styra det fortsatta stadsbyggandet i Londonregionen. Hela Londonregionen indelades i fem zoner inom vilka skulle gälla olika riktlinjer för framtida befolkningstätheter. De olika zonerna och riktvärdena var följande.

(1) *Egentliga London (LCC)*. Riktvärdet för den framtida genomsnittliga befolkningstätheten i det egentliga London sattes ursprungligen till 100 ppa (persons per acre, motsvarande ca 250 inv/ha). Detta värde kompletterades senare med ett annat högre riktvärde, 136 ppa (370 inv/ha) vilket angavs som mer realistiskt med tanke på att industriarbetsplatserna inte skulle kunna flyttas ut så snabbt som man ursprungligen planerat. I själva City-området skulle betydligt högre tätheter kunna godtas, 200-300 ppa (500-750 inv/ha).

(2) *The inner ring*. Detta innefattade inte en sammanhängande ring utan endast vissa tätt bebyggda områden som låg utanför gränsen för LCC. Här skulle riktvärdena ligga på 100 ppa eller 75 ppa.

(3) *Suburban London*. Inom de vidsträckta förortsområdena skulle riktvärdet 50 ppa gälla. (125 inv/ha)

(4) *The Green Belt*. Inom denna zon skulle ingen ny bebyggelse uppföras.

(5) *The outer country ring*. Denna yttre zon var enligt planen tänkt som huvudsaklig mottagare av den tillkommande befolkningen. Planen förutsatte såväl utbyggnad av äldre etablerade småsamhällen i denna zon, liksom nyanlagda *New Towns*. Riktvärdet i denna yttre zon var 30-50 ppa. (75-125 inv/ha).

Parker och grönomåden. Londonplanen lade stor vikt vid tillgången på parker och grönområden. Riktvärdet för parker och lekplatser angavs med stöd av National Playing Fields Association till 10 acres per 1000 invånare (40 kvm/inv). Detta värde kunde dock i de tätt bebyggda områdena minskas

till 4 acres per 1000 invånare (16 kvm/inv).

Täthet och bostadsform. I Londonplanerna angivna befolkningsstätheter är *net residential density* vilket närmast motsvarar tätheten på kvartersnivå. Sålunda motsvarar värdet 50 ppa (125 inv/ha) ungefär det riktvärde som Unwin uppställde för Garden Suburbs dvs 12 houses per acre. Värdet 100 ppa, (250 inv/ha) vilket förekommer i Londonplanen representerar ett i viss mening kritiskt gränsvärde, då fortfarande 80-85% av bostäderna vid denna täthet kan utformas som traditionella engelska radhus - enfamiljshus. Vid högre täthetstal stiger andelen av bostäder i flerfamiljshus (*flats*) snabbt. Riktvärdet 136 ppa (370 inv/ha) innebar sålunda att ca två tredjedelar av bostäderna måste utformas som flerfamiljshus.¹³⁸ Det kan därför inte utslutas att Abercrombies Londonplan bidrog till en förskjutning från enfamiljshus till flerfamiljshus (*flats*) i återuppbyggnaden av London - det var i så fall en effekt rakt motsatt den målsättning som Unwin haft för mellankrigstidens stadsbyggande.

Victor Gruen.

Victor Gruen, amerikansk arkitekt och stadsplanerare, fick sin utbildning i Wien, innan han under 30-talet emigrerade till USA. Victor Gruen Associates var under 50- och 60-talet ett av USA:s framgångsrikaste konsultföretag med inriktning på *shopping-centres* och större förnyelseprojekt i äldre stadskärnor. Liksom europeisk stadsplanering hämtade förebilder i amerikanskt stadsbyggande under denna period förekom också en påverkan i motsatt riktning, vilket Gruen utgör exempel på. Gruen pekade på engelska New Towns och på Vällingby som lämpliga förebilder för det amerikanska stadsbyggandet. Gruens analys av storstadsproblemet och täthetsfrågan ligger på många punkter nära Sert och CIAM, men han är samtidigt kritisk till vissa av de principer som Gropius och Corbusier införde.¹³⁹ Källan till följande referat - "The heart of our cities"¹⁴⁰ skrevs i

¹³⁸ Man har senare riktat kritik mot täthetsskalan i Londonplanen för att ha varit alltför utsträckt i båda ändar - alltså för hög täthet i de centrala delarna och för låg i de perifera. Särskilt har man pekat på de olyckliga konsekvenserna av att riktvärdet 100 ppa höjdes till 136 ppa. Den reduktion i utflyttad befolkning (overspill) som höjningen gav upphov till var i själva verket mycket obetydlig, från 800.000 till 618.000 inv. (Se Escher 1981.)

¹³⁹ Gruens position relativt doktrinerna är på vissa punkter motsägelsefull. Hans schematiska idealmodell för en storstad ligger helt inom ramarna för det funktionalistiska tänkandet inom CIAM. Å andra sidan tar han avstånd från Gropius och Le Corbusiers höghusprojekt och talar uppskattande om såväl Ebenezer Howard som Jane Jacobs.

början av 60-talet efter det att president Kennedy efterlyst krafttag emot förslumningen av de amerikanska storstäderna.

Storstadskrisen. Enligt Gruen hade de amerikanska storstädernas kris sin rot den oerhörda utspridningen av förortsbebyggelsen (*the urban sprawl*), och den starka ökningen av privatbilismen som både varit en förutsättning för och en konsekvens av utspridningen. Denna utveckling skapade *anti-staden*, där medborgarna visserligen hade ett maximum av privat utrymme, men där de samtidigt saknade alla de elementära fördelarna av att bo i en stad.

Ännu allvarligare, menade Gruen, var att utspridningen och utflytningen innebar ett dödligt hot emot den täta stadskärnan.¹⁴¹ Allt eftersom medelklassen flyttade ut koncentrerades de fattiga och utslagna i stadskärnan; de centralt belägna områden som en gång var välmående och rika omvandlades till *grey areas*; förslumningen bredde ut sig. Utvecklingens yttersta konsekvens var att även stadens affärscentrum (*Central Business District, CBD*) hotades, eftersom dess effektivitet och vitalitet var beroende av antalet besökare. Stadskärnorna var inte byggda för att ta emot det ständigt växande antalet privatbilar; resultatet blev trafikstockning och hotande förfall.

Gruen pekade på att motåtgärderna - ombyggnad av stadskärnorna - för varje dag fördyrades, samtidigt som städernas skatteintäkter minskade på grund av utflytningen. Den onda cirkeln illustrerade Gruen genom att citera en amerikansk ekonomisk journalist¹⁴²:

"Håller näringslivet på att överge storstäderna, och därmed hjälpa till att skapa den onda cirkel av cityförfall, högre skattesatser för att ersätta utflytning, en åtföljande fortsatt utflytning av företagen och sjunkande fastighetsvärden, mera skatthöjningar och så vidare och så vidare? Svaret är ett korthugget 'ja'"¹⁴³

Death or transfiguration. Gruen såg endast två alternativ - städernas fortsatta utdöende eller en planerad omstrukturering (*death or transfiguration*). Gruen förkastade det förra alternativet.¹⁴⁴ I stället krävde han en

¹⁴⁰ Gruen, Victor 1964. *The heart of our cities. The urban crisis: diagnosis and cure.* New York.

¹⁴¹ *Ibid* s 73.

¹⁴² Sylvia Porter (1961).

¹⁴³ Gruen 1964. s 93.

¹⁴⁴ Det fanns dock andra förespråkare för en sådan linje, t ex Gutkind 1962. Gruen var kritisk mot dennes ståndpunkt.

radikal omstrukturering av stadsstrukturen. Gruens alternativa stadsmodell presenterades i form av ett schema för en stad med 3,3 miljoner invånare. Schemat visade en hierarkiskt uppbyggd struktur uppbyggd av enskilda grannskap, sammansatta till stadsdelar, stadsdelsgrupper etc.

Den hierarkiska stadsmodellen innebar ingenting principiellt nytt. Däremot kan det ha ett visst intresse att återge de riktvärden som Gruen rekommenderade för tätheten i bebyggelsen. I ytterområdena räknade han med 50 pers/gross acre, en för amerikanska förorter hög täthet, som uteslöt friliggande enfamiljshus. Gruen arbetade i stället med en kombination av radhus, kedjehus och flerfamiljshus med 2-6 våningar. I det centrala stadsområdet (*metrocenter*) med ca 500.000 invånare, förutsatte Gruen en hög täthet, 216 pers/gross acre. Denna höga täthet förutsatte bostadshöghus.¹⁴⁵

Hög täthet. Hög täthet var enligt Gruen inte i sig av ondo. Att stadsplanerare tidigare förespråkade låg täthet och låg andel bebyggd mark, kunde förklaras av historiska skäl, menade Gruen. Man hade reagerat emot trängsel och överbefolkning. Men detta var ett misstag, som enligt Gruen ledde till att man förde in förortens principer i staden. Gruen ställde sig kritisk till den stadsbyggnadsmodell som infördes av Gropius och Le Corbusier¹⁴⁶ - höga hus på stort avstånd från varandra - och som i stor skala tillämpades i amerikanska slumsaneringsprojekt under 50-talet. Bestämmelserna om minimum 70-80% obebyggd mark i saneringsområdena (*social housing*) fick olyckliga följder, menade Gruen. Husen fick för stora inbördes mellanrum och ytorna emellan dem gick antingen åt till parkeringsplatser eller dåligt skötta gräsytor, vilka i sämsta fall gav grogrund för kriminalitet. Gruens egen rekommendation var att i stadskärnan "utnyttja marken så intensivt som möjligt utan att offra önskvärda mänskliga kvaliteter gällande hälsa, bekvämlighet och skönhet."¹⁴⁷

Riktvärden för täthet. Som riktvärden för högre täthet (*medium - high densities*) angav Gruen 200 dwellings/acre resp 600 dwellings/acre (500 - 1.500 lgh/ha).¹⁴⁸ Motsvarande riktvärde för låg täthet (*low density*) angavs till 3 dwellings/acre (7 lgh/ha).

¹⁴⁵ Gruen 1964. s 275.

¹⁴⁶ Se också kritiska synpunkter på Le Corbusier (Gruen 1964, s 178).

¹⁴⁷ Ibid s 145.

¹⁴⁸ A.a. s 143 ff. Värdena måste av allt att döma vara nettovärden. De är under alla omständigheter mycket höga för europeiska förhållanden, motsvarande 1.200-3.500 re/ha.

Jane Jacobs.

Jane Jacobs (1916 -) är amerikansk kulturskribent och arkitekturkritiker, knuten till tidskriften *Architectural Forum*. Hennes bok "The death and life of great American cities"¹⁴⁹ som utkom 1961 har blivit en klassiker. Den bidrog till att skapa en våg av intresse för de amerikanska storstädernas äldre stadskärnor. Trots att Jacobs i mycket utgick från specifikt amerikanska förhållanden har hennes åsikter fått stor genomslagskraft även i Europa. Hon har t ex otvivelaktigt inspirerat den kritiska stadsmiljörelsen i Sverige under 70- och 80-talen.

Jacobs bok var ett generalangrepp på moderna saneringsprojekt, statlig bostadspolitik och modern stadsplanering överhuvudtaget. Hennes tes var att modern stadsplaneteori i grunden är storstadsfientlig och att därför alla moderna stadsplaneingrepp bara haft en skadlig inverkan. Slumsaneringsprojekten har skapat en ny slum. Modernt stadsbyggande har skapat monoton, ensidighet och tristess i städerna. Felet med den moderna stadsplaneraren är, menar Jacobs att man försöker reducera problemet till några få grundläggande behov i stället för att erkänna stadens komplexitet, mångfald. Denna kritik drabbar, enligt Jacobs all modern stadsplanering från Ebenezer Howard, Raymond Unwin och Le Corbusier.

Vitalitet och täthet. Jacobs hämtar sina exempel från äldre stadskärnor i amerikanska storstäder - i första hand New York. Det enda giltiga måttet på en stadsdels framgång är enligt Jacobs dess sociala och ekonomiska vitalitet. Hon pekar på ett antal faktorer som tycks främja denna vitalitet, den för oss intressantaste är tätheten.

För att en stadsdel skall utveckla vitalitet och undgå tristess och förslumning krävs en viss lägsta bebyggelsetäthet, hävdar Jacobs. Denna undre gräns kan med stora variationer anges ligga vid 100 lgh per acres (250 lgh/ha). Tätheten är dock inte ensamt tillräckligt villkor, menar Jacobs, långa kvarter och standardiserade hus har i sig en hämmande inverkan på vitaliteten.

Främjande för vitaliteten är vidare ett högt utnyttjande av tomtmarken - en hög andel bebyggd mark. Det bästa resultatet nås enligt Jacobs där byggnaderna upptar upp till 60-80% av tomtmarken. En relativt liten del av den obebyggda marken bör sparas som gårdar, större delen bör bestå av gator och små parker. Detta garanterar ett livligt gatuliv.

Var ligger då den övre gränsen för tätheten? Det beror på en rad omstän-

¹⁴⁹ Jacobs, Jane 1961. *The death and life of great American cities*. New York.

digheter i övrigt, menar Jacobs. Vid allt för höga tätheter ökar risken för ensidighet och monoton i igen, eftersom alla hus i ett sådant område blir maximalt stora och höga. Den översta gränsen för täthet med gott resultat vill Jacobs sätta till 275 lgh per acre (680 lgh/ha).¹⁵⁰

Låg täthet. En låg täthet (omkring 15 lgh/ha) kan också enligt Jacobs ge goda resultat. Det motsvarar lugna villaområden med stora tomter. Även ovanför denna täthet (25-50 lgh/ha) kan, trots att områdena tenderar att bli tråkiga¹⁵¹, fungera som säkra och lugna områden om de ligger långt utanför stadskärnan. Men ligger de närmare staden riskerar de på längre sikt att bli oattraktiva områden (*grey areas*) på väg emot förslumning.¹⁵²

Måttlig täthet. Ovanför tätheten 20 lgh per acre (50 lgh/ha) behöver ett bostadsområde stadsmässig täthet. Jacobs konstaterar att intervallet 20 - 100 lgh per acre (50-250 lgh/ha) varken erbjuder de rena villaförörternas lugn och ro eller de täta stadsdelarnas vitalitet och mångfald. Jacobs kallar detta intervall *in-between densities* och hävdar att sådana måttliga tätheter lämpar sig för "nothing but trouble".¹⁵³

Stadsbyggnadspolitik och förtätning. Utifrån sin ståndpunkt pekade Jacobs på den fortsatta stadsbyggnadspolitik som vore lämplig. En riktig stadspolitik borde utgå från erkännandet att storstäderna är landets ekonomiska styrkezoner; politiken borde därför inriktas på att utveckla stadslivet och städernas ekonomiska styrka.

Jacobs framhöll att den fortsatta befolkningsökningen enligt alla prognoser huvudsakligen skulle komma att tillfalla storstadsregionerna, och hon varnade för att låta detta befolkningstillskott spillas ut över förorter och *in-between*-zoner, utanför tråkiga lågvitala stadskärnor. Lösningen att decentralisera tillväxten till små självständiga byar eller städer inom storstadsregionerna¹⁵⁴ förkastade Jacobs också. Sådana nya städer skulle ohjälpligt komma att förlora sin egenkaraktär och sin sociala, ekonomiska och kulturella självständighet.

I stället rekommenderade Jacobs att det nya befolkningstillskottet skulle

¹⁵⁰ Ibid s 212-217.

¹⁵¹ I detta intervall återfinns trädgårdsstäder med 12 houses/acre enligt Unwins föreskrift, ett förhållande som Jacobs klart framhåller.

¹⁵² Jacobs 1961 s 209.

¹⁵³ Ibid s 210.

¹⁵⁴ Detta syftar uppenbarligen på det engelska programmet med New Towns.

styras till sjunkande storstadsområden, stadskärnor, som hankade sig fram med måttliga tätheter (in-between-densities). Sådana områden borde förtätas till den gräns där befolkningstätheten är tillräcklig för att ge upphov till ett livligt och intressant stadsliv.¹⁵⁵

¹⁵⁵ Jacobs 1961. s 219.

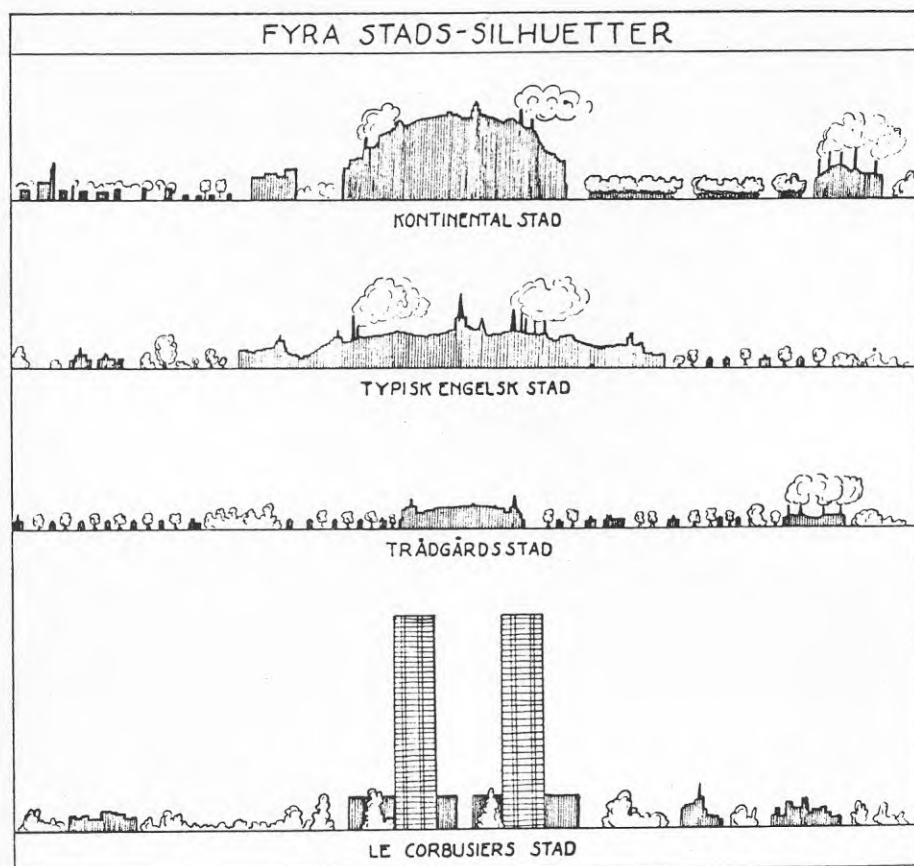

Fig 3.1 Stadstyperna symboliserade som fyra stadssilhouetter. Bilden har sitt ursprung i den engelska trädgårdsstadsrörelsen. Den försvenskade version som återges här användes för att illustrera det föredrag om täthetsfrågan som Åke Virgin höll vid Stadsbyggnadsveckan i Stockholm 1938.

Kapitel 3

Stadsideal och doktriner 1850-1975.

Doktrinbegreppet.

Inledning. I detta kapitel kommer jag att diskutera det moderna stadsbyggandet ur idéhistorisk synvinkel. Min huvudtes är att stadsbyggandet i mycket högre grad än man vanligen föreställer sig har styrts av ideologiskt präglade *stadsbyggnadsdoktriner*, som gett uttryck för olika positioner i täthetsfrågan. Huvudtesen kan också uttryckas i några påståenden, som skall utvecklas närmare i det följande.

- Det moderna stadsbyggandet i Europa har vägletts av olika *doktriner*, vilka fört fram skilda stadsideal: den täta kvartersstaden, trädgårdsstaden och den funktionalistiska staden.
- Det är inte den tekniska utvecklingen som gett upphov till doktrinerna, utan tvärtom doktrinerna som styr innovationerna i stadsbyggandet - nya hustyper, nya bebyggelsemönster.
- Stadsbyggnadsdoktrinerna kan bäst förstås som försök att i efterhand lösa konflikter eller missförhållanden som uppstått i urbaniseringens spår.

Tre perspektiv på stadsplanering. Det kan vara lämpligt att inledningsvis ställa de här påståendena i relation till andra förekommande perspektiv på stadsplaneringens uppgift och roll i samhället. I modern stadsbyggnadshistorisk forskning har ännu inte utvecklats någon enhetlig syn på stadsplaneringen; därför skall jag kortfattat beröra några olika synsätt, som har framförts. Det första av dessa kan kallas *positivistiskt* och kan exemplifieras genom t ex Siegfried Giedions¹ stadsbyggnadshistoria. Ett helt annat perspektiv företräds av t ex Françoise Choay², fransk arkitekturhistoriker.

¹ Se Giedion 1941.

Detta perspektiv kan kallas det *kritiska*. Som ett exempel på ett tredje perspektiv, som skulle kunna kallas *historiskt-dynamiskt* kan nämnas den italienske arkitekten och arkitekturhistorikern Leonardo Benevolo³. I den följande framställningen skall vi renodla diskussionen till dessa tre perspektiv, för att ange utgångspunkterna för den historiska beskrivning som senare skall följa i kap. 4-7.

Det positivistiska perspektivet. Synen på stadsplanering som en objektiv vetenskap sammanhänger med ett positivistiskt perspektiv på samhället och historien. Som ett exempel på detta synsätt kan vi anföra ett - i våra dagar vanligt - sätt att betrakta stadsplanering som ett resurshushållningsproblem i samhällelig skala, där de komponenter som skall hanteras inbegriper bebyggelse, mark, vägar, tekniska system. Stadsplaneraren får med detta synsätt ungefär samma roll som teknikern eller vetenskapsmannen, vars uppgift är att utifrån givna förutsättningar och krav ange den optimala eller bästa lösningen på ett tekniskt eller vetenskapligt problem.

Stadsplaneringen uppfattas utifrån detta perspektiv som ett slags social ingenjörskonst med vars hjälp den för alla intressegrupper ideala eller optimala lösningen skall konstrueras. De politiska och kulturella konflikter som stadsbyggandet implicerar tonas ned. I stället framhävs de tekniska problemställningarna och lösningarna. Nya hustyper, trafiklösningar får spela rollen av innovationer, vilka banar väg för ständigt effektivare lösningar.

Det är knappast någon tillfällighet att den positivistiska historieskolan har ett så starkt samband med den funktionalistiska stadsbyggnadsdoktrinen, som också fick sitt genombrott under mellankrigstiden. Båda framhäver ju den tekniska och vetenskapliga utvecklingen som grunden för alla framsteg. I Giedions "Space time and architecture" tolkas stadsbyggnadshistorien som en lång utvecklingsprocess, vilken med ett slags inre nödvändighet leder fram till den "moderna" stadsplaneringens grundmodell: öppna stadsplaner med höga hus och trafikseparering.

Under efterkrigstiden har det positivistiska perspektivet satt sin prägel på synen på stadsplaneringens uppgifter och på stadsbyggnadshistorien. Man har skrivit stadsbyggnadshistorien i termer av "framsteg" "genombrott", "pionjärer" och "föregångsmän" som om det skulle röra sig om en framåt-skridande rörelse mot ett entydigt mål. Den positivistiska historieskrivningen kan med viss rätt kritiseras för att ha blundat för de sociala och kulturella konflikter som stadsbyggandet gett upphov till, och för att ha gett upphov till en stereotyp utvecklingsoptimism.

² Se Choay 1965.

³ Se t ex Benevolo 1973.

Det kritiska perspektivet. Den franska arkitekturkritikern Françoise Choay har tagit avstånd från påståendet att stadsbyggande skulle vara en vetenskap, ett påstående som hon betraktar som en av det moderna industri-samhällets myter. Ett strikt vetenskapligt stadsbyggande är i sig en orimlighet, säger Choay. Inte ens om stadsplaneraren kunde få total kunskap om alla relevanta faktorer som spelade in för utformningen av en projekterad stad eller stadsdel, menar Choay, skulle han ur denna totala kunskap kunna peka ut den optimala lösningen. Bakom stadsplanerarens fasad av opartisk vetenskaplighet, anar Choay i stället andra styrande krafter: hans egna - kanske omedvetna - fördomar.

Choay utgår från ett gemensamt drag i all modern stadsplaneteori, nämligen den låga värderingen av 1800-talets stad - industrikapitalismens stad - och en därav följande strävan att ersätta kaos och oordning med en *bättre ordning*. Detta skulle enligt Choay vara drivkraften bakom bakom den moderna stadsplaneteorin - *l'urbanisme* - liksom också bakom det tidiga 1800-talets stadsutopier - här använder Choay begreppet *préurbanisme*. Choay har föreslagit att denna strävan efter en bättre ordning har följt två motsatta vägar i historien: en idélinje, som är framåtblickande rationalistisk och analytisk (*progressiste*) en annan som är huvudsakligen tillbakablickande sökande efter helhetslösningar (*culturaliste*).

Choay har senare byggt ut denna dualistiska analysmodell till tre eller flera idélinjer. Samma tankemodell har utnyttjats av Björn Linn (1974) som dock har föreslagit en något ändrad terminologi. I denna version gäller tre idélinjer:

- den *regularistiska*, som syftar till att reglera och bygga vidare på den befintliga storstaden och som framför allt är den officiella administrationens linje;
- den *rationalistiska*, som söker en ny stad med effektiva prestanda i helhet och delar och som står i starkt samband med industrien och dess sätt att definiera och lösa problem;
- den *humanistiska*, som i första hand vill se staden som kulturmiljö och intresserar sig för hur denna upplevs psykologiskt och socialt, samt vars utgångspunkter ligger inom humanistisk vetenskap, konst och kulturdebatt.⁴

Den kritiska historiesyn som representeras av Choay (1965) och Linn (1974) står i klar motsatsställning till den tidigare refererade positivistiska synen. I detta nya perspektiv framstår inte stadsbyggandets utveckling som en fortlöpande process av vetenskapliga och tekniska framsteg. I stället utgår man från existensen av alternativa idélinjer, alternativa ideal, alternativa metoder och lösningar. Bilden av harmoniskt fortskridande framsteg

⁴ Linn 1974 s 73.

förkastas därmed, och i stället framträder en annan bild av konflikter och kamp mellan olika idélinjer.

Det kritiska historieperspektivet har vissa uppenbara fördelar framför det positivistiska perspektivet. Det utgår från att det existerar motstridiga attityder till stadsbyggandets uppgifter. Många av de ledande stadsbyggarna under olika perioder har verkligen haft helt olika uppfattning om stadsbyggandets mål och medel. De har också arbetat för olika bebyggelseformer och stadsideal. Ett mönster tycks framträda, där vi kan ana en koppling mellan olika idélinjer, dessas företrädare och vissa stadsideal. Sambandet kan beskrivas på följande sätt.

regularistisk linje	Haussmann, Baumeister(?)	Ideal: "Den täta kvartersstaden"
humanistisk linje	Sitte(?), Howard, Unwin m fl	Ideal: "Trädgårdsstaden"
rationalistisk linje	Gropius, Corbusier	Ideal: "Öppen stadsplan, höga hus i park".

Detta enkla schema avspeglar de olika stadsbyggarnas positioner - åtminstone i grova drag. Men där finns dock några tydliga problem. Baumeister återfinns i den regularistiska linjen och hamnar således i samma grupp som Haussmann. Men i praktiken stod de båda för två helt motsatta linjer - Haussmann för kraftig förtätning i det privata spekulationsbyggandets regi, Baumeister för utvidgning av städerna under det allmännas kontroll. En annan motsägelse är att Sitte hamnar i samma grupp som Howard och Unwin. Även om Unwin hämtade inspiration från Sitte i konstnärligt avseende, stod Sitte av allt att döma främmande för det engelska trädgårdsstadsidealet.

Även i kategorin "rationalister" följer sig problematiska klassifikationer. Vid sidan av Gropius och Corbusier finns en rad framstående tyska stadsbyggare under 20-talet som också bör räknas till rationalisterna. Vi kan peka på Ernst May, Frankfurts stadsbyggnadschef under 1920-talet. Men May hade otvivelaktigt ett helt annat stadsideal än Corbusier och Gropius vilka förespråkade höga hus. May hade praktiserat hos Raymond Unwin och var anhängare av de engelska trädgårdsstäderna. Han var motståndare till höga hus. Detsamma gäller flera andra tyska stadsbyggare som förespråkade rationella byggmetoder och standardisering som t ex Bruno Taut.

Den av Choay och Linn ursprungligen införda kategoriseringen i regularistisk, humanistisk och rationalistisk linje kan inte direkt översättas till de tre stadsidealerna. Det är ett problem som enklast löses genom att man överger idélinjerna som analysinstrument och i stället utgår från de konkreta stadstyperna. En sådan övergång har flera fördelar.

Stadstyperna - tät kvartersstad, trädgårdsstad funktionalistisk stad - är mer påtagliga, och låter sig enklare särskiljas från varandra. Det finns dessutom otvivelaktigt större skäl att gruppera anhängarna av en viss stadstyp tillsammans i en "skola" - än att sammanföra stadsbyggare i samma grupp på grundval av deras allmänna inställning till stadsbyggandet. I många fall blir det ju fråga om en tämligen godtycklig bedömning om en viss stadsbyggare skall sorteras in under en rubrik som "humanistisk" eller "rationalistisk".⁵

Ytterligare en viktig fördel med att diskutera stadsbyggandets utveckling med utgångspunkt från stadstyperna är att frågeställningarna blir förankrade i det som faktiskt byggts och inte i stadsbyggarnas egna subjektiva föreställningar. Detta bör rimligen vara en bättre utgångspunkt för att besvara frågan om varför det ena stadsidealet eller idélinjen i praktiken kastats åt sidan och ersatts med ett annat. Denna centrala fråga lämnar Choay obesvarad.⁶

Tre stadsideal - tre doktriner. Låt oss alltså i fortsättningen utgå från stadstyperna, där vi i Europeisk stadsplanering sedan 1800-talets mitt kan urskilja tre klart åtskilda stadsideal (1) den täta kvartersstaden, (2) den låga utbredda staden (trädgårdsstaden) och (3) den öppna lamellhusstaden - (funktionalismens stad).

Den täta kvartersstaden - Haussmanns Paris - stod som modell för stadsplaneringen i Europas storstäder under det sena 1800-talet. Denna stadstyp präglas - till skillnad från den förindustriella staden - av hög täthet, regelbundna kvarter, breda gator och höga hus. I några länder, England, Holland, Belgien, fortlevde den traditionella bebyggelsen med låga enfamiljshus och i dessa länder utbreddes sig storstadsbebyggelsen som låghusstad med måttlig täthet. I övriga länder på kontinenten slog hyreshuset i fyra våningar eller mera igenom och bildade stommen i den nya storstadsbebyggelsen. Tomtmarken bebyggdes med flyglar och gårdshus, i den utsträckning som byggnadsföreskrifterna medgav.

Trädgårdsstaden. Den nya stadstyp som fick sitt genombrott efter sekelskiftet i England och Europa var låg och utbredd i motsats till den tidigare förhärskande höga och täta. I England talade man om "Garden-Cities" eller "Garden-Suburbs" i Tyskland om "Siedlungen". I Tyskland blandades enfamiljshus och små hyreshus i två-tre våningar, enfamiljshusen byggdes fristående eller som dubbelhus eller radhus, medan hyreshusen byggdes radstående runt helt kringbyggda gårdar eller i öppnare formationer. I de engelska trädgårdsstäderna var den helt dominerande hustypen enfamiljshuset, antingen sammanbyggda två och två (semi-detached houses) eller i längre rader. Gemensamt var den låga hushöjden: två våningar, i Tyskland tre våningar i storstädernas ytterområden, och de nya differentierade gatorna. Gator med större trafik gjordes bredare, medan bostadsgatorna inne i områdena gjordes gradvis allt

⁵ Så t ex har Choay uppenbara svårigheter att placera in Ebenezer Howard i sitt schema.

⁶ Detta ointresse hänger möjligen samman med att Choay i grunden ställer sig kritisk till det utopiska och världsförbättrande drag som hon tycker sig se i all modern stadsplaneteori, oavsett denna uppträder i skepnad av *culturaliste* eller *progressiste*.

smalare ju mindre trafik de skulle ta emot.

Den öppna lamellhusstaden. En radikalt ny stadstyp lanserades under 20-talet av Corbusier, Gropius och andra : höga bostadshus fritt ställda "i park". Grundmodellen bestod av ca 8-10 våningar höga skivhus ställda i parallella rader med orientering efter bästa möjliga solinfall. Denna stadstyp utgick från principen om att husavståndet skulle ökas vid ökande våningsantal i husen. På så sätt skulle en hygienisk minimigräns för solbelysning i bostäderna utgöra norm. Till en början stannade höghusprojekten på papperet eftersom höga bostadshus stod i strid med gällande byggnadslagstiftning i de flesta länder. De öppna lamellhusplanerna under 20- och 30-talet kom därför till utförande med låga hus i 3-4 våningar. Även om höghusprojekt började genomföras i vissa länder redan under 30-talet har det emellertid dröjt ända till efterkrigstiden innan de höga bostadshusen - skivhus eller punkthus - har slagit igenom på bred front i Europa.

Stadsbyggnadsdoktriner. I det följande skall vi ta som utgångspunkt de skilda stadstyper vilka utgjort förhärskande stadsideal under olika perioder. Vi skall här försöka anlägga ett helhetsperspektiv på utvecklingen av dessa ideal, och således inte främst betrakta dem som uttryck för skilda arkitekturuppfattningar, eller teknisk-ekonomiska lösningar. Vi skall därför föra in ett begrepp - *stadsbyggnadsdoktrin* - för att beteckna såväl ett bestämt stadsbyggnadsideal (med bestämda förebilder *mönsterexempel*) som den specifika lagstiftning som förväntas leda stadsbyggandet i de nya rätta banorna. Stadsbyggnadsdoktrinerna har ett nära förhållande till de tidigare diskuterade idélinjerna och man kan betrakta idélinjerna som en grogrund ur vilken bestämda doktriner har växt upp och etablerats vid olika tidpunkter.

- Med *stadsbyggnadsdoktrin* skall vi här mena ett bestämt stadsideal eller stadstyp i kombination med ett bestämt regelsystem - juridiskt, administrativt och finansiellt - som reglerar stadsbyggandet i stort.

Doktrin och paradigm. Begreppet *doktrin* har stora likheter med begreppet *paradigm*, som spelar en central roll i den amerikanske vetenskaps-teoretikern Thomas Kuhns⁷ teori om hur nya teoribildningar slår igenom inom den vetenskapliga samhällssfären. Det kan därför vara lämpligt att diskutera dessa begrepp litet närmare.

Med paradigm menar Kuhn en etablerad konvention om hur ett visst problem inom en vetenskapsgren skall formuleras och lösas. Som regel har denna konvention utbildats efter mönster av ett framgångsrikt vetenskapligt arbete som blivit uppmärksammat av andra forskare. Detta arbete tas till förebild för nya arbeten: en "skola" uppstår. Forskare utvecklar och förbättrar lösningarna i det ursprungliga arbetet. Man kan nu tala om ett etablerat

⁷ Se Kuhn 1970.

paradigm. Styrkan i detta paradigm beror inte bara på att teoriernas och metodernas framgång i sig; för vetenskapsmannen innebär paradigmet ett slags garanti för framgång i hans arbete, för omvärlden en garanti för ett professionellt resultat.

Efterhand utvidgas paradigmet till alltfler områden. Men, säger Kuhn, därmed kommer också nya oväntade resultat, som inte låter sig förklaras inom paradigmets ramar. Nya frågor ställs som förblir olösta. Utvecklingen fortsätter, motstridiga resultat och olösta frågor hopas sig - ända tills ett nytt oväntat arbete dyker upp, ett arbete som bryter med det förhärskande paradigmet och som visar sig kunna förklara de olösta frågorna. Det gamla paradigmet blir därmed föråldrat och överges.

Man skulle på ungefär samma sätt som Kuhn inom vetenskapsfären använder begreppet paradigm kunna tala om doktriner inom stadsbyggandet. De olika doktrinerna skiljer sig från varandra inte bara med avseende på stadsideal (mönsterexempel på hustyp och gruppering) utan även vad gäller uppfattningen om stadsbyggandets målsättning, arbetsmetoder, byggnadslagstiftning, etc. En viss doktrin innebär ett sammanhängande system - ett "paket" - som skall garantera ett visst resultat. En likhet med paradigmbegreppet inom vetenskapen är att den etablerade stadsbyggnadsdoktrinen tenderar att likrikta såväl byggandet som vanorna och värderingsskalorna. Lösningar som faller utanför doktrinens ramar försvåras. Men parallellen med paradigmbegreppet gäller också i att det inte finns några garantier för att inte nya och oväntade problem skall hopas till följd av tillämpandet av en bestämd doktrin. Problem som framtvingar övergivandet av den etablerade doktrinen och införandet av en ny doktrin.⁸

Hur har doktrinerna styrt stadsbyggandet? Stadsbyggnadsdoktrinerna har påverkat stadsbyggandet på flera principiellt olika vägar. För det första har doktrinernas värderingar slagit igenom i *byggnadslagstiftningen* som i sin tur har reglerat byggandet. För det andra har doktrinernas *mönsterexempel* påverkat de professionella, arkitekter, ingenjörer, byggmästare, byggherrar och myndigheter - som utnyttjat mönsterexemplen som förebilder. Ur mönsterexemplen har så småningom utbildats normaltyper för

⁸ Trots likheterna mellan doktrinbegreppet och Kuhns paradigmbegrepp bör vi inte bortse från att det också finns fundamentala skillnader. Utvecklandet av vetenskapliga teorier sker inom ett begränsat samhällsligt fält, behärskat av vetenskapsmännen själva. Stadsbyggandet är däremot ett fält där ett mycket brett spektrum av intressen skall mötas - myndigheter, byggmästare, fastighetsägare och allmänhet för att bara nämna de viktigaste. De professionella stadsbyggarna har visserligen spelat en nyckelroll i utformningen av de olika doktrinerna, men de har naturligtvis på ett helt annat sätt än vetenskapsmännen måst ta direkt hänsyn till de etablerade intressena i samhället.

bebyggelse, som går att upprepa i nya situationer. Att normaltyperna upprepas beror på att byggherrar och byggproducenter utvecklar metoder och lösningar så att produktionsprocessen blir allt mer effektiv och rutinmässig. Men dessutom inträder en annan process som verkar för att ytterligare befästa bebyggelsemönstren. Människornas vanor och värderingar anpassas till den bebyggelse som omger dem. Normaltyperna blir en del av den invanda miljön.

På dessa olika vägar kommer de genom en viss doktrin etablerade bebyggelsemönstren att få en så stark motståndskraft mot förändringar, att man kan förvåna sig över att det överhuvud taget har gått att ändra dem. Vilka krafter som legat bakom växlingar i doktriner är en fråga som vi skall återkomma till i det följande.

Varför växlar doktrinerna? Den italienske arkitekturhistorikern Leonardo Benevolo framhåller i förordet till "Den moderna stadsplaneringens uppkomst" att den moderna stadsplaneringen bäst kan förstås som ett botemedel i efterhand emot missförhållandena i den moderna industristaden.

Den moderna stadsplaneringen uppstod inte samtidigt med framväxten av de tekniska och ekonomiska krafter som skapade och omvandlade den industriella staden. Modern stadsplanering började tillämpas först när dessa förändringar började bli kännbara i hela sin omfattning och när de började komma i strid med varandra så att någon form av ingrepp blev oundviklig. Ännu i dag har stadsplanetekniken inte hunnit i fatt den utveckling som den förmodas kontrollera, och den har i hög grad bevarat karaktären av botemedel i efterhand.⁹

Benevolos ansats skulle kunna läggas till grund för en teori om varför olika doktriner har avlöst varandra vid olika tidpunkter. Enligt detta perspektiv är det först när konflikterna och missförhållandena blivit verkligt kännbara i samhällelig skala som behovet av en mera genomgripande förändring inträder. Detta behov tar sig uttryck i myndighetsingripanden, ny lagstiftning, och sist men inte minst att den gamla stadsbyggnadsdoktrinen förkastas och en ny doktrin tar över. Detta perspektiv - som vi kan kalla *historisk-dynamiska* - skall utgöra en ledtråd i de fortsatta undersökningarna.

Benevolos ansats skiljer sig från det positivistiska som ju betraktar de tekniska och vetenskapliga innovationerna som motorn i stadsbyggnadsutvecklingen. Vi kan illustrera skillnaden mellan synsätten med ett exempel. Den starka satsningen på förstadsbyggande efter 1900 tycks vid första ögonkastet vara ett typexempel på hur en ny teknisk uppfinning - elektrifierade spårvägar - kan ge upphov till en omsvängning i stadsbyggandet. Men exemplet håller inte vid en närmare granskning. Man kan t ex peka på

⁹ Benevolo 1973 s 7.

exemplet London, som i motsats till Paris, Berlin, Köpenhamn och andra kontinentala storstäder, faktiskt byggde ut förstäder redan under 1860- och 70-talen, då man också började bygga ut Londons tunnelbana. Tekniken fanns alltså långt före sekelkiftet. Teorin överskattar också betydelsen av de allmänna kommunikationsmedlen för arbetarförstäderna. På grund av låga löner var det långt in på 1900-talet vanligt att arbetare gick till fots från förstäderna även om det fanns spårvägar. Därför kan man inte förklara storstädernas nya satsningar på förstadsutveckling efter 1900 som en ren reflex av den nya spårvägstekniken. Den nya tekniken spelade in, men antagligen är det riktigare att se utvecklingen av spårvägstekniken som en följd av det omfattande förstadsbyggandet än tvärtom.

Den historisk-dynamiska ansatsen riktar intresset från de enskilda tekniska uppfinningarna till samhället i sin helhet när det gäller att förklara förändringar i stadsbyggandet. När missförhållanden och konflikter blir tillräckligt kännbara tvingar situationen fram en omprövning. Sådana kris- och omprövningsperioder i stadsbyggandet är igenkännliga. Vi skall fortsättningsvis gå närmare in på tre sådana, var och en signalerande en ny stadsbyggnadsdoktrin.

1850-60	<i>Regularismen.</i>
1900-10	<i>Trädgårdsstaden.</i>
1930-40	<i>Funktionalismen.</i>

1850- Regularismen.

Övergången till industrisamhället inleddes i England och senare också i Frankrike och Tyskland genom införandet av liberala ekonomiska reformer på landsbygden. Genom stora jordreformer effektiviserades jordbruket, vilket skapade en ny arbetskraftsreserv, en process som ytterligare underblästes av snabb befolkningstillväxt. I stora skaror började befolkningen söka sig från landsbygden in emot städerna. Gamla storstäder som London, Paris och Wien fick ta emot en ständigt ökande ström av människor. I England växte nya industriella storstäder upp på häpnadsväckande kort tid. Men den snabba och oreglerade tillväxten av befolkningen i städerna gav upphov till svåra missförhållanden. Både i de gamla storstäderna och i de snabbt uppväxande industristäderna ställdes de styrande inför uppgifter som de var alldeles oförmögna att lösa - och dessutom i många fall ovilliga att lösa.

Att uppgifterna verkligen var gigantiska framgår av att befolkningen i storstäder som Paris och Berlin växte med en takt som motsvarade en fördubbling på endast 30 till 40 år. På denna korta tidrymd skulle således hela

den befintliga stadsbygden i dessa storstäder ha behövt fördubblas. Men i själva verket låg byggandet kvar på en låg nivå - långt under vad som hade behövts. Problemen i storstäderna förvärrades ytterligare under 1830 och 40-talen. Överbefolkning, trängsel, trafikstockningar, osunda bostäder, återkommande stora sjukdomsepidemier - särskilt koleran - plågade stadsbefolkningen i London, Paris, Berlin, Wien och andra kontinentala storstäder. Under 1840-talet gick den jäsande situationen i Europas storstäder emot en öppen kris i revolutionsåret 1848.

Regularismen, införandet av hälsovårdsstadgor, generella byggnadsstadgor och regleringsplaner i städerna, skall ses som ett svar på denna ohållbara situation. Under trycket av det jäsande missnöjet tvingades myndigheterna i flera länder att överge tidigare laissez-faire-politik på stadsbyggandets område. I England antogs en ny mycket detaljerad lagstiftning om hälsovårdsinspektion i städerna - Public Health Act 1848. Den engelska lagstiftningen och de engelska offentliga arbetena på avloppsledningar, vattenledningar, parkplanteringar, gatubeläggningar och renhållning i städerna tjänade som förebild för övriga Europas storstäder. Ett effektivt program för att motarbeta de hotande sjukdomsepidemierna var av yttersta vikt. I Frankrike instiftade den nye kejsaren Napoleon III 1852 ett statligt stöd om 10 miljoner franc till bostadsbyggande, grundade den statliga kreditinrättningen Crédit Foncier. Året därpå 1853 inledde Haussmann, nyutnämnd prefekt för Parisområdet, de stora regleringsarbetena. I Berlin inledde man 1855 den länge efterlysta utvidgningsplanen för Berlin (Hobrechtplanen).¹⁰

Sålunda infördes ett nytt stadsplanesystem i Europas huvudstäder under 1850 och 60-talen, ett nytt system bredare gator, offentliga planteringar och parker, allt för att förbättra luftväxling och hygien i städerna. Men de dåtida stadsplanerna reglerade i huvudsak endast gränsen mellan gatumarken och den privata tomtmarken, och var egentligen närmast att betrakta som gaturegleringsplaner. Rätten att bebygga tomtmarken reglerades av byggnadsstadgor, vilka som regel medgav en hushöjd ungefär lika med gatubredden. I de kontinentala storstäderna blev normalsystemet hyreshus i 5-7 våningar. Således öppnade det nya stadsplanesystemet med bredare gator dörren för en högre och kompaktare bebyggelse än tidigare. En väldig förtätning vidtog i storstäderna genom de nya möjligheterna till höjdbebyggelse.

Förtätning var i själva verket en kärnpunkt i det nya stadsbyggnads-systemet, eftersom kraftiga ökningar i byggrätterna skapade ekonomiska överskott som stimulerade det privata byggandet¹¹. Trafikens och hygienens

¹⁰ Bullock & Read 1985 s 622-624.

¹¹ Till detta kommer som en inte oviktig förklaring att fastighetsägarna, vilka skulle tjäna på systemet som regel också hade majoriteten i stadsstyrelserna. Det kommunala rösträttssystemet i såväl tyska som svenska städer gynnade fastighetsägare.

minimikrav garanterades nya breda gatusystem och parker utlagda i nya stadsplaner samt av andra hygienfrämjande åtgärder som slutna avloppssystem, vattenledningar, renhållning.

Den regularistiska stadsbyggnadsdoktrinen kan alltså beskrivas som ett sätt att lösa den ohållbara situation som uppstått i storstäderna till följd av den starka inflyttningen - en stark förtätning. Den nya täta stadstypen innebar etablerandet av en ny bostadsform för arbetarklassen i Europas storstäder - *hyreskasernerna* - , en bostadsform som spred sig även till de medelstora och de mindre städerna. Det har sagts att myndigheternas lagstiftning olyckligtvis inte var tillräckligt kraftfull och effektiv för att kunna stoppa denna beklagliga bostadsform. Men det kan på goda grunder ifrågasättas om lagstiftningen överhuvud taget hade detta syfte. Myndigheternas ingripanden i storstäderna, genom nya stadsplaner och byggnadsstadgor avsåg ju inte att förhindra de stora hyreshusen, utan tvärtom att främja dessa.

Det har funnits en föreställning om att de höga hyreshusen var en "naturlig" följd av den stora inflyttningen till städerna under 1800-talet. Den föreställningen ifrågasätts av Steen Eiler Rasmussen i hans stora Londonbok. Han ställer där den intressanta frågan varför hyreskasernerna i så fall inte utvecklades i London, den stad som då var världens största. London var också känt för att ha en betydligt liberalare byggnadslagstiftning än kontinentens storstäder. Enligt den konventionella visdomen skulle ju hyreskasernerna bekämpas genom myndighetsingripanden, t ex strikta byggnadsstadgor. Men i realiteten hade hyreskasernerna utvecklats just i städer med stark myndighetskontroll och de hade uteblivit i London. Hur kunde detta komma sig, frågade Rasmussen.

Ytligt sett ser det ut som om London, staden med enfamiljshusen skulle vara ett uttryck för allt det som vi anser vara engelskt, för den fria konkurrensen, för det engelska oberoendet. Vi är ju vana vid att de låga husen kommer bara om man lagt servitut på marken, alltså som ett resultat av tvång, en rättighetsinskränkning. Annars växer de höga husen upp. Men när bostaden i hyreskasernen - som hos oss - blir den normala, kan det bara ske genom ingrepp i den fria produktionen. Det skall till en hel kedja av ingrepp innan man kan vara säker på resultatet; ty bara en avkedjans led inte håller, så kommer de bostäder folk helst vill ha. Denna kedja har följande led:

(1) Konstgjorda gränser för stadens utveckling, (2) hinder för transportmedlen, (3) gynnande av flerfamiljshus genom byggnadsstadgor och administration, (4) kreditgivning till hyresvärdarna i stället för till hyresgästerna, (5) befolkningens tillvänjande till flerfamiljshusen som den enda möjligheten.

I äldre tider var det städernas vallar och murar som skapade konstlade gränser för utvecklingen. Nuförtiden är det tillfälliga administrativa gränser och kommunernas skatetpolitik. För att skydda sig mot skatteflykten hämmar man transporterna över

kommunens gränser.¹²

Den slutsats som Steen Eiler Rasmussen kom fram till var alltså att hyreskasernerna hade uppkommit, inte *trots* myndigheternas ingripanden, utan *till följd av* dessa, därtill en lång rad av ingripanden. Byggnadsstadgorna hade således främjat de höga stenhusen på flera sätt: dels genom hårda krav på brandsäkerhet i konstruktioner och trappor, dels genom att tillåta mycket höga hus vid breda gator. Ett välkänt exempel på detta var Berlins byggnadsordning från 1853.¹³ Enligt Steen Eiler Rasmussen visade exemplet London inte bara att enfamiljshus var fullt möjliga även i storstäder, utan också att enfamiljshusen var den *naturliga* bostadsformen, som tenderade att utveckla sig så snart inte myndigheterna på olika sätt höll tillbaka dem, t ex genom att fördyra byggandet genom stränga byggnadsstadagekrav. I London hade man, framhöll Rasmussen, släppt fram enfamiljshusen på alla punkter. (1) Stadens tillväxt hämmades inte av några kännbara gränser. (2) Transporterna har kunnat gå ohämmat ut och in. (3) Även små bostadssökare har fått kredit. (4) Folk har lärt känna enfamiljshuset som vanligt i storstaden.¹⁴

Bostadsfrågan och regularimens kris. Den regularistiska stadsbyggnadsdoktrinen kan betraktas som framgångsrik i vissa avseenden. Man lyckades framkalla en kraftig byggnadshausse i storstäderna, som kulminerade under 1880 och 90-talen; med stadsplanernas och byggnadsordningarnas hjälp kunde trafikproblemen lösas och städerna få en estetiskt helgjuten yttre gestalt. De hygieniska åtgärderna höll tillbaka sjukdoms-epidemierna t ex tyfus, kolera, trots en ökad befolkningstäthet. Helt lyckades man inte - en fruktad sjukdom, TBC, ökade, något som misstänktes ha ett samband med den höga exploateringen och bristen på sol i bostäderna.

Men i ett avseende - och ett mycket väsentligt sådant - blev den regularistiska doktrinen ett svårt misslyckande. Den växande arbetarklassens bostadsfråga fick ingen tillfredsställande lösning, tvärtom kan man tala om att doktrinen skapade ett nytt brännande politiskt problem - *arbetarklassens bostadsfråga*.¹⁵

¹² Rasmussen 1934, s 435.

¹³ Om Berlins byggnadsordning från 1853 ansåg kritikern Ernst Bruch att den var "präglad av pyromani". (Hegemann 1930, s 212.)

¹⁴ Rasmussen, 1934 s 435 ff.

¹⁵ En rad internationella studier över bostadsfrågans uppkomst har utkommit på senare tid. För engelska förhållandena se t ex Sutcliffe, Anthony (ed) 1974 och Bullock & Read 1985. Den svenska arbetarbostadens utveckling fram till 1914 skildras i Liedgren 1961.

Som tidigare har berörts uppstod i de kontinentala storstäderna, Berlin, Paris, Wien, Köpenhamn, Stockholm, de höga *hyreskasernerna*, som på en liten tomtyta inrymde många smålägenheter. Denna utveckling tog fart på allvar från 1870-80-talet. Samtidigt som man kan se en tendens till krympning av bostadens storlek, vid denna tid utvecklas det s k spisrummet, en minimal arbetarbostad med endast ett rum utan tambur eller garderob. Spisrummet var ett tecken på att bostadskostnaden steg förhållandevis snabbare än arbetarlöner. Följden av de höga hyresnivåerna blev att trångboddheten ökade och att inneboendesystemet grep omkring sig. Det var en varningssignal om att de höga masshyreshusen inte kunde lösa arbetarbostadens problem, varken kostnadsmässigt eller som godtagbar bostadsform. De förväntningar som hade ställts på att höjdbyggnader skulle leda till sjunkande hyresnivåer kom på skam.

Utvecklingen var likartad i de flesta storstäder och skyldes på de höga stenhusens höga byggnadskostnader och på de höga tomtpriserna. Bland bostadsreformatörerna fanns en stark övertygelse om att masshyreshusen borde bekämpas och att billiga arbetarbostäder borde byggas på billig mark - helst som enfamiljshus.

Att framhålla enfamiljshuset med trädgård som den ideala arbetarbostaden var i själva verket ingenting nytt. Redan på 1850-talet uppfördes mönsteranläggningar av detta slag av filantropiska sällskap, upplysta fabriksägare m fl. I Frankrike började Société Mulhousienne des Cit  s Ouvri  res redan 1853 bygga upp arbetarbostäder av små hus med trädgårdar efter engelska förebilder.¹⁶ I Tyskland anlade familjen Krupp liknande arbetarområden med enfamiljshus från 1863.¹⁷ Att Mulhouse-projektet bestod av enfamiljshus skall inte ses som en mekanisk reflex av tillgången på billig mark. Projektet föregicks av en grundlig utredning som ställde två alternativ för arbetarbostäder emot varandra - enfamiljshuset och storhuskvarteret. Den senare lösningen förkastades uttryckligen på ideologiska grunder. Enfamiljshuset ansågs odla familjek  nslan och samhällsmoralen, något som var viktiga inslag i den politiska uppfostran av arbetarklassen som reformrörelsen också syftade till. Till enfamiljshusets företräden framför hyreskasernerna hörde naturligtvis också de hygieniska: sol, ljus och trädgård.

Under större delen av perioden 1850-1900 arbetade bostadsreformrörelsen i både Tyskland och Frankrike längs två linjer, dels bekämpade man storstädernas hyreskaserner, dels sökte man främja goda och billiga bostäder i småhus.¹⁸

¹⁶ Bullock & Read 1985 s 318 ff.

¹⁷ Bullock & Read 1985 s 119 ff.

¹⁸ Den rörelse som uppstod i Berlin under 1890-talet och som argumenterade emot småhus för arbetare och i stället förespråkade stora enhetliga kvarterskomplex tas upp nedan.

Under åren kring 1900 utvecklades bostadsfrågan för arbetarna i storstäderna till en alltmer brännbar politisk fråga i Tyskland. Trångboddheten, de höga hyrorna, inneboendesystemet, den höga dödligheten i storstäderna, svårigheterna att utrota TBC i städerna, allt detta samverkade till att döma ut den täta höga kvartersstaden och regularismens stadsdoktrin. Trycket på samhällsingripande för att lösa bostadsfrågan ökade i alla politiska läger.

1900- Trädgårdsstaden

En ny stadsbyggnadsdoktrin 1900-1910. Publiceringen av Ebenezer Howards pamflett "Tomorrow" 1898 blev signalen till den nya Garden-City-rörelsen i England.¹⁹ Ur denna rörelse spirade den nya stadsbyggnadsdoktrinen - trädgårdsstaden - som fick sitt genombrott 1900-1910. 1903 påbörjades byggandet av den första trädgårdsstaden Letchworth, efter planer av arkitektfirman Parker & Unwin. Hampstead Garden Suburb, som påbörjades 1907 av samma arkitekter blev det kanske främsta exemplet på de nya planeringsprinciperna. 1909 tillkom den första engelska stadsplanelagstiftningen "Housing, Town Planning Etc, Act of 1909". Samma år utgav Unwin "Town Planning in Practice", en handbok för planläggning av trädgårdsstäder. Unwin ansåg sig kunna visa i praktiken att låg eller måttlig täthet i bebyggelsen inte behövde leda till sämre ekonomi, om man utnyttjade möjligheterna att ekonomisera med gator och ledningar. Detta budskap framförde han outtröttligt, bland annat i handboken "Town Planning in Practice" och i pamfletten "Nothing Gained by Overcrowding" (1912).²⁰

I Tyskland slog inflytandet från engelska mönsteranläggningar t ex Port Sunlight och New Earswick igenom i planeringen av nya mönsterområden för arbetare strax efter 1900. Inflytandet kan spåras så tidigt som 1903 i Krupps nya arbetarbostadsområden i Essen t ex i Margaretenhof, där enfamiljshusen byggdes samman i längre rader med samlade trädgårdsytor på baksidan av husen, enligt de engelska förebilderna. Det innebar ett stort steg framåt såväl gestaltningsmässigt som ekonomiskt för planeringen av arbetarområden med enfamiljshus. Några år senare påbörjades den första tyska trädgårdsstaden Hellerau (1908) och Gartenstadt Staaken i Berlin (1914-17), händelser som signalerar genombrottet för de engelska trädgårdsstadsidéerna i Tyskland.²¹

Frågan om varför trädgårdsstadsrörelsen fick så stark genomslagskraft i

¹⁹ Man skulle här också kunna nämna en i Tyskland utkommen bok med likartat budskap, men som rönt betydligt mindre uppmärksamhet: Fritsch, Theodor 1896. Die Stadt der Zukunft. Leipzig.

²⁰ Som underlag för uppgifterna har bland annat använts Keeble 1961 s 11-30.

²¹ Bullock & Read 1985 s 145.

Tyskland och England har redan delvis besvarats genom det föregående. Det rörde sig ju inte om några nya idéer, utan om tankar som bostadsreformatorerna pläderat för i femtio år. Trädgårdstadens doktrin skapade inte något radikalt nytt stadsideal, snarare rörde det sig om en återgång till stadsbyggandet under den förindustriella epoken. I England fanns en obruten tradition från medeltida byar att anknyta till, i Tyskland sökte man sig tillbaka till medeltidsstäderna.

Det nya som skedde efter år 1900 var emellertid att detta bostadsideal och stadsideal förenades med kraftfulla medel för ett praktiskt förverkligande. Dessa nya medel var *stadsplanering* och *markpolitik*. Rörelsen för en stadsplanering i modern mening hade i Tyskland gamla rötter och hade drivits sedan 1870-talet av bland annat Baumeister, Stübben och Adickes i Deutsche Verein für öffentliche Gesundheitspflege. I olika uttalanden under 1890-talet uppställde denna organisation principer för moderna byggnadsordningar, planer för utvidgning av städerna, expropriationslagar etc. Målet var framför allt att komma ifrån den sammanträngda bebyggelsen med hyreskaserner och öppna vägen för en lägre och rymligare bebyggelse med större andel enfamiljshus.²² De av organisationen angivna principerna påverkade alltmer byggnadslagstiftningen i de tyska staterna efter 1900.

De tyska bostadsreformrörelsen propagerade också vid denna tid för att städerna i ökad utsträckning borde köpa in mark för framtida expansion, mark som sedan kunde försäljas eller upplåtas emot tomträtt. Syftet var att tygla markspekulationen och hålla nere markpriserna så att billig bebyggelse skulle kunna uppstå. Kravet på stora kommunala markinnehav fördes fram av ett brett politiskt spektrum från BdB (Bund deutscher Bodenreformer) till socialdemokraterna, och hade t o m stöd i den preussiska regeringen.²³

Eftersom markfrågan spelade en så stor roll i den nya stadsbyggnadsdoktrinen, skall den här kort beröras. Bland de tyska bostadsreformatorerna hävdade majoriteten med Eberstadt i spetsen att de höga markpriserna i storstäderna var det främsta hindret emot enfamiljshus och en rymlig och sund bebyggelse överhuvudtaget. Roten till det onda låg i byggnadsordningarna som medgav en alltför hög och sammanträngd bebyggelse, menade man. Det var alltså inte så att de höga markvärdena var grundorsaken till systemet med hyreskaserner; tvärtom var det på grund av att byggnadsordningarna tillät hyreskaserner som markpriserna blivit så extremt uppskrivade. När väl de höga markpriserna etablerats framtvingade de en sammanträngd bebyggelse för att förräntas. Eberstadt ansåg det utsiktslöst att försöka stoppa systemet enbart genom nya byggnadsförordningar, vilka

²² Se t ex "Leitsätze des DVföG über weiträumige Bebauung" antagna vid kongressen i Magdeburg i september 1894. (Stübben 1907 s 648).

²³ Bullock & Read 1985 s 179.

fastighetsägarna snart skulle finna på olika utvägar att slingra sig undan. Inte heller inrättandet av samhällsstödda bostadsföretag skulle vara tillräckligt. Hyreskasernsystemet måste angripas ur ett helhetsperspektiv, ansåg Eberstadt. Han pekade på aktiv kommunal markpolitik som den enda framgångsrika vägen; kommunerna måste köpa upp marken i ytterområdena och genom försäljning till låga priser etablera en låg prisnivå.²⁴

Eberstadts analys fick emellerid inte stå oemotsagd. Han angreps häftigt av Andreas Voigt som hävdade att markpriserna varken var produkter av hyreskasernsystemet eller överdrivet höga. Voigt sökte också bevisa att byggkostnaden blev lägre med ökat våningsantal, varför 4-5-våningshusen borde vara mer ekonomiska än andra byggnadstyper. Således menade han att de höga hyreshusen var det rätta medlet att hålla en låg hyresnivå - alltså raka motsatsen till vad Eberstadt hävdade. Voigts analys väckte stor uppmärksamhet, men han fick få anhängare. I stora drag sammanföll hans argument med fastighetsägarnas. Den stora majoriteten av bostadsreformatörerna var fortfarande övertygade om att det rådande systemet måste ändras och att markfrågan var nyckeln till detta.²⁵

Trädgårdsstadens framgång och nederlag. Genom det första världskrigets kriser och politiska omvälvningar fördes bostadsfrågan upp som en huvudfråga vid sidan av rösträtten och arbetslagstiftningen. I England gjordes trädgårdsstadsrörelsens program till norm för det statliga bostadsprogrammet *homes for heroes*. Även i Tyskland och Österrike slog man under de första åren efter det första världskriget in på liknande väg. Bostadspolitiken i Tyskland inriktades mot låga hus, enfamiljshus eller små flerfamiljshus. Det såg ut som om trädgårdsstadsdoktrinen i början av 1920-talet hade blivit definitivt etablerad i flertalet av de ledande länderna i Europa - England, Tyskland, Holland, Danmark, Sverige. Den stora stadsbyggnadsutställningen i Göteborg 1923 gick i trädgårdsstadens tecken.

Men samtidigt är det tydligt att det rådde stor osäkerhet bland politiker och bostadsreformatörer om hur långt man kunde gå emot låg och gles bebyggelse. I storstäder som Köpenhamn och Wien drev myndigheterna under 1920-talet ett omfattande socialt bostadsbyggande, men detta bostadsbyggandet tog bara till en mindre del form av utbredda trädgårdsförstäder. Man fortsatte samtidigt att bygga stora bostadskomplex i anslutning till den täta stenstaden. Dessa storhuskvarter (med Björn Linns terminologi *storgårdskvarter*) kunde tack vare att kommunen höll nere markpriserna bebyggas mindre hårt än tidigare, och kunde på så sätt få öppna planterade

²⁴ Se Eberstadt, Rudolf 1917. *Handbuch des Wohnungswesens und der Wohnungsfrage*. Jena.

²⁵ Bullock & Read 1985 s 172.

gårdar. De utgör en modifiering eller reformering av kvartersmönstret från 1800-talets slut, ett slags kompromiss inom den den täta kvartersstadens ramar. Men något nytt självständigt stadsideal innebar inte dessa stora kvarterskomplex.²⁶

Denna kompromisslösning kan idémässigt härledas tillbaka till en splittring som uppstod inom den tyska bostadsreformrörelsen redan på 1890-talet - där majoritetslinjen hävdade enfamiljshuset som bostadsideal, medan minoritetslinjen förespråkade reformerade centralt belägna storhuskvarter. Upprinnelsen var en serie artiklar i Deutsche Bauzeitung 1890 i vilka arkitekten Theodor Goecke propagerade för reformerade hyreshuskvarter med kringbyggda öppna planterade gårdar. Artiklarna lade grunden för en ny linje i bostadsfrågan, en linje som förkastade enfamiljshuset som orealistiskt för arbetarklassen och som i stället förespråkade reformerade masshyreshus i ny utformning, byggda av icke vinstdrivande organisationer. Denna nya riktning hävdade att bostadsreformrörelsen borde inriktas mot att åstadkomma välplanerade centrala hyreshuskvarter till hyror som arbetarna kunde betala. Argumenten emot det egna småhuset var att det skulle bli alltför dyrt i förhållande till arbetarlönerna, samt att det i storstäderna skulle leda till alltför långa resor för arbetarna.²⁷ I Berlin började Berliner Spar- und Bauverein i mitten av 1890-talet att engagera framstående arkitekter för att rita sådana reformerade storhuskvarter, stora huskomplex med smålägenheter runt kringbyggda planterade gårdar, ofta i kombination med kollektiva anläggningar som kindergärten, läsesalar, bibliotek, centralkök och restauranger.²⁸

Under perioden fram till första världskriget svarade sådana stora huskomplex i regi av allmännyttiga organisationer för en ganska låg andel av det totala bostadsbyggandet i Tyskland och deras betydelse låg främst i att de visade på ett möjligt alternativ till enfamiljshusen. Det var ett alternativ som låg i linje med vad Andreas Voigt förespråkade, nämligen att de höga markpriserna i storstäderna inte var för höga och att det bästa man kunde göra var att acceptera markpriserna och i stället hålla nere byggnadskostnaderna genom att bygga 4-5-våningshus.

²⁶ Den danske arkitekten Kay Fisker beskrev i ett föredrag vid Nordisk Byggnadsdag 1927 det danska statsunderstödda bostadsbyggandet, vilket till stor del skedde i form av storhuskvarter. Han framhöll dock att han ville "gerne gøre opmærksom paa at jag selvfølgelig ikke i disse etagehuse ser nogen tilfredsstillende moderne boligtype. Selvfølgelig er det fritliggende eenfamiliehus i sine forskellige former nærmere den ideelle boligform end etagehuset". (Nordisk Byggnadsdag 1927, s 12).

²⁷ Bullock & Read s 82-85.

²⁸ Ett exempel på en sådan tidig anläggning i Berlin är ett kvarter vid Proskauer Strasse ritat av arkitekten Alfred Messel och uppfört av Berliner Bau- und Sparverein 1899. (Bullock & Read s 84).

1930 - funktionalismen.

Åren före 1930 utgör en av de mest dynamiska brytningsperioderna i det moderna stadsbyggandets historia. Flera olika idéströmningar stod i stark motsättning till varandra. För att illustrera de olika stadsbyggnadsidealerna vid denna tid kan vi citera ur ett föredrag, som hölls av Sverre Pedersen, norsk stadsplanerare och professor i Trondheim, på den första nordiska byggnadsdagen i Stockholm 1927. Pedersen ställde i sitt föredrag frågan om det fanns olika stadsideal i det samtida Europa. Han svarade att tre olika stadsideal kunde skönjas - ett engelskt och ett tyskt, vilka närmade sig varandra alltmer - och ett franskt stadsideal, som än så länge endast existerade som idéprojekt. De olika stadsidealerna karakteriserade han på följande sätt.

Det byideal som med störst klarhet og enkelhet fremstiller sig for oss idag er det engelske. I ett ord kan det karakteriseres som "Havebyen". Det skiller sig fra tidligere tiders deri at det har et hovedformål, nemlig i enhver henseende å skaffe mennesket ett gunstigt mulige boligforhold i den sterkest mulige kontakt med naturen. Slagordet i England når det gjelder byenes utvikling er "Decentralisation". De store byer skal utvides ved å omgives av en ring av små (Ebenezer Howard, Raymond Unwin). (...)

Det næste byideal som møter oss er ennu preget av at det er kort tid siden byerne på fastlandet kunde sløife de trange festningsmurene. Det er tyskenes ideal, som kan uttrykkes ved ordene "byen som formproblem". Ennu er der en viss grad av centralisation tilstede, men man prøver på å splitte den ved parksektorer mellom bydelene eller gjennom en oppløsning av de ytre strøk i åpne bebyggelsesområder, som halvveis begynner å nærme sig engelsmennens ideale byform, uten at man vover å ta skrittet fullt ut, man stanser av praktiske grunner på halvveien. (Paul Wolf og Adolf Rading). (...)

Franskmennene som i tidligere tider så ofte var de førende på byutviklingens område har idag egentlig intet byideal. De faller enten tilbake på det engelske som tilfellet var ved konkurransen om Stor-Paris i 1919, eller de er inne på tyske ideer som f. eks. i enkelte av de oprindelige forslag for utformningen av det nye Reims. Men franskmennene har en idé. De prøver for tiden gjennom teoretiske forslag å bevise at det er mulig på en økonomisk måte å nyttiggjøre sig nutidens evne til å bygge høit også når det gjelder småleiligheter for befolkningens brede lag. Der foreslås koncentrert heiser som betjener begrensede partier av et høibyggningskompleks. (Corbusier).²⁹

Detta tämligen utförliga citat ger oss en värdefull inblick i hur de konkurrerande idealerna uppfattades av en välinformerad yrkesman år 1927 - alldeles före det funktionalistiska genombrottet. Det av Le Corbusier framlagda alternativet - höghusbyggande för smålägenheter - uppfattade Sverre Pedersen närmast som ett tankefoster, vars ekonomiska och praktiska

²⁹Pedersen 1927, (s 70-72).

genomförbarhet återstod att bevisa. Däremot framstod för honom vid denna tid både det engelska och det tyska stadsbyggandet som väl etablerade. Det mest konsekventa alternativet var för Pedersen det engelska trädgårdsstads-idealet, kännetecknat av låg bebyggelse och stark utbredning - *decentralisation*. Det tyska beskrev han som ett slags kompromiss som "halvvägs börjar närma sig det engelska men utan att våga ta steget fullt ut".

Den nya doktrinen. Storhuslinjens strävan att visa upp en lösning som på en gång var maximalt effektiv i sitt markutnyttjande - (en nödvändig följd av storstädernas höga markpriser) och maximalt hygienisk (genom största möjliga tillgång till solinstrålning och fritt avstånd) ledde fram till en innovation, det höga lamellhuset eller *skivhuset*, och till en ny stadstyp med parallellställda höga lamellhus. Det rörde sig från början om en ren skrivbordsprodukt, eftersom möjligheterna att bygga höga bostadshus i de ledande länderna i Europa effektivt förhindrades av byggnadsstadgor.

Uppfinningen av skivhuset och dess stadsplanemässiga konsekvens lamellhusplanen innebar ett viktigt steg. Man hade genom detta kapat den arkitektoniska förankringen bakåt till den gamla kvartersstaden, en förankring som fortfarande kvar i trädgårdsstaden och i storhuskvarteren från mitten av 1920-talet. En ny stadstyp - öppen tät stad - och en ny stadsbyggnadsdoktrin hade uppstått - *den funktionalistiska*.

Händelseförloppet kring funktionalismens genombrott under 30- och 40-talet i olika länder är ännu ganska ofullständigt kartlagt, och skildringarna är ofta färgade av att de deltagande själva varit anhängare till den nya doktrinen. En viktig, för att inte säga avgörande roll i den nya doktrinen genombrott spelades av arkitektorganisationen CIAM (Congrès International d'Architecture Moderne). Först på senare tid har det blivit möjligt att få ett grepp om CIAM:s verksamhet under de viktiga åren 1928-1933 genom att arkiverade orginaldokument har katalogiserats och publicerats.³⁰

CIAM 1928-1933. I början av 1928 fick ett antal arkitekter från olika länder en personlig inbjudan att delta i en kongress i juni 1928 vars rubrik löd "Congrès International d'Architecture Moderne". Inbjudan kom formellt från en Madame Hélène de Mandrot, förmögen änka, bosatt växelvis i Genève och i Paris, som nu ställde sitt slott La Sarraz till förfogande för kongressen. Både inbjudningslistan och programmet hade sammanställts av ett sekretariat i vilket Le Corbusier var den drivande kraften.³¹ Vid konferensen i La Sarraz 26-28 juni 1928 beslöt deltagarna att bilda en permanent organisation, CIAM

³⁰ Se Steinmann, Martin 1979. CIAM Dokumente 1928-1939. Birkhäuser.

³¹ Det var t ex Le Corbusier som författade utkastet till "La declaration de La Sarraz" som planerades ligga till grund för organisationens verksamhet. (Steinmann 1979 s 12-21).

(*Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*) eller på tyska *Internationale Kongresse für Neues Bauen*.

Mötet i la Sarraz blev upptakten till en rad årliga möten eller kongresser. Vid varje möte behandlades ett tema, efter ett i förväg bestämt mönster.

- 24-26 oktober 1929. Frankfurt. Tema "Die Wohnung für das Existenzminimum."
- 27-29 november 1930. Bryssel. Tema: "Rationelle Bauweisen".
- 4-7 juni 1931. Berlin. Extrakongress med anledning av Bauausstellung i Berlin.
- 29 juli-13 augusti 1933. Aten. Tema "Die Funktionelle Stadt".

Efter 1933 hölls endast en kongress 28 juni-2 juli 1937 i Paris, innan det andra världskriget avbröt vidare möten.

Vad var då CIAM egentligen? Formellt var CIAM en förening, med stadgar och regler för medlemsskap. Medlemmar förutsattes vara arkitekter, införstådda med organisationens grundsatser som antogs vid organisationens bildande i la Sarraz.

Organisationens högsta beslutande organ var kongressen, som omfattade samtliga medlemmar, och som skulle hålla regelbundna sammanträden (ca en gång per år) då olika teman skulle behandlas. Vid kongresserna valdes också ett internationellt arbetsutskott CIRPAC, som skulle fungera mellan kongresserna, genom att förbereda kongresser, insamla material, förebreda publikationer etc. Den internationella karaktären hos CIRPAC underströks av att varje nation skulle företrädas av en delegat, med en ställföreträdare. Konstruktionen påminnde något om Nationernas förbund, och uppenbarligen fanns en ambition att slutligen framträda som ett enigt världsförbund av arkitekter - experter på stadsbyggande och byggande.

Delegaterna till CIRPAC valdes av kongressen på förslag av respektive ländergrupp av arkitekter.³² De ursprungliga delegaterna till CIRPAC utsågs i la Sarraz vid organisationens bildande, således även delegater från länder som inte ens var närvarande. Man kan lägga märke till att det var organisationen som erbjöd medlemsskap. Inbjudan att bli delegat gick inte via respektive lands etablerade arkitektorganisation, utan direkt till enskilda arkitekter.

De valda delegaterna i CIRPAC skulle i sina respektive länder arbeta för

³² Man kan lägga märke till att valet av delegater till CIRPAC i sista hand låg hos kongressen, inte hos respektive lands arkitektgrupp. Såvitt är känt utnyttjade sig kongressen bara vid ett tillfälle av rätten att avböja en redan nominerad kandidat, nämligen tysken Häring vid kongressen 1930. (Steinmann 1979:32).

organisationens syften. De förväntades också samla inflytelserika personer omkring sig - även icke-arkitekter - som kunde väntas arbeta i rörelsens anda. I de ursprungliga planerna skulle ländergrupperna bilda stödföreningar inom sina respektive länder där tekniker och vetenskapsmän skulle ingå. Men på den punkten fortskred arbetet mycket långsamt, trots upprepade påstötningar från sekreteraren.

Målen. Till organisationens bildande 1928 hade ett dokument sammanställts, "*Declaration de la Sarraz*", som omfattade sex huvudfrågor med en mängd delfrågor. I korthet innebar de att den tekniska, ekonomiska och sociala utvecklingen i alla länder tvingade fram nya lösningar, nya bostadstyper, och stadsbyggnadslösningar; men dessa lösningar förhindrades av föråldrade arkitektidéer, föråldrad utbildning och framför allt otidsenlig byggnadslagstiftning.³³ Ett av organisationens mål var att beslutsamt bekämpa sådana lagar och föreskrifter inom byggandet som hindrade den nödvändiga utvecklingen i alla länder. Exakt vilka lösningar och idéer som var nödvändiga men som förhindrades av lagstiftningen preciserades dock inte närmare.

Ett stort problem när man försöker precisera CIAM:s stadsbyggnadsprogram är att organisationen, trots att man vinnlade sig om att utåt uppvisa en fullständig enighet i alla frågor, rymde motstridiga uppfattningar också i synnerligen avgörande frågor. Motsättningarna medförde att de officiella deklARATIONERNA, t ex *Charte d'Athène* (1933), - den funktionalistiska stadsbyggnadsdoktrinen huvudmanifest - präglades av vaga formuleringar och kompromisser. De ger därför inte ger en rättvisande bild av de verkliga ambitionerna inom CIAM. För att få ett grepp om dessa måste vi tränga bakom de officiella deklARATIONERNA och intressera oss för de ledande personerna och deras åsikter i viktiga frågor.

Tydligt nog bestod CIAM av en inre cirkel, till vilken man kan räkna Le Corbusier, Gropius och den ständige sekreteraren Siegfried Giedion. Trots att Le Corbusier aldrig beklädde någon av CIAM:s formellt ledande poster var det aldrig någon tvekan om hans centrala roll i organisationen. Hans roll var t ex större än organisationens förste ordförande, den 70-åriga Karl Moser schweizisk professor, eller dennes efterträdare holländaren van Eesteren. Le Corbusier höll många av de ledande föredragen vid kongressens möten, och han författade också utkast till flera av de resolutioner och programförslag som organisationen lade fram. Enligt samtida ögonvittnesskildringar var det också i hög grad Corbusier som satte sin personliga prägel på sammankomsterna genom sin närmast profetiska framtoning.

Den andra ledargestalten i CIAM vid sidan av Le Corbusier var Gropius,

³³ (Steinmann 1979:16 ff)

den ledande teoretikern i Tyskland. Gropius hade 1928 lämnat Bauhaus för att i stället resa till USA där han stannade flera månader och samlade erfarenheter av amerikanskt byggande. Gropius hade 1928 långtgående planer på att tillsammans med en klient, byggmästaren Adolf Sommerhaus starta en stor anläggning för industriell tillverkning av bostäder, med förebild i Fords amerikanska bilfabriker. På grund av depressionen fick hela projektet skrinläggas.³⁴ Gropius lämnade återbud till la Sarraz för att i stället lägga grunden för sin närmaste verksamhet i Berlin. I och med hemkomsten från amerikaresan inledde Gropius ett flerårigt arbete: att med vetenskaplig grundlighet utveckla en ny hustyp: det skivformiga höghuset i 10-12 våningar³⁵. Han konstruerade solbelysningsdiagram, som gav belägg för hustypens fördelar framför konventionell lägre bebyggelse. Med samma ekonomiska markutnyttjande skulle den nya hustypen erbjuda bättre solinfall i lägenheterna.

I anslutning till utvecklingsarbetet med det skivformiga höghuset skrev Gropius tidskriftsartiklar, höll föredrag och lämnade in tävlingsförslag. Till den av tyska byggforskningsinstitutet utlysta tävlingen om bostadsområdet Spandau-Haselhorst 1928/1929 utarbetade Gropius ett förslag som tog formen av en vetenskaplig undersökning av hushöjdens inverkan på olika faktorer som markutnyttjande, solinfall och ekonomi. Undersökningen visade på fördelarna med höga hus vid en bestämd exploateringsgrad. Gropius menade att bestämmelser som begränsade hushöjden borde ersättas med bestämmelser som begränsade befolkningstätheten, något som skulle gynna byggandet av höga hus.

Den gemensamma idé som förenade Corbusier och Gropius var således övertygelsen om nödvändigheten av höghusbyggande i Europas storstäder. Båda var de motståndare till den då ännu förhärskande doktrinen om trädgårdsstäder. Kampen mot trädgårdstaden som går som en röd tråd genom CIAM:s verksamhet.³⁶ Men någon enighet om byggande av höga bostadshus med stora öppna gröna ytor emellan, vilket Corbusier och Gropius förespråkade, lyckades aldrig organisationen uppnå. I Tyskland och Holland, som hade hunnit långt på detta område, hade trädgårdsstäder och låghusbyggande fortfarande en stark förankring hos arkitekterna.

Även om intresset för rationell, standardiserad bostadsproduktion var

³⁴ (Nerdinger 1985 s 19).

³⁵ S Giedion, 1954. Walter Gropius Mensch und Werk. S:t Gallen. s 77-82.

³⁶ Det är kanske betecknande att den åldrade holländske arkitekten H P Berlage, som förespråkade trädgårdsstäder för Amsterdams utvidgning, som inbjudits till den inledande kongressen i Sarraz efter att ha hållit sitt anförande undvek att delta i sammankomsterna och inte heller ville låta sig fotograferas med de övriga vid undertecknandet av deklarationen. Som förklaring sade han endast: "Ni river ner allt som jag har byggt upp". (Steinmann 1979:24).

stort inom de olika ländergrupperna, fanns stora motsättningar i arkitekturuppfattning och i politiska frågor, kanske i synnerhet i höghusfrågan. Vi skall skall i det följande i stora drag antyda hur polemiken emot trädgårdsstaden och motsättningarna kring höghusidén satte sin prägel på de tredje och fjärde kongresserna, 1930-1933.

Bryssel 1930. Den tredje kongressen i Bryssel 1930 skulle behandla "*Rationelle bebauungsweise*". Fyra olika föredrag hade förberetts under samma tema, nämligen "Flach- Mittel- oder Hochbau?", bland dem var såväl Gropius som Corbusier.

Le Corbusier ledsagade sitt föredrag med en egen utställning - "La Ville Radieuse" i 16 stora planscher som han senare lät publicera separat. Detta kända projekt utarbetades från början för Moskvas räkning, och var avsett att vederlägga "desurbanisterna" vars linje satte sin prägel på det sovjetiska stadsbyggnadstänkandet omkring 1930. Dessa menade att storstäderna var uttryck för kapitalistiska produktionsförhållanden, och ansåg att sovjetiskt stadsbyggande borde inriktas på den "socialistiska" staden, nyanlagda industristäder med max 50.000 invånare. Genom en sådan decentralisering och utflyttning skulle man bryta den konstlade motsättningen mellan stad och land. Corbusiers hade utformat sitt föredrag som en direkt polemik mot desurbanismen och trädgårdsstäderna.³⁷ Han menade att befolkningstätheten inte borde sänkas i städerna utan tvärtom höjas, från 300-400 inv/ha till 1000 inv/ha. Därmed skulle städernas utbredning hejdas och vändas till motsatsen. Avstånden skulle förkortas, människorna skulle kunna bo närmare sina arbeten och inte behöva tillbringa så lång tid på resande. Detta skulle ge stora vinster i tid och pengar. Förutsättningen var höghusbyggande, vilket det nya tekniken och industriella metoderna gav förutsättningar för.

Corbusiers avsikt att polemisera emot trädgårdsstäderna framgick redan av projektets titel "La ville verte 1000 habitants à l'hectare", liksom av sättet att presentera projektet i de beskrivande planillustrationerna. Trots den oerhörda befolkningstätheten presenterades projektet som en "grön" stad där all obebyggd mark upptogs av planteringar och sportplaner för fotboll eller tennis och utomhusbad.

Gropius föredrag³⁸ var till formen strängt logiskt uppbyggt - en fortsättning av det föredrag som han hållit vid föregående kongress. Han vände sig emot den i Tyskland gällande lagstiftningen som begränsade hushöjden - i storstäderna till fem våningar, i mellanstora och mindre städer samt förstäder

³⁷ Corbusiers föredrag hade rubriken "Le parcellement du sol des villes". (Steinmann 1979:98).

³⁸ Gropius föredrag, "Flach-, Mittel- oder Hochbau?", återges i Steinmann 1979, s 92-97.

fyra respektive tre våningar. Bakgrunden till lagstiftningen var en reaktion mot 1800-talets överdrivet höga tätheter, men man hade gått för långt åt andra hållet. Enfamiljshuset skulle aldrig kunna bli ett realistiskt alternativ för den stora massan av invånarna, och det var heller inte önskvärt. Det skulle innebära ett brott mot stadens idé. Hyreshuset var däremot av sociala och biologiska skäl framtidens bostadsform, fast man nu genom olämplig byggnadslagstiftning förhindrade dess utveckling till sin mest rationella och ekonomiska form - det skivformiga höghuset. Utvecklandet av denna hustyp var också nödvändig för storstädernas "positivering", något som skulle öka deras dragningskraft på människorna.

Ernst Mays föredrag hölls av hans medarbetare Herbert Boehm och Eugen Kaufmann, eftersom han själv hade rest till Sovjet. De redogjorde för en undersökning av sambandet mellan totalkostnad och hushöjd, som beställts av tyska byggforskningsrådet efter tävlingen om Spandau-Haselhorst.³⁹ Jämförelsen utgick från en stadsplan med parallella lamellhusblock i 2-12 våningars höjd. För höghusanhängarna måste undersökningens resultat ha varit en besvikelse. Det visade sig nämligen att kostnaderna steg hastigt när husens höjd ökade över en viss gräns på grund av behovet av hissar, dyrare byggnadsstomme, dyrare installationer för vatten och ventilation. Utslagen skiftade något mellan olika beräkningsmetoder - lägsta lägenhetskostnad låg i hisslösa femvåningshus, medan lägsta rumskostnad uppnåddes i tvåvåningshus. Slutsatsen i föredraget blev att de höga bostadshusen inte kunde anses fördelaktigare ur ekonomisk synpunkt. Byggandet av höga bostadshus måste således motiveras av andra skäl än de ekonomiska.

Ett sådant argument var att de stora och höga bostadshusen skulle kunna utrustas med alla de kollektiva anordningar - tvättstugor, matsalar, barnkrubbor etc. som förväntades spela en stor roll i ett framtida rationellt samhälle. Både Gropius och Corbusier föreställde sig att de privata bostäderna skulle krympas till ett minimum, medan större delen av livet tillbringades i kollektiva sammanhang.

Reaktionen på föredragen om hög- eller låghus var av allt att döma splittrad, men i huvudsak tycks delegaterna ha anslutit sig till Gropius linje.⁴⁰ Man tog således under diskussionen allmänt avstånd från de förhärskande 3-4 våningshusen, och ställde krav på antingen höghus eller 1-2-våningshus. Men i det slutligen publicerade ställningstagandet är formuleringarna påtagligt försiktiga. Höghusbyggande förespråkades inte oreserverat. Man föreslog i stället praktiska experiment och utvärderingar av bostadshöghus.

³⁹ Föredraget återges i Steinmann 1979, s 86-91.

⁴⁰ Steinmann 1979:100-101.

Aten 1933. Kongressen i Frankfurt hade behandlat lägenheten, i Bryssel hade man studerat hustyp och bebyggelseform, fortfarande utan att uppnå den eftersträfvade enigheten kring lämpligheten av höghusbyggande. Avgörandet sköts således upp till den följande kongressen som skulle behandla temat "den funktionella staden". Ett stort förarbete lades ned på denna, som var planerad att äga rum i Moskva 1933, efter en tidigare rysk inbjudan, men efter ett sovjetiskt återbud i sista stund ändrades planerna och kongressen ägde rum ombord på en grekisk kryssningsbåt mellan Marseilles och Aten.

Arbetsformen under kongressen skilde sig från de tidigare. Mer tonvikt låg på diskussioner kring det material från olika huvudstäder, som hade sammanställts - föredragen tog mindre plats. Avsikten var att denna gång utarbeta en gemensam resolution som skulle i punktform sammanfatta de nödvändiga grundvalarna för framtida stadsbyggande - ett slags allmängiltig vetenskaplig plattform. Slutdokumentet sammanställdes efter kongressen genom att mödosamt redaktionellt arbete som avslutades först i november 1933.

Den långa tid som förflöt mellan kongressen och slutdokumentets publicering berodde på oenigheten bland delegaterna både om innehåll och formuleringar av de olika punkterna. Vid kongressen framfördes också krav på att man skulle avstå från att publicera någon gemensam resolution av något som helst slag. Slutdokumentet kom att innehålla en lång och tämligen utförlig analys av missförhållandena i de existerande storstäderna. Men de konkreta rekommendationerna blev mycket allmänt formulerade. På två centrala punkter kvarstod motsättningarna mellan delegaterna, dels frågan om höghusens lämplighet, dels hur man lagstiftningsvägen skulle lösa problemet med ägosplittringen i städernas byggnadsmark. Motsättningarna kvarstod i de texter som slutligen godkändes för publicering. I den tyska texten saknas den punkt som i den franska texten uppfordrar till höghusbyggande.⁴¹

Den slutgiltiga texten blev efter alla omarbetningar och kompromisser påfallande torr och oinspirerande. Den saknar alldeles Corbusiers poetiska och suggestiva formuleringskonst. Den har inte heller Gropius logiska skärpa och precision. Corbusier var mycket riktigt missnöjd med slutdokumentet, som han menade var språkligt och innehållsmässigt urvattnat.

1943 publicerades i det då ockuperade Paris på Corbusiers initiativ en omarbetad fransk version av av 1933 års text, som han kallade "Charte d'Athènes".⁴² Denna bok innehöll inga hänvisningar till CIAM-organisa-

⁴¹ Sammanfattningen punkt 9 lyder på franska: "L'urbanisme est une science à trois dimensions et non pas à deux dimensions. C'est en faisant intervenir l'élément de hauteur que des solutions efficaces peuvent être apportées aux nécessités de la circulation et à la création des espaces libres destinés aux loisirs." Denna text saknar motsvarighet i den tyska översättningen. (Steinmann 1979, s 158 och 163).

⁴² Den titel som senare har blivit allmän "Charte d'Athènes" förekom inte från början utan

tionen. Bakgrunden till publiceringen var att Corbusier i maj 1941 fått uppdrag av Petainregeringen att bilda en kommitté för bostadsbyggande. Corbusiers önskade lägga sin version - "Charte d'Athènes" - till grund för ett brett upplagt stadsbyggnadsprogram för Frankrike. Samtidigt utkom i USA en annan version av "Charte d'Athènes", skriven av den spanske arkitekten J L Sert på organisationens uppdrag. Det rörde sig om en rikt illustrerad popularisering riktad till allmänheten med titeln var "Can our cities survive?".

Vilken är kärnan i den funktionalistiska doktrinen? Eftervärldens analyser av "Charte d'Athènes" har framför allt tagit fasta på att texten identifierar fyra grundläggande funktioner, boende, arbete, rekreation och transport. Denna livligt omdiskuterade punkt av texten har tolkats som ett krav på att de fyra funktionerna helt borde åtskiljas i stadsbyggandet. Man har ibland velat se denna princip - den fullständiga funktionssepareringen - som själva kärnan i den funktionalistiska stadsplanedoktrinen⁴³. Den tolkningen skall här ifrågasättas.

Särskiljandet av kategorierna boende, arbete, rekreation, trafik, ingår i det utförliga analyschema av storstadens problem som läggs fram i slutdokumentet från Aten 1933. Det kan ses mot bakgrund av de uttryckliga anspråken på att förse stadsplaneringen med en vetenskaplig grundval. De nya krav och lösningar som förekommer i texten är däremot påtagligt vagt och allmänt formulerade. Bakgrunden till detta var som framgått motsatta uppfattningar i många frågor. Något programmatiskt krav på att särskilja funktionerna finns inte i texten.

Inte heller Le Corbusiers egna kommentarer ger stöd för uppfattningen att strikt funktionsuppdelning skulle ha varit en kärnpunkt i funktionalistisk stadsplanering. Stadsplaneringens uppgift var, framhöll Le Corbusier i sin version av "Charte d'Athènes", att fastställa den korrekta lösningen av de olika funktionernas inbördes relationer. Corbusier framhöll i olika sammanhang att de olika funktionerna var inbördes beroende av varandra. I fråga om rekreation och boende framhöll han till och med att dessa funktioner var oupplösliga (*indissolubles*)⁴⁴. Åtskillnaden mellan arbetsplats och bostad var ett sedan länge etablerat faktum i storstäderna när den funktionalistiska doktrinen formulerades. Det var för att minska arbetsresorna som Corbusier och Gropius förordade ett mer koncentrerat stadsbyggande. Det viktigaste temat i Corbusiers projekt från denna tid var behovet av att *förkorta*

lanserades av Corbusier 1938. (Steinmann 1979, s 164).

⁴³ Se t ex Franzén & Sandstedt 1981, (s 145-148). Också i Paulsson (1969) framhålls funktionssepareringen som det primära draget i funktionalismen.

⁴⁴ I Corbusiers sammanfattning av den 5:e kongressen i Paris 1937. (Steinmann 1979, s 165.)

avståndet mellan arbetsplatsen och bostaden. Det var det omedelbara skälet till den mycket höga befolkningstätheten i hans projekt, vilket i sin tur förutsatte höga hus. Man kan således inte säga att Le Corbusier eller CIAM-manifestet skulle ha drivit fram en upplösning och en utspridning av bebyggelsen. Tvärtom förordade man ju ökad täthet och kortare avstånd.

Att stadsbyggandet i praktiken efter funktionalismens genombrott kom att präglas av utspridning och uppdelning av stadsområdet låter sig inte förklaras genom hänvisning till den funktionalistiska doktrinen. Redan i början av 1900-talet hade uppdelningen av stadsområdet i ett affärscentrum, industriområden och bostadsområden hade redan utbildats, till dels genom spontant verkande krafter, till dels som ett led i den gryende översiktliga planeringen. Uppdelning av stadsområdet var således ingenting som funktionalismen införde, och heller ingenting som skilde den funktionalistiska doktrinen från dess engelska eller tyska föregångare - trädgårdsstaden. Den funktionalistiska doktrinens egentliga kärna, om någon sådan går att identifiera, kan sägas vara en strävan till *effektivisering* och *ekonomisering* av stadsstrukturen. Hos Corbusier, Gropius och den inre cirkeln i CIAM pekade dessa strävanden entydigt i riktning emot koncentrerad bebyggelse med höga bostadshus.

Inget genombrott på 30-talet. 30-talet innebar med något enstaka undantag inte något genombrott för höghusbyggandet i Europa. Att så inte blev fallet berodde inte på CIAM-organisationens bristande ansträngningar utan på andra faktorer utanför dess kontroll.

Vid det första mötet i la Sarraz 1928 hade Corbusier skisserat en "*plan de bataille*" där huvudfienden bestod av myndigheterna i olika länder, vilka, förskansade i sina borgar, förhindrade byggandets rationella utveckling. Angreppet mot dessa skulle organiseras genom CIAM på bred front - dels internationellt, dels i kraft av en vetenskaplig och teknisk prestige. Men som vi redan sett hämmades CIAM:s arbete av inre motsättningar mellan arkitektgrupperna, i synnerhet i fråga om den avgörande höghusfrågan.

Vad som ytterligare minskade kraften i CIAM:s framstötter var framför allt den ekonomiska världskrisen och arbetslösheten som i snabb takt utvecklades 1929-33 det vill säga just under de avgörande åren i CIAM:s verksamhet. De storindustriella och rationella lösningar som man lade fram blev inaktuella i den nya ekonomiska verkligheten. Bostadsbyggandet var ju en av de sektorer som först drabbades av den ekonomiska krisen. I Tyskland tillkom genom det nazistiska maktövertagandet 1933 en ny regim som förklarade ideologiskt krig mot den internationella modernismen överhuvudtaget och de flesta av de radikala tyska arkitekterna tvingades lämna landet. Blev då CIAM:s verksamhet under åren 1928-33 helt utan resultat?

Nej, i olika länder satte denna verksamhet sina djupa spår, inte direkt i förändrad lagstiftning och ett förändrat byggande, utan mera genom att Gropius och Le Corbusiers idéer och projekt blev kända i olika länder. Detta utgjorde utan tvivel grogrunden för det snabba genombrott som skedde för höghusbyggandet i Europa under efterkrigstiden.

Höga hus efter 1945. England var ju det land där enfamiljshuset och trädgårdsstaden hade den bredaste förankringen, och där denna doktrin tycktes härska orubbad under hela mellankrigstiden. Trots detta - eller kanske just därför - fick höghusbyggandet i efterkrigstidens England ett synnerligen dramatiskt förlopp, som här skall relateras.⁴⁵

Det engelska höghusbyggandet leder sina rötter tillbaka till mellankrigstiden då arkitekter tillhörande *Modern Movement* (den engelska motsvarigheten till funktionalismen) lanserade höghusidén som en bättre bostadsform för städerna och ett botemedel emot enformiga förorter och stadsutbredning. Under perioden 1945-50 byggdes de första höghusen i Londontrakten. Vid samma tid företog man i enstaka större städer t ex Leeds, Sheffield och Liverpool studieresor till Skandinavien och USA för att studera höghus.

Vid mitten av 50-talet började man också på regeringshåll intressera sig för höghusbyggandet. Det statliga stödet till bostadsbyggandet utformades så att kostnadsbidraget ökade med ökande våningsantal.⁴⁶ Regeringscirkulär under slutet av 50-talet uppmuntrade kommunerna till att bygga med högre tätheter; man publicerade också studier i lämplig utformning av flerfamiljshus. Man började nu på officiellt håll se höghusen som en intressant lösning av slumsanering, och som ett svar på den upplevda bristen på mark för nytt bostadsbyggande. Inom kommunerna var dock hållningen splittrad, och kvantitativt var höghusens andel av bostadsbyggandet fortfarande obetydligt.

Från slutet av 50-talet till 60-talets mitt skedde en mycket snabb ökning av de höga husens andel. Det var vid denna tid som byggnadsindustrien på allvar började intressera sig för de kommersiella möjligheterna i höghusbyggande. Detta skedde samtidigt med en övergång till industrialisering av bostadsbyggandet. Från regeringshåll underlättade man denna övergång genom stadsbidragen och genom utförliga tekniska råd till kommunerna. National Building Agency som tillkom 1964 verkade i också i riktning mot industriellt systembygge genom att utveckla totalentreprenadssystemet.

Samtidigt med den snabba ökningen av höghusbyggandet 1959-65 ökade kritiken mot höghusmiljöerna från arkitekthåll och från sociologer. I rapporter framkom det att höghusområdena inskränkte barnens lekmiljö och

⁴⁵ Källa till följande redogörelse är Cooney 1974.

⁴⁶ Ibid s 164.

utevistelse. En allmän debatt kring olämpliga höghusmiljöer fördes i tidningarna. När höghusbyggandet nådde sin höjdpunkt 1966-67 rådde en stor osäkerhet om dess lämplighet. Arkitekterna, som en gång i tiden varit de pådrivande, var nu övervägande negativa. Hos myndigheterna kände man oro över rapporterna om sociala problem och alltför höga kostnader. En omprövning var på väg, då en allvarlig olycka - en gasexplosion i ett höghus vid Ronan Point - gjorde slag i saken. Det kommunala höghusbyggandet började i snabb takt avvecklas.

Tabell 3.1 Andelen höga hus av det totala statsstödda bostadsbyggandet i England och Wales 1953-1970.

Andelar (%)	5 vån +	15 vån +
1953-59	6,9	0,5
1960-64	19,3	7,0
1965	21,5	10,6
1966	25,7	10,4
1967	23,0	9,7
1968	19,9	5,9
1969	13,5	3,8
1970	9,8	1,8

Källa: Cooney 1974, Tab 6.1

I statistiken över det statsstödda bostadsbyggandet kan man avläsa en kort och intensiv höghusvåg, som inleddes 1959 och som ebbade ut efter olyckan vid Ronan Point 1967. Någon detaljerad studie av höghusbyggandet i andra länder än England har tyvärr inte varit tillgänglig. Det förefaller dock troligt att huvuddragen i utvecklingen varit densamma i flera länder, även om det inte har tagit sig uttryck i ett lika dramatiskt förlopp som i England. Det skulle innebära ett inledande skede med experimentell karaktär (under 30-40-talen) följt av ett skede med snabbt ökande andel av de höga husen, så en topp under 60-talet och en avmattning och tillbakagång under 70-talet. Om detta är riktigt skulle man kunna betrakta höghusbyggandet som en innovation, med rötter i den funktionalistiska stadsbyggnadsdoktrinen.⁴⁷ Vi skall återkomma till det svenska höghusbyggandet under efterkrigstiden i kap 7.

Under 70- och 80-talen har man i land efter land fått problem med de stora högexploaterade hyreshusområdena från efterkrigstiden. Höghus-

⁴⁷ Detta synsätt anknyter till redogörelsen i Cooney 1974 s 154 ff.

områdena har i många fall visat sig bli de minst attraktiva - åtminstone när de legat utanför stadskärnan - de mest svåruthyrda och svårskötta. Den förment goda ekonomi som antagits ligga i att bygga högt och koncentrerat har förbytts i sin motsats.

Doktrinerna och hustyperna. Såväl regularismen som funktionalismen införde nya bostadsformer i stor skala. Det sena 1800-talets hyreskaserner kan nämligen med viss rätt betraktas som en *innovation* för sin tid. Masshyreshus för arbetarfamiljer med upp till 100 smålägenheter var något mycket väsensskilt från de små stadsmässiga borgarhus med ett fåtal stora lägenheter som byggdes i början av 1800-talet.

Trädgårdsstadsdoktrinen innebar däremot ett återvändande till tidigare beprövade lösningar. När man förde fram lösningar med små låga hus, hus för en, två eller fyra familjer, anknöt man till den förindustriella staden, även om bostadshusen där hade andra funktioner än det rena boendet. När trädgårdsstadsdoktrinen förespråkade smala bostadsgator var det ju också på ett sätt en återgång till de smalare gator som gällde i den förindustriella staden. Det var regularismen som hade infört systemet med likformigt breda gator. Det normalsystem som man strävade att införa med låga hus, måttlig täthet och trädgårdar anknöt också den till den förindustriella stadens system.

Det friliggande höghuset - i form av skivhus, punkthus etc - som utvecklades som projekt under slutet av 20-talet kan med ännu större berättigande betraktas som en *innovation*. Erfarenheterna av detta slags bostadshus fanns inte i Europa, de närmaste förebilderna var våningshotellen i USA:s storstäder. Gropius och Corbusier tvivlade inte på att stora och höga bostadshus med kollektiva anordningar av olika slag skulle bli den framtida normala bostadsformen för de breda befolkningslagren.

Man kan se paralleller mellan det sena 1800-talets hyreskaserner och efterkrigstidens bostadshöghus, inte bara i det faktum att det rör sig om en anhopning av människor i stora hus. I båda fallen hävdades att höjdbygandet skulle ge bättre solbelysning, skulle frigöra mark, skulle minska stadens utbredning och skulle ge lägre hyror.

Var dessa innovationer (hyreskaserner och bostadshöghus) framprungna ur ett krav på hög täthet? Eller var det tvärtom så att innovationerna uppstod av andra skäl, och att den höga tätheten uppstod i efterhand? Sanningen torde vara att det rör sig om en växelverkan. Innovationen som sådan har uppstått i en situation där den höga tätheten har uppfattats som ofrånkomlig, och där man sökt göra det bästa möjliga av situationen. Men när innovationen väl har uppstått och vunnit användning har den spritt sig till andra situationer, som man ursprungligen inte hade tänkt sig. Innovationen har fått ett eget liv.

I fallet med hyreskasernerna spelade markpriserna en sekundärt

pådrivande roll; markpriserna steg där man förväntade sig att hyreskaserner skulle kunna byggas. När markpriserna väl stigit, gick de inte utan vidare att pressa ner igen; så blev det markpriserna som framtvungade mera av den täta och höga bebyggelsen.

Kanske kan man se ett likartat möster vad gäller höghusbebyggelsen, som från början utvecklades som ett medel att svara på stadskärnans höga markpriser och krav på hög exploatering och ändå uppfylla hygieniska minimikrav. Men efterhand blev höghuset ett medel i sig att uppnå hög täthet, även där det knappast fanns några skäl alls för att bygga tätt.

I praktiken har efterkrigstidens bostadshöghus bara undantagsvis blivit något annat än minimalalternativ som bostäder. När det gäller det sena 1800-talets hyreskaserner har attraktionskraften från storstadens centrum har varit tillräcklig för att kompensera för bristerna i själva bostadsmiljön. Någon motsvarande kompenserande kvalitet har inte verkat för att hålla uppe efterfrågan på de perifert belägna höghusområdena, som byggts efter kriget.

Sammanfattning.

De tre doktrinerna (här identifierade med sina ledande företrädare) och deras positioner i täthetsfrågan kan åskådliggöras i nedanstående schema.

	Regularism	Trädgårdsstad	Funktionalism
Hög täthet	• <i>Hausmann</i>	-	• <i>Corbusier</i> • <i>Gropius</i>
Måttlig täthet	-	• <i>Unwin</i>	-
Låg täthet	-	-	(•)
	1850 -	1900 -	1930 -

Regularismen, funktionalismen och den höga tätheten. Det finns anledning att närmare diskutera den parallell som tablån ovan antyder mellan regularismen och funktionalismen i täthetsfrågan. Trots alla olikheter i övrigt grep både Hausmanns stadsideal och Gropius' tillbaka på samma grundidé - att bygga högt och frigöra mark.

Hausmann stod inför en paradox - att lösa stadens överbefolkning, trängsel och trafikchaos, och på samma gång ta emot en ny väldig befolkningsökning. Hans lösning blev bredare gator och högre hus. Han kunde på så sätt

öka tätheten och ändå tillgodose kraven på ljus, luft och trafikutrymme. Exploateringsökningen tjänade samtidigt som en ekonomisk sporre för den privata byggnadsverksamheten.

När Gropius och Corbusier 70 år senare (1922-1933) presenterade sina höghuslösningar var situationen en annan. Att bygga tätt och koncentrerat kunde på Haussmanns tid framstå som ett nödtvång (även om utbredning i själva verket redan då var ett fullt realistiskt alternativ) men under 1920-30-talen var detta uppenbarligen inte längre något nödtvång. Förstadsbyggandet hade sedan sekelskiftet spritt sig runt storstäderna i vida ringar med gles och låg bebyggelse. Transportmedel som bussar, tunnelbanetåg, spårvagnar och bilar hade gjort även stora avstånd överkomliga. Vilka var då skälen att ånyo satsa på hög täthet?

Det främsta skälet tycks ha varit kritiken emot trädgårdsförstäderna för att vara oekonomiska och för att slösa med mark. Enligt CIAM (Sert 1942) var befolkningens utflyttning ett dödligt hot emot städernas ekonomi. Skatteintäkterna minskade utan att stadens utgifter kunde minskas. Man kan tillägga att utflyttningen till förstäderna också ledde till sjunkande markpriser och därmed utgjorde ett hot mot de stora förmögenheter som investerats i mark och fastigheter i städernas centrala delar.

Ekonomiska intressen (*vested interests*) i storstäderna hade skäl att motarbeta trädgårdsstäderna och understöda en alternativ doktrin, som kunde hejda befolkningsutflyttningen. Det gällde att lösa problemen i de gamla täta stadspartierna, trängsel, trafikkaos, ohygieniska bostäder, samtidigt som den höga tätheten inte fick minskas - av ekonomiska skäl. Genom att sanera stadskärnorna med "höga hus i park" hoppades man att kunna behålla hög täthet och höga markvärden samtidigt som man skulle åstadkomma hygieniskt godtagbara bostäder. De öviga motiv som fördes fram för den nya stadstypen med höga hus i park visar sig vara tämligen löst grundade. Parallellen mellan Haussmanns lösning och Le Corbusiers 70 år senare är mer fullständig än man kanske först föreställer sig. Den höga täthet som de båda förespråkar är i grund och botten ingalunda nödvändig, men den sammanfaller med starka partsintressen i stadsbyggandet.

Partsintressena och doktrinerna. Förklaringen till att trädgårdsstadens doktrin förkastades till förmån för den funktionalistiska doktrinen bör rimligen sökas i detta ekonomiska partsperspektiv. Vi ser att täthetsfrågan ter sig olika beroende på ur vilket partsperspektiv den betraktas. Ur markägarsynpunkt (och det kan gälla oberoende av om markägaren är privatperson, byggföretag eller kommun) kan det förefalla fördelaktigt att arbeta för en så hög täthet som möjligt. Vi känner här igen det ena av avhandlingens inledande citat:

"The central problem in city planning is to accomodate as many people as possible in a restricted area without fostering claustrophobia or pollution." (E Highbee 1960)

Men sett ur de boendes synpunkt finns det anledning att fråga sig vad man vinner på en hög exploateringsgrad. Raymond Unwin menade att ingen egentligen hade gått till botten med problemet och undersökt om hög täthet verkligen gav upphov till några beaktansvärda fördelar eller ekonomiska besparingar för samhället. Hans slutsats var att den ende som verkligen hade något att vinna på hög täthet var den enskilde markägaren. Unwins motto: "Nothing gained by overcrowding!" var en utmaning emot de etablerade fastighetsägarintressena.

Unwins slutsatser har egentligen aldrig blivit direkt vederlagda. Men de sveptes åt sidan vid den funktionalistiska doktrinens genombrott, och föll sedan till stor del i glömska. Genom den funktionalistiska innovationen - höga hus i park - tycktes det som om man hade kommit förbi den gamla konflikten. Täthetsfrågan hade, tycktes det, reducerats till ett tekniskt-ekonomiskt problem: att finna den optimala hushöjden och den optimala tätheten. Men detta visade sig vara en illusion. Motsättningarna och problemen hade inte blivit lösta, bara tillfälligt sopade under mattan.

Fig 4.1 Stockholms stenstad. Västmannagatan i Vasastaden byggdes ut strax före sekelskiftet enligt det schema som 1874 års bygnadsstadga anvisade. Gathus i fem våningar, gårdshus i fyra våningar. Nettoexploateringen är hög $e=2,0-2,5$.

Kapitel 4

1875-1905 Den första förtättningsvågen.

Prolog - täthetsproblemet uppstår.

I den mån man kan tala om ett täthetsproblem i de svenska städerna under förra hälften av 1800-talet var det snarast ett omvänt problem: en alltför låg befolkningstäthet. Täthetsfrågan i stadsbyggandet föddes samtidigt med den stora inflyttningen till städerna under 1800-talets senare häft. Inom loppet av en generation skedde en omvälvning inom det svenska stadsbyggandet utan tidigare motstycke. Mitt i de låga trästäderna växte stora och höga stenhus upp. En helt ny stadstyp infördes, vars kännetecken var en stark koncentration av bebyggelse och av människor.

Stadsutvecklingen under perioden 1875-1905 karakteriseras emellertid inte endast av förtätning utan också av den motriktade tendensen - utbredning av bebyggelsen. Utanför de större städerna uppstod förstadsbebyggelse av olika slag, ibland på relativt långt avstånd från den gamla stadskroppen. Resultatet blev en uppsplittring av bebyggelsen, dels genom att bebyggelsen spreds utanför det gamla stadsområdet, dels genom att det fanns kvar stora partier av obebyggd eller glest bebyggd mark i själva stadsområdet.

Kring den första förtättningsvågen finns ännu många obesvarade frågor. Vilka var drivkrafterna? Vilken roll spelade stadsbyggarna, lagstiftningen och stadsidealerna? För att förstå hur täthetsfrågan uppstod och utvecklades skall vi ta den förindustriella staden vid mitten av 1800-talet som utgångspunkt och med denna som bakgrund behandla de förändrande krafter som började verka under 1850- och 60-talen. Vi skall vidare följa hur 1860-talets nya idéer inom stadsplaneringen förändrades fram till 1874 års allmänna byggnadsstadga. Vi skall diskutera hur denna stadga påverkade bebyggelseutvecklingen fram till sekelskiftet 1900, då täthetsfrågan blev akut.

Den förindustriella staden före 1850. Flertalet av de svenska städerna var alltför små och alltför glest befolkade för att kunna spela en aktiv roll i

landets sociala och ekonomiska liv.¹ Endast fem städer hade över 10.000 invånare 1850 och i dessa fem städer bodde halva stadsbefolkningen.

Flertalet av de svenska städerna var således långt in på 1800-talet av rätt blygsam storlek. Bebyggelsen bestod genomgående av låga hus i en eller högst två våningar. Först vid mitten av 1700-talet började tvåvåningshusen bli regel i större städer som Göteborg, Borås, Jönköping, Kalmar, Karlshamn, Nyköping, Uddevalla och Uppsala.²

Husen var små, i allmänhet avsedda för en eller två familjer och till husen hörde nyttogård och trädgård. Den lantliga prägeln i städerna skall inte ses som ett utslag av något boendeideal, utan som ett nödvång, ett utslag av landets allmänna fattigdom och ekonomiska efterblivenhet. Stadsnäringarna handel och hantverk gav inte befolkningen en tillräcklig försörjning; stadsbefolkningen måste därför vid sidan av andra näringar driva jordbruk. Stadsgrårdarna innehöll därför normalt ladugård, stall, svinhus och andra uthus liksom en nyttoträdgård. I utkanten av städerna låg vanligen obebyggda tomter, vilka av stadsborna utnyttjades för trädgårdsland och kålgårdar.

Den förindustriella stadens bebyggelse var socialt skiktad, men trots detta till sin yttre gestalt relativt enhetlig. Innerst i centrum låg de välbärgades - handelsmännens och ämbetsmännens gårdar. Utanför dessa låg de mindre hantverkargårdarna. Småfolksbebyggelsen trängdes ihop längs utfartsvägarna.³ Trots de stora olikheterna i husens storlek och hushållens ekonomiska resurser var den stadsbyggnadsmässiga tätheten i de olika zonerna relativt likartad. I de fattigare delarna var stugorna små liksom också tomterna. I de burgnare kvarteren var boningshusen stort tilltagna, och tomterna i motsvarande grad större. Bebyggelsetätheten blev därför ungefär densamma.

Såg man bakom fasaderna kunde dock skillnaderna vara mycket stora. Det var inte ovanligt att en stuga om endast kök och en kammare i hantverkarkvarteren delades av två familjer. I de största handelsgårdarna däremot kunde tillgången på utrymmen vara överväldigande även med dagens mått mätt; en sådan kunde innehålla 10-20 boningsrum.⁴

Men trots den sociala skiktningen fanns i den förindustriella staden en stark strävan efter enhetlighet och regelbundenhet i stadens yttre form, en strävan som förhindrade att de ekonomiska skillnaderna i alltför hög grad slog igenom i stadsbyggnandet. Denna strävan efter *regularitet* kom vid den här tiden till uttryck i städernas byggnadsordningar och skall därför kommenteras närmare.

¹ Se Lindahl 1965:13.

² Rentzhog 1967.

³ se Améen 1964 s 48.

⁴ Rentzhog 1967 s 49.

Byggnadsordningarna före 1850. En viktig drivkraft bakom försöken att reglera stadsbyggandet i äldre tid var en önskan om en enhetlig och prydlig stadsbild. Eftersom alla hus, både allmänna och enskilda bidrog till stadens prydnad kunde det inte vara gårdsägarens ensak hur hans hus såg ut. Alla hade ett gemensamt ansvar för stadens utseende. alltför stora och påkostade gårdar bröt sig ur helheten och var därför inte önskvärda.

Regularitetsidealet kan spåras tillbaka till renässansens stilideal, som vägledde myndigheternas ingripanden i stadsbyggandet sedan 1600-talet.⁵ Till en början tycks kravet på regelbundenhet ha stött på hårt motstånd från stadsbefolkningens sida; det pågick under 1600- och 1700-talen en ständig fejd mellan de centrala myndigheterna och städerna om byggnadsskicket. Men så småningom slog regularitetskravet igenom och i början av 1800-talet tycks det ha drivits av stadsborgarna själva i de lokala byggnadsordningar som städerna nu började införa. Visserligen tillkom byggnadsordningarna i allmänhet på initiativ av de statliga myndigheterna, som månade om brandsäkerheten, men den närmare utformningen av bestämmelserna överläts till städerna själva.

Ett tidigt exempel på hur regularitetskravet kunde inverka finner vi i Jönköping efter 1786 års brand. Tomtägarna uppmanades vid ett sammanträde med magistraten och landshövdingen att se till att byggnader åt gatan fick ett enhetligt utseende med avseende på stenfotens höjd, väggens höjd och takhöjden. Liknande krav infördes i många andra städer under 1800-talets början.⁶ Det mest långtgående exemplet i den vägen var återuppbyggnaden av Borås efter en brand 1827.⁷ Staden uppfördes efter branden som en enhetlig envåningsstad, med mycket detaljerade föreskrifter om fasadernas mått och utförande. Denna mycket stränga likformighet hade sin förebild i de finska trästäderna vid samma tid, som i stor utsträckning planerades med envånings trähus i ett regelbundet och rymligt tilltaget kvartersmönster.

1860-talets nyordning. 1860-talet bildar en tydlig vattendelare mellan den gamla statiska samhällsordningen och det moderna svenska industrisamhället. En rad stora administrativa reformer genomfördes i snabb takt: 1862 års kommunalreform, införandet av den fullständiga näringsfriheten 1864, avskaffandet av den gamla ståndsriksdagen samt tillkomsten av ordningshälsovårds- och byggnadsstadgor för rikets städer 1874, vilka skall kommenteras närmare i det följande.

⁵ I begreppet regularitet innefattade man symmetri, regelbundenhet, likformighet och rätvinklighet. Det innebar också ett krav på ett vårdat och bearbetat belhetsintryck. (Rentzhog 1967 s 257 ff).

⁶ Rentzhog 1967:257.

⁷ Om Borås återuppbyggnad se Rentzhog 1967 s 199 ff.

Bakgrunden till de administrativa reformerna under 1860-talet var naturligtvis de stora förändringar som skett i landets ekonomiska och sociala struktur till följd av järnvägsbyggena och den begynnande industrialiseringen under 1850 och 60-talen. År 1864 öppnades såväl de södra och västra stambanorna, som knöt samman huvudstaden med Göteborg och Malmö. Järnvägarna hjälpte till att koncentrera befolkningen till städerna. Det bör dock påpekas att upphovet till de nya ekonomiska förändringarna låg utanför städerna; städerna drogs in i dessa förändringar på ett sent stadium och i många fall med ett visst motstånd. De nya ekonomiska krafter som drev fram en omvandling av det svenska samhället började verka på landsbygden, som vid den här tiden fortfarande svarade för huvuddelen av befolkningen och den ekonomiska styrkan. Skiftesreformerna av år 1807 och 1827 skapade förutsättningar för en effektivisering av det svenska jordbruket och uppkomsten av ett ökat ekonomiskt överskott. Detta ekonomiska överskott kanaliserades senare till investeringar i stadsbyggande, järnvägs- och industribyggande. Men omvandlingen av jordbruket påverkade också urbaniseringen direkt genom befolkningsrörelserna. Genom effektiviseringen av jordbruket frigjordes ett överskott av arbetskraft som inte längre kunde få sin försörjning i jordbruksarbetet och som därför tvingades söka sig utkomst på annat håll. En strid befolkningsström vandrade ifrån jordbruksbygder emot skogslänen till nyodlingar och sågverk, och - i detta sammanhang viktigast - emot storstäderna.

Inflyttning och förtätning. Under nära två århundraden hade de svenska städerna fört en tynande tillvaro; stagnation och ibland tillbakagång hade varit det vanliga. Men från 1840- och 50-talet skedde en tillväxt av stadsbefolkningen, som förebådade ett nytt stadium i svenskt stadsbyggande. Tillväxten var till en början obetydlig, och det skulle dröja innan städernas styresmän började vidta åtgärder för att möta den nya situationen. Först efter påstötningar från statsmakterna skedde några större förändringar.

Till en början kunde städerna svälja inflyttningen genom en fortlöpande förtätning av bebyggelsen. Denna förtätning tog sig olika former i olika delar av städerna. Den minsta motståndskraften erbjöd hantverkarzonen. De nyinflyttade sökte sig bostäder och fann dem i första hand i hantverkargårdarna, vars skjul, redskapsbodas och stall undan för undan inreddes till bostäder. Hantverkarna iklädde sig rollen av hyresvärdar. Det skedde en oplanerad förtätning, vilken tog sig uttryck i att såväl befolkningstätheten som bebyggelsestätheten ökade.

I de burgnare handelsgårdarna skedde en liknande utveckling. När man avvecklade lanthushållningen under 1850-talet de stall och fähus som legat runt gårdsplanen. Nu kunde man i stället utnyttja tomten för tillbyggnader av

bostäder för uthyrning. Hyreshuset i sin moderna form utvecklades efter förebilder från Stockholm. Handelsgårdens förvandling till ett mer eller mindre renodlat hyreshus markerar en milstolpe i stadsbyggandets utveckling.

Man tillväxten tog sig inte endast uttryck i förtätning. I den mån trycket i den gamla staden blev för stort växte bebyggelsen ut över stadsgränserna i tämligen oreglerade och oregelbundna former. Tidigare hade stadskroppens gräns mot den omgivande landsbygden varit tydligt markerad genom befästningsringar eller de tullstaket som enligt en förordning från 1622 skulle omgärda de svenska städerna. Stadstillarna avskaffades genom en förordning 1810 och därmed skulle vägen egentligen ha legat öppen för en koncentrisk utbredning av städerna. Men i själva verket blev bebyggelseutbredningen inte koncentrisk, eftersom markägoförhållandena förhindrade detta. Städerna omgavs nämligen av gemensamt ägd s k odaljord som brukades av stadsborgarna gemensamt, eller i vissa fall av s k donationsjord, som inte heller fick upplåtas till enskild bebyggelse. Detta var skälet till att städerna inte omgavs av en koncentrisk zon med småfolk; dessa var hänvisade till att förvärva små privata jordlotter längs utfartsvägarna. Dessa småfolksstråk växte ytterligare då nyinflyttande arbetsfolk vid mitten av 1800-talet sökte sig hit. Det förekom också att de nyinflyttande förvärvade små jordlotter från privata egendomar långt utanför stadskroppen.

På gårderna omkring Örebro uppstod sådan utflyttad bebyggelse. Arbetare köpte tegar av bönderna och uppförde enkla trähus, som delades av två eller flera familjer.⁸ Detsamma skedde utanför många andra större städer. Utkantsområdena blev ett slags städernas backstuguområden, eller fattigkvarter. Trångboddheten kunde vara oerhörd.⁹ Under dessa årtionden lades grunden för en geografisk polarisering av städerna, som också symboliserade en social polarisering. I de fattiga ytterområdena grundades en bild av en klassskiktad stad med starka motsättningar mellan "oss här ute" och "dem därinne".¹⁰

Nya stadsbyggnadsidéer efter 1850. Det svenska stadsbyggandet mottog under 1850-talet starka impulser utifrån. Stor betydelse hade England både i fråga om lagstiftning och tekniska och ingenjörsmässiga nyheter. I England arbetade en stark reformrörelse för att råda bot på missförhållandena i den ohämmade urbaniseringens spår. Den första allmänna lagstiftningen på stadsbyggandets område, Public Health Act 1848, handlade om åtgärder för att förbättra hälsotillståndet i städerna. Lagen införde krav på renhållning,

⁸ Paulsson 1950:408.

⁹ 1866 innehöll ett kvarter vid Söder Värn i Hälsingborg med 11 små hus sammanlagt 74 hushåll med 197 personer. (Paulsson 1950:196).

¹⁰ Paulsson 1950:196.

bostadsinspektion, vattenledningar, avloppsledningar, krav på viss luftkub per person i bostäder. Kraven spreds snabbt via vetenskapliga artiklar snabbt till andra länder, bland andra Sverige.

En viktig roll som förmedlare av de nya idéerna spelade *Tidskrift för praktisk Byggnadskonst och Mekanik* som framträdde 1850 (*Tidskrift för Byggnadskonst och Ingeniörsvetenskap* efter 1859). Medarbetare i denna tidskrift var unga artilleri- och fortifikationsofficerare som var engagerade i projekteringen av de statliga stambanorna.¹¹ I artiklarna vimlar det av hänvisningar till engelska principer som "luftvexlingens" betydelse i stadsbyggandet, behovet av breda gator, parker och ett visst kubikinhåll luft per person. Alla dessa reformer förutsatte en ny lagstiftning på stadsbyggandets område, en utvidgad "byggnadslag". Detta krav var ett av de centrala i den svenska reformrörelsen.

Att de hygieniska principerna propagerades så starkt i Sverige kan tyckas egendomligt, eftersom vi dåförtiden helt saknade motsvarigheter till de stora snabbvuxna engelska industristäderna, med deras slumbebyggelse och misär. Den enda bebyggelse som kunde kallas slum var Gamla stan i Stockholm och denna utnyttjades om och om igen i artiklar för att sätta kraft bakom kravet på en ny lagstiftning.

Om det engelska inflytandet var stort inom kommunaltekniken och lagstiftningen, så var de finska trästäderna från förra hälften av 1800-talet viktigare som konkreta förebilder i stadsbyggandet, i synnerhet som de mycket väl kunde förenas med de engelska hygieniska principerna.

Edelsvärds idealplan 1859. Det stadsideal som närmast föresvävade skribenterna i byggnadstidskrifterna tycks ha varit de finska mönsterplanerna: regelbundna kvarter, rikliga planteringar, låg bebyggelse. Ett åskådnings-exempel erbjuder den mönsterplan som Edelsvärd framlade 1859. Edelsvärd var arkitekt för statens järnvägar och han ritade bl a ett stort antal stationsbyggander. I sin egenskap av järnvägsarkitekt fick han uppdrag att utarbeta en stadsplan för Falköping, som låg vid västra stambanan. Uppdraget ledde fram till en mönsterplan, som Edelsvärd lät publicera i *Tidskrift för Byggnadskonst och Ingeniörsvetenskap* under rubriken "Plan och byggnadssätt för Landsortsstäder och Förstäder".¹²

Mönsterplanen är knappast originell i sin huvuduppläggning. Den är av rutnätstyp, symmetriskt uppbyggd kring en mittaxel bestående av ett brett planterat bälte vilket ledde till järnvägsstationen. Uppläggningsen griper tillbaka på de finska trästäderna och på stadsplanen för Vänersborg, som också finns omnämnd i beskrivningen.

¹¹ Se Paulsson 1950:225 ff.

¹² Se Paulsson 1950:227 ff.

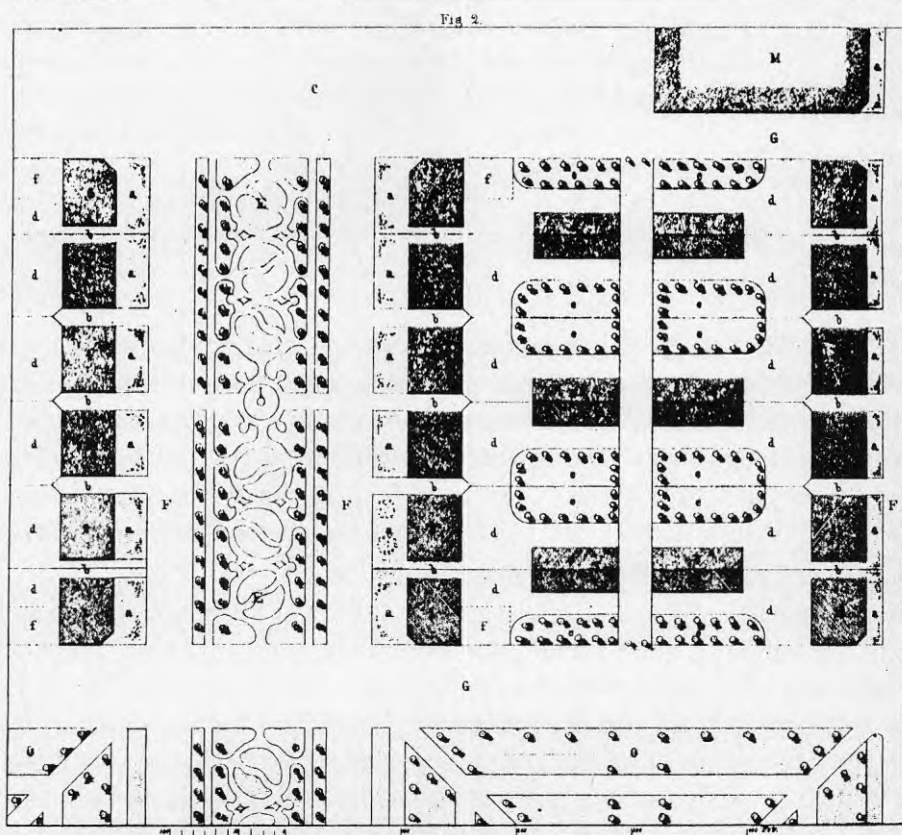
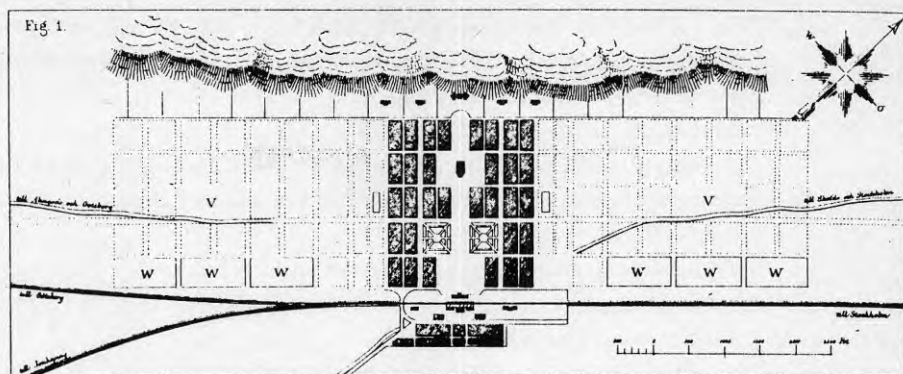

Fig 4.2. Edelsvärds idealplan för landsortsstäder och förstäder från 1859. Byggnadssättet är friliggande boningshus i två våningar. Exploateringsgraden är måttlig och kan beräknas till $e(\text{netto}) = 0,3$.

"1:o Tillräckligt med torg, öppna platser och planteringar anläggas, utgörande minst omkring 18% af stadens hela areal. Der vattendrag finnas inom stad, bör denna ökas med densamma jemte kajernas och lastplatsernas sammanlagda yta.

2:o. Staden delas i två hälfter genom två parallella hufvudgator, åtskilda genom en park med alléer; börande afståndet mellan husraderna vara minst 255 fot (såsom t ex i Wenersborg).

3:o. Välbelägna tomter för publika hus och anstalter af alla slag, äfven med afseende på lång framtid, böra reserveras för stadens egen räkning och utgöra minst 9 procent af stadens hela areal.

4:o. Hufvudgator minst 70 fot, mot dem vinkelräta bigator minst 40 fot, och med dem parallella ekonomigator minst 35 à 30 fot breda, böra anläggas, upptagande minst 15% af stadens hela areal. Alla hufvudgatorna förses med små trädgårdar eller lägre planteringar mellan husraderna.

5:o. Qvarteren, upptagande ungefär 430 fot i längd och 185 fot i bredd, böra delas i 6 byggnadstomter.

6:o. En byggnadstomt, innehållande 12 à 14.000 qvadratfot, bör bebyggas till endast 4.500 à 5.000 qvadratfot; resten bör utgöra gård och trädgård.

(...).¹³

Man kan lägga märke till de noggranna anvisningarna om hur stadens yta skulle fördelas på olika ändamål, differentieringen av gatorna, gatornas bredder, tomtens mått och anvisningarna om maximal byggnadsrätt. Tomten skall till två tredjedelar lämnas obebyggd för trädgård och nyttogård. Den bebyggelsestyp som Edelsvärd föreslog var friliggande tvåvåningshus längs gatan med kopplade uthus inne på gårdarna. Exploateringsgraden var måttlig och jämnt fördelad mellan de regelbundna tomterna.¹⁴

Exploateringsgraden i Edelsvärds idealplan var knappast lägre än vad som var vanligt i större svenska landsortsstäder vid samma tid, eftersom planschemat förutsatte tvåvånings friliggande boningshus medan den äldre stadsbebyggelsen till stor del fortfarande bestod av envåningshus. De friliggande tvåvåningshusen var i själva verket en ny byggnadstyp, som gjorde sitt inesteg i svenskt stadsbyggande vid denna tid - enkla trähus med sexdelad plan, rappade eller panelade. De inreddes till lägenheter för den växande klassen av lägre tjänstemän, affärsanställda och ibland småhantverkare och välsituerade arbetare. Vi finner t ex sådana friliggande tvåvåningshus på

¹³ Tidskrift för Byggnadskonst och Ingeniörsvetenskap 1859, s 67. Citerat efter Paulsson 1950:227-28.

¹⁴ Nettoexploateringen (inkl gata) för ett kvarter i Edelsvärds idealplan bebyggt med tvåvånings boningshus kan beräknas till $e=0,30-0,35$. Detta kan jämföras med den nettoexploatering som 1874 års byggnadsstadga senare skulle medge - $e=2,0-2,5$.

Söder i Örebro, där de uppfördes efter 1854 års brand. Dessa hus är placerade i en rad med långsidan längs gatan och med sammanbyggda uthus mot gården precis som i Edelsvärds plan.¹⁵

Kvarterssystemet med friliggande tvåvåningshus längs gatan förekom också i stadsplaneförslaget för Hälsingborg av 1859, men det stannade på papperet. I praktiken tillämpade man slutna bebyggelse med gårdshus sammanbyggda rygg i rygg, vilket gav en betydligt högre exploatering än de friliggande husen.¹⁶

Edelsvärd var medveten om att det föreslagna byggnadssättet och den måttliga exploateringsgraden inte skulle kunna förverkligas utan både en lämplig byggnadsordning och en målmedveten styrning av planens genomförande. Han föreslog därför ett program för samhällsbildningen som innebar att staden skulle upprätta stadsplan och byggnadsordning samt expropriera hela den terräng som erfordrades och sedan låta utarrendera denna till ett bolag, som skulle ombesörja stadens utbyggnad. Bolaget skulle sköta tomtförsäljning till av staten fastställt maximipris och vara ansvarigt för skötseln av allmänna områden och nyttigheter.¹⁷

Mot en allmän bygnadsstadga. Edelsvärds idealplan publicerades vid en tid då behovet av ny lagstiftning för stadsväsendet var under utredning. Edelsvärd väckte samtidigt med idealplanens publicering en motion i riksdagen som mynnade ut i ett krav på en ny allmän byggnadsstadga för hela riket. En kunglig kommitté, som tillsatts 1855 för att syssla med ordnings- och byggnadsstadgor, hade då redan i fyra år övervägt frågan. I sitt betänkande 1859 avvisade kommittén tanken på en för rikets städer gemensam byggnadsstadga.¹⁸ Man satte i stället upp en lista över allmänna punkter, som borde ingå i städernas byggnadsstadgor, bland annat vissa grundprinciper vid utarbetande av nya stadsplaner: tomternas rätvinklighet, gatornas bredd etc.¹⁹ En riksgiltig stadga ansåg kommittén däremot vara obehövlig; den skulle lägga orimliga bördor på småstädernas fattiga borgerskap.²⁰ Därmed sköts frågan om en allmän byggnadsstadga på framtiden. Det skulle dröja inte mindre än 25 år innan en sådan byggnadsstadga skulle utfärdas, och då i en anda som var en annan än 1850-60-talens. Under den mellanliggande perioden skedde nämligen en mycket snabb utveckling av spekulationsbyggda

¹⁵ Se Paulsson 1950:406-407.

¹⁶ Ibid:228-321, 406 samt bild s 232.

¹⁷ Ibid:232.

¹⁸ Paulsson 1950:236-237, Lindahl 1965:24, Hall 1984:119-120.

¹⁹ Ibid:237.

²⁰ Lindahl 1965:26

hyreshus i storstäderna, och denna utveckling kom att sätta sin prägel på bygnadsstadgans utformning.

Hyreshuset utvecklas. I det förindustriella skråsamhället beboddes stadsgårdarna av ägarens familj, husfolk och anställda. Inte sällan delades gårdarna av två familjer som kunde vara släkt med varandra. Hyresväsendet spelade under förra hälften av 1800-talet en växande roll även i de mindre städerna.²¹ Men det är inte förrän efter 1850-talet som hyreshuset utvecklas som typ, och man kan tala om ett mer utbrett hyreshusbyggande i de svenska städerna. Utvecklingen av hyreshuset som hustyp under 1850-talet följer till en början två linjer: dels de tidigare omnämnda tvåvånings friliggande trähusen, dels stenhus i två eller tre våningar med sidoflyglar, som gav en högre exploatering och som hade storstadsmässiga förebilder.²²

Utvecklingen av de storstadsmässiga hyreshusen kan studeras i ett tidigt stadium i återuppbyggnaden av Örebro efter branden 1854.²³ Här ersattes en del av de centralt belägna handelsgårdarna av hyreshus i tre våningar. Liksom sina föregångare handelsgårdarna grupperades huskropparna runt en gårdsplan, men de låga uthuslängorna ersattes med större och högre byggnader. Tidigare hade gårdens mått bestämts av verksamheternas utrymmeskrav: kommers, varuhantering, uppställning av häst och vagn. När användningen övergick till hyreshus förlorade gården sin tidigare funktion och det blev möjligt att drastiskt minska gårdens mått. Det var ekonomiskt gynnsamt att minska gårdsytan för att i stället bygga tjockare huskroppar.

Uppkomsten av det renodlade hyreshuset skapade en ny och stark drivkraft till förtätning. För ägaren till hyreshuset innebar ju varje utökning av den uthyrningsbara ytan en ny inkomstkälla. Att ökningen av tätheten samtidigt medförde en försämrad kvalitet i bostadsmiljön spelade mindre roll eftersom bostäderna skulle hyras ut. Förtätningen gick först ut över de obebyggda och planterade ytorna i det inre av kvarteren. Grönskan och trädgårdarna trängdes undan av gårdshus. De låga uthuslängorna ersattes av sidohus eller bakhus med enklare och mindre hyreslägenheter. Mot gatan byggdes mer anspråksfulla bostäder för uthyrning till mer välbärgade hushåll. Hyresformen som sådan var från början inte alls begränsad till arbetsfolk och småfolk; i Stockholm fanns redan under 1700-talet ett utvecklat hyresboende bland de burgna klasserna.²⁴

²¹ I Hudiksvall visar uppbördslängderna att hyresgästernas andel av befolkningen var 19% 1828 och 24% 1850. (Rentzhog 1967:50 samt not 83.)

²² Paulsson 1950:405-409.

²³ Ibid:423-428.

²⁴ Enligt Gejvall var det redan på 1600- och 1700-talet vanligt att borgare och adelsmän i Stockholm bodde i förhyrda våningar. (Gejvall 1954 s 46-47).

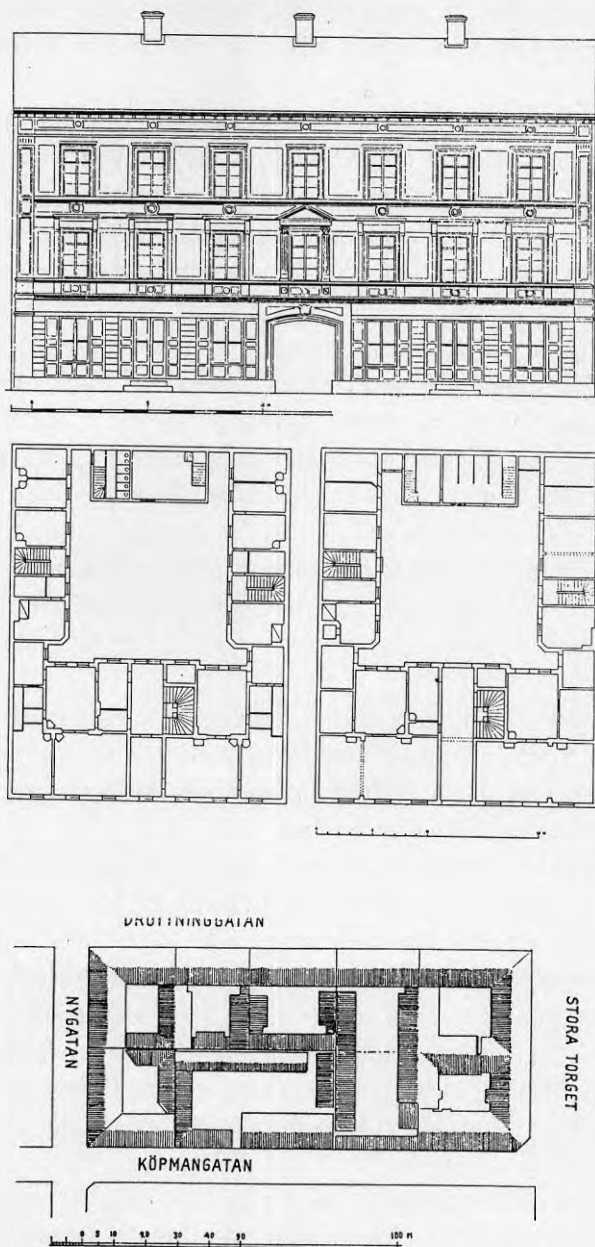

Fig 1.3. Utvecklingen av de tidiga hyreshusen i sten. Ett kvarter på Söder i Örebro utbyggt efter branden 1854 i tre våningar med sidoflyglar och gårdshus.

De nya hyreshusen växte också på höjden. Från och med mitten av 1800-talet börjar man bygga hyreshus i tre våningar de centrala delarna av städer som Örebro och Norrköping. Tidigare var det egentligen bara i Stockholm och Göteborg som trevåningshus förekom mera allmänt.

Hyreshusens intåg är nära förknippat med en annan vändpunkt i stadsbyggandet, nämligen uppkomsten av spekulationsbyggandet. I den förindustriella staden var gårdsägarna själva sina egna byggherrar. Nybyggande, till- eller ombyggnad företogs i den takt som de praktiska behoven påkallade och ekonomin tillät. Men situationen förändrades i och med skråväsendets avskaffande och den starka inflyttningen till städerna. Detta skapade en permanent efterfrågan på hyresbostäder för arbetare, butiksbiträden etc. Detta var grogrunden för spekulationsbyggandets uppkomst under 1860-talet, en verksamhet som engagerade två viktiga intressegrupper i stadsbyggandet: byggmästare och ägare av mark och hyresfastigheter.

För att spekulationsbyggandet skulle få sin fulla utbredning krävdes också andra förutsättningar, uppkomsten av en marknad för tomtmark och en kreditmarknad för byggande, något som inte uppstod i full skala förrän i storstäderna under 1870-talet, något som skall diskuteras i ett följande avsnitt.

Stockholm före 1850. Stockholm, landets huvudstad, var vid mitten av 1800-talet den enda stad, som med internationella mått kunde räknas som en storstad. Med sina drygt 90.000 invånare låg Stockholm dock långt efter städer som London, Paris eller Berlin.

I Stockholm fanns den största sammanhängande storstadsmässiga bebyggelsen, bestående av stenhus i 3-4 våningar. Den egentliga "stenstaden" omfattade emellertid endast stadens centrala delar, Gamla stan, nedre Norrmalm och norra Södermalm. De yttre delarna av malmarna var fortfarande mycket glest bebyggda med små enkla trähus. Man skulle kunna beskriva Stockholm som en kärna av tät stenstad omgiven av en vidsträckt trädgårdsstad. Mellan de båda stadstyperna, den täta och den glesa, fanns ingen skarp gräns. Stenhusen vandrade ut från den tätare kärnan längs utfartsvägarna ut över de lantligare malmarna.

Den stora omfattningen av lantlig gles bebyggelse inom stadens gräns var ett särdrag som skiljde Stockholm från flertalet kontinentala storstäder. Paris, Wien och även Köpenhamn hade - till skillnad från Stockholm - utvecklats innanför en ring av befästningar under större delen av 1800-talet.²⁵ För Stockholms vidkommande gällde också att staden haft en svag befolkningsutveckling under hela 1700-talet. De stadsplaner som uppgjordes för malmarna på 1600-talet räckte till för mer än 200 års tillväxt. Inte förrän i

²⁵ Wiens befästningsanläggningar avvecklades 1858, Köpenhamns 1872. (Ibid s 10).

slutet av 1800-talet hade Stockholm börjat växa ur den stora kostym, som stormaktstidens optimistiska stadsplanerare hade skurit till.

Invånarantalet började efter en lång tid av stagnation växa till under 1840-talet. Men nybyggandet var obetydligt. Det årliga tillskottet av nya bostadshus i staden var under förra hälften av 1800-talet i genomsnitt under 10, och de nybyggda husen var i allmänhet små.²⁶ Nya bostäder tillkom i stor utsträckning om- till eller påbyggnader.²⁷ Gamla stall och magasin byggdes om till bostäder. Tvättstugor, vedbodrar och avträden byggdes på men en ny våning.

Fram till 1830 var de nybyggda husen i Stockholm fortfarande som regel endast en eller två våningar, möjligen tre våningar.²⁸ Men under de följande årtiondena blev högre hus vanligare. Det blev också vanligare att man byggde på de lägre husen med ytterligare en våning. 1842 utfärdades en ny byggnadsordning för Stockholm, som innebar en lätt modernisering av Carlbergs byggnadsordning från 1763. De nya bestämmelserna begränsade husens höjd till fyra våningar vid trängre gator. Denna ganska svävande bestämmelse rönt hård kritik i TfpBoM²⁹. Tidskriften agiterade för en konsekvent genomförd lagstiftning till skydd för behovet av ljus och luft. År 1853 pekade redaktören för TfpBoM på det nya lagförslag som höll på att utarbetas för Köpenhamn, och där man bl a förordnade om:

"ett visst förhållande mellan husets höjd och gatans bredd, samt mellan husets storlek och gårdens rymlighet; ett minimum för rummets höjd från golf till tak; beskaftenheten af trappor, deras bredd och rymlighet; läge och beskaftenhet af kök, källare och avträden m m."³⁰

De efterlysta bestämmelserna skulle emellertid låta vänta på sig. Inte förrän 1870 fick Stockholm en ny byggnadsordning som införde den i Europa vanliga kopplingen mellan gatubredd och hushöjd, och som innehöll bestämmelser om minsta obebyggda gårdsyta.

De tidiga regleringsförslagen. I samma artikel i TfpBoM på nyåret 1853 framlades ett "förslag till ombyggnad av de inre och trångaste delarna av Stockholms stad".³¹

²⁶ Under hela 50-års perioden 1800-1850 tillkom endast 445 nya bostadshus inom staden. (Ibid, Tab 3 och Tab 7.)

²⁷ Ibid, Bihang till Tab 3.

²⁸ Gejvall 1954:52 samt Tab 6.

²⁹ Tidskrift för praktisk Byggnadskonst och Mekanik.

³⁰ TfpBM 1851, s 13. (Citerat efter Gejvall 1954:42).

³¹ Se Selling 1973 s 11-12.

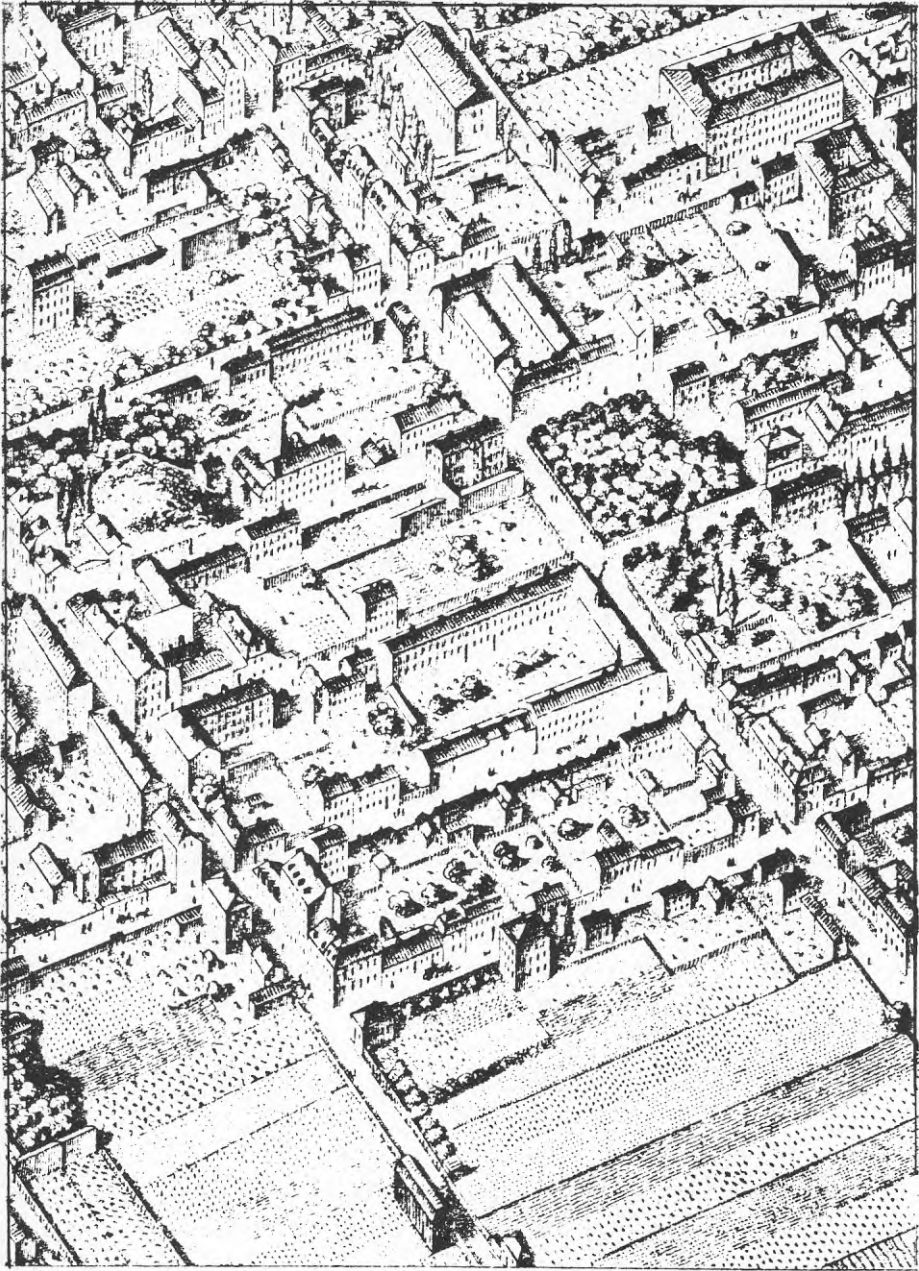

Fig 4.4. De yttre delarna av malmarna i Stockholm var fortfarande under 1870-80-talen lågbyggda med blandad bebyggelse i 1-3 våningar och med ett stort inslag av trädgårdar. Bilden visar ett utsnitt av Södermalm söder om nuvarande Medborgarplatsen, som det framställs i Neuhaus panorama över Stockholm på 1870-talet. .

Artikelförfattaren hävdade att det var omöjligt att åstadkomma en hälsosam luftväxling så länge luften var "förpestad av utdunstningar från de trånga gatorna." För att förbättra tillståndet måste man följa två vägar. I de trångast bebyggda delarna - Gamla stan - var gatubreddningar och omreglering av tomterna nödvändiga. I de övriga delarna av staden kunde man nöja sig med att införa en modern byggnadsordning, med regler för högsta hushöjd och minsta gårdsyta. Artikeln var ett slags programförklaring för de nya idéerna inom stadsplaneringen. Någon omedelbar praktisk betydelse fick den dock inte.

Först 1862, tio år senare, presenterades ett konkret förslag i den riktning som artikeln efterlyste. Det var den unge arkitekten och byggmästaren A E Rudberg, som hade utarbetat ett förslag till reglering av Gamla stan.³² Förslaget innebar att det gamla oregelbundna gatanätet helt skulle ersättas av ett nytt rätvinkligt gatanät. Förslaget, som innebar att den gamla bebyggelsen med undantag för slottet, kyrkorna och de främsta palatsen skulle rivas, har senare blivit en symbol för tidens okänslighet och bristande historiska känsla.

Av sin egen samtid mottogs emellertid Rudbergs förslag gynnsamt. Tidpunkten var mycket lägligt vald. Den nye överståthållaren, generalmajoren Gillis Bildt, visade ambitioner att vilja bli Stockholms nye Haussmann. Han krävde på nyåret 1863 i ett brev till stadsstyrelsen att staden ofördröjligen skulle sätta igång med att upprätta "en till framtida efterföljd fullständig plan" över Stockholm. Uppdraget gick till Rudberg tillsammans med stadsingenjören A W Wallström, och det resulterade 1863 i ett regleringsförslag, bestående av ett antal kartor och beskrivning.

Men Rudbergs och Wallströms förslag skulle aldrig bli antaget. Kommunalförvaltningen lät tillsätta en granskningskommitté, under ledning av den unge juristen Albert Lindhagen, som intog en mycket kritisk hållning till förslaget. Kommitténs arbete drog ut på tiden, och ledde så småningom fram till att man utarbetade ett helt nytt förslag, den så kallade Lindhagensplanen, som låg färdig 1866. Denna lades till grund för utarbetandet av de slutgiltiga regleringsplanerna, som efter mycket segslitet förhandlingsarbete kunde fastställas i slutet av 1870-talet.

En jämförelse mellan förslagen visar att Lindhagensplanen utan tvivel var den djärvare och konsekventare av de båda. Men samtidigt bör skillnaderna emellan planerna inte heller överdrivas. I många stycken - torg, parker och strandgator - stämde förslagen överens. Några av de mest iögonfallande nyheterna i Lindhagensplanen, t ex anläggandet av bred aveny från Gustaf Adolfs torg till Norrtull blev aldrig förverkligade.

³² Se Selling 1973 s 17-24.

Den gällande byggnadsordningen stadgade 50 fot (15 m) för större gator.³³ Rudbergs förslag till reglering av Gamla stan 1862 hade anslutit sig till denna ordning, när han lade ut ett nytt gatunät med bredden 52 fot (15,6 m), vilket innebar en bebyggelse med fyra våningshus. I de nya regleringsplanerna för malmarna föreslog såväl Rudberg & Wallström som Lindhagenskommittén att man skulle öka gatubredden till 60 fot (18 m) vilket således innebar en ökning med en hel våning, från fyra våningshus till fem våningshus. Ökningen från fyra våningshus till fem våningshus skulle ge ett större potentiellt hyresöverskott vilket skulle kunna förränta ett högre tomtpris. För totalekonomin i regleringsarbetena spelade denna ökning en avgörande roll eftersom staden skulle kunna ta ut ett högre tomtpris med den ökade exploateringsgraden.³⁴ Ett förhållande som förtjänar att lyftas fram var att Lindhagensplanen var generellt djärvare och konsekventare i att föreslå ökade gatubredder i de äldre kvarteren.

Gatubreddningar betraktades som ett slags universalmedel för stadsbyggandet vid denna tid. Å ena sidan bidrog de breddade gatorna till bättre utrymme och framkomlighet för trafiken, vidare till luftväxling och mer sol och ljus i bostäderna. Å andra sidan gav gatubreddningar upphov till ökade byggnadsrätter vilka medförde ökade tomtpriser och fastighetsvärden vid de gator som breddades. För ägare av fastigheter vid breddade gator kunde detta innebära en god affär. För staden var det viktigt regleringarna av äldre bebyggelse blev självbärande genom att staden genom försäljning av ny värdefull tomtmark kunde täcka utgifterna för inlösen och rivning av regleringsfastigheter och byggandet av gator. Gatubreddning och ökad exploatering låg således i både fastighetsägarnas och stadens intresse.

Hyreskasernernas intåg. Den oundvikliga konsekvensen av regleringsplanerna blev att systemet med höga hyreshus spreds över malmarna. Efter de nya planernas fastställelse i slutet av 1870-talet vidtog en bygg-boom utan tidigare motsvarighet. Under de tio åren 1876-1885 byggdes 1.871 bostadshus i Stockholm vilket var fler än under hela perioden 1800-1875.³⁵ På mycket kort tid omvandlades miljön på malmarna mer eller mindre fullständigt. Stora och tunga femvåningshus växte upp i den dittills låga

³³ Selling 1960 s 146, fotnot 1.

³⁴ När stadsingenjören 1874 lät upprätta ett nytt regeringsförslag för Gamla stan, anknöt han till Rudbergs förslag från 1862 men med skillnaden att huvudgatorna ökades till 18 m. Man räknade nu med femvåningshus, vilket visserligen gav högre kostnader för staden, men också ökade inkomster så att nettoavkastningen på det nedlagda kapitalet beräknades bli 6,56%. (Selling 1973 s 26-32).

³⁵ Under perioden 1800-1875 byggdes enligt osäker statistik 1557 nya bostadshus, vilka dessutom var mycket mindre till omfånget än de som byggdes efter 1875. (Gejvall 1954 Tabell 3).

trädgårdsstaden. I John Landqvists barndomsminnen "Livet i Katarina" beskrivs hur denna omvandling tedde sig för dem som levde i dessa områden.

"I åttio år har litteraturhistoriker citerat och berömt Strindbergs versrader om rivningen på Östermalm: 'Här rivs för att få luft och ljus, / är kanske inte det tillräckligt?' Ingen har tänkt på vad som verkligen skedde, vad som skedde var till största delen precis tvärtom: ljusets utestängande. I stadsdelens utkanter hade visserligen skapats Narvavägens och Karlavägens öppna breda 'esplanader'. Men på markytans större del jämnades med jorden en grönskande trädgårdsstad med låga hus och in tågade på platsen mörka stenjättar i täta kolonner. stadsdelen blev mörkare. Jag hade på Söder en livlig personlig erfarenhet av denna sida av stadens växande."³⁶

I Lindhagensplanens beskrivning diskuteras egentligen inte andra typer av bebyggelse än de höga hyreshusen av sten. För villakvarter reserverades bara några mindre områden, och mindre flerfamiljshus eller radhus av engelsk typ nämns överhuvud taget inte.³⁷ Förebilder för planen var alldeles uppenbart kontinentala storstäder, och man pekade uttryckligen på "Berlin, med hvilken stad Stockholm ej bör sakna all jämförelse ..."³⁸ Planförfattarna tänkte sig uppenbarligen en mycket snabb befolkningstillväxt, och planerade för att hela denna ökning skulle inrymmas inom stadens gränser.³⁹ Detta kunde endast uppnås genom en mycket koncentrerad bebyggelse, vars hygieniska nackdelar man ansåg skulle motverkas av Stockholms fria läge vid vattnet, liksom av att av parker skulle anordnas på de besvärligaste bergsknallarna i staden.

"Bliver huvudstadens berg anordnade till parker, behöver Stockholmare icke bekymra sig så mycket över dyrbara och tidsödande resor till landet; han stiger upp vilken stund på dagen det behagar honom, i närmaste park och har där tillfälle att njuta av en lantlig natur i fullaste mått."⁴⁰

Att Lindhagensplanen inte tog upp någon kritisk diskussion om lämpligheten av höga hyreshus, betyder inte att sådan kritik skulle ha saknats vid denna tid. I Tidskrift för Byggnadskonst och Ingenjörsvetenskap citeras 1862 en tysk artikel som riktar skarp kritik mot de stora palatsliknande hyreshusen där

³⁶ Landqvist 1965 s 20.

³⁷ Selling 1960 s 134.

³⁸ Gejvall 1954 s 76, not 6.

³⁹ Man räknade med att folkmängden, som 1865 hade stigit till 126.000 skulle fortsätta att stiga i samma takt, vilket skulle innebära 300.000 inv år 1915. I själva verket överträffades denna siffra. Stockholms folkmängd var år 1915 386.000 inv. (Selling 1960, s135-36)

⁴⁰ Citerat efter Paulsson 1950:236.

många olika familjer hopas.⁴¹ Författaren ville se 3-4 familjer under samma tak som normalt. Vi har i det föregående behandlat Edelsvärds idealstad, vilken förde fram de låga friliggande bostadshusen, låt vara att det där inte gällde storstadens bebyggelse utan landsortsstäder och förstäder.

Ett annat alternativ till de höga hyreshusen, som då och då framfördes i byggnadstidskrifterna, var radhus av engelsk typ i 2-3 våningar. Vid ett möte bland arkitekter i Stockholm 1882 uttalades en samfällid kritik emot "de kasernlika byggnadskomplexer" som uppfördes, vilka ansågs "ur många både sanitära och sociala synpunkter förkastliga".⁴² Det engelska radhussystemet ansågs ha stora fördelar, men ett införande av detta system förhindrades av den gällande bygnadsordningen, vilken krävde stora murdimensioner, stentrappor etc vilka skulle leda till stora och onödiga fördyringar av små enkla hus. Mötet resulterade i att man beslöt göra allvarliga framställningar om lindringar i byggnadsordningen så att lägre och billigare hus skulle kunna byggas. Några sådana lättnader infördes dock inte.

Här kan man påminna om en motsvarande lättnad i byggnadsordningen som endast ett par år tidigare hade medgivits i Göteborg, och som hade gett upphov till en säregen och mycket seglivad typ av bostadshus, nämligen landshövdingehuset. I ett mönsterprojekt för arbetare i stadsdelen Annedal hade man föreslagit uppförande av trevåningshus med bottenvåningen murad och de båda övre våningarna av trä.⁴³ Hustypen stred mot byggnadsordningen som förbjöd uppförandet av bostadshus i trä med fler än två våningar. Först efter övarklagande hos länsstyrelsen tilläts dessa hus. Hustypen kom att få stor betydelse för bostadsförsörjningen i Göteborg ända fram till andra världskriget. Men i Stockholm och Göteborg blev de höga hyreshusen av sten helt dominerande.

Den planerade förtätningen efter 1860. 1860-talet var det decennium då de höga hyreshusen på allvar bröt igenom som hustyp i Stockholm. Det var goda konjunkturer för byggandet, och nybyggandet överträffade de tidigare decenniernas med god marginal. Ändå skulle perioden 1875-1885 komma att slå alla rekord.

Växlingar i inflyttningstakten kan inte förklara nedgången i bostadsbyggandet under förra delen av 1870-talet eller den väldiga uppgången i början av 1880-talet. Förklaringen ligger i stället i de växlande ekonomiska konjunkturerna. Tillgången på kapital och lönsamheten i bostadsbyggandet i

⁴¹ Riehl: "Familjen och den borgerliga byggnadskonsten". TfBoI 1862 s 150. (Gejvall 1954:50)

⁴² Teknisk Tidskrift 1882 s 52-54.

⁴³ Det första kvarteret med landshövdingehus byggdes 1875-1881 i kv Ananasen. (Se Larsson & Lönnroth 1972).

jämförelse med andra sektorer var direkt avgörande för bostadsbyggandets omfattning. Bygg-boomen under 1860-talet och 80-talet hade i bostadsbristen sin grundförutsättning, men det avgörande var att räntorna var låga och vinstmöjligheterna i industriinvesteringarna inte lockade.⁴⁴ Att 1860-talets bygg-boom fick ett så hastigt slut kan förklaras av bristen på penningkapital och av höjd ränta. Tillgången på penningkapital var en viktig förutsättning, och här betydde grundandet av affärsbanker och hypoteksbanker under 1850- och 60-talen en stark stimulans. Kapitalet för byggande av stora bostadshus kunde nu lånas upp; man var inte längre hänvisad till att spara ihop pengarna. De nya möjligheterna utnyttjades alltmer under 1860-talet för spekulationsbyggande; köparna var ofta bostadsföreningar och små handelsbolag.⁴⁵ Fastigheten hade blivit en handelsvara.

Det enorma uppsvinget för spekulationsbyggandet hade ändå knappast varit möjligt utan de gynnsamma förutsättningar som gavs av de nya regeringsplanerna och byggnadsordningarna som följde i spåren av Lindhagensplanen.

Vi kan tydligt se hur de nybyggda bostadshusen ökar i storlek under dessa årtionden. Ännu i början av 1840-talet innehöll nybyggda bostadshus i Stockholm genomsnittligt endast 10 rumsenheter (inkl kök). Under 1850-70-talen ökade storleken till 20-30 rumsenheter. Under de två sista decennierna av 1800-talet innehöll de nya bostadshusen genomsnittligt 50 rumsenheter.⁴⁶ Således hade den genomsnittliga storleken av bostadshusen ökat ungefär fem gånger under dessa 50 år, en ökning som huvudsakligen kan hänföras till att ökad husbredd, ökat våningsantal och större bebyggd andel av tomten. Det är inte något orimligt antagande att tomtexploateringen ökade i ungefär samma takt, eftersom tomtstorlekarna endast ökade obetydligt under samma tid.⁴⁷ För att illustrera ökningen av exploateringsgrad kan vi relatera ett bostadshus från början av 1800-talet innehållande 10 rumsenheter à 30 kvm till en "normaltomt" à 600 kvm, vilket innebär en tomtexploatering på $e=0,5$. Ett bostadshus från 1890-talet innehållande 50 rumsenheter skulle på samma "normaltomt" innebära en tomtexploatering på $e=2,5$. Detta grova rärkneexempel kan illustrera vilken snabb ökning av exploateringsgrad som ägde rum under några få årtionden.

Det finns också ett direkt samband mellan ökningen i exploatering och ökningen i våningsantal som blev en följd av Lindhagensplanen och de nya byggnadsordningarna.

⁴⁴ Se Hammarström 1978.

⁴⁵ Gejvall 1954 s 38.

⁴⁶ Gejvall 1954 Tabell 7.

⁴⁷ Normala tomtstorlekar höll sig omkring 60 fot x 120 fot (18 m x 36 m) innebärande ca 600 kvm. (Gejvall 1954, s 76 och Tabell 5.)

Tab 4.1 Medelantal våningar i bostadshus enligt 1868 års bostadsräkning.

Nicolai	4,0	Johannes	2,0	Kungsholms	1,8
Klara	2,9	Maria	2,0	Ladugårdslands	2,1
Jakobs	3,0	Katarina	1,7	Adolf Fredriks	2,0

Källa: William-Olsson 1937 s 75.

Tab 4.2 Medelantal våningar i bostadshus enligt 1930 års bostadsräkning.

Storkyrkan	4,7	Matteus	5,2	Oscar	3,5
Klara	4,5	Jakob	4,7	Katarina	3,9
Kungsholms	4,5	Johannes	4,6	Sofia	3,4
Sankt Görän	3,9	Engelbrekt	3,8	Maria	3,7
Adolf Fredrik	4,6	Hedv Eleonora	4,6	Högalid	3,8
Gustav Vasa	4,8				
				Inre staden	4,2

Källa: William-Olsson 1937 s 76.

Som framgår av ovanstående tabeller skedde omvandlingen från en övervägande lågbyggd stad (med ett högre och tätare centralparti) till en helt och hållet högbyggd stad under perioden fram till 1930. Samma utveckling kan också följas i en serie kartor över befolkningstätheten relaterade till netto tomtmark i olika delar av staden under perioden 1850-1930. I stora drag skedde en förändring från (1850) en stad med stor boendetäthet i de centrala delarna med en mer välbärgad befolkning och låg boendetäthet i de perifera delarna med fattig befolkning, till (1930) en stad med hög boendetäthet och mindre välsituerad befolkning i de perifera delarna i norr, väster och söder, och en lägre boendetäthet i de centrala delarna, där bostäderna allmer undanträngts av handel och kontorsverksamhet.⁴⁸

En undersökning av boendetätheten per ha kvartersmark under perioden 1850-1930 visar samma utvecklingsmönster. Vid periodens början är boendetätheten måttlig (200-600 boende per ha tomtmark) i större delen av stadsområdet, utom i det inre av Gamla stan som har en betydligt högre täthet. År 1895 har mönstret förändrats: i den nyaste bebyggelsen ytterst på malmarna återfinns den högsta befolkningstätheten - (över 1000 inv/ha).

⁴⁸ William-Olsson, W 1937, s 78.

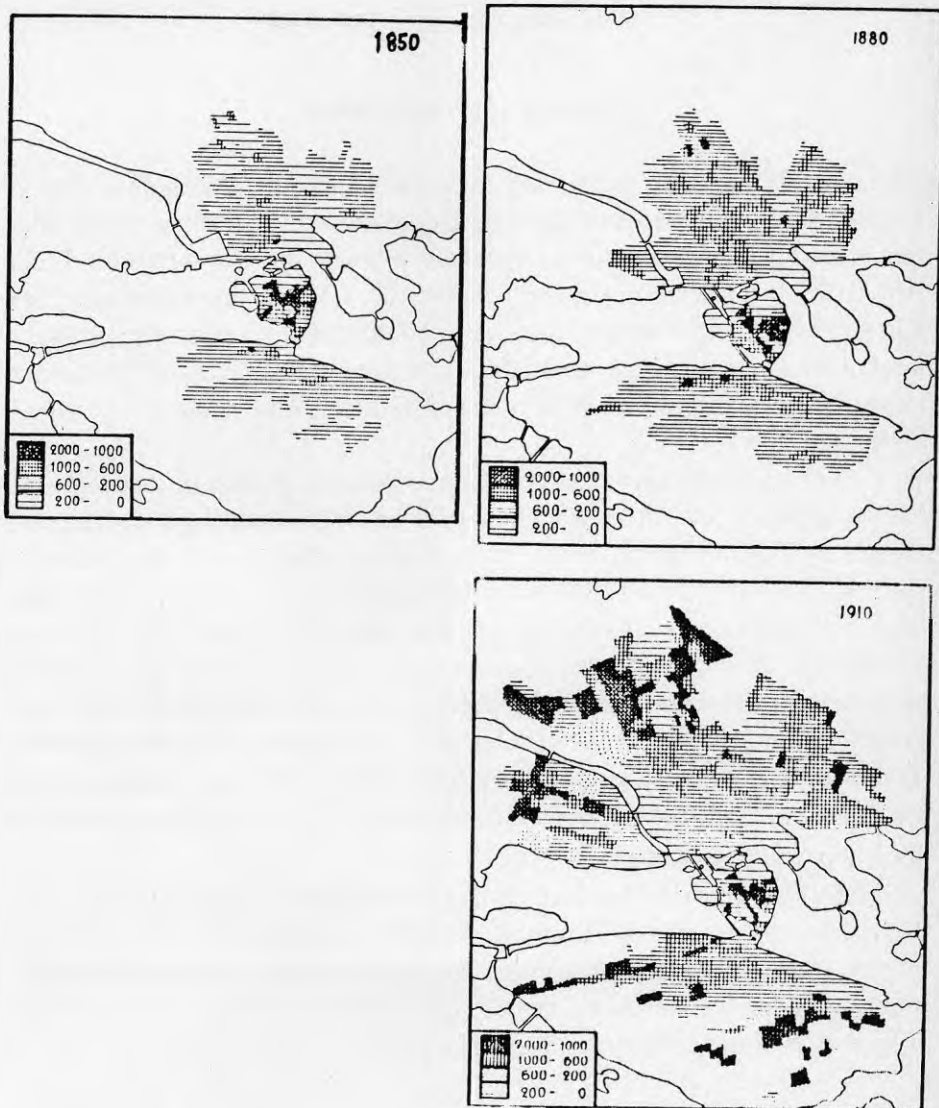

Fig .4.5. Befolkningstätheten (beräknad på kvartersmark) i Stockholms innerstad 1850, 1880 och 1910. (Källa W William-Olsson 1930, s 54 ff.)

År 1910 och 1930 har denna tendens förstärkts ytterligare, samtidigt som en viss utglesning av de centrala partierna pågår. Det skedde således under perioden 1850-1930 ett slags invertering av boendetätheten, som blev allt högre i den nybebyggda periferin, medan den sjönk i de centrala delarna.

1874 års byggnadsstadga.

Ingen enskild lag eller författning torde ha fått en så stor betydelse för det svenska stadsbyggandet som 1874 års byggnadsstadga för rikets städer. Med denna stadga introducerades en ny stadstyp med höga stenhus, 18 m breda gator och stora rätvinkliga kvarter i de svenska städerna. Omvandlingen från den gamla lågbyggda staden till den nya högbyggda blev dock varken snabb eller fullständig. I många medelstora och mindre städer fanns fortfarande stora delar av den låga bebyggelsen kvar i stadskärnan så sent som i början av 1950-talet.

1874 års byggnadsstadga var slutprodukten av en lång utveckling, som kan härledas tillbaka till de kampanjer för en ny byggnadslagstiftning, som fördes av TfpBoM förde redan på 1850-talet. Många av uttryckssätten i stadgan liksom ibland formuleringarna påminner direkt om 1850-talets artiklar. Behovet av luftväxling och fritt utrymme framhålles. Bland de allmänna principerna för stadsplanens uppgörande nämner man att "breda esplanader, anordnade med planteringar i mitten och gator på sidorna" skall dragas genom städerna på flera ställen och i flera riktningar. Andra allmänna planteringar skall "beredas så ymnigt som möjligt". Byggnadstomterna bör vara så stora "att de lämna tillräckligt utrymme ej blott för byggnader utan ock för fria och luftiga gårdsplaner."⁴⁹

Sentida bedömare har i allmänhet lovordat dessa allmänna principer, samtidigt som de pekat på en brist i stadgan, nämligen att den i praktiken släppte fram en tung och tät bebyggelse, som knappast var lämplig i flertalet svenska städer. Denna kluvna inställning till 1874 års BS gav Albert Lilienberg prov på i en värdering, som gjordes 1912.

"Sålunda tillkom 1874 års byggnadsstadga, den första ett helt land gällande så omfattande stadga, som någonsin utkommit. Först året efteråt utkom den preussiska 'Fluchtliniengesetz' egentligen en stadsplanelag, som torde kunna anses vara den svenska underlägsen såväl vad beträffar omfattning, som vidsynthet och klarhet.

(...) Hade denna stadga blivit lika bra tillämpad som den är vackert och klokt tänkt hade den säkert blivit våra städer till stor nytta. (...) En brist i byggnadsstadgan, som icke blivit avhjälpt förr än genom 1907 års stadsplanelag var att den inte påbjöd eller

⁴⁹ 1874 års BS, § 12. (Rubenson 1895 s 10.)

gav möjligheter till att effektivt reglera hushöjder eller tillåta byggnadsytor inom olika delar av städerna. Följden var att inom de större städerna snart nog börjades ett utnyttjande av tomterna intill byggnadsstadgans maximigränser för hushöjd och bebyggd tomtedel samt att jordspekulationen ganska allmänt drev upp tomtpriserna till prislägen som motsvarade det enligt byggnadsstadgan tillåtna maximiuutnyttjandet av tomten. Även i de medelstora och mindre städerna tog sig detta uttryck i hus av större höjd och mindre gårdsutrymmen än städernas ringa storlek krävde, till förfång för städernas naturliga utveckling, deras gammalsvenska karaktärs bibehållande och deras invånares trevnad.

De nämnda bristerna i byggnadslagstiftningen ha därför i hög grad bidragit till att påskynda byggnadsverksamhetens av andra orsaker påbörjade överflyttande från de bostadsbehövande själva till en ny yrkeskategori, de på spekulation byggande byggmästarna, och till att omdana de flesta städer från egnehemsstäder till hyreshusstäder. Denna omvälvning som i det stora hela fullbordats under den här ifrågavarande 50-årsperioden, kan vad gäller förändring av livsbetingelser sägas för stadsinvånare ha varit lika radikal som de genom skiften påbjudna utflyttningarna från byarna var för de på landet boende. Huru dessa förändringar inom de svenska hemmens värld påverkat folkkaraktären och bidragit till vantrevnad i landet, som bl a torde vara en av emigrationens orsaker, är här icke platsen att utreda.⁵⁰

Lilienberg menade således att stadgan var vackert och klokt tänkt men att tillämpningen i praktiken blev olycklig. Liknande bedömningar har gjorts av en senare tids historiker⁵¹ Men frågan är om 1874 års stadga verkligen hade några ambitioner i riktning emot lägre eller glesare bebyggelse än vad som blev fallet i storstäderna.

Vi skall se närmare hur stadgandena om maximalt bebyggande av tomtytan och om byggnaders höjd formulerades. Dessa återges nedan, något förkortade.

§ 23. 1. I ny stad eller stadsdel skall af byggnadstomt, därest den ej helt och hållet upptas av en enda byggnad och gårdsrum således inte kommer i fråga, till gårdsplan användas minst hälften så stor yta som den byggnaderna upptaga, dock att i fråga om hörmtomt, beläagen inom stadsdel som får bebyggas med endast stenhus, byggnadsnämnden må äga, där sådant för tomtens ändamålsenliga bebyggande finnes nödigt, medgiva att till gårdsplan användes endast tredjedelen så stor yta, som den byggnaderna upptaga. gårdsrummet må icke innehålla mindre yta än ett hundra åttio kvadratmeter. Hufvuddelen av gårdsrummet må ej hava mindre bredd än tolv meter och annan del därav

⁵⁰ Lilienberg 1912 s 62.

⁵¹ "Genom sina många inskränkande och relativa formuleringar - 'där så visar sig behov av', 'där så lämpligt finnes' - blev den allmänna byggnadsstadgan i många stycken ineffektiv." (Paulsson 1950:491). "I verkligheten skulle stadgan komma att möjliggöra en tyngre och mer kompakt bebyggelse än Lindhagen och hans samtid egentligen tänkt sig." (Lindahl 1965:34).

såsom smyg eller dylikt icke mindre bredd än fyra och en halv meter. (...)

§24. För äldre stadsdelar skola föreskrifter i byggnadsordningarna meddelas angående de i näst föregående § omförmälda ämnen, därvid enahanda bestämmelser, som gälla för ny stad eller stadsdel, böra införas så vidsträckt som omständigheterna medgifva; (...)

§28. 1. Boningshus må ej byggas med flera än fem våningar, bottenvåningen däruti inräknad. (...) 2. I ny stad eller stadsdel må byggnad ej uppföras till större höjd än bredden av den gata, vid vilken byggnaden lägges, ökad med en och en halv meter (...). 3. För äldre stadsdelar skola föreskrifter i byggnadsordningarna meddelas angående de i mom. 2 omförmälda ämnen, därvid föreskrifterna böra så långt omständigheterna medgiva ställas i enlighet med vad som är stadgat för ny stad eller stadsdel. (...)⁵²

Byggnadsstadgan angav att gator i ny stadsdel skulle läggas ut till en bredd av 18 m, endast för kortare gator kunde 12 m i undantagsfall godtas; denna generellt önskvärda gatubredd var avpassad för att medge femvåningars stenhus. Det framgick också klart att avsteg från de regler som gällde för nyare stadsdelar visserligen kunde medges för äldre stadsdel, men att förhållandena på sikt borde inrättas på samma sätt som i nyare stadsdel. Stadgan öppnade således dörren för höga hyreshus av sten i fem våningar, inte bara i huvudstaden utan generellt i städerna.

Stockholms nya stadsbyggnadssystem hade uppenbarligen stått som modell för den nya riksgiltiga stadgan. Kravet på 18 m breda gator i ny stadsdel och maximalt antal våningar fem, hade övertagits från 1870 års byggnadsordning för Stockholm.⁵³ I ett avseende hade 1874 års BS skurit ner på den i Stockholms byggnadsordning stadgade byggnadsrätten, nämligen vad gäller tomtytan, som i 1870 års BO fick bebyggas upp till 3/4 (vid hörmtomt upp till 4/5) något som i 1874 års BS hade skurits ner till 2/3 av tomtytan (vid hörmtomt 3/4).

Om de närmare övervägandena bakom stadgandena i 1874 års BS finns mycket litet bevarat. Några förarbeten finns inte bevarade i arkiven. Inte heller tycks någon remissbehandling ha skett innan stadgan utfärdades.⁵⁴ Författaren till stadgan var juristen Albert Lindhagen, densamme som varit den drivande bakom den nya regleringsplanen för Stockholm. Lindhagen hade en mycket central roll, eftersom han inte bara var ledamot av Stockholms stadsfullmäktige utan också var expeditionschef i civildepartementet som handhade utarbetandet av de nya stadsstadgorna. Det förefaller klart att han i utarbetandet av den riksgiltiga stadgan tillämpade samma målsättningar som i regleringsplanerna för Stockholm.

Man tycks allmänt ha räknat med att städerna skulle få ta emot en kraftig befolkningsökning, som måste mötas genom en omreglering av bebyggelsen

⁵² 1874 års BS (Rubenson 1895 s 16-21).

⁵³ Gejvall 1954, Tabell 2.

⁵⁴ Hall 1984:120.

bort från den låga och trånga till en glesare och högre. Chefen för civildepartementet Axel Bergström framställde byggnadsstadgan som ett medel att rycka upp "det onda med rötterna".

"Det för städernas invånare menliga förhållande, som blifver en naturlig följd deraf att befolkningen bor tätt sammanpackad, kan visserligen icke helt och hållet undvikas; men mycket kan utan tvifvel göras för att minska och i flera afseenden till och med undanröja olägenheterna. Det verksammaste medlet härutinnan måste naturligen vara att, så vidt med städernas hela anordning är förenligt, upprycka roten till det onda derigenom att städerna byggas mindre tätt och äfven i öfrigt med mera hänsyn till befolkningens välbefinnande än som hittills hos oss varit fallet."⁵⁵

Det nya stadsbyggnadssystemet med breda gator och höga hus syftade till att kompensera nackdelarna med den kraftiga koncentration av befolkningen som man väntade sig. Kraven på esplanader, parker och planteringar i de nya stadsplanerna bör betraktas mot denna bakgrund. De var en nödvändig följd av, eller om man så vill ett botemedel emot den höga och tunga bebyggelse som stadgan samtidigt öppnade dörren för. Här grundades en ny uppfattning om ansvarsfördelningen mellan de enskilda intressena och det allmänna. Att iakttä de hygieniska principerna om fritt utrymme, planteringar och parker vilade på det allmänna. De enskilda intressena lämnades spelrum att utnyttja byggnadsrätterna på tomtmarken inom de gränser som byggnadsstadga eller lokala byggnadsordningar angav.

Det nya stadsbyggnadssystemet med höga hyreshus av sten spreds således till landsortsstäderna inte *trots* den allmänna byggnadsstadgan utan snarare *till följd* av denna.

Följderna av 1874 års BS.

De nya stadsplanerna. Hur gick det då till när byggnadsstadgan skulle tillämpas i städerna? Ett hektiskt stadsplanearbete inleddes i de svenska städerna under 1870-talet. Under femårsperioden 1875-79 fastställdes 80 nya stadsplaner för svenska städer.⁵⁶ Det var en oerhörd skillnad i förhållande till de föregående årtiondena då endast något tiotal stadsplaner totalt blivit fastställda.

Den stora kvantiteten av stadsplaner motsvarades inte av någon hög kvalitet. I allmänhet bestod stadsplanen av ett schematiskt rutnät av nya breda gator, som lades ut över den befintliga staden utan någon större hänsyn till

⁵⁵ Civildep statsrådsprotokoll 8 maj 1874. (Citerat efter Sandahl 1983:23)

⁵⁶ Hall 1984:127. Diagram 1.

befintliga gator och hus. Man brydde sig oftast inte ens om att utnyttja möjligheten att spara den uppbyggda staden som "gammal stadsdel" och låta inta särskilda bestämmelser för denna i den lokala byggnadsordningen. I de byggnadsordningar som utarbetades till stadsplanerna följde man i allmänhet slaviskt normalbestämmelserna i den allmänna byggnadsstadgan. Endast några få städer, Kungälv, Vadstena och Torshälla, översände klokt nog planer för sina städer i det skick de befann sig och fick på begäran befrielse från reglering och utvidgning av sina planområden.⁵⁷

Dessa tidiga stadsplaner, överdimensionerade och schematiska, stannade som regel på papperet, till all lycka vill man tillägga. Men man kan därför inte dra slutsatsen att 1874 års byggnadsstadga blev ett slag i luften. Vi skall i det följande inrikta oss stadsbyggandets utveckling under 1800-talets slut i tre avseenden, som har ett nära samband med byggnadsstadgan - förstadsbebyggelsen, tätheten och arbetarbostadsfrågan.

Sundsvall efter branden 1888. Sundsvall låg mitt i det norrländska sågverksbältet och utvecklades till dess centralort. Tidigare en handelsstad med stor fiskarbefolkning kom staden efter 1860-talet att få en snabbt ökande befolkning av industriarbetare. Dessa integrerades emellertid inte i den egentliga staden utan hänvisades till ett särskilt område, Stenhammaren. Befolkningen ökade snabbt och 1888, året för den stora stadsbranden hade staden 11.000 invånare. Den gamla tvåvåningsstaden förstördes helt, och det beslöts att hela den centrala staden skulle återuppbyggas i sten med fyrvåningshus.

Återuppbyggnaden befäste stadens tudelning. Den ena delen bestående av den centrala högbyggda stenstaden och de gamla skepparkvarteren norr om ån betraktades av de styrande som den egentliga staden. Utanför denna breddes en omfattande bebyggelse för arbetare och hantverkare ut sig. Dit hörde Stenhammaren söder om staden och Mon öster om stenstaden där en vild bebyggelse uppfördes i mycket snabbt tempo efter branden. Gregor Paulsson skriver om denna utveckling:

"Inför ögonen på stadsfullmäktige växte upp en region med nära nog lika stor folkmängd som stenstaden. Orsakerna härtill hade redan år 1888 förutsetts av en medlem av stadsfullmäktige, vilken reserverade sig emot beslutet att bygga stenhus samt påpekade att endast det större kapitalet eller spekulatören skulle kunna omhändertaga den östra stadsdelen. De större kostnader som stenhus medföra skulle enligt reservanten förjaga en betydande del av stadens förra befolkning, och då just den mindre förmögna industriidkande och arbetande klassen, vilka skulle tvingas att slå sig ner söder om järnvägen, varest en ny stadsdel skulle uppstå med tvingande krav på anläggning av gator, dränering, vatten- och gasledning."⁵⁸

⁵⁷ Linden 1923, s 152 ff.

⁵⁸ Paulsson 1953:243.

Sundsvall efter branden är kanske den stad där polariseringen mellan den egentliga staden och den vilda förstadsbebyggelsen gick längst. Denna polarisering hade redan påbörjats när stadsbranden 1888 inträffade, men genom branden och återuppbyggnaden utlöstes på kort tid förändringar som kunde ta årtionden i andra städer.

Karlstad efter branden 1865. Samma polarisering mellan egentliga staden och förstäder utvecklades i flertalet större städer under 1800-talets sista årtionden. Ett tidigt exempel utgör Karlstad, före branden 1865 en tätt sammanträngd trästad med många små envånings timmerhus. Branden erbjöd tillfälle att förnya staden och dess styresmän beslöt efter en allmän stadsplanetävlan om en ny stadsplan med breddade gator och nya regelbundna tomter.⁵⁹ Den nya stadsplanen och den tillhörande byggnadsordningen hade tillkomit för att förhindra att en stad av samma typ som den gamla skulle uppstå igen. Envåningshus, små stugor och små tomter skulle bort och ersättas av tvåvåningshus efter ett enhetligt mönster på stora tomter. Mot gatan skulle nya byggnader inte få understiga 27 fot (8,1 m) vilket motsvarade tvåvåningshus.

Den nya stadsplanen medförde att många småhusägare inte längre hade möjlighet att komma tillbaka till ett eget hus efter branden. Tomterna blev större och färre och framför allt dyrare; till detta kom kravet på tvåvåningshus. Dessa husägare ställdes inför valet mellan att hyra in sig i smålägenheter i de nya hyreshus som uppfördes inne i staden eller att flytta ut och uppföra en ny stuga i utkantsområdena. Många valde det senare alternativet. Man flyttade ut till Viken eller Kvarnberget, där en helt ny stadsdel med ett femtiotal hus uppfördes på ett enda år 1865-66.⁶⁰ Kvarnberget saknade länge vatten- och avloppsledningar, gatubelysning, skolor - alla de stadslivets bekvämligheter som fanns inne i den egentliga staden.

De styrande i Karlstad såg den fattiga förstadsbebyggelsen som en skamfläck för staden, en samlingsplats för allehanda löst folk. I det längsta vägrade man att befatta sig med den. Eftersom den inte hörde till stadsområdet ansåg man sig inte behöva ta på sig några kostnader för att förbättra förhållandena. När stadens myndigheter så småningom lät utvidga det stadsplanelagda området, var det lika mycket för att förhindra att den oönskade kåkbebyggelsen skulle sprida sig till attraktiv mark för stadens framtida expansion.⁶¹

⁵⁹ Om den nya stadsplanen och återuppbyggnaden av Karlstad efter 1865 se Lindahl 1965.

⁶⁰ Améen 1964:169.

Den vilda arbetarbebyggelsen utanför stadsområdet var i och för sig ingen helt ny företeelse, den hade sina rötter i utkantsbebyggelsen och småfolksstråken som förekom redan i den förindustriella staden. Men det nya under 1870- och 80-talen var den väldiga omfattningen av denna bebyggelse. Exemplet Karlstad visar att omregleringen efter branden och den nya stadsplanen blev den direkt utlösande orsaken till en omfattande vild bebyggelse. Befolkningen hade tidigare bott i enkla små stugor i hantverkarkvarteren men tvingats att flytta ut. Ambitionen bakom den nya stadsplanen hade varit att skapa en mer enhetlig och representativ stad, och denna ambition uppfylldes också. Men i stället skapades ett nytt stort problem - den vilda förstadsbebyggelsen.

Norrköping och Linköping. Norrköpings förstäder. - Norra förstaden, Södra förstaden, Borgs villastad, Marielund och Fredriksdal - växte fram med början på 1860-talet helt i strid med den officiella målsättningen. Stadens styresmän menade att förstäders bildande med alla medel skulle undvikas och bekämpas. Ett botemedel var att köpa in omgivande mark för att sätta stopp för bebyggelse, något som staden försökte sig på under 1890-talet. Men utan större framgång. Förstädemna fortsatte att växa.⁶²

Linköpings förstäder utvecklades under 1870-talet. Arbetarförstaden Gottfridsberg uppstod på långt avstånd från stadskroppen då några privatpersoner inköpte ett område i S:t Lars socken och började sälja tomter för bebyggelse. Vid ungefär samma tid framträdde också arbetarförstädemna Timmerbäcken, Sandbäcken och Stolplyckan. Befolkningsutvecklingen i förstädemna var mycket snabb och enligt en beräkning var till och med invånarantalet i arbetarförstädemna större än i den egentliga staden. vid 1910.⁶³

Uppsala. Uppsala bestod vid mitten av 1800-talet av två distinkt skilda delar, universitetsstaden väster om ån och öster om denna på slätten en traditionell köpstad med låga trähus. Efter stadsbränder 1859 och 1860 började man i liten skala att uppföra hyreshus av sten i 3-4 våningars höjd. Samtidigt vidtog en oreglerad bebyggelse med friliggande trähus i två våningar för arbetare och småfolk utanför stadsplanegränsen i Luthagen och Svartbäcken.⁶⁴

I anslutning till utfärdandet av den allmänna byggnadsstadgan 1874 började man utarbeta en ny utvidgad stadsplan för Uppsala, inom vars ram all bebyggelse som tillkommit efter 1850 skulle inordnas. Det nya utvidgade

⁶¹ Améen 1964:169

⁶² Gejvall-Seger 1976, s 83.

⁶³ Améen 1964, s 68.

⁶⁴ Se Bergold 1984 s 41 ff.

stadsområdet gjordes fyra gånger som stort som det gamla. Fullt utbyggt skulle stadsområdet kunnat inrymma 100.000-150.000 invånare - alltså en tio gånger större befolkning. Stadens styresmän ansåg sig därmed ha skapat ramar för stadens utbyggnad under överskådlig framtid. Men resultatet blev att arbetarförstäderna bara flyttade ännu längre ut. Utbyggnaden med stenhus inom den reguljära stadsplanen gick långsamt och oregelbundet. Desto livligare var tillväxten utanför den nya stadsplanegränsen. Strax efter sekelskiftet beräknades det ursprungliga stadsplaneområdet innehålla 15.000 invånare, i förstäder som indragits i 1880 års utvidgning 10.000 invånare och utanför detta ytterligare 5.000 invånare.⁶⁵

Byggnadsstadgan och förstäderna. Exempelen kan mångfaldigas. Vi har inga exakta beräkningar av hur stor del av stadsbefolkningen som vid sekelskiftet bodde i förstäder. Vissa beräkningar tyder på att förstadsbefolkningen kunde uppgå till mellan en fjärdedel och hälften av hela invånarantalet i några större städer. Det var i alla händelser ett mycket allvarligt problem i stadsbyggandet, ännu större än vad som framgår av dessa siffror. I Uppsala var befolkningstillväxten vid sekelskiftet snabbast i de oreglerade förstäderna, vilket visar att situationen höll på att gå stadsmyndigheterna ur händerna. Något måste göras.

Att 1874 års byggnadsstadga inte kunde sätta stopp för den vilda förstadsbebyggelsen var ett allmänt erkänt faktum vid sekelskiftet, och det framgår också av de här relaterade exemplen. Man skulle kunna gå ett steg längre genom att hävda att den nya allmänna byggnadsstadgan tvärtom förvärrade problemet genom att tvinga fram en ännu mer omfattande utflyttning. Den stora massan av förstadsinnevärnarna var arbetarfamiljer och småhantverkare. Många var nyss inflyttade från landsbygden, och för dessa var antagligen den påtvingna förvisningen från staden mera uthärdlig. Man stod i förstäderna närmare de lantliga bostadsvanor, som de flesta fortfarande hade i färskt minne. Även om förstadslivet präglades av svår trångboddhet, brist på alla slag av bekvämligheter, lång väg till arbetsplatser och skolor inne i staden, så fanns det också fördelar som inte fanns inne i staden. Trähusen i förstäderna låg fritt med trädgård, som kunde odlas till husbehov och hyrorna var låga. Hyreslägenheterna inne i staden var dyra, de var ofta mörka och trånga och låg emot mörka bakgårdar. Att bo i kåkstäderna tedde sig för många som en bättre tillvaro. I detta enkla men ofta förbisedda förhållande låg det största misslyckandet i 1874 års byggnadsstadga.

Först ett stycke in på 1900-talet tycks man på ansvarigt håll ha fått upp ögonen för denna förklaring till uppkomsten av den vilda arbetarbebyggelsen utanför städerna. Axel Dahlberg, sedermera fastighetsdirektör i Stockholm

⁶⁵ Bergold 1984 s 48.

beskrev 1913 drivkrafterna bakom utflyttningen till egnahemssamhällena på följande sätt:

"Långt innan någon kommun vidtagit några åtgärder i direkt syfte att angripa bostadsfrågans problem i sin helhet, hade de enskilda individerna, de som fått pröva på bostadsnöden, angivit vägen ut ur svårigheterna. Samtidigt som landsbygdsbefolkningen strömmade in i städerna, började en stadig om än obetydlig ström av människor att åter söka sig ut på landet, men icke för att där ånyo tjäna sitt uppehälle, utan blott för att i närheten av staden, där deras verksamhet alltjämt var förlagd anskaffa åt sig en bostad, som icke krävde så stor del av deras för livsuppehållet nödvändiga medel. Husen som sålunda uppfördes utanför stadsgränsen blevo visserligen små, ofta ganska primitiva, men sol och luft kunde här få utöva sitt hälsobringande inflytande, vilket i staden icke kunde ske, hänvisade som de små och billiga lägenheterna oftast äro till hyreskasernernas bakgårdar."⁶⁶

Dahlbergs perspektiv var det omvända emot vad som tidigare hade varit vanligt. Förstäder ansågs ju annars som oönskade företeelser; ett problem som bara kunde lösas genom deras avskaffande. Dahlberg betraktade utflyttningen till förstäder som en individuell lösning på bostadsproblemet. I förlängningen av den ståndpunkten låg en helt annan stadsbyggnadsidéologi, - *trädgårdsstaden* - som såg förstadsbyggandet som den centrala stadsbyggnadsuppgiften. Med detta synsätt var inte längre förstäder det stora problemet. Problemet låg i stället i den täta och kompakta hyreshusbebyggelsen, och i den allmänna byggnadsstadgan, som förhindrade den låga och glesa bebyggelsen inom stadsplaneområdet.

Bebyggelsetätheten i städerna 1912-14.

Hur tätt bebyggda var då städerna i början av 1900-talet? För att få svar på frågan är vi hänvisade till den första allmänna bostadsräkningen i landet - 1912-1914 års bostadsräkning, vilken omfattade ungefär hälften av Sveriges stadslignanden samhällen.⁶⁷

I 16 särskilda bilagor till huvudrapporten redovisade man förhållandena i några utvalda städer och stadslignande samhällen. Vi skall i det följande återge vissa uppgifter i dessa stadsmonografier, som berör genomsnittliga husstorlekar, hushöjder och exploateringsgrader i fyra av dessa städer: Norrköping, Karlstad, Sundsvall och Vänersborg. Ett skäl att välja dessa är

⁶⁶ Dahlberg 1913:116.

⁶⁷ Vid årsskiftet 1913-14 fanns i Sverige 100 städer, 33 köpingar och 164 municipal-samhällen. (1912-1914 års allmänna bostadsräkningar. s 67*)

att vi i det föregående haft anledning att syssla med dem i samband med förstadsbebyggelsen.

Tab 4.3 Genomsnittlig täthet i några städer 1912.

	Inv antal	Hus/ha (a)	re/hus (b)	e (tomt) (c)	Tomtpris (kr/kvm)
Norrköping	46.674	23	16	0,9	15:-
Karlstad	17.903	14	11	0,4	6:-
Sundsvall	16.930	11	9	0,2	2:50
Vänersborg	7.482	17	9	0,4	3:-

Källa: 1912-1914 års allmänna bostadsräkningar. Anm: Angiven tomtareal (i hektar) gäller bebyggda tomter inom stadsplan. (a) Hus/ha gäller boningshus/bebyggd tomtareal (s 86*). (c) Exploateringsstal för tomt är framräknat ur genomsnittsvärden för re/ha och hus/ha.(a)x(b). En rumsenhet antas motsvara 25 kvm vy. Genomsnittligt tomtpris/kvm är kalkylerat ur totalt taxeringsvärde av byggnadsmark.

De exploateringsstal (för tomtmark exkl gata) som kan beräknas ur 1912-1914 års bostadsräkning är relativt måttliga. Endast Norrköping har ett betydligt högre medelvärde.

Det bör understrykas att exploateringsstalen i tabellen är genomsnittliga tal, som döljer de stora skillnader som rådde mellan olika stadsdelar och kvarter. I Norrköpings centrum dominerade en storstadsmässig bebyggelse med 3-4 våningshus med hårt utnyttjad tomtmark (genomsnittligt var tomtarna i det centrala området bebyggda till 70%). I dessa delar bör tomtexploateringsstal på ca 2,0 ha varit normalt. I övriga stadsdelar i Norrköping var husen betydligt lägre och tomtmarken inte heller lika starkt utnyttjad.

I de tre övriga städerna - Karlstad, Sundsvall och Vänersborg - var de genomsnittliga tomtexploateringsstalen endast 0,2-0,4, vilket måste betraktas som låga värden - med tanke på att förstadsbebyggelsen inte är inräknad.⁶⁸ Men liksom i Norrköping döljer genomsnittsvärdena att det såväl i Karlstad som Sundsvall fanns tätt bebyggda centrala kvarter. Det är viktigt att hålla i minnet att förstäder ej är medräknade. För Norrköping, Karlstad och Sundsvall, som hade betydande förstäder, är det rimligt att anta att tabellvärdena för exploateringsgrad skulle ha blivit lägre om förstadsbebyggelsen räknats in.

För att få ett begrepp om omfattningen av den storstadsmässiga bebyggelsen i de olika städerna kan vi studera bebyggelsens fördelning efter hushöjd.

⁶⁸ Den genomsnittliga exploateringen var alltså ungefär densamma som i Edelsvärds idealplan [$e=0,30-0,35$], beskriven i det föregående.

Tab 4.4 Bostadshusens våningsantal i några städer 1912.

(% av bostadshus)	1 vån	2 vån	3 vån	4 vån +	Totalt
Norrköping	5	31	43	21	100
Karlstad	17	55	21	6	100
Sundsvall	25	48	19	8	100
Vänersborg	26	56	16	2	100

Källa: 1912-1914 års allmänna bostadsräkningar.

Tabellen visar att de svenska städerna trots 1874 års byggnadsstadga fortfarande till övervägande del var tvåvåningsstäder 1912-14. I Karlstad, Sundsvall och Vänersborg var endast ett fåtal av bostadshusen tre våningar eller däröver. En- och tvåvåningshusen svarade för 70-80% av samtliga bostadshus. Norrköping avviker kraftigt från detta mönster. Det fanns ett stort inslag av hög, storstadsmässig bebyggelse i Norrköping. Två tredjedelar av bostadshusen var trevåningshus eller högre. Räknat i andel av lägenheterna var 3-4-våningshusens dominans i Norrköping ännu större; ca 80-90%.⁶⁹

Men inte ens Norrköping bestod bebyggelsen helt och hållet av storstadsmässiga höga hus. I stadscentrum återfinns vi den allra tätaste bebyggelsen. Bebyggelsen är dock inte homogen, vilket visas av samtida fotografier. Sida vid sida med nyare högre hus ligger äldre lägre hus. Det fanns också en rätt stor andel obebyggda tomter (ca 10%) inom det stadsplanlagda området. Samtidigt som det fanns outnyttjad tomtmark inom det stadsplanlagda området, breddade förstads- och randbebyggelse ut sig utanför.

Arbetsbostadsfrågan.

Införandet av 1874 års byggnadsstadga hade en dubbel inverkan på den allmänna bostadsstandarden. Å ena sidan sattes en gräns för exploateringsgraden i de mest tätbyggda delarna av staden, där gatorna var trånga. Det infördes hygieniska krav på bostäderna, t ex förbjöds källarbostäder, vilket allt bör ha bidragit till en generell förbättring av standarden, även om vi tar hänsyn till att övervakningen av de nya reglerna ofta var bristfällig.

Ändå är det inte otvetydigt att bostadsförhållandena blev bättre under perioden 1880-1900. Mycket av den låga bebyggelsen på malmarna sopades

⁶⁹ Man kan med grov approximation beräkna att andelen av lägenheter i hus med 3 vån eller högre var ca 85% i Norrköping, 40-50% i Karlstad och Sundsvall och 30% i Vänersborg.

bort av nya höga stenhus. Ur en synvinkel var detta en standardhöjning, eftersom trähusen var fuktiga, dragiga och svåra att värma upp. Men de höga stenhusen var å andra sidan inte heller några idealbostäder, i synnerhet inte för de minsta lägenheterna som bygdes för arbetare. Dessa hamnade oftast mot gården, där de saknade både sol dagsljus och grönska.

Den samlade bedömningen om detta byte av bostadsform innebar en förbättring eller en försämring innehåller många olika faktorer, något entydigt svar på frågan kan därför knappast ges. Det måste bli fråga om en bedömning, grundad på vissa grova indikatorer.⁷⁰ En sådan indikator som brukar användas är den genomsnittliga boendetätheten.⁷¹

Tab 4.5 Boende per 100 eldstäder i Stockholm 1868-1905.

1868	131	1900	140
1880	142	1905	132
1894	138		

Källa: Bostadsräkningarna i Stockholm, gäller inre staden. (Efter William-Olsson 1937:53 och Katalogen till ISBU 1923:225).

Som tabellen visar minskade inte boendetätheten under perioden 1868-1905. Den tycks ha varit lägre under 1860-talet, ökade sedan för att ligga stilla på ett högt värde fram till 1900. Först efter 1900 sjönk boendetätheten något så att läget i fråga om utrymme var ungefär detsamma 1905 som vid periodens början.

Tabellvärdena är medelvärden för hela bostadsbeståndet och ger därför inte någon bra bild av utvecklingen. Vi vet att boendetätheten var 2-3 gånger högre i smålägenheterna än de stora. För att bedöma utvecklingen borde man egentligen jämföra utvecklinegn inom de små lägenheterna för sig.

Vi måste också ha i minnet att befolkningen i Stockholm under perioden 1868-1905 ökade mycket kraftigt, från ca 100.000 till 300.000 invånare, och att bostadsfrågan fått en helt ny och större omfattning. Trångboddheten gällde

⁷⁰ Hyldtoft (1983) diskuterar svårigheterna att jämföra arbetarklassens bostadsstandard åren 1800 och 1880 i Köpenhamn. Ett mått som våningsyta/inv tar inte hänsyn till de stora förändringarna i bostadsform och livsform överhuvudtaget. Hyldtoft drar slutsatsen ett bostadsproblemets samlade omfattning torde ha varit större i industristaden vid 1800-talets slut. (Hyldtoft 1983:99).

⁷¹ I allmänhet har man utgått från våningsyta/inv eller rumsenhet/inv som mått på boendestandard. En svårighet med dessa genomsnittsvärden ligger i att boendetätheten var så mycket högre i smålägenheterna än i de stora lägenheterna; vi vet således inte till vilken del av bostadsbeståndet en ev förbättring kan hänföras.

många fler 1905. Vidare skedde en ökning av den allmänna befolkningstätheten i staden genom att den täta bebyggelsen spreds över allt större areal.

Tab 4.6 Befolkningstäthet i Stockholms stenstad 1850-1910.

	Folkmängd	Landyta (ha)	Inv/ha
1850	73.740	340	217
1865	105.000	423	248
1880	133.940	500	268
1895	235.800	732	322
1910	305.490	874	350

Källa: William-Olsson 1937:53.

Den totala bostadsmiljön i Stockholm hade under perioden 1865-1905 genomgått en verklig omvälvning. För den med 200.000 invånare ökade befolkningen i Stockholm stod 1905 så gott som enbart en bostadsform till buds - de stora höga hyreskasernerna. Den tekniska standarden i bostäderna var naturligtvis högre genom införande av vatten och avlopp, bättre byggmaterial etc. Men samtidigt hade sol och grönska, trädgårdar försvunnit genom den ökade tomtexploateringen.

Den stora överdödligheten i storstäderna antogs ha ett samband med trångboddheten och bebyggelseformen, även om det var oklart hur detta samband såg ut.⁷² Många dåtida undersökningar pekade på ett direkt samband mellan hög befolkningstäthet och hög frekvens av sjukdomar och överdödlighet. Allvarligast var kanske hotet från den nya folksjukdomen TBC, som kunde visas ha ett direkt samband med bristen på sol i bostadsrum. Här hade 1874 års byggnadsstadga, som tillät höga bakhus vid trånga bakgårdar, ett tungt ansvar att bära.

Även om man inte direkt kunde härleda sjukdomar och överdödlighet till bebyggelseformen som sådan, var det vid sekelskiftet 1900 en allmänt omfattad åsikt att de höga hyreshusen var olämpliga som arbetarbostäder, i synnerhet för familjer med barn.

Stadsbyggnadskrisen 1900. Vid sekelskiftet befann sig det svenska stadsbyggandet i en djup kris, som åtminstone delvis kan härledas till 1874 års BS. För det första hade under årtiondena omkring 1900 arbetarklassens bostadsfråga i de större städerna vuxit till ett samhällsont av första ordningen. För det andra hotade i de större städerna den oreglerade förstadsbildningen att

⁷² Dödligheten för män i åldern 20-55 år var under åren 1881-90 i industristäderna 22 promille och på landsbygden endast 10 promille. (Meurling 1912:84).

gå de styrande ur händerna, så som tidigare beskrivits. Vad beträffar bostadsfrågan började denna uppmärksammas av de styrande i Stockholm och Göteborg under 1890-talet, vilket ledde till att grundliga undersökningar av bostadsförhållandena företogs. Men liknande undersökningar företogs också i andra större städer. Som ett exempel kan nämnas Uppsala, där en särskild kommitté tillsattes 1903 med uppdrag att komma med förslag för att lösa arbetarbostadsfrågan.⁷³

Kommitténs arbete begränsade sig inte till bostadsfrågan i snäv mening. I sitt betänkande som presenterades 1905 kopplade man samman bostadsfrågan med den vilda förstadsbebyggelsen. Man frågade sig "Varför avsäger sig människor frivilligt de förmåner som följer med en bostadsbebyggelse som uppförts på stadsplanlagt område?" Det fanns, konstaterade kommittén ingen brist på byggnadsmark inom stadsplanen. Ändå pågick en livlig byggnadsverksamhet för smålägenheter i områden utanför stadsplanen.

Svaret på frågan formade sig till en skarp vidräkning med 1874 års BS och dess följder. Skälet till utflyttningen, sade man sig, var att stadsplanen, byggnadsstadgan och den lokala byggnadsordningens bestämmelser förhindrade ett enkelt och billigt byggnads sätt som lämpade sig för arbetarhushållens låga inkomster. Kommittén pekade på det olämpliga i att som nu låta *byggnadshöjden bestämmas av gatubredd*. Inom alla nyare stadsdelar utanför stadskärnan hade gator - i enlighet med vad byggnadsstadgan fordrade - lagts ut till en bredd av 18 m, och därmed medgavs också byggandet av femvåningshus upp till en höjd av 19,5 m. Detta hade medfört en generell *höjning av tomtvärderna* även i de mer perifera områdena. Inom områden med tidigare låga hus började höga hyreshus byggas (t ex på Luthagen). Inom ytterområdena, där man ville se en lägre och glesare bebyggelse, borde därför gatubredderna minskas. Vidare pekade man på de alldeles *för stora tomterna* inom det stadsplanlagda området. En rad andra lättnader i byggnadsordningen diskuterades vidare. Särskilt olämplig var, menade kommittén, bestämmelsen om att helt *förbjuda bostadshus av trä* inom stadsplaneområdet.

Alla de här uppräknade bestämmelserna tillsammans hade verkat för att hindra lägre och billigare bebyggelse och i stället främjat uppförandet av stora och höga hyreshus av sten. Detta var roten till det onda konstaterade kommittén. Det var endast genom mindre hus och egnahemsbebyggelse

"som städernas bostadsfråga måste lösas, om man på ett välbetänkt sätt vill sörja för det nutida och framtida slägters sunda utveckling, och det är derföre säkerligen icke kasernbyggnaderna med deras sammangyttring af hushållen och i arbetarqvarteren ogynnsamma förhållanden i sanitärt och sedligt afseende som bör gynnas."⁷⁴

⁷³ Se Bergold 1984 s 62 ff.

Fig 4.6. Efter branden 1865 återuppsygdes Karlstad till större delen som en enhetlig tvåvåningsstad.

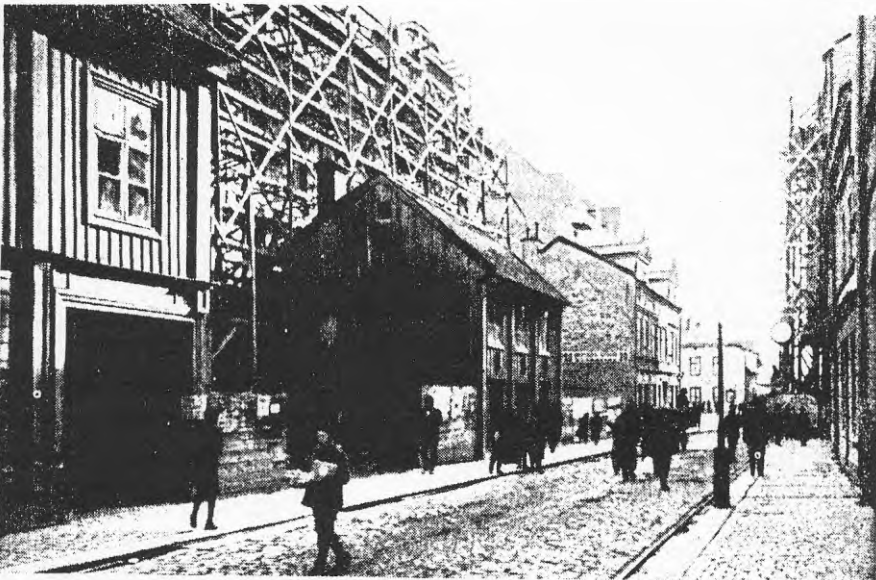

Fig .4.7 I spåren av 1874 års byggnadsstadga skedde stora förändringar i stadsbilden i de stora och medelstora städerna. Bilden visar Storgatan i Örebro omkring 1900. Äldre tvåvåningshus ersätts av 5-vånings hyreshus.

74 "Yttrande av den av stadsfullmäktige i Uppsala den 20 November 1903 tillsatta kommittén för utredning angående åtgärder från stadens sida i fråga om den framtida byggnadsverksamheten, särskilt i hvad den avser bostäder för arbetare och med dem likställda personer". Uppsala, Stfm tryck 1905 N:1 s 12. (Cit efter Bergold 1984 s 63, not 45).

Det var alltså ingenting mindre än ett totalt avståndstagande från de bärande principerna i 1874 års byggnadsstadga - principer som endast införts litet mer än trettio år tidigare. Byggnadsstadgan ansågs inte längre som en lösning på urbaniseringens problem - den hade själv utvecklats till en del av problemet. Frågan var nu hur en ny lagstiftning skulle se ut och hur det nya stadsbyggandet skulle utformas.

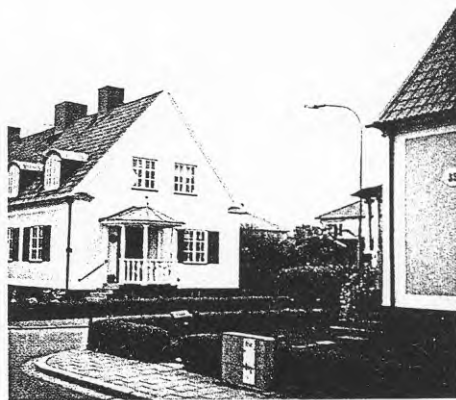
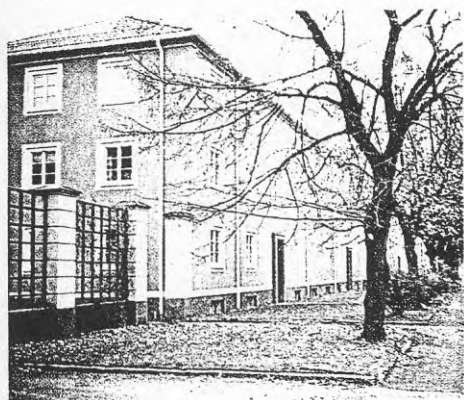

Fig 5.1 Stadsmiljöer från tidigt 20-tal. Överst: tvåvånings radhus i Norra Lund Norrköping, ursprungligen tjänstebostäder för Televerkets anställda. Nedanför Linköping, t v radstående hyreshus i 3 våningar vid Konsistoriegatan, t h Radhus i en våning med inredd vind. Aritekt Gustaf Linden.

Kapitel 5

1905-30. Tillbaka till tvåvåningsstaden.

Trädgårdsstadens rötter.

Som motto för stadsbyggandet under perioden 1905-1930 skulle man kunna sätta "*tillbaka till tvåvåningsstaden*". Det rörde sig om en strävan att bygga mindre hus, lägre hus, smalare gator och överhuvud taget med en mycket lägre exploatering än vad 1874 års byggnadsstadga medgav. Detta nya stadsbyggande bör inte betraktas som en gradvis förbättring eller förfining av den föregående periodens byggande; i stället skedde ett så markant brott i utvecklingen att man bör tala om en helt ny stadsbyggnadsdoktrin. Man skulle, för att anknyta till den samtida huvudströmningen i det europeiska stadsbyggandet, kunna kalla denna nya doktrin för "*den svenska trädgårdsstaden*".¹

Om begreppet trädgårdsstad. Vad skall vi då lägga in i begreppet *trädgårdsstad*? I litteraturen har begreppet trädgårdsstad använts i många skiftande betydelse. Ibland har man gjort definitionen så vid att den kan innefatta snart sagt alla nyare förorter från Harlow New Town till Vällingby. Ibland har man gjort definitionen så snäv, att man skulle kunna hävda att några verkliga trädgårdsstäder överhuvud taget aldrig blivit byggda. För att undvika missförstånd kan det vara lämpligt att göra några inledande

¹ Den svenska trädgårdstadsstaden under perioden 1905-1930 var länge styvmoderligt behandlad i litteraturen, och kom i skuggan av det funktionalistiska genombrottet 1930. Men i själva verket innebar perioden 1905-1930 en period av snabb utveckling inom stadsbyggnadskonsten; då några av de erkänt bästa stadsmiljöerna i Sverige kom till. Perioden präglades av en egen distinkt stadsbyggnadsdoktrin - trädgårdsstaden - och kan således inte (som ibland förekommer) betraktas som ett förstadium till funktionalismen eftersom den på avgörande punkter stod i motsättning till både Haussmannsystemet och funktionalismen.

kommentarer om termen trädgårdsstad.

"*Garden Cities*" eller "*Social Cities*" som de också kallas i Howards tidiga texter var från början ett socialt och politiskt projekt avsett att motverka polariseringen mellan storstad och landsbygd genom anläggandet av nya kooperativt ägda och förvaltade städer. Dessa städer skulle vara relativt självständiga i fråga om industri och jordbruk och ha en begränsad storlek, och Howard ansåg att de skulle komma att konkurrera ut storstäderna genom att bli billigare, effektivare och bättre. Trädgårdsstäder, i denna mycket strikta betydelse har uppenbarligen inte blivit genomförda i verkligheten. Men en sådan mycket snäv definition är olämplig. Vi skall ta fasta på Howards ideal i fråga om bebyggelsen: låg och gles bebyggelse, och ett stort inslag av trädgårdar. Detta ideal förverkligades i Welwyn och Hampstead, som inte var avsedda som självständiga nya städer utan som goda förebildliga förstäder. Genom Raymond Unwins och tyska stadsplanerarens insatser uppstod ett nytt mönster för stadsbyggandet i form av "*Garden Suburbs*" eller som i Tyskland "*Siedlungen*" kring större städer. Det är i denna utvidgade (eller om man så vill inskränkta) betydelse som begreppet *trädgårdsstad* i fortsättningen kommer att användas.

I Sverige används ibland begreppet trädgårdsstad för att beteckna bebyggelse med villor eller egnahem i högsta allmänhet. Detta är olämpligt eftersom de tidiga villaförstäderna (Ex Djursholm, Saltsjöbaden etc) har helt andra egenskaper och annat ursprung. De tillkom på initiativ av tomtförsäljningsbolag, de anlades långt utanför stadskroppen och riktade sig till den burgna klassen. Trädgårdsstäder i egentlig mening uppkom först efter 1905 och hade bestämda sociala och miljömässiga ambitioner. Man strävade efter regelrätta samhällsbyggnader med blandad bebyggelse och med en medveten helhetsgestaltning. De svenska trädgårdsstäderna som t ex Enskede riktade sig till den stora massan av befolkningen, arbetare och tjänstemän. De innehöll till skillnad från de rena villaförstäderna *blandad* bebyggelse med inslag av små flerfamiljshus, radhus, dubbelhus och små friliggande enfamiljshus. Till skillnad från villaförstäderna var tomterna små, liksom bostäderna; tätheten var måttlig. Hushöjden var i allmänhet två våningar, men kunde i vissa fall gå upp till tre våningar, vilket dock var maximum.

Trädgårdsstädernas genombrott i början av 1900-talet var, som skall visas i det följande inte någon modenyeck utan ett uttryck för en förändrad grundinställning från de styrandes sid, ofta framtvungad av nödvändighet. Grogrunden för de nya idéerna låg i de misslyckanden som 1874 års byggnadsstadga och de nya stadsplanerna hade visat sig leda till och som gjort sig påmindas redan under 1880- och 90-talen.

Hur det gick det till när denna nya doktrin bröt igenom i svenskt stadsbyggande, vilka krafter som var pådrivande skall beskrivas i det följande.

De tidiga reaktionerna. De första tecknen på en reaktion emot det förhärskande stadsbyggnadssystemet kunde utskiljas redan före sekelskiftet. Reaktionerna tog sig olika uttryck. Vi kan först och främst peka på utflyttningen från stenstaden som redan hade pågått länge genom de oreglerade arbetarförstäderna, de burgna villastäderna under 90-talet och de organiserade egnahemskolonierna omkring 1900. Egnahemskolonier som Duvbo utanför Stockholm eller Strömslund utanför Trollhättan kan betraktas som föregångare till trädgårdsstäderna, men de skilde sig genom sin brist på medveten gestaltning och samhällsbyggnad. Miljömässigt återknöt man till en lantlig boendeform med friliggande hus på större tomter, medan de senare trädgårdsstäderna som Enskede strävade efter en sammanhållen, mera stadsmässig karaktär.²

Alla dessa former av tidig utflyttning - till villastäder liksom till egnahemskolonier - byggde på att varje hushåll eller grupp löste sin bostadsfråga efter bästa förmåga utan stöd eller samordning från stadens sida. Utflyttningsrörelsen från storstäderna gav i ett större perspektiv upphov till en upplösning och polarisering av bebyggelsen.

En annan reaktion bestod i försöken att reformera städernas hyreshus- kvarter genom att rensa bort gårdshus och hålla nere hushöjderna och plantera gårdar, något som dock förutsatte en genomgripande revision av byggnadsstadgans bestämmelser.³ En tredje reaktion mot det sena 1800-talets stadsbyggnadssystem, som inte bör förbises i det här sammanhanget var den konstnärliga reaktionen som kom från arkitekternas sida. Emot de alltför schematiska rutnätsplanerna med upprepade 18 m breda gator och höga regelbundna fasader ställde man den medeltida staden med smala och regelbundet formade torg och gator.⁴

Reaktionerna emot det sena 1800-talets stadsbyggnadssystem följde till en början skilda vägar, vilket var naturligt eftersom de uppstått genom olika processer och hade olika huvudmän. Som ett allmänt gemensamt drag fanns en strävan bort från det monumentala och tätbyggda stenstadsidealet, till ett lägre, glesare och mera utbrett byggnadsätt. Men först genom trädgårdsstaden kunde de olika reaktionerna knytas samman i en gemensam *synthes*. Trädgårdsstaden - eller om man så vill en återgång till tvåvåningsstaden - erbjöd en samordnad lösning på flera av de akuta problem som plågade de större städerna. Genom trädgårdsstäder kunde städerna för det första tillgodoses behovet av billig tomtmark för små hus med billiga bostäder. De erbjöd också en lösning på problemet med de oreglerade utspridda förstäderna.

² . Se Lagercrantz 1966 om Duvbo och Paulsson 1953:89 om Strömslund.

³ Denna utvecklingslinje skildras i Linn (1974).

⁴ Denna utveckling skildras i Paulsson (1959).

Genom att lägga ut måttligt täta områden med låg bebyggelse kunde de oreglerade förstäderna integreras i staden. Det handlade dock inte om någon fördig förebild som utan vidare kunde överflyttas till svenska förhållanden. Det nya stadsidealet - den svenska trädgårdstaden - växte fram genom experiment och internationella kontakter under 1910-talet.

Omställningen till ett lägre och glesare stadsbyggande kunde inte ske utan vidare. De föråldrade stadsplanerna och byggnadsordningarna måste revideras. Ett helt nytt engagemang från städernas sida krävdes. Från 1905 övergav städerna den passiva inställning som präglade det sena 1800-talet till förmån för en aktiv kommunal stadsbyggnads- och bostadspolitik. Motorn i denna omvandling var arbetarbostadsfrågan, som pockade på en lösning i de större städerna.

Uppsala 1905 - mot en ny bostadspolitik. Hur gick det till när den nya stadsbyggnadspolitiken slog igenom? Låt oss se närmare på exemplet Uppsala. Den särskilt tillsatta bostadskommittén lade fram sitt betänkande år 1905⁵. Det innehöll skarp kritik mot den gällande stadsplanen och byggnadsordningen. Man pekade på de alltför breda gatorna, de alltför höga husen och kopplingen mellan hushöjd och gatubredd. Bredden på gatorna borde minskas från det stadgade måttet 18 m och man borde bygga lägre och glesare. Kommittén ville återinföra möjligheten att bygga tvåvånings trähus med delvis inredd vind inom stadsplaneområdet. Kommitténs förslag innebar:

- att byggnadsordningen borde revideras.
- att stadsplanen borde utökas och läggas ut efter nya principer, med smalare gator och lägre hus.
- att staden borde inköpa sammanhängande stora markområden utanför nuvarande stadsplan, för den framtida expansion.
- att staden borde avsätta pengar till en statistisk bostadsundersökning (efter mönster från Stockholm) med sikte på arbetarklassens bostadsförhållanden.

Det gällde med andra ord att reparera följderna av 1874 års byggnadsstadga, att åstadkomma lindrigare byggnadsbestämmelser och billigare tomtmark, vilket gick hand i hand med en utveckling mot en lägre och glesare stad. Skulle inte detta innebära en mer utbredd stad med längre avstånd? Jo, men som vi tidigare beskrivit hade förstäder redan slagit upp utanför den gamla stadsplanen. Utbredningen var ett faktum. Nu gällde det att fylla i de stora luckor som hade uppstått mellan stadskroppen och förstäderna.

Kommitténs ordförande Axel Olivecrona utvecklade ytterligare synpunkter i en bifogad reservation. Han menade att enbart revision av stadsplanen och byggnadsordningarna samt erbjudanden om billig tomtmark inte skulle räcka till för att lösa bostadsfrågan. Den privata byggnadsverksamheten klara-

⁵ Se kap 4, s 165ff. (Bergold 1985:62ff).

de inte av att bygga för arbetarklassens behov. Det statliga egnahemslånet riktade sig till landsbygden. Därför borde staden direkt engagera sig i finansieringen. Staden borde förmedla lån på fördelaktiga villkor till byggandet av sunda smålägenheter (inga kaserner!) genom "nyttiga" aktiebolag, bostadsföreningar eller privatpersoner. Om detta inte lyckades borde staden gå in själv som byggherre, ansåg Olivecrona.

Reservationen var ett eko av tyska bostadspolitiska strömningar vid samma tid, men tiden var ännu inte mogen i Sverige. Först till följd av bostadskrisen under första världskriget skulle staden engagera sig aktivt i byggandet. Men i alla andra avseenden fick bostadskommitténs betänkande från år 1905 stor betydelse för Uppsalas fortsatta utbyggnad.⁶

Hur gick det då med den fortsatta utbyggnaden av Uppsala? Efter att olika förslag om markköp till en början förhalats av drätselkammarens verkställande ledamot, inköptes i oktober 1906 ett större område i Svartbäcken. Därmed blev stadsplanerevisionen aktuell. Inom kort fann sig stadsfullmäktige invecklade i förhandlingar med två olika konsulter, vilka var villiga att åta sig stadsplanearbetet, Nils Gellerstedt och Per Hallman. Uppdraget gick så småningom till Hallman, som på Svartbäcksområdet utarbetade en modernt upplagd stadsplan enligt trädgårdstadens principer.⁷ Bebyggelsen är blandad med små hyreshus, radhus, dubbelhus och friliggande hus på små tomter, och dess genomförande inleddes.

Hallman fullföljde så småningom sitt uppdrag genom att utarbeta en reviderad och utvidgad "generalstadsplan" för Uppsala. Hallmans stadsplan, färdig i december 1910, skiljer sig från de äldre rutnätsplanerna inte enbart genom att gatudragningen är rörligare, gatunätet mera differentierat, och genom inslaget av planteringar inne i kvarteren. Framför allt kan man urskilja en zonerings av bebyggelsen efter hushöjd. I centrum är hushöjden fyra våningar, på längre avstånd från centrum tre och två våningar.⁸ Flertalet av kvarteren innehåller blandat byggnadssätt: radhuslängor, kopplade hus och friliggande hus. Planen omfattar ett mycket utbrett område, som fångar in huvuddelen av de tidigare utspridda förstäderna.

Utvecklingen i Uppsala gick alltså relativt snabbt efter 1905 års betänkande: via kommunala markköp, etablerandet av ett stort område av stadens egen mark för bebyggelse enligt trädgårdsstadens principer, och så ett första förslag till omfattande "generalstadsplan" 1910. Kanske borde man till detta lägga etablerandet av spårvägslinjer med början 1906. I andra större

⁶ Bergold 1985:62-65.

⁷ Likheterna med den plan som Hallman kort tidigare hade utarbetat för den första trädgårdstaden i Enskede utanför Stockholm är mycket stora. (Se Bergold 1985:90).

⁸ Uppgifterna om våningsantalet är osäkra, eftersom byggnadsbestämmelser och beskrivning till planen inte har kunnat återfinnas. (Bergold 1985:73 not 1).

städer återkommer ungefär samma mönster. Vi skall se närmare på Stockholm där utvecklingen började tidigare och där den första svenska trädgårdsstaden förverkligades.

Enskede - den första trädgårdsstaden.

Stockholms bostadsfråga 1900. Om vi jämför bostadssituationen i Sockholm och i Uppsala strax efter sekelskiftet 1900 finner vi både likheter och skillnader. Den mest i ögonenfallande skillnaden är väl omfattningen av höga stenhus. I Stockholm fanns landets utan jämförelse största samlade bebyggelse av höga hyreshus i sten. Ingen annanstans hade 1874 års byggnadsstadga så effektivt präglat bebyggelsen, på gott och ont. Här fanns landets mest storstilade och monumentala stadsmiljöer, men här fanns också en skrämmande trångboddhet och bostadsnöd i de nybyggda hyreskasererna.

Redan under 1890-talet uppmärksammades arbetarklassens usla bostadsförhållanden i Stockholm genom tidningsreportage som återgav drastiska och upprörande förhållanden. Den fulla vidden av trångboddhet, inneboendesystem etc avslöjades först genom bostadsräkningarna, den mest fullständiga 1902. Men långt tidigare förekom motioner i stadsfullmäktige med krav på att staden måtte engagera sig i byggandet av arbetarbostäder och att upplåta billig tomtmark för byggandet av egnahem. En motionär, byggmästaren och stadsfullmäktigeledamoten C A Söderlund pekade på att Stockholms stadsplan och byggnadsordning sopade bort de gamla små egendomarna och medverkade till uppförandet av nya hyreshuspalatser som var olämpliga för samhällets talrikaste klass arbetarbefolkningen. Arbetarklassen tvingades dessutom ut till stadens utkanter, vilket skapade olämpliga samhällsförhållanden, menade motionären.⁹

Bland stadens styresmän erkändes problemen, men man ville inte ta på sig något ansvar för att öppna vägen för lägre och glesare bebyggelse. Tomtuppåtelse gjordes visserligen till enstaka filantropiska och allmännyttiga byggnadsföreningar under 1890-talet men dessa följde strikt affärsmässiga regler. Följden blev att de fåtaliga allmännyttiga arbetarbostadshus som tillkom under 90-talet i regel uppfördes som femvåningshus.¹⁰

1904 - Stockholm köper mark för låga hus. Inte förrän genom de

⁹ Bih 32/1896. Efter Scharp 1986:93 ff.

¹⁰ I en diskussion kring utformningen av fem kommunala arbetarbostadshus framhöll drätselnämndens andra avdelning att 'Stockholms arbetare tycker om att bo i höghus'. Scharp 1986:106.

stora markköpen i Brännkyrka och Bromma 1904 hände något verkligt nytt. Markköpen skapade i ett slag förutsättningar för en reformerad stadsbyggnadspolitik i Stockholm. Förhistorien är så belysande att den här kort skall relateras.¹¹

Stockholms nya markpolitik var inte ett resultat av något kommittébetänkande. Det var i hög grad en ensam och viljestark persons verk. Stadsingenjören i Stockholm Herman Ygberg hade 1903 besökt den stora stadsbyggnadsutställningen i Dresden, och där blivit övertygad om riktigheten i de nya strävandena i det tyska stadsbyggandet. De gick ut på att städerna måste utbredas utanför de tätt bebyggda stadskärnorna med lägre och glesare bebyggelse. Detta förutsatte i sin tur att städerna köpte in mycket stora markarealer motsvarande tiotals års expansion, och att man lät utarbeta omfattande stadsplaner (*generalplaner*) för den fortsatta utbyggnaden. Ygberg började vid hemkomsten ett mödosamt övertalningsarbete för att vinna politikerna för sin idé - att Stockholm skulle köpa in mark för sin fortsatta expansion utanför tullarna. Han hade skaffat sig stor respekt bland stadshusets politiker efter nära trettio år i stadens tjänst som ansvarig för genomförandet av regleringsplanerna på malmarna. Den 30 mars 1904 inköptes Enskede egendom i Brännkyrka, 606 hektar till ett pris av 2 miljoner kronor, en jätteaffär för dåtida förhållanden. Beslutet togs i stadsfullmäktige utan någon egentlig debatt, antagligen på grund av Ygbergs omsorgsfulla förberedelse av ärendet.

När Ygberg på hösten 1904 återkom med förslag till stora markköp i Bromma väckte detta större debatt i fullmäktige. Många talade för avslag och påpekade att det sammanlagda markinnehavet (1961 ha) skulle komma att överstiga hela stadens planlagda område som endast innehöll 1688 ha. Ett annat argument emot markköpen var att Stockholm inom stadsområdet ännu var långtifrån fullbyggt, där fanns åtminstone plats för dubbelt så stor befolkning som vid sekelskiftet.¹² Men även denna gång vann anhängarna av markköpen. Generalkonsul Edvard Fränckel, "känd lika mycket för sin konservatism som för sitt bostadsreformatoriska sinnelag" stödde beslutet med följande motivering:

"Jag vågar vid detta tillfälle påstå att frågan om möjligheten att bereda billiga bostäder har inom denna kommun försummats. Bostadsbristen måste emellertid på ett eller annat sätt avhjälpas, och den kan enligt min mening icke avhjälpas, såvida icke staden snarast möjligt förvärvar stora arealer i stadens nära grannskap, där man kan åstadkomma *billiga tomter, lägre hus vid smalare gator*. Vi hava länge nog prövat på vad det vill säga att bebygga tomter, med dyrbara fyra- eller femvåningshus, och vi måste nu

¹¹ Följande bygger på Dahlberg 1959, s 65 ff.

¹² Scharp 1986:76.

åstadkomma billigare bostäder."¹³

Det insågs allmänt att bostadsfrågans lösning låg i att åstadkomma billiga bostäder. I innerstaden var tomtpriserna höga, vilket uteslöt enfamiljshus och enkel billig bebyggelse över huvudtaget. Endast i ytterområdena, utanför stadsplanen och utom räckhåll för byggnadsstadgan, var marken fortfarande billig. Genom stora markköp i ytterområdena skulle staden kunna förse marknaden med billig tomtmark för egnahem och annan lägre och glesare bebyggelse. Samma motiv bakom markköp återfinns vi i andra större städer i början av 1900-talet. Flera andra städer köpte under samma period in mark för expansion, dock ingen i samma väldiga omfattning som Stockholm.¹⁴

De krafter som motarbetade de stora kommunala markköpen anförde som skäl att köpen innebar slöseri med skattemedel, att de var onödiga, och i fallet Stockholm att man borde vänta tills den gamla stadsplanen för innerstaden blivit fullbyggd. Bland fastighetsägarna fanns också en oro för att tomt- och fastighetsvärdena skulle sjunka om staden skulle komma att bjuda ut rikligt med billig tomtmark.

Den första trädgårdsstaden. Stockholms stora markköp ledde inte genast till planer för trädgårdsstäder, till en början prövade man mer konventionella vägar. Åren 1906-07 började staden sälja tomter i Enskede nära slakthuset till en privatperson för att byggas och säljas vidare. Men erfarenheterna av denna affär blev dåliga och man beslöt att i fortsättningen behålla äganderätten till marken, så att all spekulering i tomtmark skulle undvikas.

År 1907 inleddes stadsplanearbetet för den första i kommunal regi anlagda trädgårdsstaden: Gamla Enskede. Det var i alla avseenden ett pionjärprojekt i svenskt stadsbyggande, som på en rad områden tvingade fram helt nya lösningar, ja också ny lagstiftning. Staden sålde inte tomterna utan upplät dem emot en avgift, ett system som tillämpades i England och i Tyskland (*Erbbaurecht*). Detta hotade dock att stranda på att de privata låneinstituten vägrade inteckna byggnader på ofri grund. Staden grundade därför 1908 ett eget finansieringsinstitut för bebyggelsen, AB Stockholms tomträttskassa, som lämnade lån till upp till 80% av byggnadsvärdet. Samma år tillkom lagen om tomträtt, som löste belåningsproblemen för fastigheter på tomträttsmark.

¹³ Dahlberg 1959:67 kursivering tillagd.

¹⁴ Göteborg inköpte 1908-09 något mer än 300 ha. Eskilstuna, som före 1903 varit omgärdat av statens mark, inköpte detta och följande år ca 1000 ha. Hälsingborg inköpte egendomen Pålsjö om 275 ha för egnahems- och villaanläggningar. Kristianstad utvidgade sitt område med 350 ha torrlagd mark för bostadsbebyggelse. Andra städer som köpte mark för egnahemsanläggningar mellan 1903 och 1913 var Karlskrona, Sundsvall, Nyköping, Vänersborg, Uddevalla och Trelleborg. (Dahlberg SST 1916:117).

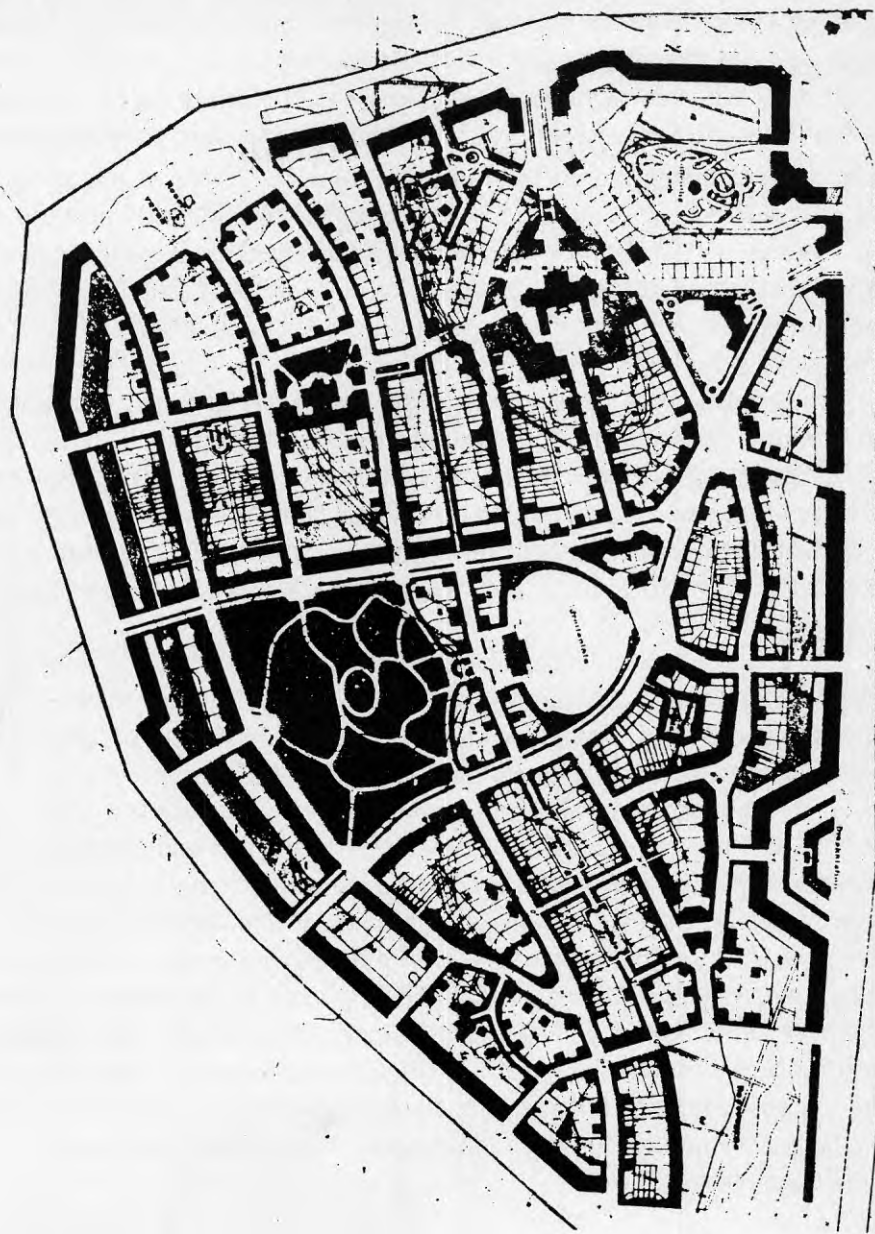

Fig .5.2 Den ursprungliga stadsplanen för Gamla Enskede utarbetades av Per Hallman 1907. Det stora inslaget av tvåvånings radhus var en återklang av de engelska trädgårdsstäderna, men vid utbyggnaden ersattes de till större delen av av friliggande småstugor och dubbelhus. Nettoexploateringen är i det utbyggda området i medeltal $e=0,3$ med en ungefärlig spännvidd mellan 0,15-0,45.

Även i fråga om stadsplan och bebyggelse befann man sig på obanad mark. De enda förebilderna för trädgårdsstäder som man kände till var av uppgifter att döma de engelska. P O Hallmans stadsplan för det första större området i Enskede - 63 ha - innehöll blandad bebyggelse med ett mycket stort inslag av tvåvånings radhus efter engelsk förebild.¹⁵ Men radhusen uppskattades inte och när området började bebyggas från 1908-09 ersattes de flesta radhusen av småstugor. Den genomförda bebyggelsen blandades med ungefär hälften av bostäderna i småstugor och hälften i små 2-3 vånings hyreshus. Hyreshusen var antingen små friliggande hus med 4-6 familjer eller sammanbyggda i längor.

Den blandade bebyggelsen är en viktig egenskap i Enskede, som skiljer den från både de glesa villaförstäderna och egnahemskolonierna och från den täta stenstaden. Gamla Enskede innehåller en måttligt tät, låg bebyggelse, som dock är tydligt *stadsmässig*. Det stadsmässiga gäller såväl gestaltmässigt som innehållsmässigt. Gamla Enskede innehåller förutom bostäder en central park, skola, butiker, och församlingshus. Stadsdelen fick också tidigt spårvägsförbindelse med innerstaden.

I de efterföljande trädgårdsstäderna i Bromma som började bebyggas 1913 blev tomterna och villorna större än i Enskede. Hyreshus förekom inte heller i lika stor utsträckning. Den ursprungliga karaktären av trädgårdsstad med blandad stadsmässig bebyggelse som var så tydlig i Enskede fick ge vika för en mer utpräglad karaktär av småstuge- och villaområden. Vad som orsakade att hyreshusen inte fick någon större omfattning i trädgårdsstäderna i Bromma är inte alldeles klart. En viktig faktor var att förbindelserna mellan Bromma och centrala staden var dåliga och att det fortfarande fanns gott om tomtmark för hyreshus i innerstaden, bl a beroende på att myndigheterna fortsatte att stadsplanlägga ny centralt belägen mark för hyreshus. Den goda tillgången på tomtmark för hyreshus i innerstaden verkade dämpande på efterfrågan på tomtmark för hyreshus i ytterstaden, liksom de dåliga kommunikationerna. Man bör komma ihåg att utbyggandet av Stockholms första trädgårdsstäder skedde långt innan spårvägar och busslinjer hade samordnats i stadens egen hand.

En generalplan för Stockholm? Skulle Stockholm slå in på en helt ny utvecklingsväg genom att bygga ut kommunala trädgårdsförstäder förbundna med spårvägslinjer i olika riktningar? Förebilder till en sådan utveckling hade man i flera tyska storstäder: Frankfurt, Köln. Tankar i den här riktningen lades fram av Nils Gellerstedt i en artikel om Stockholms stadsplanefrågor i *Teknisk Tidskrift* i april 1905.¹⁶ Gellerstedt hävdade att Stockholms område

¹⁵ Se Stavenow-Hidemark 1971 s 310 och 313.

borde utvidgas till att omfatta allt land inom en radie av 20 kilometer åt alla håll. Stockholm skulle då bli så stort "att vi finge plats att röra oss på, plats att bygga egna hem för alla som det vilja och kunna, plats för hamnanläggningar och industriområden och allt som till en modern storstad hör". För att ordna de tillkommande områdena och även göra nödvändiga förbättringar i den befintliga staden borde staden tillsätta en ny nämnd, med ansvar för stadsplanefrågorna. Vidare måste spårvägssystemet dras ut till förstäderna enligt en samordnad plan, en *generalplan*, av den typ som förespråkades av Baumeister och Stübber och andra tyska stadsplanerare.

Kravet på en generalplan fick naturligtvis en särskild aktualitet genom de mycket stora markköpen, som staden företagit året innan. Den 18 december 1905 framlades i stadsfullmäktige en motion som krävde inrättandet av en särskild kommission med uppgift att göra förslag till dels revision av den gällande stadsplanen, dels en ny regleringsplan för stadens ytterområden, särskilt de inköpta markområdena. Initiativtagare till motionen, som väckte stor anslutning och undertecknades av 39 ledamöter i stadsfullmäktige, var Carl Lindhagen, Stockholms borgmästare och en färgstark politiker med ett starkt engagemang i jordfrågorna. Drätselnämnden var alltför upptagen andra göromål för att orka (eller vilja?) planera och förvalta de nyinköpta jordområdena och maj 1907 inrättades en särskild kommitté lantegendoms-kommittén, i vilken Lindhagen blev ordförande.

Lantegendomskommittén, som senare omvandlades till en lantegendomsnämnden, fick anmärkningsvärt fria händer att på egen hand driva exploateringsarbetet på kommunens mark utanför stadsgränsen. Kommittén var heller inte sen att utnyttja tillfället. Man lät utarbeta förslag till stadsplaner och till hustyper, man drev på en lagstiftning om tomträtt och kommunalt engagemang i finansiering av bostadsbyggandet. Sist men inte minst tog man initiativ till generalplaner för framtida exploatering - alltså något i den riktning som Gellerstedt hade efterlyst redan 1905. Eldsjälen bakom detta väldiga arbete var Carl Lindhagen, om vilken hans närmaste medarbetare, sedermera fastighetsdirektören Axel Dahlberg senare berättade:

"Det kom in djärvhet och fantasi i arbetet, men först och sist en social vidsynthet och mänsklig medkänsla. Förre kände man blott till tomtpolitik, nu blev det bostadspolitik. Det var fläkten av en ny tid.

Själen i det nya, som skedde, var Carl Lindhagen. Det var han, drömmaren och realisten, som ingöt något av sin brinnande ande i sina medarbetare. Det lyfte dem i deras dagliga gärning. Han fick dem att se innehåll uti uppgiften, så att de alla fångslades av den."¹⁷

¹⁶ Nils Gellerstedt, 1905. Stadsplanefrågor i Stockholm. Teknisk Tidskrift Allm avd, 131-135, 141-145, 163-168.

¹⁷ Dahlberg 1959:72.

Lindhagen inledde arbetet med en oerhörd energi. Redan i juni 1907, på den nybildade kommitténs första sammanträde, beslöts att anmoda P O Hallman, Nils Gellerstedt och stadsingenjörskontoret att utarbeta stadsplanskisser för de nya områdena. Till ledning lät Lindhagen tillsammans med ledamöterna Magnusson och Ygberg upprätta ett PM med allmänna riktlinjer för planarbetet. I detta PM¹⁸ daterat 20 juni 1907 kan vi avläsa de värderingar som från början låg till grund för skapandet av Stockholms trädgårdsstäder.

Programmet slog inledningsvis fast att stadens mark skulle ordnas så att man skulle "tillgodose alla de krav som en nyare tid ställer på en stadsplan". Önskemålet att skaffa fram billiga bostäder skulle uppfyllas samtidigt som stadens utgifter och inkomster skulle gå ihop. Förutom allmänna synpunkter upptog programmet följande rubriker: Trafikleder och avloppsledningar, Hamnplatser, Industri- och hantverkeriområden, Allmänna inrättningar och Bostadsområden. De allmänna anvisningarna för bostadsområdenas planering var visserligen kortfattade, men innehöll viktiga principer. Man kan säga att de formulerade ett principprogram för den svenska trädgårdsstaden:

"Beträffande bostadsområdena i övrigt må gärna för olika områden skilda system i avseende på anordningarna tillämpas för beredande av omväxling. I avseende å dessa system lämnas förslagsställarna full frihet. Dock må några områden icke anordnas för större hyreskaserner utan endast till bebyggande med företrädesvis fristående hus, växlande från enfamiljshus till byggnader med högst tre våningar, vindsvåning inräknad. Till husen böra i största möjliga utsträckning höra täppor samt planteringsland för hyresgäster. Bostadsområdena och de särskilda tomterna ordnas så att alla bostäderna erhålla rikligaste möjliga tillgång till sol."¹⁹

Så formulerades i stora drag riktlinjerna för vad som skulle bli Stockholms stads trädgårdsstäder. Några grundprinciper i planeringen skall framhållas.

- *Omväxling mellan skilda system.* Det bör särskilt understrykas att trädgårdsstäderna från början inte avsågs för en uteslutande hustyp, exempelvis småstugor. Man förutsåg och önskade uttryckligen en blandning mellan olika hustyper: småstugor, dubbelhus, radhus, små flerfamiljshus. Vidare räknade man med hyreshus och egnahem (tomträtt) sida vid sida.
- *Maximalt tre våningar.* En enda hustyp var uttryckligen portförbjuden i trädgårdsstäderna, nämligen "större hyreskaserner". Detta underströks genom kravet att bostadshus ej fick göras högre än tre våningar.
- *Sol och trädgårdar.* Kravet på täppa eller planteringsland var inte inskränkt till egna hemmen utan gällde även hyreshusen.
- *Bostäder industrier kommunikationer.* Planläggningen av stadens mark i

¹⁸ Detta PM återges i Lindhagen 1931:56-59.

¹⁹ Lindhagen 1931:58.

ytterområdena skulle "tillgodose alla de krav som en nyare tids uppfattning ställer på en stadsplan". Det gällde alltså inte endast att åstadkomma billiga bostäder utan att tillgodose industrins krav, samfärdseln och ekonomin. Järnvägar, spårvägar, hamnar och broar skulle planläggas.

Lantegendomskommittén tog genom sitt PM från 1907 det första steget mot att utarbeta generalplaner för Stockholms ytterområden. Men uppgiften visade sig överstiga kommitténs krafter. I stället överfördes uppgiften att revidera den gällande stadsplanen 1909 genom beslut i stadsfullmäktige till den nyinrättade stadsplanekommisionen²⁰. Men om man hade trott att det nu skulle bli mera kraft i generalplanearbetet så blev den nya organisationen en besvikelse.

Redan vid kommitténs bildande 1909 skrev I G Clason en kritisk anmälan i Teknisk Tidskrifts Arkitekturupplaga. Stadsfullmäktige hade visserligen äntligen visat att man var redo att sätta igång med en systematisk revision av stadsplanen, förslag som tidigare hade avvisats med hänvisning till risken för spekulationer. Men den nya kommittén hade enligt hans mening blivit alltför månghövdad och dess uppdrag var oklart och egendomligt formulerat. "Såväl motionen som beslutet hava en mindre tilltalande bismak av att det gäller i första rummet att befrämja stadens ekonomi"²¹.

I stor utsträckning besannades dessa farhågor. Stadsplanekommitténs arbete inriktades snart på att utarbeta nya kompletterande stadsplaner för obebyggd mark i den inre staden. Någon total revision av den gällande stadsplanen och byggnadsordningen blev det inte fråga om. Trädgårdsstäderna fortsatte att förvaltas av lantegendomsnämnden (fram till 1920). Men generalplanearbetet och utbyggandet av förstädernas kommunikationer lades på is.

Var Lindhagen och lantegendomskommittén alltför tidigt ute? Inte om man jämför med utvecklingen i en del andra större städer vid den här tiden. På många håll stod man i begrepp att revidera och utvidga sina gamla stadsplaner. Ett exempel var Helsingborg, som gjorde sin framtida utveckling till föremål för en stor internationell stadsplanetävlan 1906. Ett annat exempel som refererats till i det föregående var Uppsala, som beställde en utvidgad stadsplan eller generalplan av Hallman 1910.²²

Det främsta exemplet på en stad med systematiskt planerad förstadsutbyggnad på egen mark var emellertid Göteborg, där Albert Lilienberg, tredjepristagaren från Helsingborgstävlingen anställdes som 1:e stadsingenjör i juli 1907. Redan i november samma år presenterade han en arbetsplan för

²⁰ Bland ledamöterna ingick både Gellerstedt och P O Hallman. Kommissionen omvandlades 1920 till en fast nämnd kallad stadsplanenämnden.

²¹ Teknisk Tidskrift 1909 s 64.

²² Bergold 1985:70.

kommande generalplanearbete i Göteborgs ytterstad.²³ Lilienberg utarbetade under närmare tjugo år en rad generalplaner för Göteborgs ytterområden, som gjorde Göteborg känt som den mest välplanerade staden i Sverige. Lilienberg erkändes snart som Sveriges ledande stadsplanerare, framför Hallman som från början varit Lilienbergs läromästare.

Revisionen av 1874 års BS.

Stadsplanelagen 1907. De första initiativen till att utvidga och revidera byggnadsstadgan togs redan 1884 genom en riksdagsmotion av Moritz Rubenson, sekreterare i Stockholm stadsfullmäktiges beredningsutskott och handläggare av stadens markaffärer.²⁴ Följande år avlämnades till riksdagen ett förslag till "Lag angående stadsplan och tomtindelning", men förslaget ledde inte till någon proposition och det skulle dröja ända till 1907 innan stadsplanelagen antogs av riksdagen. Lagen handlade egentligen om rättsverkningarna av en fastställd stadsplan, t ex förbud mot att bygga i strid mot planen, och därmed sammanhängande frågor som stadens rätt att lösa mark, plikt att lösa mark, fastighetsägares skyldighet att avstå mark och rätt till ersättning för avstående av mark. Men utöver detta gjordes under riksdagsbehandlingen ett viktigt tillägg till lagens 2§. Man införde nämligen möjligheten av att i samband med fastställelsen av en stadsplan också fastställa *särskilda bestämmelser* för tomternas bebyggande.²⁵ Dessa bestämmelser, sedermera kallade byggnadsbestämmelser eller stadsbyggnadsbestämmelser, visade sig få utomordentligt stor betydelse.

Före 1907 fanns egentligen inga möjligheter att förhindra uppförandet av femvåningshus i nyare stadsdelar med 18 m breda gator, såvida inte den lokala byggnadsordningen uttryckligen förbjöd ett sådant byggnadssätt. Men i så gott som alla städer hade man slentrianmässigt skrivit av bestämmelserna i Stockholms eller någon annan större stads byggnadsordning.²⁶ Genom 1907 års stadsplanelag öppnades nu möjligheten att föreskriva om ett lägre och glesare byggnadssätt. I förhållande till byggnadsordningen fick man ett mycket smidigt instrument, eftersom byggnadsbestämmelserna i fråga om tillåten höjd och våningsantal kunde varieras från kvarter till kvarter, ja från

²³ Bjur 1984:299.

²⁴ Hall 1984:121-125.

²⁵ Linden 1923:153-156, samt 157 ff.

²⁶ Undantag var villastäder, som Djursholm och Saltsjöbaden som var angelägna om att behålla sin karaktär av patricierförstäder. Dessa lät i sina lokala byggnadsordningar ta in bestämmelser om att störande industrier ej fick anläggas, liksom bestämmelser om maximalt antal bostadslägenheter som fick uppföras på varje tomt. (Ibid s 155).

ena sidan av ett kvarter till den andra.²⁷

1907 års SPL öppnade också andra viktiga möjligheter genom rätten att få fastställelse på särskilda byggnadsföreskrifter utanför det planlagda området. Detta rådde bot på en egendomlighet som gällt ända sedan 1874 års BS hade trätt i kraft. Eftersom stadgan förutsatte att allt stadsbyggande skulle ske inom det planlagda området, hade lagstiftarna begränsat stadgan till att endast gälla inom detta. Resultatet blev att allt byggande utanför stadsplanenplanen måste anses vara fritt, vilket knappast var vad lagstiftarna hade avsett. Detta rådde alltså 1907 års SPL bot på.

1907 års stadsplanelag öppnade således helt nya möjligheter att genom *stadsplaneinstrumentet* styra bebyggelsen i den riktning man önskade. Byggnadsbestämmelserna visade sig kunna utnyttjas för att föreskriva om markens användning för olika ändamål, liksom om hustyper, maximalt våningsantal, höjd, husens placering på tomt. Dessa nya möjligheter var den nya generationen stadsplanerare, Hallman, Gellerstedt och Lilienberg inte sena att utnyttja.

1909 års förslag till ny byggnadsstadga. Så snart stadsplanelagen antagits tillsattes en ny kommitté med uppdrag att revidera byggnadsstadgan.²⁸ Resultatet av detta arbete - 1909 års förslag - blev visserligen inte antaget, men det har intresse genom att det belyser den nya inställningen till täthetsfrågan. Man tog uttryckligen avstånd från 1874 års byggnadsstadga och dess regel att koppla hushöjden till gatubredden.

"... men då man samtidigt lät byggnadernas höjd rätta sig efter gatornas bredd, lades grunden till ett ont, vars verkningar snart spårades. De breda gatorna och den därav följande rätten att uppföra högre byggnader framkallade nämligen hyreskaserner med dess hygieniska och sociala vådor. Att råda bot härför måste ske på lagstiftningens väg."²⁹

Kommittén ansåg att slutet byggnadssätt borde med fördel ersättas av "halvöppet eller kopplat" byggnadssätt, dvs byggnader sammanbyggda två och två eller i längre rader. Man spårar här inflytandet från det engelska systemet med *semidetached houses*. Dessutom borde man enligt kommittén inskränka byggnadernas höjd och meddela bestämmelser om gårdsrum som lämpliga medel "att förhindra hopandet av ett större antal människor inom ett mindre område". Beträffande byggnadshöjd menade kommittén att högre hus

²⁷ 1907 års stadsplanelag är även i en internationell jämförelse tidig. Motsvarande lagstiftning kom i England först 1909 genom Town Planning Act.

²⁸ Axel Borgström ordf, (senare ersatt av Henrik Wrede), ledamöter Albin Ahlstrand, Kasper Sahlin och F O Peterson.

²⁹ Betänkande med förslag till byggnadsstadga ... 1909:41.

endast borde medges i större städer. Man föreslog därför att stadssamhällena skulle indelas i fyra grupper med avseende på invånarantal och tillväxt. I den högsta gruppen skulle femvåningshus tillåtas; till denna grupp räknades endast Stockholm, Göteborg, Malmö och Norrköping. I nästa grupp, de större städerna, bestämdes högsta hushöjd till fyra våningar, i de medelstora städerna tre våningar och i de minsta endast två våningar.³⁰

Förslaget blev inte väl mottaget. Vad städerna reagerade emot var inte så mycket bestämmelserna som sådana, utan att kommittén egenmäktigt hade placerat städerna i bestämda grupper. "Vimmerby kan ej med jämnmot finna sig i att placeras i en lägre grupp än Åmål, Falköping har samma anspråk som Eskilstuna på att betraktas som medelstor stad", kommenterade Sigurd Westholm förslaget.³¹

Kommittén hade inte varit helt enig i sitt fördömande av de höga husen. En av ledamöterna, borgmästaren Ahlstrand menade att man även i mindre samhällen kunde ha behov av att bygga högt. Ahlstrand skrev en reservation, som gick ut på att byggnadsstadgan endast borde innehålla en generell gräns för stenhus i sex våningar (till en höjd av 22 m) och att inskränkningar utöver detta, borde om de bedömdes nödvändiga intas i den lokala byggnadsordningen. .

1909 års förslag gick vidare för bearbetning till Överintendentsämbetet, som valde att lägga fram ett helt nytt förslag, som förelåg 1914. Men inte heller detta kunde föreläggas riksdagen för beslut. Båda förslagen hänsköts till den år 1916 inrättade bostadskommissionen, som efter nya grundliga bearbetningar lade fram sitt förslag i december 1919. Till detta förslag skall vi återkomma efter att först se närmare på hur de nya byggnadsbestämmelserna i stadsplanelagen utnyttjades i praktiken.

Överintendentsämbetet visar vägen. En följd av 1907 års SPL blev ett ivrigt arbete med att revidera de gamla rutnätsstadsplanerna som flertalet städer låtit utarbeta under 1870- och 80-talen. Dessa pappersplaner fick nu hastigt och lustigt rättsverkningar, som städerna inte hade avsett. Nya, mer realistiska stadsplaner måste utarbetas, och det var naturligt för städerna att vända sig till de stora och erkända experterna; Hallman, Gellerstedt eller Lilienberg för detta arbete. Så kom det sig att man i många städer skaffade sig nya stadsplaner vid tiden omkring 1910. Naturligt nog uttryckte de nya stadsplanerna tidens starkt förändrade syn på stadsplaneringen. En viktig roll spelade Överintendentsämbetet (senare Byggnadsstyrelsen) som hade i uppgift att yttra sig över stadsplanernas byggnadsbestämmelser i samband

³⁰ Förslag i denna riktning hade framförts av tyska stadsplanerare, t ex Stübber i början av seklet. Se kap 2 not 38.

³¹ Westholm 1914:61.

med fastställelsen av stadsplanen. Inom ämbetet var det arkitekten Gustaf Linden som handlade dessa ärenden. Linden hade en viktig roll eftersom granskningen inte enbart gällde formella juridiska aspekter, utan också kvalitetsaspekter.³² Det inträffade att man vägrade att fastställa stadsplaner där bestämmelserna ansågs leda till alltför tät bebyggelse. Ett sådant exempel kan vara av intresse i detta sammanhang. Exemplet refererades i Svenska stadsförbundets tidskrift av Linden, som hade en återkommande spalt om stadsbyggnadsnyheter.

Fallet gällde ett stadsplaneförslag för Aspudden, sydväst om Stockholm. Stadsplaneförslaget var upprättat av ing H G Torulf för markexploatören Byggnads AB Manhem. Förslaget hade blivit antaget av Liljeholmens municipalstämman 1911, men eftersom hela Brännkyrka socken samma år inkorporerades i Stockholms stad, hade ärendet överförts till Stockholms stad. Ämbetet hade i samband med fastställelseprövningen tillfrågat Stockholms stad om synpunkter på stadsplanen. Stockholms stad hade förordat avstyrkande, vilket ämbetet också följde.

Skälet till avstyrkandet var främst att man ansåg att exploateringen blivit för hög. Planen upptog, menade man, inte tillräckligt med öppna platser. Vidare borde den tillåtna högsta hushöjden sänkas från 12 m till 11 m, motsvarande högst tre våningar. Vid mindre gator ansåg man att högsta hushöjd borde sänkas från 9 m till 8 m motsvarande två våningar. Vidare anmärkte man på att slutet byggnadssätt hade lagts ut till alltför stor del av kvarteren, samt att byggnadsbestämmelserna inte uttryckligen förbjöd gårdsflyglar på husen.

Exemplet har återgetts för att visa vilken stor betydelse de centrala myndigheterna tillmätte kravet på låg exploatering och låga hus i bostadsområdena utanför stadscentrum vid den här tiden. I det anförda fallet visserligen förgäves. Under ärendets behandling i ämbetet fortsatte nämligen exploatören byggnadsverksamheten med full kraft i enlighet med den ännu inte fastställda stadsplanen. När utslaget kom hade man redan hunnit fullborda ett tiotal kvarter - de kvarter som innehöll den tätaste bebyggelsen.

Genom ämbetets granskningsverksamhet etablerades så småningom en ny praxis för nya stadsplaner. Denna praxis innebar en betydligt lägre hushöjd - två till tre våningar - i stället för fem våningar, vilket den fortfarande formellt gällande byggnadsstadgan överallt medgav. Linden motiverade senare (1923) varför den gamla byggnadsstadgans generella bestämmelser måste frångås och nya införas:

³² En formell aspekt var principen att bestämmelser endast fick ges formen av förbud, inte av påbud. Bestämmelser som förbjöd uppförandet av gårdshus var således tillåtna, däremot inte bestämmelser som påbjöd t ex plantering av gårdar.

Fig .5.3. Aspudden en arbetarförstad i 3-4 våningar som uppfördes på privat initiativ efter en stadsplan av ing H G Torulf 1911. Överintendentsämbetet vägrade fastställa planen eftersom man ansåg att exploateringen blivit för hög. Man ansåg också att hushöjden borde sänkas.

"Då de sålunda medgivna hushöjderna [5 vån enligt 1874 års BS] icke kunna anses ändamålsenliga för mindre stadssamhällen eller överhuvudtaget för bostadsområden, där 2 eller högst 3 våningar, motsvarande en bygnadshöjd av 7,5-11 meter alltid torde vara tillräckliga, begränsas hushöjderna inom nya stadsplaneområden numera alltid genom särskilda bestämmelser. Såsom ett ofta förekommande exempel på dylika bestämmelser kan anföras 'Byggnad må icke uppföras till större höjd än 7,5 meter och icke innehålla mera än två våningar jämte vindsvåning.'"³³

På samma sätt ansågs att man inte längre kunde tillåta ett lika högt tomt-utnyttjande utanför storstädernas tätaste delar. I bostadsområden och mindre städer var praxis att byggnadsbestämmelserna medgav att tomten fick bebyggas till högst halva ytan vid sammanbyggda hus och till en tredjedel vid kopplat eller öppet byggnadssätt. Ungefär samma praxis gällde för de *särskilda byggnadsföreskrifter* som städerna kunde låta fastställa utanför stadsplanens område. Dessa reglerade i allmänhet byggnaders höjd och hur stor andel av tomten som fick bebyggas. Bestämmelserna var ungefär desamma i olika städer. Följande exempel återger särskilda byggnadsföreskrifter som fastställts för ej stadsplanelagd mark i Borås omkring 1910.

"Trähus må inte uppföras med fler än två våningar + en vindsvåning till en tredjedel av ytan. Högsta medelhöjd 8 m eller 9 m om fasaden bekläds utvändigt med obrännbart material.

Stenhus må inte uppföras med fler än två våningar + inredd vind eller tre våningar utan vind. Fasad må inte ha större höjd än 11 m.

Av tomtplats skall minst 1/3 lämnas obebyggd."³⁴

1910-talet.

1910 - ett märkesår. Året 1910 kommer genom alla tider "att kvarstå som ett märkesår inom stadsanläggningskonsten", löd en samtida anteckning av Albert Lilienberg.³⁵ Stadsbyggandet fick under några år en internationell uppmärksamhet som sällan tidigare. Året innan hade Raymond Unwin publicerat *Town Planning in Practice* (1909) en handbok om stadsplanering enligt trädgårdsstadens principer. Den översattes snabbt till bl a tyska och franska och kom att få en oerhörd betydelse. Samma år antogs den engelska

³³ Det här återgivna citatet är hämtat från Linden (1923) s 159 och 160. Det torde väl avspegla den praxis som tillämpades under 10- och 20-talet.

³⁴ Särskilda byggnadsföreskrifter för stadens icke planlagda område i Borås, antagna 1909, fastställda av Kungl Maj:t. I stort sett likalydande för Nyköping 1909. (Svenska stadsförbundets tidskrift).

³⁵ Bjur 1984:47.

Town Planning Act 1909 och inrättades en professur i stadsplanering i Liverpool. 1910 blev om möjligt ännu mer händelsemättat; i London genomfördes den stora internationella stadsplanekonferensen, med inbjudna från ett stort antal länder. Vid konferensen ordnades utflykter bl a till den första trädgårdsstaden Letchworth. Samma år, 1910, utlystes också den stora internationella stadsplanetävlingen om Berlin med omgivningar, som blev anledning till en stor stadsbyggnadsutställning i Berlin. De prisbelönta förslagen, som på olika sätt varierade en grundidé, nämligen storstadens utbredning med lågt exploaterade trädgårdsförstäder åtskilda av gröna lungor, publicerades och tjänade som förebilder för samtida stadsplanerare.

De ledande svenska stadsplanerarna deltog i evenemanget, bl a Hallman och Lilienberg i London.³⁶ Det nya svenska stadsbyggandet ansågs stå på en hög nivå vid en internationell jämförelse. Särskilt beundrades Lilienbergs planer för ytterstadsdelar i Göteborg, som varit publicerade i *Der Städtebau*. Vid den engelska stadsplanekonferensen 1910 höll också Lilienberg ett föredrag om svenskt stadsbyggande och stadsplanelagstiftning.

Industrins bostadsbyggande. Under 1910-talet fick det svenska stadsbyggandet viktiga impulser i riktning mot trädgårdsstadsplanering från England och Tyskland. Men man sökte också fortlöpande efter lösningar som passade de svenska förhållandena, till en svensk trädgårdsstad. Nya hustyper introducerades: tvåfamiljs- och fyrfamiljshus, radhus och flerfamiljshus i två våningar.

Det praktiska förverkligandet av de nya idéerna skedde dels i de större städernas ytterområden, dels i små industriorter. I storstäder som Stockholm, Göteborg, Norrköping och Uppsala planerade man förstäder enligt de nya principerna, på kommunalt ägd mark. Planer uppgjordes i allmänhet av någon av de stora konsulterna i stadsplanefacket: Hallman, Lilienberg, Gellerstedt, ibland efter tävlingar.³⁷ Men vi bör inte heller glömma bort den stadsplanering som utövades av de stora industriföretagen, en verksamhet som hade stor omfattning och som ofta bedrevs med hjälp av skickliga arkitekter.

År 1917 utgav Sveriges Industriförbund en liten handbok, *"Arbetarebostäder vid industriella verk"*, som är en utmärkt kunskapskälla i fråga om lösningar och tankegångar som ledde industrins stadsbyggande vid den här tiden. Författare var arkitekten John Åkerlund, som ritat bostadsområden i Stockholm, Uppsala och Västerås.

Industriföretagen roll som stadsbyggare i de små orterna sammanhängde

³⁶ Bjur 1984:167.

³⁷ Ett exempel är den stora interskandinaviska tävlingen om stadsplan för Oxelbergen utanför Norrköping 1914. I jurun satt bl a Per Hallman, Carl bergsten och Albert Lilienberg. (Gejvall-Seger 1976 s 94 ff).

med att de som regel inte bara var den dominerande arbetsgivaren på orten utan också den klart dominerande markägaren. Genom att industriföretaget samtidigt kunde vara byggherre och ensam markägare kunde man i stort sett planera arbetarbostäderna efter sitt eget huvud. På många orter fanns enbart företagets bostäder att tillgå och en del av hyran kunde vara inräknad i lönen. Att arbetsgivaren svarade för bostaden kan ses som ett arv från den gamla skråordningen. Det gav på många orter företagen en tämligen oinskränkt maktställning över befolkningen.

Under 1870-90-talet var ambitionerna i allmänhet låga när det gällde planeringen av bostadsområden för arbetare. En vanlig modell var att företaget uppförde stora tvåvånings trähus, vilka inreddes med smålägenheter i stort antal, 8-12 stycken. Dessa hus lades i rader längs en eller flera parallella gator. Huvudintrycket av en sådan arbetarstadsdel var torftigt och dystert även om de stora trädgårdar som hörde till husen förbättrade situationen något.

Efter 1910 började industrins bostadsbyggande påverkas av de nya stadsbyggnadsidéerna, något som skall ses mot bakgrund av fackföreningarnas ökade styrka och emigrationsproblemet. Från arbetarhåll fanns en stark önskan att komma ifrån det beroendeförhållande som uppstod i bolagsbebyggelsen. Det låg i industriföretagens intresse att komma denna önskan till mötes. Lösningen bestod i många fall av att industriföretaget upprättade en plan för en egna hemskoloni och sålde tomter till arbetarna. Ofta upprättade man inte bara planen utan ritade hustyperna och ordnade finansieringen. Resultatet blev ett slags mönstersamhällen, glesa trädgårdsstäder, exempel Bergslagsbyn vid Domnarvets Järnverk, som ritades av Osvald Almqvist och byggdes ut med början 1915. Denna ansågs vara mer mönster-gillt planlagd och byggd än någon annan i landet.³⁸ John Åkerlund ritade många olika projekt för ASEA i Västerås. En närmast självklar utgångspunkt vid planeringen av sådana mönstersamhällen var enligt den nämnda handboken att bygga så glest och öppet som möjligt.

"När en byggnadsplan skall uppgöras har tillgången på billig mark (...) avgörande betydelse för hur det hela kan ordnas, dvs om man måste välja ett tätt byggnadssätt med flerfamiljshus runt gemensamma öppna kvarter eller enfamiljshus med genom stängsel avgränsade tomter.

I städer och andra tätbebyggda samhällen som ej redan vid stadsplanens uppgörande (...) ordnat områden med billig mark blir man tvingad till ett tätt byggnadssätt med två- och flervånings hyreshus, och där gäller då blott att inpassa dem i befintlig stadsplan och med hänsyn till ev. kringliggande byggnader samt att försöka ordna tillräckliga planterade gårdar (...). *Eljest väljer man givet ett så lågt och öppet byggnadssätt som möjligt.*³⁹

³⁸ Åkerlund 1917:103.

Åkerlund menade att enfamiljshuset med egen tomt var den idealiska bostadsformen för arbetarbostaden. Det billigaste sättet att åstadkomma sådana var tvåvånings radhus av engelsk typ, som Åkerlund gjorde flera försök att introducera i svenskt stadsbyggande. Emot tvåvånings radhus kunde man invända att arbetarbostaden, som normalt bara innehöll ett rum och kök var alltför liten för att praktiskt kunna uppdelas på två våningar, men denna svårighet menade Åkerlund kunde lösas genom att anordna radhus med två lägenheter i två plan, den övre för uthyrning. När inkomsterna ökade kunde husägaren ta över hela huset.⁴⁰

Tvåvåningshusen var enligt Åkerlund lämpliga som arbetarbostäder även i större städer. I Västerås hade Åkerlund på uppdrag av ASEA planerat arbetarbostäder som bestod av radstående flerfamiljshus. Husen var låga, huvudsakligen i två våningar, och inneslöt stora obebyggda inre gårdar. Åkerlund anslöt medvetet till en traditionell svensk småstadskarakter, även där han arbetade med större bostadskomplex. Han avvisade tanken på att bygga tätare, för "dels önskar man få in mesta möjliga sol, och dels måste småttingarna i ett sådant komplex ha ett rätt så gott utrymme sig tillmätt, ty de är många".

"Först med tvingande höga markpriser och sten såsom byggnadsmaterial kunna vi bygga i höjden, fastän det alltid måste ske med en viss motvilja. Det är motbjudande att på en liten areal koncentrera en så oerhörd människomassa, som inrymmer i 5- och 6-våningshus med endast lägenheter om ett rum och kök. Och det är storstädernas felaktiga och icke tillräckligt framsynta jordpolitik, som tvingar oss till sådana anläggningar, isället för att vi borde sprida dessa smålägenhetsstadsdelar över stora arealer och sammansätta dem av låga byggnader.⁴¹

Hur skulle man då lösa kommunikationerna då samhällena växte ut på allt längre avstånd från arbetsplatserna? I bruksorterna menade Åkerlund att avstånden kan göras rätt långa med det allmänna cyklandet. Han ansåg att stora industrier med tillgång till billig elektrisk kraft inte borde dra sig för att anlägga spårvägar till sina arbetarområden. "Fördelen med att det luftiga samhället ger en frisk och sund arbetarbefolkning av god kvalitet uppväger nog denna kostnad".

Trädgårdsstaden - framtidsstaden. Vid den stora bostadskongressen i Stockholm 1916 höll Albert Lilienberg ett uppmärksammat föredrag som handlade om stadsplanens betydelse för lösandet av bostadsfrågan. I frågan

³⁹ Åkerlund 1917:96. Kursivering tillagd.

⁴⁰ Detta system hade stor utbredning i Danmark, och det kom även till användning i Sverige.

⁴¹ Åkerlund 1917:53 ff.

om lämpliga hustyper för smålägenheter rekommenderade Lilienberg tvåvånings trähus i stället för de högre hyreshusen av sten. I större delen av landet var tvåvåningshusen lämpligast eftersom de var billigare att uppföra än andra hus, "de hava icke de stora kasernernas förbannelser och de kunna framdeles lättare ändras eller ersättas av byggnader med bättre lägenheter". Han tog sedan upp invändningen att de höga jordpriserna i städerna omöjliggjorde ett utnyttjande med så låga hus. Kostnaderna kunde, menade Lilienberg först och främst minskas väsentligt genom minskade gatubredder och bättre gatudragningar etc.

"Men äro tomtpriserna så höga, att de icke kunna elimineras genom dylika åtgärder⁴² återstår intet annat än att åvägbringa sådana kommunikationsmedel att byggnadsverksamheten kan flyttas ut till trakter, där jordpriseran äro så pass låga att ett ringa utnyttjande av marken är möjligt.

Förstode man, att vad Stockholm gjort på Enskede för de bättre situerade arbetarna och Göteborg i Lundby för de mindre bemedlade, det kunna de flesta både medelstora och mindre städer göra var och en i sin skala och efter sina egenartade behov - ja, förstode man det, då hade inte fyrvåningskasernerna vunnit insteg i t o m våra yngsta städer, såsom Trollhättan och Nässjö, och jordpriserna hade hållits vid en lägre nivå."⁴³

Det stora hindret för en riktig utbredning av städerna låg enligt Lilienberg i den gamla vanföreställningen att städer helst borde växa koncentriskt ut från sina gamla kärnor.

"För våra snabbväxande städer och för det folk som där växer upp borde idealet vara ett helt annat. Vi äro icke så rädda som våra fäder för en promenad, vi ha cyklar och sist men inte minst vi ha elektriska spårvägar, vilket allt gör att den naturliga stadstypen för städer ända ned till de mindre av våra medelstora städer är en minsta möjlig kärna, omgiven av spridda lantliga kolonier."⁴⁴

Denna grundtanke återgår till såväl engelska principerna med *green-belts* som förespråkades av Unwin, som tyska principer för storstadsplanering. Men man bör inte tolka uttalandena som mekaniska upprepningar av de utländska idéerna; Lilienberg var vid den här tiden en erfaren praktiker, själv något av en auktoritet. Förutom arbetet med Göteborgs generalplaner hann han med att upprätta planer för ett stort antal orter på västkusten. Det stadsideal han kommit fram till - tvåvånings trästaden - var inte hämtat utifrån utan baserad på svensk byggnadstradition.

Lilienberg menade att det var praktiskt och ekonomiskt möjligt att ge

⁴² Anm: /Besparingar genom att minska gatuarealen och lägga om gatorna efter terrängen./

⁴³ Lilienberg 1916 (SST 1916, s 338).

⁴⁴ Ibid s 338.

arbetarklassen goda bostäder i lågt exploaterade, gröna förstäder - trädgårdstäder i svensk tappning. Medlet att få god ekonomi utan högt markutnyttjande angav Lilienberg ligga i dels ekonomisering med gatudragningarna dels en lämplig blandning av olika hustyper. Receptet är detsamma som Unwin förespråkade i "Town Planning in Practice" och "Nothing Gained by Overcrowding".

"Nu hör jag åter en invändning, att detta nog låter mycket bra men blir för dyrt. De små husen bli icke stora nog för att kunna täcka kostnaderna. Ja, det hela blir för dyrt, om man som regel hittills spänner bågen för högt när det gäller de lantliga kolonierna. De vi hittills ha gjort ha nog i vissa avseenden blivit bra i och för sig, men någon lösning av bostadsfrågan ha de icke blivit därför att vi gjort dem efter det ouppnåeliga idealet av ett eget hem åt alla.

Nej, gör dessa kolonier var för sig ungefär av samma typ som våra gamla svenska städer: blanda som i dem enfamiljshusen med tvåvånings hyreshus. Man får därigenom en befolkningssiffra av två à tre gånger den i våra nuvarande egnahemsområden, och kolonierna kunna då ekonomiskt rymma även de minst bemedlades bostäder."⁴⁵

Att blanda de olika hustyperna som Lilienberg här förespråkar har naturligtvis inte bara ekonomiska och arkitektoniska konsekvenser utan även sociala. Blandningen av hustyper gav förutsättningar för en mer allsidig sammansättning av hushåll än annars. Genom blandningen ville man undgå den polarisering som följer med uppdelningen i ensidiga hyreshusområden och villaområden. Fördelarna med en blandning av de sociala klasserna framhölls i olika sammanhang.

De nya stadsdelar som Lilienberg planlade i Göteborgs ytterstad betraktades av sin samtid betraktades som föredömliga. I "Den nya arkitekturen", som utkom 1916 refererade Gregor Paulsson de samtida strömningarna inom stadsbyggandet. Paulsson menar att Lilienbergs generalplaner för Göteborgs förstäder innebär en intressant vidareutveckling av tysk stadsplanering.

Paulsson menade att uppkomsten av de utflyttade förstäden egentligen också krävde en ny stadsorganisation, från koncentrisk till excentrisk. Det skulle krävas en utflyttning av institutioner och dylikt från den inre staden för att göra förstäden till verkliga småsamhällen. Ett sådant småsamhälle borde göras till en helhet och till en *stad*. I stället för att i förstäden enbart bygga villor borde man efter Unwins förebild bygga radhus och dubbelhus etc. Paulsson menar att de nya planerade förstäden skulle bli modeller för det framtida stadsbyggandet. "På förstadens område skall den nya stadsanläggningskonsten visa vad den duger till, den gamla stadens struktur är för länge sedan given och går sällan att ändra."⁴⁶

⁴⁵ Ibid s 338-339.

De nya decentraliseringstankarna innebar att de nya förstäderna skulle kunna leva sitt eget liv, och att de skulle innehålla en blandning av olika hustyper, lägenhetstyper och sociala klasser. Denna klassblandningsprincip utvecklas närmare i Åkerlunds tidigare nämnda handbok.

"Som ovan nämnts, strävar man emellertid t o m i våraorststäder att i största möjliga mån komma ifrån dessa stenhus med smålägenheter, vilket kan ske där städerna i tillräckligt god tid förvärvat marken för att kunna planmässigt reglera bebyggandet. Och vid uppgörandet av planen för nya stadsdelar anser man sig böra ordna så att inom varje stadsdel skall finnas plats för bostäder åt *alla* olika samhällslager från förmögna till fattiga. Varje stadsdel är, kan man säga, en liten stad för sig i det stora samhället, och där skall finnas utrymme för stora hus med ett fåtal stora lägenheter men också för låga byggnader med många smålägenheter. Där skall finnas plats för rikemäns enfamiljshus lika väl som för små enkla egna hem. Och hur sker detta? Jo, då staden äger marken för hyggligt inköpspris, kunna sedan samhället i detalj planlagts, tomtprisen så regleras att, där små enkla hus skola byggas, låga tomtpriser sätts, medan där tomter för stora hus försäljas, högre pris bestämmas, som också de stora komplexen kunna bära. Visserligen har detta till följd att större jordareal åtgår för att rymma en viss människomassa. *Men önskemålet är ju att kunna breda ut samhället över större areal och minska hushöjden.*"⁴⁷

Vi snuddar här vid en fråga av stor betydelse för ororststäders stadsbyggande, nämligen föreställningen om de självständiga förstäderna eller drabantstäderna. Det är en tanke som ursprungligen går tillbaka till Ebenezer Howard, och som drevs vidare av den internationella trädgårdsstadsrörelsen och av jordreformrörelsen, som var mycket stark i både Tyskland och England under 10- och 20-talen. Särskilt under och efter första världskriget föreställde man sig i dessa kretsar en förestående omvälvning av stadsbyggnadssystemet, med målet att avskaffa all jordspekulation.⁴⁸ Denna omvälvning var på ett inte alldeles klart sätt förbunden med ett nytt stadsbyggnadsideal, som skulle leda till de existerande ororststäders upplösning och ersättning med sk drabantstäder. En ledande representant för denna rörelse var Paul Wolf, stadsbyggnadsråd i Dresden. Han beskrev rörelsens målsättning på följande sätt:

"Reformens grundtanke är ett övergivande av det hittillsvarande stadsbegreppet, i vars ställe påyrkas en rad fristående samhällen, vilka växa upp runt om den befintliga staden som utgör förvaltningscentrum. Från varandra och från detta skiljas de av zoner, vilka

⁴⁶ Paulsson 1916:131.

⁴⁷ Åkerlund 1917:61. Kursiveringen tillagd här.

⁴⁸ Dessa tankegångar utvecklades av fastighetsdirektören i Stockholm, Nils Hasselquist, vid Nordisk byggnadsdag 1927 i ett föredrag med rubriken "Städernas utveckling och jordfrågan". (Nordisk byggnadsdag 1927, s 115).

icke få bebyggas och som innehålla områden som skola tjäna lantbruks-, skogs-, industri-, och koloniträdgårdsändamål samt disponeras för sport, lek och vila."⁴⁹

Den främste förespråkaren för dessa idéer i Sverige var Carl Lindhagen, tidigare omnämnd som eldsjälens bakom Stockholms trädgårdsstäder. I stället för drabantstäder talade han om *hembygder*. Inom varje sådan hembygd skulle jorden utportioneras till alla de olika ändamål som krävdes hyreshus, egnahem, koloniträdgårdar parker, industrier och hantverkerier, butiker etc. "utan att något undertrycker det andra".

"I varje hembygds centrum läggs hyreshus i högst tre våningar. De må gärna, där så lämpligen kan ske, utföras i stora, dock smakfullt komponerade komplex. (...) Närmast hyreshusen vidtagna smärre kulturparker eller eventuellt stycken av vildparker. Bortom dessa komma egnahemmen de mindre och större var för sig eller blandade med varandra. Utanför egnahemmen ligga koloniträdgårdarna. En sådan hembygd inramas till sist av ett skogsbälte såsom parkområde med anknytning särskilt till trädgårdskolonierna."⁵⁰

Det djupare syftet med detta slags stadsbyggande var enligt Lindhagen omtanken om människorna i storstaden. "Människorna drunkna enligt schemat ej helt i storstadens kollektivism. Hembygden sammanhåller olika människor till en gemenskap."⁵¹ Att stadsbyggandet skulle medverka till den lokala sammanhållningen - över klassgränserna - ligger helt i linje med synen på den täta kompakta storstaden som grogrunden för klassorättvisor och klasshat. Roten till detta onda var jordspekulationen, ansåg Lindhagen som såg kampen emot jordspekulationen som ett led i kampen för ett rättvisare och bättre samhälle. Ett resultat av denna kamp, som Lindhagen var djupt personligt engagerad i var Stockholms stads trädgårdsstäder, vilka han kallade *den sociala staden* till skillnad från innerstaden som han kallade *den merkantila staden*. Mellan innerstaden och ytterstaden rådde en djup motsättning, enligt Lindhagen. Trädgårdsstäderna var för Lindhagen embryot till ett bättre framtida samhälle, vilket det gällde att skydda emot de ständigt hotande spekulativa krafterna, symboliserade av innerstaden.⁵²

⁴⁹ Lindhagen 1931:112.

⁵⁰ Lindhagen 1931:113.

⁵¹ Vi känner här igen en tanke som skulle återkomma långt senare fast i en helt annan och större skala, nämligen den s k *grannskapsenheten*, ett begrepp som myntades efter "neighbourhood unit" i efterkrigstidens Londonplaner.

⁵² I Stockholms stadsfullmäktige fortsatte Lindhagen under 20- 30- och in på 40-talet att kämpa för sina idéer, dock under en tilltagande isolering. Den tankevärld som han höll fast vid hade så småningom ersatts av andra strömningar. Han betraktades som en drömmare och fantast. Se Sidenblad 1981.

Europa efter 1918. Vid det första världskrigets slut hade den gamla ordningen i Europa störtat samman. En ny politisk och social ordning banade sig väg ur ruinerna. Tsardömet i Ryssland hade kastats över ända liksom kejsardömena i Tyskland och Österrike-Ungern. Överallt jäste den sociala oron, och överallt fruktade man att en gnista skulle tända en social revolution. Genomgripande politiska reformer som den allmänna rösträtten och åtta timmars arbetsdag genomfördes i detta laddade politiska klimat i land efter land. Också inom stadsbyggandet flyttades positionerna hastigt framåt.

Överallt i Europa grep man sig an bostadsfrågans lösande, med den särskilda iver som framtvings av nödtvånget. Den sociala oron och den allmänna politiska hetluften framkallade ett drivhusklimat i vilket de nya experimenten och nya lagförslag i stadsbyggandet mognade. Att samhället, staten, nu måste gripa in var mer eller mindre en självklarhet särskilt som det enskilda bostadsbyggandet i alla länder under kriget hade krympt ihop till en obetydlighet.

Hur såg då det nya stadsbyggandet ut i de olika länderna? Vi skall börja med England som måste anses vara föregångslandet framför andra på bostadspolitikens och stadsbyggandets område. Bostadsfrågan hade i spåren av det första världskriget ryckt fram som en av de viktigaste politiska frågorna. De hemvändande soldaterna måste beredas goda bostäder. Det engelska parlamentet antog 1919 en lag om ett jättelikt statsunderstött bostadsbyggnadsprogram för flera årtionden framåt som lanserades under det ståtliga mottot "*Homes for Heroes!*" Det statliga bostadsprogrammet kopplades till de riktlinjer som Raymond Unwin utarbetat för planering av trädgårdsstäder och han var själv den ledande kraften i programmet. I svenska tidskrifter refererades det engelska programmet i mycket aktningsfulla ordalag.

"Statsmakterna har antagit trädgårdsstadens principer och deras tillämpning i praktiken som villkor för statsunderstöd. Det gäller för såväl för kommunala som enskilda byggnadsföretag. De trädgårdsstäder som nu uppförs runt om i landet kommer att bli normgivande för det fortsatta engelska stadsbyggandet. Som mönster har man utgått från Letchworth och Welwyn, uppförda före kriget. Principerna kännetecknas av måttlig täthet - max 12 hus per acre - ett kopplat byggnadssätt med förgårdar framför husen och trädgårdar bakom."⁵³

De engelska idéerna spreds också effektivt till de övriga länderna i Europa, inte minst genom skrifter och kampanjer av myndigheterna själva. Man anade propagandavärdet i de nya idéerna. På engelskt initiativ startades en

⁵³ Byggmästaren 1922:49.

organisation med syfte att främja de engelska idéerna - IFHP⁵⁴. Så fort fredsförhållandena tillät organiserades en stor internationell bostads- och stadsplanekonkress i London i början av juni 1920. 800 ombud från 30 länder deltog, huvudsakligen från samväldesländer och neutrala länder. Programmet bestod av en presentation av det brittiska statsunderstödda programmet, föredrag och studieresor. Kongressen antog i stadsbyggnadsfrågan under enighet vissa resolutioner som bl a underströk (a) betydelsen av "statlig kontroll och ledning vid planerandet av städer och samhällen." (b) "antalet hus på viss areal bör begränsas så att ljus och luft i tillräcklig mängd kommer invånarna tillgodo".⁵⁵

I Tyskland hade rörelsen för trädgårdsstäder kanske sitt starkaste fäste i Europa, med Hans Kampfmeyer som ledande gestalt. Men i det nya stadsbyggandet efter kriget ansågs fortfarande hyreshusen ha en viktig funktion - dock efter en reformerad modell. Deras höjd skulle begränsas till tre, eller fyra våningar - i storstäderna fem, kvarterens inre bestod av öppna planterade gårdar. Det tyska stadsbyggandet kan beskrivas som en kombination av reformerade hyreshus och trädgårdsstäder - *Siedlungen* - i städernas ytterområden.

Holland var ett annat av trädgårdsstädernas starkaste fästen, naturligt med tanke på att de låga enfamiljshusen av tradition hade dominerat i stadsbyggelsen. 1916-19 uppfördes i Wreewijk utanför Rotterdam ett av de största och mest beundrade exemplen på trädgårdsstaden utanför England. Upphovsmannen arkitekten H P Berlage var kanske den mest inflytelserike stadsplaneraren i sin generation vid sidan av Raymond Unwin i England. Berlage ansåg att trädgårdsstäder borde ges en naturlig roll i stadsutvidgning i allmänhet och planerade in en trädgårdsstad i sin stora utvidgningsplan för Amsterdam.⁵⁶

I Österrike hade trädgårdstadsrörelsen inte slagit rot på allvar förrän vid slutet av världskriget. Men 1919 krävde hemvändande soldater en omedelbar lösning av bostadsfrågan; de understödde sina krav med demonstrationer och olagliga markockupationer. Den nya kommunstyrelsen förmåddes att som en av sina första åtgärder lägga ut planer på trädgårdsstäder på Wiens obebbyggda ytterområden.⁵⁷ I detta nya program lät staden engagera Hans Kampfmeyer

⁵⁴ International Federation for Housing and Planning.

⁵⁵ Referat från kongressen i Sveriges Fastighetsägartidning 1919 s 205 ff.

⁵⁶ Se t ex Grinberg 1977.

⁵⁷ Hela denna historia är till stora delar ännu oskriven. Enligt Klaus Novy var det trädgårdstadsrörelsen, en spontant framvuxen rörelse, som var den egentliga motorn i Wiens sociala bostadsbyggande. Först under senare delen av 1920-talet länkades denna rörelse in i andra banor, nämligen byggandet av väldiga kommunala hyreshuskomplex, av vilka Karl Marx Hof är det största och mest bekanta exemplet. (Se Novy 1981).

från den tyska trädgårdsstadsrörelsen, och man lät också ett stort antal framstående arkitekter utarbeta stadsplanerna.

I Frankrike hade trädgårdstadsrörelsen aldrig fått något egentligt fotfäste före 1918. Men 1919 utlystes den stora internationella stadsplanetävlingen om Paris - en motsvarighet till tävlingen om Berlin 1910. De prisbelönta förslagen gick alla i samma riktning, bort från de höga hyreskasernerna till ett lägre och glesare stadsbyggande.⁵⁸ Förslagsställarna föreställde sig stora områden av trädgårdsstäder i olika riktningar från den täta staden, sammanbundna av nya förstadsjärnvägar. Genomförandet av dessa ideer verkade mera osäkert på grund av de hinder som den administrativa indelningen av Paris utgjorde.

Sammanfattningsvis innebar perioden 1920-23 ett genombrott på bred front för ett glesare, lägre och mer utbrett stadsbyggande. I England var detta mest tydligt med dess statliga program med stöd till byggande efter den av Unwin införda täthetsregeln max 12 hus per ha. I Tyskland gick man inte lika långt, utan blandade enfamiljshus med låga hyreshus. Den nya stadsbyggnadsdoktrinen gynnades av den politiska radikalismen och massrörelserna i världskrigets spår. Man kan heller inte bortse från att den av den ekonomiska krisen och arbetslösheten i Europa under 20-talets första år innebar en gynnsam grogrund för såväl kommunalt bostadsbyggande som självbyggeri, trädgårdsstäder och billiga enkla hus.

1917 - ett allmännyttigt bostadsbyggande. Vad skedde då i Sverige under denna tid? Det kan vara lämpligt att skilja mellan en första period 1917-20 och en senare från 1921-23. Den första perioden präglas av det vanliga kommersiella bostadsbyggandets nära nog fullständiga kollaps och inträdandet av samhällsstött byggande i stället. Under den andra perioden skedde en gradvis avveckling av samhällsingripandena och en återgång till marknadsförhållanden. Men under den relativt korta tidsrymden av sex år tillkom en rad intressanta projekt, planer och ansatser till lagstiftning, som gör att man kan tala om en guldålder i svensk stadsplanering, åtminstone i kvalitativ mening. Låt oss först diskutera perioden 1917-20.

Bostadsbyggandet sjönk från en högkonjunktur 1913-14 brant nedåt, för att nå botten 1917 botten. I Stockholm byggdes 1918 endast ca 2.000 rumsenheter (rum eller kök) - att jämföra med 10.000 toppåret 1914.⁵⁹ En rad orsaker samverkade till att bostadsbyggandet i Sverige, liksom i övriga

⁵⁸ Se Hammarstarand: Paris stadsplaneproblem. Arkitektur 1920, XI s 141 ff.

⁵⁹ Se diagram över bostadsbyggandet i Stockholm 1880-1925 i Nordisk byggnadsdag s 290. I övriga landet var nedgången inte lika drastisk som i storstäderna. En sammanställning över färdigställda lägenheter i "städer och stadslänkande samhällen" visade en nedgång från 25.000 1913 till 13.000 1918. (ISBU katalog 1923, s 175).

Europa, bröt samman. En starkt hämmande faktor var materialbrist och snabbt stigande materialpriser, en annan faktor var att krigsinflationen vilken drev upp räntorna vilket ytterligare ökade svårigheterna att finansiera bostadsbyggandet. Det uppstod snabbt en svår bostadsbrist i storstäderna och myndigheterna tvingades ingripa med tillfälliga inkvarteringar av husvillor familjer.

En av de första åtgärderna blev att införa en hyresregleringslag för att hindra hyrorna att stiga i takt med inflationen. Vidare beslutade riksdagen 1917 att ge ett direkt penningstöd till produktion av smålägenheter. Stödet skulle bestå av ett ej återbetalningsskyldigt bidrag med ungefär 1/3 av byggkostnaden och skulle endast kunna sökas av allmännyttiga bostadsföretag. Staten och kommunen skulle gemensamt bidra, staten med dubbelt så stort belopp som kommunen.⁶⁰ Vidare inrättades 1917 statens byggnadsbyrå för att handlägga ansökningarna om statsmedel. Från 1920 tog staten över hela ansvaret, och nu inrättades den statliga bostadslånefonden. Det statliga stödet till bostadsbyggandet bestod av dels lån och dels ett direkt bidrag, som ej behövde betalas tillbaka.⁶¹

De så kallade allmännyttiga bostadsprojekt, som kom ifråga för stöd var kommunala, halvkommunala, bostadsföreningar och industriella företag. Dessa allmännyttiga projekt svarade för en snabbt ökande andel av det totala bostadsbyggandet 1914-18.⁶² I storstäderna svarade de allmännyttiga projekten som mest för mellan 75% och 90% av de nybyggda lägenheterna under denna period. Samtidigt med omsvängningen från privat byggande till allmännyttigt byggande skedde en omsvängning i bostadstyperna. De höga hyreskasernerna minskade sin andel av nybyggandet, och i stället ökade andelen för små låga hyreshus och egnahem av olika slag. Detta var en kombinerad effekt av svårigheterna att skaffa privat finansiering till de konventionella stora hysershusen och en medveten satsning på mindre, billigare hus i den allmännyttiga produktionen.

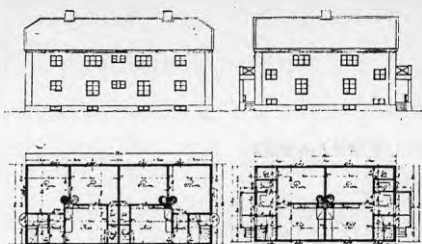
Tack vare den specialutställning som gjordes av Svenska stadsförbundet i samband med Slöjdföreningens smålägenhetsutställning 1917 har vi också en rätt god bild av hur det allmännyttiga bostadsbyggandet tedde sig.⁶³

⁶⁰ Sandahl 1983:33.

⁶¹ 1922 avvecklades bidraget, medan länen bibehölls, ända till 1929 då en högerregering avvecklade bostadslånefonden, och dess verksamhet övergick till Svenska bostadskreditkassan. (Sandahl 1983:66-67).

⁶² Det allmännyttiga bostadsbyggandet svarade för följande andelar av det totala: 1914 10,7%, 1915 13,2%, 1916 24,9%, 1917 51,1% 1918 67,1 %. (Sveriges fastighetsägartidning 1920, nr 23 s 331-341).

⁶³ Se katalogen till specialutställningen om kommunala byggnadsföretag (Svenska Slöjdföreningens hemutställning 1917).

Vaxjö stads egna hemsnämnds sammanbyggda tvåfamiljshus i kv. Leoparden

A.-B. Eskilstuna Arbetarebostäders radhus;

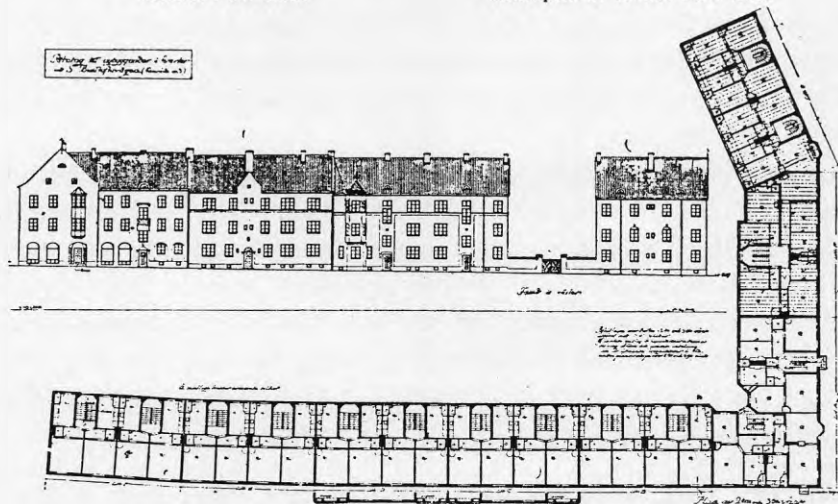
Radhus i kv. Gude, Västerås

Radhus i kv. Gude

Bottenplan av radhus i kv. Gude

Malmö stads radhus vid Södra Bulltoftavägen

Fig .5.4 De bostadsbyggen som tillkom med allmänt stöd under åren 1914-1920 bestod av såväl egna hem som av mindre hyreshus. Hyreshusen var av typen radstående hus i två eller tre våningar. Bostadshus med fler än 3 våningar ansågs inte komma i fråga för statsstöd.

Från 20 större städer hade man samlat in närmare 100 bostadsprojekt som kommit till mellan 1913 och 1917.⁶⁴ Bostadstyperna var mycket växlande, där fanns friliggande en- och tvåfamiljshus, små flerfamiljshus, landshövdingehus, och radstående flerfamiljshus.

Två egenskaper i det allmännyttiga byggandet före 1920 är värda att noteras. Det ena är att majoriteten av projekten består av flerfamiljshus, antingen med kommunala eller kooperativa byggherrar. Det andra är att flerfamiljshusen är låga - 2-3 våningar. Högre hyreshus lyser med sin frånvaro. I de största städerna återfinns några projekt med trevåningshus, t ex kv Motom (SKB), Stockholm, eller Östergård i Malmö. Men dessa projekt är i gengäld planerade som storgårdskvarter med planterade gårdar och med genomgående lägenheter. Exploateringen är låg.

1919 års förslag till byggnadsstadga. Den strävan till lägre och glesare stadsbyggande som vägledde det allmännyttiga byggandet försökte man också ge ett lagfäst stöd. De viktigaste framstötarna i den riktningen gjordes i förslaget till ny byggnadsstadga från 1919 och betänkandet Praktiska och hygieniska bostäder från 1920. Vi skall se närmare på dessa.

Den s k bostadskommissionen, som 1916 hade fått i uppdrag av Kungl Maj:t att ta över revisionsarbetet med byggnadsstadgan, lade 1919 fram ett noggrant utarbetat förslag med mer än 200 sidor motiv och specialmotiv.⁶⁵ Det var det tredje försöket och det mest genomarbetade att komma till rätta med 1874 års BS, som fortfarande var i kraft även om den betraktades som överspelad i stora stycken.

Felet med 1909 års förslag var att man ville begränsa våningsantalet generellt över en hel ort, ansåg kommissionen. I stället borde våningsantalet anpassas efter läget i staden och andra lokala förutsättningar. Ett lägre och mindre kompakt bebyggande var lämpligt på större avstånd från orternas centrum, menade kommissionen. Det var Stübbens zoneringsstanke, som tidigare slagit igenom i tysk stadsplanering. Någon enhetlig zoneringsplan från centrum och utåt ville man dock inte förespråka, utan menade att bebyggelsen mycket väl kunde gruppera sig kring flera centra i stället för ett enda.⁶⁶

⁶⁴ Städerna var Stockholm, Göteborg, Borås, Eskilstuna, Hälsingborg, Kalmar, Landskrona, Linköping, Lund, Malmö, Norrköping, Nyköping, Nässjö, Oskarshamn, Sundsvall, Södertälje, Uppsala, Västerås, Växjö, Örebro. (Svenska Slöjdföreningens hemutställning 1917).

⁶⁵ Betänkande med förslag till Kungl Byggnadsstadga avgivet den 4 dec 1919. Som sakkunniga hade kommissionen tillkallat Gösta Göthlin, sundhetsinspektör i Göteborg, Albert Lilienberg, Gustaf Linden, intendent i byggnadsstyrelsen, Sigurd Westholm, stadsarkitekt i Stockholm, m fl.

Tidigare försök att revidera stadgan hade också misslyckats med att karakterisera byggnadssätten på ett riktigt sätt. Man hade endast gjort skillnad mellan slutet, kopplat och öppet byggnadssätt, vilket lett till tanken att de senare skulle vara att föredra framför det förra. Kommissionen ville i stället skilja mellan tre olika slags byggnadssätt: det *sammanträngda* byggnadssättet, det *radstående*, och det *fristående*. Det sammanträngda byggnadssättet ansågs av kommissionen vara klart olämpligt i synnerhet när det kombinerades med många smålägenheter (hyreskaserner). Kommittén ansåg det vara "av synnerlig vikt att sammanträngt byggnadssätt ej medgives annat än där så oundgängligen erfordras".⁶⁷ I dess ställe ville kommissionen förespråka det *radstående* byggnadssättet. Radstående byggnadssätt innebar att husen sammanbyggdes längs gatan, men att flyglar och gårdshus ej skulle tillåtas. Sammanhängande luftiga ljusa gårdar kunde därmed åstadkommas. Vidare ville kommissionen begränsa den tillåtna hushöjden för radstående byggnadssätt till tre våningar.⁶⁸ Erfarenheterna visade att det radstående byggnadssättet i högst tre våningar borde i de flesta fall kunna tjäna som normalsystem för stadsbyggandet, ansåg kommissionen.

"Särskilt under de bägge senaste decennierna har det radstående byggnadssättet praktiskt tillämpats såväl inom de medelstora och mindre städernas centrala delar som ock vid bostadsanläggningar å storstädernas mera periferiskt belägna områden och vid förortsbyggandet. Härvid har denna byggnadstyp visat sig leda till goda resultat samt äga stora förutsättningar att hävda en ställning såsom normalsystem för stadsbyggandet i alla de fall, då å ena sidan markvärdets höjd, behovet av stark koncentration eller andra dylika omständigheter rättfärdiga ett mera sammanträngt bebyggande eller å andra sidan förhållandena äro sådana att glesare byggnadssätt med fördel kunna komma till användning".⁶⁹

Det *fristående* byggnadssättet (till vilket man också räknade parvis sammanbyggda hus) hade enligt kommissionen redan uppnått en stor och "ur bostadssynpunkt välförtjänt popularitet", och det behövde därför inga närmare kommentarer.

Indelningen i dessa tre byggnadssätt var grunden för den zonerings som 1919 års förslag till byggnadsstadga strävade efter att införa. På stadsgan ankom det att definiera och ställa upp regler för de olika byggnadssätten. Men den kunde inte reglera var och hur de skulle tillämpas i en stad. Detta var stadsplanens uppgift. Alla nya stadsplaner skulle därför inte bara ange grän-

⁶⁶ Ibid. s 154.

⁶⁷ Ibid s 199.

⁶⁸ Ibid s 199.

⁶⁹ Ibid s 199-200.

serna för gatmark och kvartersmark etc, utan också innehålla bestämmelser för byggnadssättet, antal våningar, byggnaders höjd och läge etc. På den punkten innebar förslaget ett stadsfästande av vad som redan slagit igenom i praktiken efter 1907 års stadsplanelag. Vi har i det föregående berört Överintendentensämbetets praxis i fråga om byggnadsbestämmelserna.

Synen på stadsplanens uppgift hade förändrats i grunden sedan 1874 års formuleringar. I den gamla stadgan hade kraven gällt gatorna och parkerna, medan byggnadskvarteren endast meddelades en generell begränsning av byggnadsrätten. I 1919 års förslag preciserade man kraven som skulle ställas på stadsplanerna på ett annat sätt. Kraven riktades nu i hög grad mot byggnadskvarterens användning, med särskild hänsyn till bostadsförhållandena. De nya strävandena kom till uttryck i förslaget § 16 :

§ 16. 1 Gatunät och byggnadssätt skola bestämmas med noggrann hänsyn till de ändamål för vilka områdets olika delar äro avsedda, såsom bostäder av olika slag affärer, industrier, hantverkerier, upplag, järnvägs- och hamnutrymmen samt parker m m. Därvid böra betingelserna för vinnande av sunda bostadsförhållanden ägnas särskilt beaktande.

§ 16. 2. Bebyggande må ej medgivnas till större höjd, våningsantal eller del av tomt, än vad som svarar emot ortens allmänna utveckling och verkliga behov. I allmänhet skall bebyggandet vara lägre och omfatta mindre del av tomt inom övervägande för smålägenheter avsedda områden, samt inom områden som äro mera avlägset belägna från ortens centra.(...)"⁷⁰

1919 års förslag hade, om det genomförts inneburit mycket väsentligt framflyttade positioner för de allmänna intressena relativt de enskilda. Inte utan skäl inledde kommissionen sin beskrivning av förslaget med att diskutera "vissa, i förslaget till ny byggnadsstadga upptagna bestämmelser, innebärande avsevärda begränsningar av den enskildes rätt att fritt förfoga över sin egendom".⁷¹ Det gällde som man förstår de nya reglerna som kraftigt beskar den tidigare medgivna byggnadsrätten.

Tvåvåningshus som statlig norm? Det andra viktiga försöket att utnyttja statliga styrmedel för att gynna ett lågt och måttligt tätt stadsbyggande var betänkandet Praktiska och hygieniska bostäder som lades fram i december 1920. Utredningen hade tillkommit på på initiativ av Svenska stadsförbundets bostadsråd och den skulle utreda vilka krav som lämpligen borde ställas på goda smålägenheter i allmänhet och i synnerhet "bostadssociala minimifordringar" på det statligt stödda bostadsbyggandet.⁷²

⁷⁰ Ibid s 21-22.

⁷¹ Ibid s 63.

⁷² Som utredningens ordförande fungerade Yngve Larsson, sekreterare i Svenska stadsförbundet, som sakkunniga var kallade Osvald Almqvist, Agnes Ingelman, Gösta Göthlin

Utredningens förslag, som publicerades 1921 under titeln "Praktiska och hygieniska bostäder" blev till formen en handbok, som sammanfattar alla de landvinningar som skett inom stadsbyggandet och bostadsbyggandets områden sedan sekelskiftet. I en specialutredning om stadsplaner för bostadsområden visade arkitekten Osvald Almqvist hur Raymond Unwins "Town Planning in Practice" gick att översätta till svensk byggnadskultur. "Det bästa som hittills för svenska förhållanden skrivits om detta ämne" ansåg Hakon Ahlberg i Arkitektur.⁷³

Men Praktiska och hygieniska bostäder var inte endast en handbok, utan också ett försök - det första i Sverige - att använda statliga normer för bostadslån som ett medel att styra stadsbyggandet. Kärnpunkten i det nya förslaget var att statliga lån endast borde komma ifråga till bostadshus med *högst två våningar*, i undantagsfall tre våningar. Det var ett radikalt förslag, i samma anda som de engelska bestämmelserna för trädgårdsstäderna. Vi skall se närmare på hur kommittén motiverade sitt förslag.

Fördelarna med ett lågt och glest byggnadssätt är uppenbara, konstaterade kommittén.⁷⁴ Först och främst ur hygienisk synpunkt - bättre tillgång till ljus och luft. Luften blev renare, gatubullret mindre störande och framför allt kunde alla åldrar lättare komma ut i luften och få den rekreation de behövde.

"Mest avgörande är emellertid det låga byggnadssättets företräden i stadsplanhänseende, i fråga om gata och gård. Gatorna är visserligen smalare, men föga trafikerade och bullrande samt kunna med mindre faror och obehag användas som de större barnens lekplats. Gårdarna och de obebyggda områdena i kvarterens inre kunna erbjuda utmärkta rekreations- och lekplatser och i många fall användas till anordnande av vad som är den bästa formen av gårdsutrymme, nämligen särskilda trädgårdstappor för varje familj."⁷⁵

"Kommittéerade vilja för sin del föreslå att understöd i allmänhet ej må förekomma för hus med flera än två våningar. Undantagsvis må understöd jämväl lämnas för trevåningshus, där ett lägre bebyggande med hänsyn till omgivningen och gällande tomtpris skäligen ej kan fordras; dock skall byggnaden i sådant fall i större omfattning än eljest innehålla lägenheter om två eller flera rum och kök. Ett högre byggnadssätt än trevåningshuset bör icke under några förhållanden understödjas"⁷⁶

Även om stadsplanen och byggnadsbestämmelserna medgav ett femvånings-

och Sigurd Westholm. De båda senare hade också medverkat som sakkunniga vid 1919 års förslag till byggnadsstadga.

⁷³ Arkitektur 1921.

⁷⁴ Praktiska och hygieniska bostäder s 26.

⁷⁵ Ibid s 27.

⁷⁶ Ibid s 30.

hus, så skulle enligt det nya förslaget statliga lån inte komma ifråga om man inte höll sig inom två våningar (eller i vissa fall tre våningar). Det innebar att lånevillkoren skulle kunna komplettera och i viss mån ersätta byggnadsstadgans roll i uppgiften att tränga tillbaka de höga hyreshusen. Tidigare utredningar som föreslagit revisioner av 1874 års byggnadsstadga hade hittills stupat på svårigheterna att förhindra de höga hyreskasernerna i 5-6 våningar. Med det nya förslaget skulle situationen radikalt förändras.

Argumentet att lägare hus var dyrare att bygga än högre avfärdades av kommittén:

"Enligt en samstämmig mening bland de sakkunniga, vilka de kommitterade på denna punkt konsulterat upphör i allmänhet möjligheten till besparingar vid överskridande av det tredje våningsantalet. (...) Och tager man hänsyn ej blott till de direkta byggnadskostnaderna utan även till masshyreshusets högre förvaltningskostnader, starkare slitning och högre reparationsutgifter, större risk för att lägenheter skola stå outhyrda och för hyresrestantier, så tala de ekonomiska skälen avgjort för det lägre byggnadssättet - allt under förutsättning att markpriset icke lägger hinder i vägen."⁷⁷

Kommittén diskuterar också hur många lägenheter som bör inrymmas i varje hus, en fråga som sammanhänger med exploateringsgraden. Man kommer fram till följande allmänna regler:

, att antalet lägenheter vid varje trappuppgång i allmänhet ej må överstiga i tvåvåningshus fyra, i trevåningshus sex,
 , att dessa siffror emellertid må höjas intill respektive åtta och nio i den mån tomtens form eller hänsynen till gällande tomtpris och till omgivningen skäligen betinga ett sådant byggnadssätt, (...) ⁷⁸

Bakgrunden till detta krav var önskemålet om att de små lägenheterna borde göras genomgående, så att de skulle få sol under både för- och eftermiddag. Detta krav ledde till att man inte borde lägga mer än två - i undantagsfall tre - lägenheter vid varje trappplan. Vid fyra lägenheter eller flera blev bostäderna oundvikligen enkelsidiga. Helst borde en trappuppgång inte innehålla fler än sex lägenheter, men kommittén höjde denna gräns till nio, vilket var definitivt den övre gränsen.

Här gick man alltså betydligt längre än 1919 års förslag till BS, som satte gränsen för de radstående husens tjocklek vid 15 m, nog för att medge fyra lägenheter per trappplan. Kommittén menade att de tjocka husen med fyra lägenheter per trappplan, som var vanliga i Stockholm vid denna tid endast byggdes av det skälet att man önskade utnyttja tomtmarken så hårt som

⁷⁷ Ibid s 29.

⁷⁸ Ibid s 75.

möjligt. De tjocka husen var annars inte billigare att uppföra än de smala.

Kommittén bemötte de vanliga invändningarna emot ett lågt och glest byggnadssätt, som gick ut på att detta var oekonomiskt.⁷⁹ Från kommunalt håll brukade man hävda att det glesare byggnadssättet ledde till större gatuarealer och längre ledningar och därför dyrare exploateringskostnader. Men därtill kom att markägaren, som här ofta var kommunen själv, önskade få ut ett högre markpris genom tätare bebyggelse. I praktiken flöt ofta dessa argument samman.

Även om sambandet ju glesare bebyggelse - ju högre exploateringskostnader hade en viss allmängiltighet, så menade kommittén att det fanns andra faktorer, som verkade i motsatt riktning, och som kunde leda till stora besparingar i det måttligt glesa byggnadssättet. Man pekade på att det höga och sammanträngda byggnadssättet krävde breda och dyrbart anlagda gator. Vid lägre och glesare bebyggelse kunde man nöja sig med smalare och enklare gatustandard, man kunde få en bättre anpassning till terrängen, allmänna parker och planteringar kunde minskas med tanke på den större tillgången på tomtmark - allt detta verkade i kostnadsänkande riktning.

Man stödde sig på ett praktiskt exempel utarbetat av Albert Lilienberg i Göteborg. Exemplet återgav en jämförelse mellan tre planalternativ för ett område (alt 1) trevånings hyreshus, (alt 2) blandad bebyggelse med 1/3 trevåningshus 2/3 småhus (alt 3) huvudsakligen småhus. Det renodlade hyreshusalternativet innehöll flest bostäder på det planlagda området, det rena småhusalternativet minst. Men kostnadsmässigt var det renodlade hyreshusalternativet ungefär jämbördigt med det blandade alternativet - (alt 2) -, främst beroende på att arealen för gator och planteringar kunde minskas. Alternativ 2, som Lilienberg själv betecknade som "i det närmaste en trädgårdsstad"⁸⁰ gav en glesare bebyggelse med bättre bostadskvaliteter för ungefär samma exploateringskostnader.

Tab 5.1 Jämförelse mellan exploateringsgrad och gatuyta i tre olika stadsplanealternativ för Bräckö m m i Göteborg. (Enl Alb Lilienberg 1921)

	Täthet	Gatuyta/eldstad
Alt 1 Trevån hyreshus	193 re/ha	11,0
Alt 2 1/3 trevån hyreshus i övr småhus	160 re/ha	11,2
Alt 3 Huvudsakligen småhus	102 re/ha	17,2

Anm. Total areal 72 ha. Alt 1 14.000 re, alt 2 11.000 re alt 3 2.300 re.

Källa: Praktiska och hygieniska bostäder 1921:18.

⁷⁹ Ibid s 27 ff.

⁸⁰ Ibid s 18.

Det var en tillämpning för svenska förhållanden av det jämförande exempel som Unwin hade lagt fram i "Nothing Gained by Overcrowding" (1912), och som var välkänt för Lilienberg och andra bland kommitténs sakkunniga. Men det rörde sig inte längre om ett osjälvständigt upprepande av de engelska lärdomarna. Ett oavlåttligt experimenterande med principerna för trädgårdsstäder hade givit rika svenska erfarenheter.

Den diskussion om bostadstyper som förs i Praktiska och hygieniska bostäder (1921) visar att man hade frigjort sig från de engelska förebilderna. I England hade det statliga bostadsprogrammet utgått från tvåvånings enfamiljshus antingen som dubbelhus (semi-detached) eller som radhus (terraced). Kommittén ställde inledningsvis frågan om det fanns anledning att införa något slags standardtyp för det svenska statsunderstödda byggandet, motsvarande det engelska, men avvisade denna tanke. Det skulle vara olämpligt att försöka införa en enda hustyp eftersom klimatet, byggnadstekniken och inte minst bostadsvanorna växlade i olika delar av landet. Man diskuterar också det friliggande egnahemmet relativt hyreshuset och finner att det förra är den odiskutabelt bästa hustypen men att det ställer sig dyrbarare med tanke på såväl byggnadskostnader som stadsplanekostnader. Kommittén framhöll att det radstående tvåvåningshuset, antingen som flerfamiljshus (hyreshus) eller som enfamiljshus, förenade de hygieniska fördelarna med en god ekonomi.

Praktiska och hygieniska bostäder är kanske det mest genomarbetade uttrycket för trädgårdsstadsrörelsen i svenskt stadsbyggande vid denna tid. Mycket talar för att man hade det engelska programmet som direkt förebild. Under utredningens gång deltog flera av ledamöterna i den tidigare nämnda stora bostadskonferensen i London i juni 1920, bl a Yngve Larsson, Sigurd Westholm och Albert Lilienberg.⁸¹ Sigurd Westholm rapporterade mycket entusiastiskt från konferensen och från de engelska trädgårdsstäderna till svenska tidningar.

1920 - bostadspolitiken kastas om. Under åren 1917-19 spelade hyreshusen en viktig roll i det statsstödda byggandet. Men 1920 inträdde en vändpunkt. En förordning utfärdades, vilken innebar att egnahemsbyggena skulle ges företräde vid fördelningen av lånemedel för 1920-21. Svenska stadsförbundets bostadsråd protesterade förgäves emot denna bestämmelse, som i ett slag undergrävde stödet till hyreshusbyggandet. Samtidigt som den nya bestämmelsen infördes skars också ramen för statsstödet ner. Totalsumman av alla de allmännyttiga bostadsprojekt som år 1920 ansökte om anslag uppgick 1920 till 95 miljoner (varav 68 miljoner i lån och 27 miljoner i

⁸¹ Övriga svenska deltagare var Gunnar Wetterling, Gustaf Linden, Arvid Gärde. (Bjur 1984:309.)

bidrag). Men tilldelningen var bara 19 miljoner (15 miljoner i lån och 4 miljoner i bidrag). Eftersom egnahemsbyggena skulle ges företräde fick så gott som samtliga hyreshusprojekt avslag på sina ansökningar om lån.⁸² I fortsättningen minskade gradvis ansökningarna från hyreshusprojekt, eftersom man insåg att möjligheterna att få lån var så små.

1920 innebar en vändpunkt för det statsstödda bostadsbyggandet bort från hyreshus till egnahem. I och med att staten drog bort stödet från hyreshusbyggandet återtog de privata byggmästarna sin dominerande roll inom hyreshusbyggandet.⁸³

Tab 5.2 Hustyper i det statligt stödda bostadsbyggandet 1917-23

År	Typ av byggnadsföretag		Egnahem	Totalt antal lgh
	hyreshus	Koop.		
1917	343	-	101	3.293
1918	175	-	108	1.478
1919	103	-	25	1.081
1920	58	14	1.813	3.445
1921	71	20	1.953	3.880
1922	57	10	1.633	3.147
1923	64	20	1.277	2.984

(Källa: Prop 202/1925 Bilaga A s 6.)

Detta var samtidigt ett dråpslag mot försöket att reformera hyreshusbyggandet genom de kvalitetsinriktade normerna i Praktiska och hygieniska bostäder 1921. Förslaget om att endast två- eller trevåningshus skulle beviljas lån blev i praktiken utan betydelse. Vi skall se litet närmare på det motstånd emot den nya stadsbyggnadsdoktrinen som utvecklades undet 1920-talet.

Motståndet mot reformförsöken.

"En kraftigare opinion emot ett alltför våldsamt reformerande"
Från fastighetsägarhåll såg man de statliga ingripandena i bostadspolitiken efter 1917 som en lång rad av angrepp på den privata äganderätten. Man

⁸² För hyreshus i städerna ansöktes 1920 om 25 milj (lån) och 10 milj (bidrag); av detta utbetalades 2,9 milj (lån) 0,8 milj (bidrag). (Prop 257/1921, s 23).

⁸³ Under åren 1923-1927 svarade den icke-spekulativa delen av bostadsbyggandet för genomsnittligt ca 20 % av det totala antalet nya lägenheter i städer och orter. (Källa: Sveriges fastighetsägaretidning nr 1 1930. s 5.)

fruktade att samhällets ingripanden under kristiden i fråga om hyresreglering, bostadsförmedling etc skulle bli permanenta. Man såg med stor misstro på statens och kommunernas större inblandning i stadsbyggnad och bostadsbyggnad. Statligt stöd till bostadsbyggnad skulle leda till högre priser och ekonomiskt slöseri, menade fastighetstågarna och fick stöd från det borgerliga politiska lägret.

Den organisation som utvecklade största kraften emot de nya samhälls-ingripandena var Fastighetsägareförbundet. Sveriges Fastighetsägareförbund bildades 1914 som en sammanslutning av fastighetsägarföreningarna i olika städer. Dess mångåriga ordförande var en välkänd stockholmsarkitekt och byggherre, Wilhelm Klemming, under vars ledning förbundet växte till en stark organisation. Stockholmarna var starka i förbundet, och Klemming var själv styrelseledamot i Stockholms fastighetsägareförening. Efter världskrigets regleringar inrättades förbundet till att försvarsförbund emot de olika regleringar som infördes inom bostadssektorn. I första hand kämpade man emot hyresstegringslagen från 1917. Redan 1921 kom ett beslut i den önskade riktningen då riksdagen beslutade om att hyresregleringslagen skulle upphöra att gälla från 1 okt 1923. Men Klemming var också känd för sina upprepade konflikter med Stockhoms myndigheter i byggnadsärenden. Han kände byggnadslagstiftningen utan och innan och blev den som både informerade fastighetsägarna om nya lagförslag och själv formulerade yttrandena.

1919 års förslag till ny byggnadsstadga fick inget nådigt mottagande av Klemming vid fastighetsägarkongressen i Stockholm i september 1922.⁸⁴ Han sade sig visserligen sympatisera med den allmänna strävan bakom lagstiftningen i riktning emot sundare förhållanden men "jag anser att de sikta betydligt över målet, att de hava för brått att uppnå det och därmed förlora känslan för förnuftig ekonomisering både med samhällenas och de enskilda fastighetsägarnas tillgångar". Han vände sig i synnerhet emot förslagen att begränsa hushöjden vilket ju innebar ett ingrepp i den enskildes byggnadsrätt.

"Det är tydligt att de bestämmelser i förslagen till såväl stadsplanelag som byggnadsstadga, äro i högsta grad påverkade av en rådande estetisk uppfattning. De ofta, i synnerhet i mindre samhällen förekommande, skärande kontrasten mellan nyare högre byggnader och äldre låga, hava framkallat en strävan efter att beskära byggnadsrätten, som jag icke tvekar att beteckna som i många fall våldsamma. Dessa estetiska krav hava tagit stöd i moderna sociala och hygieniska uppfattningar och i sin tur stött dessa."⁸⁵

Klemming menade att de estetiska och hygieniska argumenten var en alltför bräcklig grund att bygga lagstiftningen på; åsikterna hade en benägenhet att ändra sig med tiden. Klemming var personligen en varm anhängare av att

⁸⁴ Se referat i Sveriges Fastighetsägaretidning 1922. Nr 19, s 291-299.

⁸⁵ Ibid s 294.

bygga på höjden. Han hade redan tjugo år tidigare förordat skyskrapor i stadbyggnaden i vissa fall, och förde nu fram sin idé på nytt. "I stora städer ha de en hög uppgift att fylla icke blott ur estetisk utan t o m ur hygienisk synpunkt, det senare nämligen om de, som jag förordat, åtföljas av att ett område omkring dem eller intill dem rensas från hus och planteras".⁸⁶ Men de nya förslagen till stadsplaner och byggnadsstadga stängde vägen för alla skyskrapeförslag.

Klemmings anförande slutade med slutklämmen att "vi böra söka genom samarbete med andra näringsgrenar få till stånd en kraftigare opinion mot ett alltför våldsamt reformerande". Hans mening blev tagen bokstavligen. Fastighetsägarkongressen beslöt att dess styrelse skulle skriva till regering och till Stockholms stadsfullmäktige för att påverka dem i frågan. Men man nöjde sig inte med detta. Förbundsstyrelsen fick också i uppdrag att ta kontakt med Sveriges Industriförbund, banker och andra institutioner som kunde ha intresse av frågan. Det blåste med andra ord upp till strid i stadsbyggnadsfrågan!

Striden om bostadspolitiken och stadbyggnaden var i själva verket ännu hårdare i de länder som satsat på statliga bostadsbyggnadsprogram efter kriget t ex England Tyskland och Österrike. I Tyskland och Österrike infördes efter kriget en särskild skatt på äldre hyreshus (*Hauszinssteuer*) som motiverades genom att krigsinflationen lyft av kapitalsskulden från många hyreshus, och därmed gett utrymme för ett betydande överskott. Denna hyreshusskatt bildade grundvalen för ett finansieringssystem som bar upp alla de nybildade stora kommunala eller kooperativa bostadsföretagen i tjugotalets Tyskland och Österrike. Systemet bekämpades energiskt av fastighetsägarnas organisationer, i synnerhet i Wien där det var i kraft under större delen av 1920-talet.

Överallt i Europa kände sig privata markägare och byggmästare hotade av nya samhällsinsriparna inom byggandet. De började på olika vägar förena sig med den kamp som fastighetsägarna förde emot nya lagar och nya skatter. Ett uttryck för detta motstånd var det internationella fastighetägarförbundet UIPB, *Union Internationale de la Propriété Bâtie*, som bildades vid en kongress i Paris i oktober 1923. Denna organisation hade som sitt främsta syfte att samordna fastighetsägarna i de olika medlemsländerna till försvar emot alla angrepp, i form av nya lagar, skatter etc. Den verkade genom att förse sina medlemsorganisationer med regelbundet utkommande bulletiner, utredningar och rapporter om alla nyheter inom fastighetsområdet i de olika länderna. Bakgrunden till organisationens bildande var enligt den svenske delegaten C A Nyström i Stockholms Fastighetsägareförening att:

"...med nutidens utvecklade pressorganisationer och övriga förbindelser länderna emellan

⁸⁶ Ibid s 295.

ingen idé kan framkomma i ett visst land utan att densamma observeras och vinner anhängare i andra länder och detta såväl i avseende på lagfrågor som ekonomiska och sociala spørsmål; sorgligt att säga kan heller ingen dumhet se dagen inom ett lands föreställningskrets utan att densamma finner anhängare i andra länder. Det är då självklart att det arbete som på viss håll nedlägges för riktiga principers framförande och genomdrivande och bekämpande av skadliga idéers inflytande även bör komma och kan komma tillgodo å andra håll".⁸⁷

Det svenska fastighetsägarförbundet anslöt sig till UIPB, som av rapporterna att döma drev en aktiv internationell verksamhet under mitten av 20-talet. Den internationella fastighetsägarkongressen i Paris den 20-25 oktober 1924 samlade deltagare från 24 nationer, och hade utvidgats till en kongress om skydd för den enskildens äganderätten överhuvud taget. Till denna kongress hade organisationer för handel, industri och jordbruk inbjudits.⁸⁸

1920-talet.

Göteborgsutställningen 1923. Vilka var då de nya idéerna, som grep omkring sig i Europa i början av 1920-talet? Inom stadsbyggandet var otvivelaktigt England det stora föredömet. Det uppvisades för omvärlden i den stora internationella bostadsbyggnadskongressen i London 1920 i regi av den nystartade organisationen IFHP.⁸⁹ Deltagarna antog ett antal resolutioner till stöd för trädgårdsstädernas grundläggande principer, bl a att stadsbyggandet måste underställas samhällets stöd och ledning, samt vikten av införa begränsningar av antalet hus per acre.

Den första stora internationella stadsbyggnadsutställningen efter den engelska år 1920 hölls i Göteborg 1923. Att valet föll på Göteborg var ingen tillfällighet. Det var Albert Lilienberg, Göteborgs 1:e stadsingenjör som hade tagit initiativet till den stora utställningen och som ledde arbetsutskottet. Den stad i Sverige som hade kommit längst inom stadsplaneområdet 1923 var inte Stockholm utan Göteborg, mycket tack vare Lilienbergs egen insats. För honom personligen var detta ett kraftprov, men också för den gryende svenska stadsplanekonsten. Sverige fick visa upp vad man förmådde inom stadsbyggandet inför världens ögon. 16 nationer deltog; den engelska avdelningen organiserades av Raymond Unwin, den tyska av Gustav Langen.

I SvD anmäldes utställningen av Stockholms stadsarkitekt Sigurd

⁸⁷ Sveriges Fastighetsägaretidning 1924, nr 25 s 589.

⁸⁸ Sveriges Fastighetsägaretidning 1924, nr 25 s 591.

⁸⁹ International Federation for Housing and Planning.

Westholm i två stora artiklar.⁹⁰ Han pekade på att stadsbyggandet i mycket hög grad handlade om att lösa bostadsfrågan i städerna. Tidigare skulle helt andra problem ha stått i förgrunden. Men bostadsfrågan som redan hade gjort sig påmind före kriget hade nu blivit akut överallt i Europa. Man hade kommit till insikt om det skadliga i att anropa människorna i hyreskaserner, och om nödvändigheten av att bygga lägre och glesare städer.

"Det vaknade intresset för städernas bostadsbyggande förde hastigt fram trädgårdsstadsproblemet. För England med sina traditionella låga enfamiljshus - låt vara tätt sammanbyggda - betydde detta intet avbrott i utvecklingen, men i Tyskland och även hos oss kan man nog tala om ett sådant, åtminstone vad de större städerna beträffar. Man må dock ihågkomma att våra småstäder ännu till stor del visa ett lågt och ofta t o m i centrala delar glest bebyggande, och vidare att svenskarna i stort sett ännu är ett agrart folk där förkärleken för den lantliga bostaden är djupt rotad. Därför saknades hos oss icke jordmän för en rörelse bort från de större städernas höga och sammaträngda byggnadssätt; det behövdes endast att samhällena togo sig saken an, och därtill blevo de snart nödda och tvungna, ty kriget och kanske ännu mer freden förde städernas bostadsfråga fram i första ledet.

Det är alltså trädgårdsstaden i engelsk mening eller snarare de gamla städernas inbyggande med stora bostadsområden, anordnade mer eller mindre efter trädgårdsstadens mönster som utgör det huvudsakliga innehållet av utställningsmaterialet, i den mån detta avser att klargöra bostadsbyggandets läge i skilda länder och samhällen."⁹¹

Tendensen till lägre och glesare bebyggelse var nu inte den enda som framträdde på utställningen. Där fanns också en annan tendens som innebar ökad koncentration och höga hus, men Westholm bedömde höghusbyggandet som överspelat av den faktiska utvecklingen.

"Det är sant att utvecklingen allttjämt följer två starkt divergerande linjer, den ena mot ett lägre och glesare bebyggande, den andra emot en koncentration och stegring i höjden, långt utöver de hos oss uppnådda gränserna, men de exempel på det senare systemet som visas på utställningen tillhöra dels ett skede som ligger bakom den nuvarande utvecklingen, dels de fria fantasier som föga aktar på denna utveckling. Det är alltså trädgårdsstaden i engelsk mening eller snarare de gamla städernas inbyggande med stora bostadsområden, anordnade mer eller mindre efter trädgårdsstadens mönster som utgör det huvudsakliga innehållet av utställningsmaterialet ..."⁹²

Trädgårdsstaden skulle alltså kunna stå som samlande begrepp för tidens stadsbyggande, då inbegripande såväl egnahem som små låga hyreshus. Vad ville då Westholm lägga in i begreppet trädgårdsstad?

⁹⁰ SvD 6/8 1923 och 9/8 1923.

⁹¹Svd 6/8 1923.

⁹²Ibid.

"Begreppet trädgårdsstad omsluter dock många varianter och nästan varje land visar sina särdrag allt efter landets bostadsvanor och andra inverkan omständigheter. Gemensamt är det låga och relativt öppna byggnadssättet, men i senare avseendet finner man gradskillnader av djupgående art från den rörliga halvt lantliga engelska planen med dess tillvaratagande av alla de trevnadsmöjligheter som en gammal vegetation och en växlande terräng erbjuder till den fasta holländska typen av utpräglad stadskaraktär med andra trevnads- och skönhetsvärden ..."⁹³

Här var Westholm en smula kritisk inför det svenska materialet på utställningen. Det återstod fortfarande ett stort arbete i att söka sig fram till dels en svensk modell för detta slags byggnad, dels att utveckla goda hustyper, menade han.

"Det förefaller som om man ännu allt för mycket ävlades att efterlikna den engelska trädgårdsstaden i stället för att resolut ställa sig på en egen grund och utifrån våra egna förutsättningar söka få fram det bästa möjliga, även om man därvid helt och hållet nödgas försaka vad som skänker den engelska för att nu icke tala om den holländska planen dess stadga och behag. Det helt öppna byggnadssättet är den svenska stadens igenkänningstecken, det fritt liggande huset är det element, som till övervägande del ingår i dess byggnad; därmed har man att räkna."⁹⁴

Det ligger i själva namnet, menade Westholm att trädgårdsstaden måste innesluta element både från landet och staden, så att de någorlunda balanserade varandra. Att finna denna rätta balans med landets speciella förutsättningar var ingen lätt uppgift, men den var nu mycket viktig.

Hur den speciellt svenska varianten av trädgårdsstaden borde se ut, det hade man vid den här tiden olika åsikter om. Till anhängarna av tyska och engelska ideal kan man räkna Hallman och Lilienberg. I de tidigaste planerna av Hallman spelar radhusen mycket stor roll för att forma stadsmässiga, måleriska gator och platser. Lilienberg utvecklade en egen variant med klarare och enklare gatudragningar men fortfarande stort inslag av sammanbyggda hus. Westholm och Oswald Almqvist ville i stället gå tillbaka till de svenska bruksmiljöerna med friliggande hus för att hitta en för Sverige mer typisk variant.

Westholm varnade för att stadsplanerna på utställningen gav en alltför ljus bild av det verkliga läget inom det svenska stadsbyggandet. För vad nyttade det till om man uppgjorde utmärkta stadsplaner när de byggnader som sedan kom till inte uppfyllde de enklaste krav. De myndigheter som var satta att övervaka och leda byggandet i städerna saknade förutsättningar för detta. De

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Ibid.

utbildade fackmännen stod vid sidan och var hänvisade till privata uppdrag, som knappast avsatte några spår i det hela. "Landets byggnadsväsen står icke i jämnhöjd med dess stadsplaneväsen... Endast några få av de större städerna och undantagsvis en och annan av de mindre äro i stånd att presentera ett bostadsbyggande som svarar mot det omfattande och dyrbara arbete som nedlägges på stadsplanerna."⁹⁵

Som ett undantag bland städerna nämnde Westholm Västerås, där Erik Hahr sedan mer än tio år fungerade som stadsarkitekt. Västerås visade, menade Westholm hur man i en gammal stad hade lyckats undgå att förstöra skönhets- och trevnadsvärden, trots ett raskt uppsving. Utan en målmedveten ledning av byggandet hade staden fått dela samma sorgliga öde som de flesta andra svenska städer. Kunde detta exempel vinna beaktande hos besökande kommunalmän, så vore utställningen dubbelt värdefull, ansåg Westholm. "Ty för en ändring till det bättre fordras i första hand kommunernas intresse och förståelse."

Westholm satte här fingret på en ömtålig punkt. Bara några av de större städerna hade vid den här tiden fast anställda stadsarkitekter. Två tidiga exempel var Västerås, där som nämnts Erik Hahr var stadsarkitekt, vidare Linköping med Gustaf Linden, Uppsala hade efter Theodor Kellgren utsett Gunnar Leche. I det stora flertalet av städerna stod emellertid byggnadsnämnden ensam för sakkunskapen tillsammans med stadsingenjören.

Allvarligt var naturligtvis också att det statligt stödda kommunala och allmännyttiga hyreshusbyggandet efter de viktiga åren 1917-20 hade tynat bort, sedan statstödet inriktats enbart på egnahemsbyggande. Den viktiga försöks- och experimentverksamhet som sattes igång under statens byggnadsbyrå vad gäller de mindre hyreshusen - två-tre vånings med genomgående lägenheter - avbröts i och med detta. Det blev åter de privata byggherrarna och byggmästarna som drev utvecklingen på hyreshusområdet framåt. De hade sina egna intressen att bevaka i projekten. Det gällde att utnyttja tomtmarken så effektivt som möjligt; det gällde också ofta att få centrala dyrbara tomter bebyggda med så hög vinst som möjligt. Markutnyttjandet blev högt, och i de fall man byggde smålägenheter blev exploateringen inte lägre utan snarare högre än annars.⁹⁶

⁹⁵ Svd 9/9 1923.

⁹⁶ I Stockholm hade visserligen tillkommit andra typer av byggherrar, i första hand de s k kooperativa. Stockholms Kooperativa Bostadsförening tillkom 1916 och samarbetade nära med staden, som stod för tomt och garanti för sekundärlån. SKB lät bygga kv Motorn i Vasastaden 1917 med trevåningshus i storgårdskvarter. Arkitekt var Gustaf Larson, anställd vid P O Hallmans kontor. HSB, Hyresgästernas Sparkasse- och Byggnadsförening, som startades 1923 av Sven Wallander hade en från staden helt fristående konstruktion. HSB skulle komma att växa mycket snabbt och bli Stockholms största byggherre för bostäder mot slutet av 20-talet. Men HSB:s projekt skilde sig inte i fråga om markutnyttjandet från

Låt oss sammanfatta situationen 1923. Det nya lägre och glesare stadsbyggandet - trädgårdsstäderna i vid bemärkelse - hade segrat som stadsbyggnadsidé. Men dess framgångsrika genomförande i verkligheten var en betydligt ovissare sak.

Möjligheterna att från statens sida styra bebyggelsen var mycket begränsade och gällde främst granskningen av stadsplanernas byggnadsbestämmelser. Ansvaret vilade därför i första hand på kommunerna att leda sin egen bebyggelse i rätta banor. För detta fordrades inte bara nya stadsplaner med lämpliga byggnadsbestämmelser för nya områden, och reviderade för de gamla områdena. Minst lika betydelsefullt var att leda bostadsbyggandet i riktning emot lämpliga hustyper: små hyreshus, dubbelhus, egnahem i lämplig blandning. Här hade städerna flera styrmedel, av vilka det kraftfullaste var kommunalt markägande. Som markägare kunde staden införa bestämmelser om hustyper och bebyggande, mer långtgående än vad som gick att uppnå i stadsplan. Stockholm hade visat vägen genom sina tomträttsavtal i trädgårdsstäderna, men bara ett fåtal städer hade följt efter på denna väg. Fördelarna med kommunalägd mark och tomträttsupplåtelse var ur stadens sida mycket klara. Staden kunde bestämma i vilken takt man skulle upplåta mark och förhandla utifrån en markerad styrkeposition emot byggmästarna både vad gäller utformning och ekonomi - t ex den alltid brännande frågan om ersättning för gatumark och gatubyggande.

Ett ännu kraftigare medel för städerna att leda bostadsbyggandet i önskvärd riktning var slutligen att skapa helägda kommunala bostadsbyggnadsföretag, men detta var en politiskt kontroversiell fråga. Det fanns ett utbrett politiskt motstånd mot att staden skulle engagera sig alltför djupt i bostadsbyggande. Krisårens byggande betraktades än så länge som en tillfällig åtgärd.

Även om de statliga stadbyggnadspolitiska åtgärderna hade kört fast i början av 20-talet, så fanns dock stora möjligheter för städerna själva att ta saken i egna händer och styra bebyggelseutvecklingen i riktning mot trädgårdstäder. Frågan var om städerna hade kunnandet och - vilket var viktigast - den politiska viljan?

Trädgårdsstadsplanerna och verkligheten. Det finns ingen samlad studie av försöken till trädgårdsstadsplanering i svenska städer under 20-talet. Vi får därför nöja oss med vad som kan pusslas ihop ur stadsmonografier och arkitektbiografier. Den rätt fragmentariska bild som då uppstår kan sammanfattas på följande sätt. Försöken att tillämpa den nya stadsbyggnadsdoktrinen - trädgårdsstaden - i olika städer under 20-talets början stötte i regel

andra projekt i stenstaden. Man byggde kringbyggda kvarter i upp till fem våningar med tjocka huskroppar som tillät fyra eller fler lägenheter per trapplan. Se vidare kapitel 6.

på ett hårt motstånd från byggmästarna och fastighetsägarna som hade ett stort inflytande över städernas stadsbyggnadspolitik. Ökningen av det kommunala markägandet, införandet av lägre exploateringsgrad och hyreshusbyggande i kommunal regi uppfattades som ett hot mot de enskilda intressena. I några städer t ex i Stockholm, som vi skall skildra senare, utvecklades kampen till en bitter politisk strid, i andra städer lyckades man finna en kompromiss.

Det kan här vara lämpligt att påminna om Kalmar, en stad där de nya stadsidealerna härskade tämligen oinskränkt fram till trettioalet. De låga radstående husen i två eller tre våningar har kommit att betraktas som en för Kalmar typisk byggnadstyp.⁹⁷ Men det förhåller sig snarare så att hustypen ingick i det nya stadsideal - en svensk trädgårdsstad - som hade utkristalliserat sig omkring 1920, men som i Kalmar genomfördes med större konsekvens än i andra städer. Orsaken till denna konsekventa hållning kan till stor del sökas i stadsarkitekten J Fred Olssons dominerande roll i staden under perioden 1904-1937.

Men Kalmar var snarast ett undantag i det svenska stadsbyggnadet. Det intryck av den svenska stadsplanekonstens skördetid, som Göteborgsutställningen 1923 kunde ge var överdrivet. Två av huvudnumren på utställningen var de stora generalplanerna för Uppsala, upprättad av Lilienberg 1921 och planen för Linköping upprättad av Gustaf Linden 1923. Vad hände med dessa planer? I vilken utsträckning förverkligades de?

Linköping och Lindens generalplan. 1912 anställdes Gustaf Linden som stadsarkitekt i Linköping. Hans egentliga anställning var vid Överintendentsämbetet i Stockholm men han förband sig i kontraktet att uppehålla sig i staden sex dagar i månaden. Hans anställning var liknande den som Erik Hahr vid ungefär samma tid fick i Västerås.

Liksom i andra städer avstannade bostadsbyggnadset nästan helt vid första världskrigets inbrott och staden tog därför initiativ till bildandet av ett kommunalt bolag, AB Smålägenheter. Linden ritade de trevånings radstående hus som byggdes vid Konsistoriegatan med statligt stöd. Några år in på 1920-talet utvecklades emellertid AB Smålägenheter och privatbyggarna tog åter över.

Bakgrunden till generalstadsplanen var följande. En motion i stadsfullmäktige hade 1916 föreslagit att staden skulle låta utarbeta en översiktlig plan. Denna motion utnyttjade Linden som bakgrund för att själv ta initiativ i frågan. Han erbjöd sig själv att påbörja arbetet med en generalplan. Men det visade sig att politikernas intresse för idén var mycket svalt. Drätselkammaren och byggnadsnämnden avvisade stadsarkitektens propå, de ansåg att det borde räcka med en revision av den gällande stadsplanen. Stadsingenjören

⁹⁷ I Kalmar uppfördes under 20- och 30-talen ca 150 låga radstående hus. Flertalet ritades av stadsarkitekten J Fred Olsson. (Larsson 1984:45).

skrev t o m en särskild inlaga som osade förakt emot stadsplaneidéer som kom utifrån. Någon generalplan behövdes inte - det räckte med den stadskarta som stadsingenjören höll på att utarbeta - löd hans slutkläm.⁹⁸ Linden lät sig emellertid inte avskräckas utan tog itu med arbetet på en generalplan under de första åren på 1920-talet. Generalstadsplanen för Linköping är daterad 1923, och visades upp vid den internationella stadsbyggnadsutställningen i Göteborg 1923⁹⁹.

I Linköping fick planen ett blandat mottagande. Stadsingenjören dömde ut förslaget som "orealistiskt, oekonomiskt, utan lokalkännedom". Lindens stadsplanebestämmelser avfärdade han som "kammarfunderingar"¹⁰⁰. Planen blev aldrig antagen. Endast några mindre områden i planen blev förverkligade, bl a ett område med envånings radhus, som ritades av Linden själv.

Linden lämnade sin tjänst redan 1925. De närmare orsakerna till detta är inte kända, men det ligger nära till hands att anta att stridigheterna kring generalplaneförslaget bidrog. Hans efterträdare som stadsarkitekt, Olof Lundgren lät tillkännage vid sitt tillträde att "Staden hade pressats ut på en alltför stor yta" och att man därför borde bygga inom redan påbörjade områden. "Koncentrering är önskvärd för att inte säga nödvändig för allt stadsbyggande om det skall finnas möjligheter för samhället att fullgöra sina kommunala skyldigheter," ansåg han vidare. Som programförklaring innebar detta raka motsatsen till det trädgårdsstadsprogram som Linden velat genomföra.¹⁰¹

Lindens generalplan mötte, som vi ser från första början ett massivt motstånd. Fastighetsägare och byggmästare hade intresse av en fortsatt förtätning av den centrala tomtmarken med stora hus. Det är knappast förvånande att Linden och generalplanen kom till korta i kraftmätningen mot dessa intressen, som hade en stark förankring i stadens organ. "Byggmästareintressena var väl representerade inom kommunalpolitiken och borde haft stora möjligheter att påverka fullmäktiges beslut. Under 1920- och 1930-talen satt minst sju av stadens byggmästare, praktiskt taget alla, i byggnadsnämnd, drätselkammare eller beredningsutskott"¹⁰²

⁹⁸ Noréen 1981:153.

⁹⁹ Planen återgavs i utställningskatalogen till ISBU 1923 s 208 a.

¹⁰⁰ Mårtelius 1982.

¹⁰¹ Den fortsatta utvecklingen efter Lindens avgång gick också i motsatt riktning, emot förtätning i stället för utbredning. 1930-talets stadsbyggande i Linköping kom att kännetecknas av en kraftig förtätning i stadskärnan. År 1934 låg 75% av de färdigställda lägenheterna inom den centrala staden. (Noréen 1981).

¹⁰² Hellström 1981:283.

Fig. 5.5 Gustaf Lindens generalplaneförslag för Linköping 1923 blev aldrig förverkligat, inte ens antaget. Några mindre områden fullbordades dock under hans tid som stadsarkitekt.

Uppsala och Lilienbergs generalplan. Det finns flera paralleller mellan Lindens plan för Linköping och Lilienbergs stora generalplan för Uppsala. Upprinnelsen till generalplanen för Uppsala, gick tillbaka till en propå från den dåvarande stadsarkitekten Theodor Kellgren i april 1917.¹⁰³ Hallmans gamla stadsplan ansågs överspelad av utvecklingen och Kellgren efterlyste i en inlägga till byggnadsnämnden 1917 medel för att utarbeta en verklig generalplan för stadens fortsatta utbyggnad, som skulle lösa trafikfrågorna, infartsvägarnas förläggning, utvidgning av spårvägar. Vidare menade han att staden borde köpa mark för både till bostäder och till industrins behov. Själv menade sig Kellgren sakna kompetens för detta arbete och ansåg att man borde vända sig till en utomstående expert. Kellgren i sina tidigare stadsplaner, bl a för Luthagen, samarbetat mycket nära med en av arkitekterna på Överintendentsämbetet, förmodligen Linden. Han skrev:

"Det har varit så mycket viktigare att tillgodogöra sig de rön som samarbetet lämnat, som vi stå inför en så gott som total omläggning av stadsplanefrågor och stadsplaneärendenas lösning och behandling och det i stort endast är Ämbetets tjänstemän, som äro fullt inne i saken, då de själva till större delen uppbyggt det nya systemet."¹⁰⁴

Den totala omläggning som Kellgren syftade på gällde säkert de nya förslagen till byggnadsstadga och stadsplaner som var under omarbetande och som lades fram 1919 resp 1920. På "Ämbetet" var det främst Gustaf Linden som tillsammans med Lilienberg och Westholm hade "byggt upp det nya systemet".

Stämningen i byggnadsnämnden var splittrad inför förslaget att utarbeta en generalplan. Ordföranden och en ledamot reserverade sig. Reservanterna ansåg att staden inte behövde någon generalplan utan kunde nöja sig med att utarbeta detaljplaner undan för undan i den mån behovet påkallade. Men majoriteten biföll förslaget och man beslöt att vidtala Albert Lilienberg som både var en ledande praktiker och varit sakkunnig vid de nya lagrevisionerna.

Lilienberg kunde påbörja arbetet, men det gick inte utan konflikter och dröjsmål. Säkert var Lilienbergs stora arbetsbelastning en viktig orsak till fördröjningarna. Efter en första skiss dröjde det till februari 1920 då Lilienberg lade fram ett omarbetat förslag. Förslaget kritiserades i en del detaljer för att det inte tagit tillräcklig hänsyn till ägo gränser och topografi. Först i november 1921 lämnade Lilienberg sitt definitiva förslag till generalplan för Uppsala. Planen bestod av en stor illustrationskarta, med tillhörande byggnadsbestämmelser, särskilda byggnadsföreskrifter för områden utom

¹⁰³ Följande redogörelse bygger på uppgifterna i Bergold 1984, s 128-144.

¹⁰⁴ Citerat efter Bergold 1984:128.

planen samt en beskrivning. Illustrationskartan var av väldiga mått - 237x188 cm och mycket detaljerat utförd med enskilda huskroppar inritade.¹⁰⁵

Planen var tänkt för en framtida stadstillväxt till 80-100.000 invånare. Stadsområdet hade formats som en cirkel med knappt 2 km radie, som avgränsades mot de omgivande åkrarna av ett brett vindskyddande parkbälte. Inom stadsområdet indelades staden förutom centrumområdet i ett antal områden för bostäder samt ett större industriområde. Breda radiella trafikleder förband ytterområdena med centrum. För bostadsbebyggelsen gällde sju olika byggnadsklasser, med olika byggnadsbestämmelser. Den högsta byggnadsklassen, som medgav femvåningshus med 18 m höjd förekom endast på några få platser i den centrala inre staden, för övrigt medgavs i den centrala staden endast fyra våningar. Utanför centrum föreskrev Lilienberg huvudsakligen radstående hus i tre eller två våningar. Kvarteren var stora och innehöll upp till 50 m breda planterade inre gårdar, ett bebyggelsemönster som påminde om de storgårdskvarter med trevånings landshövdingehus som Lilienberg planerade i Göteborg vid samma tid, t ex Kungsladugård. Han hade angett en husbredd om 10-12 meter, lagom för två genomgående lägenheter per trapplan, alldeles som var brukligt i Göteborg. Ytterst hade Lilienberg planerat för öppen bebyggelse, en och tvåfamiljshus.

Lilienberg hade lagt ner ett kolossalt arbete på planen, men i Uppsala var man trots detta inte nöjda med förslaget. Kellgren hade 1920 efterträtt av den unge Gunnar Leche som fick i uppdrag att yttra sig över 1921 års plan. Leche ville inte uttala sig om detaljerna i planen, eftersom han saknade närmare lokalkännedom. Hans helhetsomdöme blev att bebyggelsen var alltför formalistiskt gestaltad, och att planen därför borde därför arbetas om.

I Uppsala började missnöjet pyra med arbetet på generalplanen. Vad staden först och främst behövde var detaljplaner, så byggandet kunde komma igång när regleringarna skulle avskaffas 1923, menade man. Leche gick i spetsen för denna linje och rekommenderade 1924 stadsfullmäktige att inte fastställa någon helhetsplan, utan i stället upprätta dellösningar i den ordning som angelägenheten krävde. Själv skisserade han en rad alternativa dellösningar. Lilienberg gav dock inte upp utan erbjöd sig att fullfölja arbetet med generalplanen, som han menade sig ha ett moraliskt ansvar för. En kompromiss nåddes 1925, men då avbröts generalplanarbetet av en ny oväntad vändning. Den nye mätningssingenjören begärde anslag för nymätning av hela stadsområdet. Inte förrän hösten 1928 var kartunderlaget färdigt. Lilienberg (som vid den här tiden måste ha varit fullt sysselsatt med arbetet på en generalplan för Stockholm) gav fortfarande inte upp och 1929 skrevs ett nytt kontrakt som skulle leda till en fastställd generalplan senast våren 1931. Men redan i maj 1930 fick Leche byggnadsnämnden med på sin linje att avstå från

¹⁰⁵ Planen återgavs i katalogen till ISBU 1923, s 264 a.

att göra en helhetslösning och i stället upprätta mindre detaljplaner.

1931, tio år efter det ursprungliga förslaget tillkomst, föll avgörandet i striden kring generalplanen. Leche gick till angrepp mot Lilienbergs plan och dömde ut såväl trafiksystemet som bebyggelse typerna och ytornas fördelning. Bebyggelsen var alltför gles och oekonomisk i de yttre delarna, gator och parker överdimensionerade. Han rekommenderade lamellhus i de inre delarna i stället för de låga radstående hus i kvartersform som Lilienberg envist hållit fast vid. Så blev det också. Från 1932 var generalplanen dödförklarad. I stället lät Leche i snabb takt utarbeta ett mycket stort antal stadsplaner för kvarter och mindre stadsdelar. Det genomgående draget i dessa var att Lilienbergs 3-våningshus ersattes av högre lamellhus (31/2 -5 vån). Den långa segslitna kampen om Uppsalas generalplan var till ända. Men vad gällde egentligen kampen?

På ytan kan det förefalla som ett utslag av yrkesrivalitet, en strid mellan den utomstående konsulten och "stadens egen tjänsteman", eller varför inte mellan den äldre erfarne, och den yngre ärelystne. Kanske var det också en fråga om olika estetiska ideal som beröts mot varandra. Ingen av dessa förklaringar kan väl avfärdas utan vidare, men det är också alldeles klart att den tioåriga kampen om generalplanen inte bara eller ens i första rummet gällde kontrahenterna Lilienberg och Leche. Generalplanens vara eller inte vara ställde stora ekonomiska intressen på spel, kommunens egna, men inte minst byggmästarnas och fastighetsägarnas.

Bostadsbyggandet i Uppsala sköttes av ett fåtal byggmästare, som under senare delen av 20-talet och 30-talet opererade i revir. Det klart största och dominerande företaget var Anders Diös, som hade nära förbindelser med ledande företrädarna för staden, universitet och det privata näringslivet. Genom sina omfattande affärer med tomter och fastigheter och som en av stadens största arbetsgivare hade han täta kontakter med drätselkammaren och byggnadsnämnden, där han en tid satt som suppleant. Diös etablerade sig på allvar 1925 i Uppsala och knöt från första början stadsarkitekten Gunnar Leche till sig för att rita sina projekt.¹⁰⁶ Leche blev i många fall ett språkrör för Diös. Det finns all anledning att tro att Leche också talade för Diös, när han motarbetade generalplanen.

Vem vann den långa striden? Ytligt betraktat Leche. Hans energiska motstånd bidrog säkert verksamt till att generalplanen bara blev ett dött papper. Men de verkliga segrarna, skulle man kunna hävda, var de som 1917 hade reserverat sig mot beslutet att staden överhuvud taget skulle utarbeta en generalplan. Resultatet av striden blev ju ingen ny plan; man nöjde sig med att lappa på den gamla planen stycke för stycke allt efter behov uppstod.

¹⁰⁶ Om Diös i Bergold 1984 s 200, 203, 207, 212.

Fig. 5.6 Förslag till Generalplan för Uppsala upprättat av Albert Lilienberg 1921. Lilienberg ansåg planen som sitt mästerverk, men den blev aldrig antagen eller förverkligad i praktiken.

Parallellerna mellan Uppsala och det tidigare relaterade fallet med Linköpings generalplan är uppenbara. Det främsta skälet till att planerna lades på hyllan var knappast de verkliga eller inbillade bristerna i dessa. Den var själva viljan att binda upp den framtida bebyggelseutvecklingen i en stor plan som saknades. Att planerna förutsatte en utbredning med låg och gles bebyggelse rönste också ett starkt motstånd.

Stockholm - en planlös storstad. I de flesta större städerna hade man reviderat sina gamla stadsplaner efter 1907 års stadsplanelag. Det var egentligen bara Stockholm där de gamla regleringsplanerna från 1880-talet fortfarande var i kraft och styrde byggandet. Att Stockholm hade försummat att modernisera sin stadsplan var desto mer anmärkningsvärt som man så tidigt hade pekat på behovet av en ny plan. Som redan berättats efterlyste Gellerstedt redan 1905 en generalplan för Stockholm med omgivning, i vilken kommunikationerna med förstäderna skulle utredas. I det föregående har också skildrats hur Lantegendomsnämnden inledde ett generalplanearbete för ytterområdena 1907 men aldrig hann avsluta detta innan planeringsansvaret överfördes till den nybildade stadsplanekommittén 1909. Men vad blev det av generalplanearbetet sen? En lång rad av kommittéer tillsattes och avlöste varandra i frågan om förortsbanornas sträckningar och samordning med fjärrbanorna. Men något samordnat ansvar för frågorna togs inte.

Gunnar Asplund jämförde i en ledare i Arkitektur 1918 huvudstaden med rikets andra stad, Göteborg och fann att Stockholm hamnat långt på efterkälken i fråga om stadsplanering.

"Det är underligt att säga, men en stadsplan för hela staden, en plan som i sig upptar fördelningen i stort av områden för olika behov och som i stort löser de stora gemensamma trafiktekniska, ekonomiska och estetiska problemen, en sådan saknas."¹⁰⁷

Det var en besk kritik och Asplund var inte ensam om att framföra den. En ljuspunkt var dock att man höll på att ta itu med problemet menade Asplund. Men den omorganisation inom stadens förvaltning som ledde till inrättandet av fastighetsnämnden och fastighetskontoret 1919 och stadsplanenämnden 1921, förde fortfarande inte generalplanefrågorna nämvärt framåt.

Inte förrän 1923 fick stadsplanekontoret formellt uppdrag av stadsfullmäktige att upprätta en generalplan för ett område omfattande en cirkel med 15 km radie. Då hade stadens uppenbara ointresse för att skaffa sig en övergripande plan redan åstadkommit stor skada, menade länsarkitekten i Stockholms län Edvin Stenfors i en artikel i Byggmästaren 1923. Han pekade på de

¹⁰⁷ Arkitektur 1918:105.

omfattande förstadsbildningar som oreglerat och planlöst växte upp utanför Stockholm utan någon egentlig samordning med stadens kommunikationer och tillväxtområden.

"Det är icke små områden dessa samhällsbildningar upptaga. Inom en cirkel med tre mils radie från Stockholms stortorg räknat finns områden med pågående samhällsbildning till en sammalagd areal överstigande Stockholms stads hela nuvarande, Brännkyrka och Bromma inräknade. Man föreställer sig gärna att denna oerhörda boplatzbildning intill huvudstaden skulle sedan länge hava varit föremål för såväl statsmakternas som Stockholms stads intresse och tillsyn för att nu icke tala om ledning. Så har tyvärr icke varit fallet. Stockholms stad har gjort sig hart när blind för förhållandena utom den nuvarande uppenbart endast tillfälliga stadsgränsen. Ända till dess på senaste tiden en undersökning framtingats genom den sk förortsbanefrågan. Rimligtvis kunde icke utredningen rörande förortsbanorna stanna vid den stadskommunala gränsen. Först nu, när på grund av skedd markstyckning och bebyggande svårigheterna riktigt upptornat sig för ett planmässigt uppredande av markdisponeringen i Stockholmstrakten har Stockholms stad igångsatt utredning för åstadkommande av en generalplan över Storstockholm."¹⁰⁸

Vad var då orsaken till att staden inte hade tagit itu med generalplanarbetet? Det är inte särskilt troligt att orsaken bara, eller ens i första hand, kan förläggas till stadsplanediktören P O Hallmans ointresse för översiktliga frågor.¹⁰⁹ I själva verket finns det anledning att tro att fastlåsningsen i generalplanefrågan var ett utslag av att två oförenliga principer för stadens tillväxt stod emot varandra - fortsatt förtätning av innerstaden eller fortsatt utbredning i ytterområdena.

För trädgårdsstadens fortsatta utbredning var utbyggnaden av broar, trafikleder och förstadsbanor ett livsvillkor, och därför krävdes en generalplan. För stenstadens fortsatta förtätning spelade generalplanen (kunde det tyckas åtminstone) mindre roll. Ja i viss mån kunde bristen på en generalplan spela den rollen att ytterligare driva på förtätningen av stenstaden. På så sätt stod de båda principerna i ett motsats- eller rivalitetsförhållande till varandra; det som gynnade trädgårdsstadens utbredning kunde hämma stenstadens förtätning och vice versa.

Stadsarkitekten Sigurd Westholm hade tidigt uppmärksammat detta motsatsförhållande, och berörde det i en artikel 1916. Byggmästare och fastighetsägare hade sedan 1905 i Stockholm pressat fram en generell rättighet att utöver de fem bostadvåningar som byggnadsstadgan medgav få inreda en sjätte våning. Man hade hänvisat till bostadsbristen och menat att en extra

¹⁰⁸ Byggmästaren 1923:137.

¹⁰⁹ Se Sidenbladh 1981:14.

våning skulle bereda fler lägenheter i staden och dessutom leda till sänkta hyror.

"Den propaganda, som under de mest bestickande former bedrivits från intresserat håll har utan gensaga från allmänhetens sida och utan att en enda varnande röst förnummits från dem som bort kunna genomskåda dess rätta halt, fått ostörd fortgå år efter år, och dess apostlar ha betecknats som föregångsmän och som martyrer för myndigheternas tredska att fasthålla vid föråldrade åskådningar. ... Varje ansats att lägga frågan till rätta, att påvisa dess stora sociala betydelse, att framhålla utvecklingens tendens har bagatelliserats, förlöjligats, åberopats som bevis för myndigheternas bristande förståelse för de praktiska kraven."¹¹⁰

Följden av att myndigheterna inte lyckades säga nej till den sjätte våningen började nu visa sig, menade Westholm. Någon sänkt hyresnivå, vilket man hade förespeglat blev inte fallet, i stället skapades ett ekonomiskt överskott som ledde till ökade tomtpriser, inte bara på de obebbyggda tomter vars byggnadsrätt på detta sätt plötsligt ökade, utan också på alla de gamla redan bebyggda fastigheterna.

I sin artikel varnade Westholm för att samma intressen samlade sig för att driva fram ännu en våning - den sjunde. Tiden hade "satt nya vapen i händerna på angriparna", nämligen den av krisen 1916 skapade bostadsbristen.

"Det är väl bekant hurusom den rådande bostadsbristen tagits till förevändning för ett ytterligare uppdrivande av våningsantalet i de höga hyreshusen. Sex våningar är redan en övervunnen ståndpunkt, nu gäller det den sjunde. (...)

Må det tillåtas mig att till vars och ens beprövande framlägga följande spörsmål.

Är det med samhällets sunda utveckling förenligt, att i det gamla stadsområdet med sina tätt slutna kvarter de höga hyreshusens redan övertaliga våningar ökas med ytterligare en? Är det önskligt att de redan överbefolkade hyreskasernerna sättas i stånd att mottaga ytterligare en kontingent av den växande stadsbefolkningen?

Är det förenligt med stadens sanna intressen att dess stora tomtområden få ligga oanvända, att dess planer på en övergång till ett tidsenligare bebyggande av dessa områden stäckas, att exploaterandet av dessa förstadsanläggningar fördröjes medan nya möjligheter öppnas för befolkningen ytterligare anhopande inom det gamla stadsområdet?"¹¹¹

Westholm pekade på att byggmästarnas strid om att få tillstånd att bygga en sjunde bostadsvåning i Stockholm egentligen gällde en betydligt större fråga. Det gällde ingenting mindre än principerna för Stockholms fortsatta stadsutveckling. Skulle man fortsätta emot ett lägre och glesare stadsbyggande

¹¹⁰ Westholm 1916. Svenska stadsförbundets tidskrift s 128.

¹¹¹ Ibid.

vilket blivit möjligt genom de stora markköpen i ytterområdena så måste man också satsa på utbyggda kommunikationer, spårvägslinjer och broförbindelser, och inte minst ett stopp för fortsatt förtätning av stenstaden. Men just på den punkten här drog starka byggmästar- och fastighetsägarintressen åt motsatt håll. Man pressade på för att få den sjunde våningen.

Striden om Stockholms trädgårdsstäder 1922-27. Vad som kan kallas de två linjerna - förtätning av stenstaden eller utbredning av trädgårdsstaden - hade kommit på kollisionskurs med varandra i början av 1920-talet. Motståndet i stadsfullmäktige mot nya markköp i ytterstaden ökade. År 1922 köptes egendomen Skarpnäck. Röstetalet var 61 för och 29 emot, dvs den knappast möjliga eftersom kvalificerad majoritet krävdes för köp av fast egendom. "ett uttryck för en allmän haussepsykos" menade en motståndare i stadsfullmäktige.¹¹²

Från fastighetsägarhåll kom det varningar emot en alltför kraftig utbredning av bebyggelsen. Den 23 mars 1923 höll Klemming ett föredrag om de nya förslagen till byggnadsstadga och stadsplanelag vid Stockholms Fastighetsägareförenings årsmöte.¹¹³ Han upprepade i föredraget i stora drag samma kritik som vid sitt tidigare föredrag ett halvår tidigare. Han varnade för överdrivna försök att normera, vilket skulle spärra vägen för en utveckling till det som är bättre än normerna. Han återkom till sina tidigare skyskrapeförslag som skulle "bereda ljus och luft och grönska omkring sig". De skulle vidare medverka till "markhushållningen, hushållningen med kommunikationsmedel och byggnadsmaterial".

Markhushållningen var ett nytt inslag i föredraget, som även var kritiskt emot trädgårdsstäderna. Han menade att man drivit reaktionen mot den täta femvåningsstaden alltför långt åt andra hållet.

"Nu synes man slå över till en annan ytterlighet och strör oberoende av hänsyn till det hela ut småhus på vidsträckta områden. Stadens omfång blir på detta sätt oerhört och avstånden från bostäderna till arbetsplatsen mycket stora. Det ligger nog mycket gott i denna strävan efter vidbodhet, men den kan icke i samma skala vidhållas i fortsättningen. Den kan nog här och var i framtiden komma stt vålla stora olägenheter. Någon ekonomisk gräns måste finnas för avståndet mellan bostad och arbetsplats, om också trafikmedlens utveckling kan förlägga denna gräns rätt långt ut."¹¹⁴

Samtidigt blossade en långvarig strid upp inom stadens egna organ i en fråga, som var av avgörande betydelse för den fortsatta utbyggnaden av trädgårds-

¹¹² Dahlberg 1959:70.

¹¹³ Se Sveriges Fastighetsägartidning nr 8 1923, s 129-144.

¹¹⁴ Ibid s 132.

städerna. Striden gällde tomträten.¹¹⁵

År 1924 utlöpte fastighetsnämndens bemyndigande att upplåta tomträtter, och nämnden fick i uppdrag att utreda om stadens mark i ytterområdena också i fortsättningen skulle upplåtas mot tomträtt på samma villkor som tidigare. År 1925 avgav tomträttsdelegerade en omfattande utredning som klart förordade fortsatt tomträtt för egna hem och lägre hyreshus. För högre hyreshus kunde man dock pröva försäljning med äganderätt men då med återköpsrätt för staden. Fastighetsdirektören Hasselqvist förordade ett eget förslag: tomträtt med evigt besittningsskydd, vilket dock skulle kräva lagändring.

Kammarkontoret yttrande över utredningen 23 febr 1926 gick emellertid stick i stäv emot den tidigare stadsbyggnadspolitiken på ytterområdena. Man hade gjort en egen utredning som ledde fram till slutsatsen att tomträttsupplåtelseerna var ekonomiskt ofördelaktiga för staden. Marken borde i framtiden säljas med ett visst påslag motsvarande den framtida förväntade markvärdesstegringen. Kontoret föreslog också att alla tidigare tomträtts-havare borde få rätt att köpa tillbaka sina tomter. Stadskamreren stödde förslaget.

Det blåste upp till en bitter strid. Tomträten var en av grundstenarna, som trädgårdsstadsbyggandet vilade på. Carl Lindhagen och fastighetsborgarrådet Harry Sandberg, socialdemokrat, uppträdde till försvar för systemet med tomträtt och lämnade var sin motion i maj 1926. Den nytillträdde fastighetsdirektören Axel Dahlberg, som ju varit Lindhagens medarbetare redan i lantegendomsnämnden 1908, gjorde gemensam sak med dem. Han tog fram en egen utredning som gav andra siffror än kammarkontorets. Fastighetskontoret lämnade ett eget förslag med fortsatta tomträttsupplåtelse men med förändrade amorteringstider. När ärendet kom upp i fastighetsnämnden i oktober 1926 höll Lindhagen ett av sina berömda brandtal. Han menade de ekonomiska argumenten var en täckmatel för ett angrepp på hela trädgårdsstadsidéen. Hela striden var endast ett spegelfäkteri, med syftet "att bliva av med ett för det fria jordocket hotande socialt experiment".

Under 1927 rullade ärendet fram mot ett avgörande. I slutsstriden den 12 december 1927 i stadsfullmäktige formerades lägren efter partilinjer; socialdemokraterna var för fortsatt tomträtt, högern emot och liberalerna lade ner sina röster. Fastighetskontorets linje segrade. Kammarkontorets linje kämpade hårt, och yrkade bl a återremiss, men förlorade knapp. "Miljonrullningen fortsättes" var rubriken i SvD efter beslutet.¹¹⁶ Det var en seger för Lindhagen, Sandberg och Dahlberg och för fortsatt utbyggnad av trädgårdsstäderna efter de tidigare principerna.

¹¹⁵ Följande bygger på Erik Sundberg, 1980. Kammarkontoret 100 år. Stockholms drätsel-nämnd. Stockholm, s 231-239.

¹¹⁶ SvD 12 dec 1927.

Utvecklingen i trädgårdsstäderna hade inte stått stilla under striderna 1922-27. Under åren 1920-22 lyckades några eldsjäljar i föreningen "Hem genom eget arbete" genomföra det första självbyggeriprojektet i trädgårdsstäderna.¹¹⁷ Under åren 1922-24 gjordes också försök med seriebyggen av villor i Bromma och Skarpnäck. Man använde monteringsfärdiga väggelement. Experimenten slog väl ut, och lade grunden för senare utveckling.

Från den första trädgårdsstaden i Enskede till den fortsatta utbyggnaden i Bromma hade utvecklingen gått emot större villor och större tomter, vilket ledde till att inbyggarna till allt mindre andel bestod av arbetare, den samhällsklass som trädgårdsstaden ju i första hand var tänkt för. Något måste göras om inte idén skulle förfelas. 1924 väcktes en motion i stadsfullmäktige om stöd för byggandet av verkligt billiga egna hem, bara något större än de största kolonistugorna.

Den som fick ansvaret att förverkliga denna idé var Axel Dahlberg, som tidigare nämnts som medhjälpare till Lindhagen redan 1908. Under hans ledning tog fastighetskontoret upp idén och vidareutvecklade den till småstugebygge med hjälp av eget arbete. De blivande byggarna skulle med personligt arbete bygga sina stugor, och värdet av denna insats skulle motsvara den kontantinsats som de annars skulle ha behövt sätta till. Staden skulle hjälpa byggarna genom att tillhandahålla allt material, samt upphandla nödvändiga specialarbeten. Flertalet i bygget ingående byggnadsdelar skulle standardiseras och göras färdiga på fabrik. Småstugebyggena med eget arbete var ett experiment, som hade få om ens någon motsvarighet i andra storstäder. Förslaget men beslutades den 15 november 1926 i stadsfullmäktige trots en viss tveksamhet från finansborgarrådet och högern i stadsfullmäktige. Det visade sig att idén blev en stor framgång, som fortsatte att drivas under flera årtionden, och som senare skulle sprida sig till andra städer, Göteborg och Uppsala.¹¹⁸

Högst trevåningshus i ytterområdena? 1926-1927 stod också ett annat viktigt avgörande för den fortsatta utbyggnaden av Stockholm på spel. Frågan gällde efter vilka principer det fortsatta hyreshusbyggandet skulle ske när innerstaden blivit fullbyggd. Innanför tullarna återstod mycket litet av tomtmarken i de gamla regleringsplanerna. De enda större obebyggda områdena innanför tullarna låg på kronans mark på Djurgården och på yttre Kungsholmen. Om det förra fördes hårda förhandlingar med kronan. Stora delar av yttre Kungsholmen hade inköpts av staden redan 1920 och här utlystes en

¹¹⁷ Dahlberg 1959:76.

¹¹⁸ I Uppsala organiserade staden under några år i slutet av 1930-talet ett omfattande självbyggeri, med hjälp av erfarenheterna från Stockholms fastighetskontor. (Bergold 1985, s 241-245).

stadsplanetävling 1926: den s k Fredhällstävlingen.

Tävlingen ansågs få stor betydelse för hur man i fortsättningen skulle bygga ut staden med hyreshus utanför tullarna, och det rådde olika meningar om hur denna bebyggelse skulle utformas (se nästa kapitel!). Man förutsatte från stadens sida en avsevärt lägre exploateringsgrad än vad som tilläpats i innerstaden tidigare. Prisnämnden, vars ordförande var fastighetsborgarrådet Harry Sandberg slog fast att bostadsbebyggelsen med enstaka undantag borde hållas inom tre våningars höjd. Vidare ställde man krav på stora naturparkområden.¹¹⁹

De prisbelönda förslagen visade på olika lösningar dock inom ramen för den anvisade trevåningsgränsen. Förstapriset delades mellan ett mera traditionellt förslag med storgårdskvarter inlämnat av Cyrillus Johansson och ett mer modernistiskt förslag av Sven Markelius med halvöppen kvartersbebyggelse. Ett av andraprisen tilldelades ett förslag med långsmala storgårdskvarter i tre våningar signerat av Lilienberg. Inget av förslagen skulle komma att följas men det fortsatta händelseförloppet hör hemma i följande kapitel.

Fastighetskontoret vann också under 1927 ytterligare en stor strid om ett markköp till trädgårdsstäder. Den gällde inköpet av egendomen Beckomberga-Räcksta på drygt 500 ha. Reaktionen från motståndarna var häftigare än någonsin, vilket tydligt avspeglas i tidningsrubrikerna: "Dyrbara storshetsdrömmar", "Slöseri med markköp", "Köp Uppland", "Kommunalskandalen växer", "Ett enda kaos", "På lösa boliner".¹²⁰ Men köpet gick igenom. Nu hade Stockholm köpt mark för många årtiondens framtida bebyggelse. En viktig förutsättning var tryggad för planeringen av stadens tillväxt.

Det såg med andra ord ut som om Stockholms bebyggelse i fortsättningen skulle breda ut sig över nya markområden i ytterstaden som villor, småstugor och låga trevånings hyreshus. Men fortfarande återstod ett viktigt villkor: en översiktlig plan som kunde styra den nödvändiga utbyggnaden av kommunikationerna. Någon sådan plan fanns fortfarande inte 1927.

Lilienberg tar sig an generalplanen. Mellan åren 1923 och 1927 stod generalplanefrågan och stampade på samma fläck. I vilken grad detta berodde på den allmänna osäkerheten om framtiden för trädgårdsstäderna eller på bristande engagemang hos stadsplanenämnden och ansvariga tjänstemän är svårt att avgöra. Klart är att Hallman som var stadsplanedirektör åren 1922-27 inte förmådde driva frågan framåt. 1925 inrättades en särskild tjänst som chef för en nyinrättad generalplaneavdelning. Av tjänstebeskrivningen framgick

¹¹⁹ Sidenbladh 1981:61.

¹²⁰ Dahlberg 1959:35.

vilka väldiga arbetsuppgifter som egentligen åvilade denne: förortsbane-systemen och spårvägarna skulle utredas, broförbindelserna, vatten- och avloppsledningar, läget av bostadsområden (för villor eller mindre hyreshus) parker, industriområden, hamnar etc - allt inom en cirkel av ungefär 15-20 km radie. Men den nye chefen professor Hörnell ägnade sig i stället åt att konstruera en ny broförbindelse från Tegelbacken till Söder, vilken aldrig blev förverkligad.¹²¹ Åter hade dyrbar tid förspillts.

Situationen krävde resoluta ingripanden. 1927 när Hallmans förordnande löpte ut lyckades stadsplanenämnden intressera Albert Lilienberg för att söka tjänsten som stadsplanedirektör i Stockholm. Lilienberg sökte och fick tjänsten. Han var den obestridligen ledande stadsplaneraren i Sverige vid denna tid, och han hade nått en viss berömmelse också utanför landet. Om han inte kunde reda ut situationen kunde antagligen ingen.

Lilienberg tog den 14 oktober 1927, några veckor efter att han installerat sig som stadsplanedirektör bladet från munnen i en intervju i SvD. Stockholm led brist på sol, luft och utrymme, var hans kärnfulla budskap. Den omtalade skönheten mot de öppna vattnen dolde mycken ful, trång bebyggelse, många bostäder, som vette mot bakgårdar utan sol. Trafikstockningarna i de centrala delarna som nu allmänt uppmärksammades var i själva verket bara symptomen på ett mycket större problem. Stockholms hade utvecklats inom en alltför trång ram och dess bebyggelse hade blivit alltmer hopgyttrad; Lilienberg jämförde med Paris som vid mitten av 1800-talet hade blivit en trång, tät stad därför att dess vidare utbredning hejdades av fästningsvallarna utanför boulevardringen.

Skyndsamt måste kommunikationerna med ytterområdena förbättras, ansåg Lilienberg. De som hävdade att Stockholm avskilts av vattnet från sin omgivning hade fel, med ny teknik var detta inget problem. Felet hittills hade varit att man hade undvikit att göra de investeringar i nya gaturegleringar och kommunikationer som skulle ha behövts. "En osund sparsamhetspolitik" menade Lilienberg, som ansåg att sparsamheten gått ut över medborgarna som fått betala snålheten. Nu skulle det bli dyrbart för staden att ta igen vad som försumrats, men det fanns ingen tid att förlora.

De första åtgärderna måste innefatta att göra upp en översiktlig plan, en plan som ännu helt saknades. Bebyggelsen hade fått sprida sig i ytterområdena utan någon ordning. Lilienberg förordade också att man snarast borde utarbeta en regionplan, omfattande ett flera kvadratmil stort område. Lilienberg förordade att denna borde uppgöras av länsarkitekten och stadsplanekontoret utan alltför vidlyftiga nya kommittéer.

Nu blev det äntligen fart på generalplanearbetet. Lilienberg tycks ha mobiliserat hela sin omvitnat stora arbetskapacitet - ungefär ett år senare var

¹²¹ Sidenbladh 1981 s14 och 144.

han färdig med generalplanens första del, ett förslag behandlande själva innerstaden, och kommunikationerna med ytterstaden. Vi skall återkomma till generalplanens innehåll och vidare öden i nästa kapitel.

Förslaget till ny stadsbyggnadslag 1928. Samtidigt skedde stora ting inom byggnadslagstiftningen. Den sedan mycket länge fastlåsta revisionen av byggnadsstadgan hade lossnat sedan K Maj:t tillsatt en ny kommitté 1925.¹²² Enligt den allmänna uppfattningen var 1919 och 1920 års förslag så grundligt genomarbetade att det nu egentligen bara återsod att sammanfatta förslagen och göra mindre revideringar. Men de sakkunniga nöjde sig inte med detta. Man satte igång nära nog från början igen, och det färdiga betänkandet som lades fram 1928 var ett radikalt nytänkande.¹²³

Förslaget innebar en genomgripande reformering av hela den svenska byggnadslagstiftningen såväl till formen som till innehållet. Vad det formella gällde hade man kommit fram till att de tidigare förslagen till stadsplaner och byggnadsstadga borde slås samman till en enda lag som skulle benämnas *stadsbyggnadslag*. Någon ny byggnadsstadga skulle inte behövas; den gamlas uppgifter skulle delas mellan stadsbyggnadslagen, byggnadsordningar och s k *stadsbyggnadsbestämmelser*, som var tänkta som en utveckling av de byggnadsbestämmelser och särskilda byggnadsföreskrifter, som införts redan 1907. De nya stadsbyggnadsbestämmelserna skulle göras till ett enhetligt bebyggelsereglerande instrument, och kopplas såväl till stadsplanerna, som till den översiktliga generalplanen. samt till områden utanför plan.

Kommittén föreslog vidare ett nytt planinstitut, *generalplanen*, som skulle reglera markanvändningen inom en hel tätort och dess närmaste expansionsområde. Alldeles okänd var inte denna planform, som redan tidigare visats hade man i några städer - Göteborg, Uppsala, Linköping - låtit utarbeta sådana planer. Det nya var att sådana planer skulle få lagfäst stöd genom att de skulle kunna fastställas av K Maj:t. Upprättandet av generalplaner föreslogs till och med bli obligatoriskt för större orter. Vid sidan av generalplanerna skulle stadsplaneinstitutet behållas för det närmare reglerandet i samband med bebyggandet.

Generalplanen skulle för det första ange markens uppdelning i olika

¹²² Svenska stadsförbundets tidskrift gav följande kommentar vid tillsättandet av den nya kommittén 1925: "Då dessa förarbeten utmärka sig för synnerlig grundlighet och allsidighet ... bör det vara tillåtet att hoppas ... att föreliggande viktiga lagstiftningsfrågor verkligen bringas över den döda punkten på vilken de nu så länge av svårklarliga skäl blivit stående."

¹²³ Se Betänkande med förslag till stadsbyggnadslag och författningar som därtill hava samband. SOU 1928:4. Ursprungligen bestod kommittén av Michael Ehrenborg, Nils Hasselqvist och Hilarion Wistrand, men gruppen utökades efter några månader med byggnadsrådet Fredrik Lilljekvist, länsarkitekten Edvin Stenfors och stadsarkitekten Sigurd Westholm.

områden för olika ändamål - bostäder, trafik, industri eller park.¹²⁴ Inom sådana områden som avsågs bli bostadsområden skulle man också i stora drag lägga fast byggnadssättet (öppet, slutet, etc) och högsta våningsantal. Detta skulle ske genom fastställande av stadsbyggnadsbestämmelser.

Lagen gav också vissa allmänna riktlinjer och kvalitetskrav i samband planläggning. Vid uppgörande av generalplan borde enligt 2 kap 3§ iakttas:

att bostadsområdena så anordnas att kostnaderna för åstadkommande av goda bostäder bli så låga som möjligt och att bebyggandet ej blir mera sammanträngt eller högre än med hänsyn till lokala förhållandena uppenbarligen kan anses lämpligt och skäligt;¹²⁵

Om stadsbyggnadsbestämmelser för stad 6 kap 5§ gällde som allmänna riktlinjer utöver det föregående:

att byggnader icke må uppföras till större höjd eller till större omfång i förhållande till tomten eller tomtplatsen än som svarar mot stadens allmänna utvecklig och verkliga behov (...)

att, där byggnader bli till läge och höjd bestämda, goda dagerförhållanden inom kvarteren säkerställas och möjlighet i största utsträckning beredes till inredande i byggnaderna av lägenheter med genomgående luftväxling och dubbelsidig belysning (...).¹²⁶

I en bilaga fanns illustrerat hur stadsplan, generalplan och stadsbyggnadsbestämmelser skulle kunna tillämpas i en medelstor stad.¹²⁷ Detta schematiska exempel ger en god bild av hur men föreställde sig att reglerna borde utformas. Illustrationen visar en medelstor stad, där den högsta tillåtna byggnadshöjden är fyra våningar längs några centrala gator, men i övrigt tre våningar. Längre utanför centrum är hushöjden maximalt två våningar. I ytterområdena gäller en generalplan med mer schematiska bestämmelser. Generalplanen utmärker hamnar, järnvägsområden, industriområden, parker och bostadsområden. Den högsta tillåtna hushöjden i ytterområden är tre våningar eller två våningar.

Som vi ser skiljer sig inte 1928 års förslag till stadsbyggnadslag från sin föregångare 1919 års förslag till ny byggnadsstadga i fråga om synen på målet med byggnadsregleringen. Målet var att undvika onödigt hög och tät bebyggelse, i synnerhet utanför stadskärnan. Lämplig högsta hushöjd utanför centrum ansågs vara 2-3 våningar.

¹²⁴ Förebilden för generalplanen var enligt kommittén *Flächennutzplan*, som föreslagits i preussisk lagstiftning.

¹²⁵ SOU 1928:4 s 11.

¹²⁶ Ibid s 22.

¹²⁷ Ibid Bilaga I. s 437.

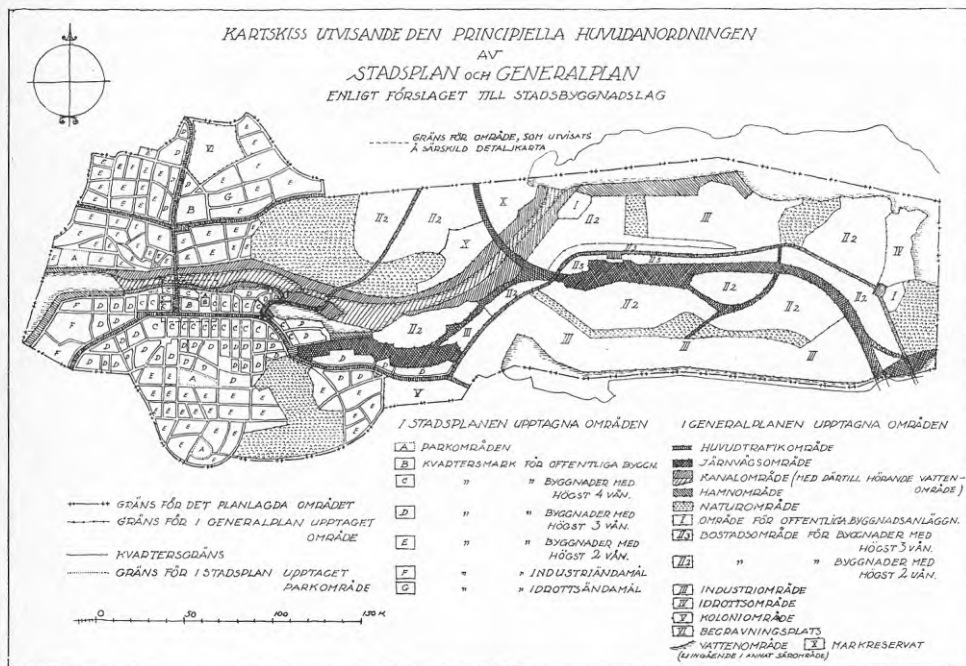

Fig .5.7 Illustration till bebyggelsereglering med hjälp av stadsbyggnadsbestämmelser så som det förutsattes ske i 1928 års förslag till stadsbyggnadslag. Den högsta hushöjden inom stadskärnan är i illustrationen 4 vån, utanför denna 2 vån eller 3 vån.

Skillnaderna mellan lagförslagen låg i medlen att reglera detta. 1919 tvivlade man på möjligheterna att inordna all tätbebyggelse under stadsplan, och man ville därför utforma byggnadsstadgan med all möjlig noggrannhet så att den skulle garantera en lämplig bebyggelse även där ingen stadsplan fanns. 1928 års förslag till SPL ville i stället utveckla stadsplanen och generalplanen och de nya s k stadsbyggnadsbestämmelserna till det generella verktyget för bebyggelsereglering (vid sidan av lokala byggnadsordningar som skulle innehålla mer tekniska föreskrifter). Den generella byggnadsstadgan skulle därmed kunna avskaffas helt och dess tekniska bestämmelser överföras till lokala byggnadsordningar.

1928 års förslag var logiskt uppbyggt, men det var inte utan vanskigheter. Ett oerhört omfattande stadsplane- och generalplanearbete skulle behöva genomföras om systemet gick igenom. Fanns det verkligen tillräckligt mycket kompetens i städerna för att detta väldiga revisionsarbete skulle kunna genomföras på ett riktigt sätt och inom rimlig tid? Det var inte att undra på om flera av remissinstanserna var tveksamma till hur detta ömtåliga maskineri skulle fås att fungera i verkligheten.

1928 - ett avgörande år. 1928 var det år då trädgårdsstadens doktrin tycktes stå närmare sitt verkliga genombrott än någonsin. Försöken att revidera 1874 års BS tycktes äntligen ha kommit till sin slutpunkt efter att ha förhalats i nära 20 år. I Stockholm arbetade den nye stadsplanedirektören Lilienberg med den så länge efterlysta generalplan som skulle bringa reda i huvudstadens vidare utbyggnad. 1928 skulle bli ett avgörande år.

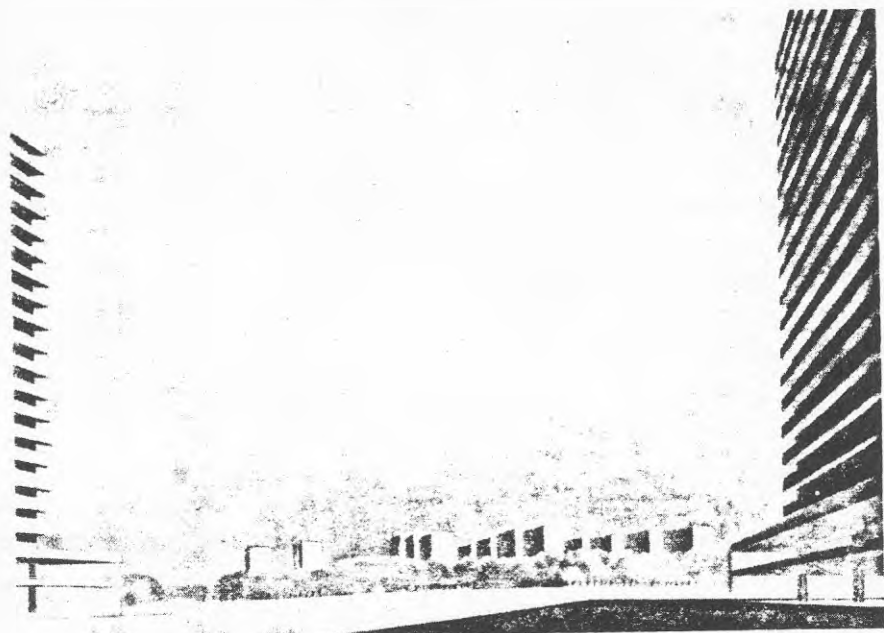

Fig 6.1 Sven Markelius förslag till höghusbebyggelse i 20 våningar på Gärdet 1928. Projektet inledde en debatt om höghusbyggande i Stockholm, som pågick under fyra år.
Fig 6.2 Walter Gropius förslag till 10 vånings skivhus. Projekt omkring år 1930. Illustration i *acceptera* (1931) s 56.

Kapitel 6

1930-1945. Funktionalistiskt genombrott.

Funktionalisternas höghusprojekt.

Skyskrapor i Stockholm? Som "fria fantasier som föga aktar på den nuvarande utvecklingen" hade Sigurd Westholm avfärdat höghusprojekten på stadsbyggnadsutställningen i Göteborg 1923.¹ Det var, skulle det visa sig, en stor felbedömning.

Den 27 september 1928 presenterade Dagens Nyheter ett stort uppslaget förslag till skyskraperbebyggelse på Gärdet.² "Gärdet öppet, en gles flank av skyskrapor. Rad av tjugovåningshus norr om Valhallavägen. Sol, luft, ljus" löd rubrikerna. Planens författare var arkitekten Sven Markelius, välkänd bl a genom förstapriset i tävlingen om Helsingborgs konserthus året innan.

Förslaget gick inte att avfärda som fria fantasier. Markelius hade en erkänd ställning inom stadsplanefacket; han var sedan 1923 anställd vid Byggnadsstyrelsens stadsplanebyrå och han hade tilldelats ett av de två förstaprisen vid tävlingen om Fredhälls bebyggande 1927. Hans skyskraperförslag vittnade om ett grundligt förarbete, inte bara i de skickligt utförda perspektiven som återgavs i tidningen. Förslaget åtföljdes av en exploateringskalkyl, som skulle visa att skyskraperförslaget gav fördelar åt alla inblandande parter.

Markelius hade åstadkommit samma mängd bostäder som i den officiella stadsplaneutredningen men fördelat denna på färre och högre hus. Fördelarna var, enligt förslaget, dels att större delen av Gärdet kunde lämnas obebyggt, dels att stadens kostnader för gator och ledningar skulle bli lägre. Markelius hävdade också att bostadsbebyggelsen skulle bli mer hygienisk - i en solbelysningstabell visade han på att solinfallstiden i den sämst belägna lägenheten blev längre i skyskraperalternativet än i konventionella alternativ med 5-6 våningar.

¹ Se kap 5, s 211.

² DN 27 september 1928 s 8.

Markelius förslag var långt ifrån det första skyskrapeförslaget i Stockholm. Norra Kungstornet, då högst i Europa, uppfördes i början av 20-talet efter ritningar av Sven Wallander. Ivar Tengbom hade i slutet av 20-talet föreslagit en rad skyskrapor vid Vasagatan och diskussionens vågor gick höga om ett höghusprojekt vid Musikaliska Akademien vid Nybroviken. Men Markelius förslag förde fram frågan till ett nytt stadium. Det handlade inte om något enstaka kontorshus utan om bostäder, och det i en tidigare helt okänd omfattning. Projektet skulle innehålla sammanlagt 26.260 eldstäder - ungefär 10.000 lägenheter - och dess genomförande beräknades ta 20 år. Förslaget framfördes också vid en ytterst välvald tidpunkt, och det erhöll största möjliga uppmärksamhet i fackpress och massmedia. Markelius var otvivelatigt ute efter att väcka debatt om den fortsatta utbyggnaden av Stockholm över huvud taget. Myndigheterna (läs: den nya stadsbyggnadsdirektören Lilienberg) skulle tvingas ta ställning.

Markelius sekunderades av hans yngre kollega Uno Åhrén, som i samma nummer av Dagens Nyheter ställde den principiella frågan "Skyskrapor i Stockholm?"³ Nu måste myndigheterna i Stockholm ta ställning menade Åhrén.

"I de flesta av Europas större städer har de senaste åren frågan om höjdbyggnader varit aktuell. Nu har turen kommit till Stockholm att på allvar taga upp den till diskussion. (...)

Frågan är: hur skola vi bygga våra städer på bästa sätt? Är organisationen av städerna enligt nuvarande metoder den bästa möjliga eller kan den med fördel ske efter andra regler? Detta är stadsbyggnadsteknikens stora brännande fråga över hela världen just nu. Och den leder fram till frågan om höjdbyggnader. (...)

På sådana områden där markvärdet är högt och icke kan tänkas sjunka genom att en decentralisering genomföres, alltså där marken måste starkt utnyttjas och bebyggelseintensiteten bli hög, finns det endast en utväg till att verksamt förbättra områdets kvalitet, nämligen att omdimensionera bebyggelsen från det ordinära relativt låga och täta systemet till ett glesare och högre. Genom en sådan åtgärd kommer olägenheterna med en stor befolkningstäthet till en viss grad upphävas. Den bebyggda arealen blir mindre och i stället frigörs mark för trafikändamål och parker. Det blir även lättare att bygga så att alla lägenheter få sol. Det är enkelt att exakt visa inom vilka gränser man förnuftigtvis kan variera bebyggelsens dimensionering för ett visst ekonomiskt utnyttjande av marken och vilka fördelar som härigenom uppnås.⁴ Man kan alltså säga att höjdbyggnaden är ett medel att på en given ekonomisk bas förändra städerna så att de mera stämma överens med de fordringar på rymlighet som vi av olika anledningar numera måste uppställa."⁵

³ DN 27 september 1928 s 6.

⁴ Här syftar Åhrén tydligen på sin artikel "Elementär stadsbyggnadsteknik" i Byggmästaren 1928.

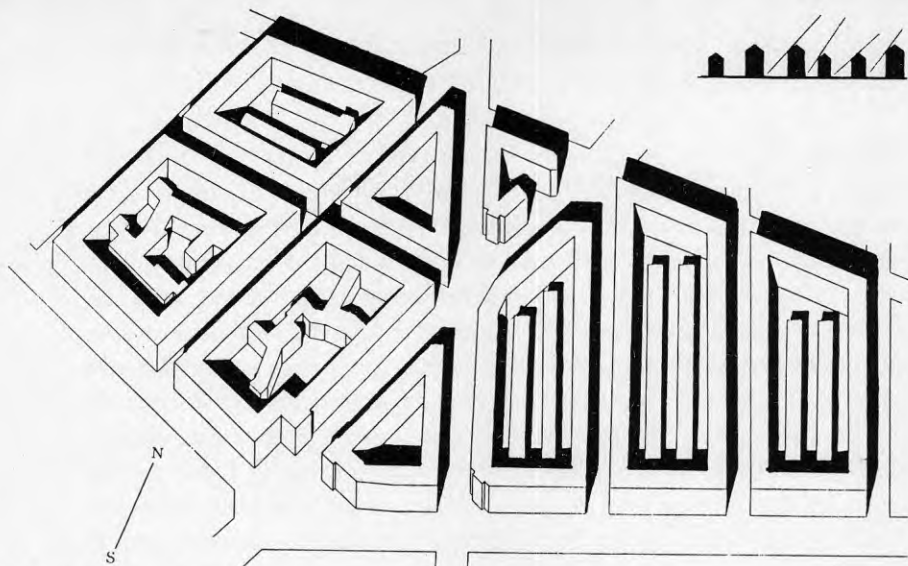
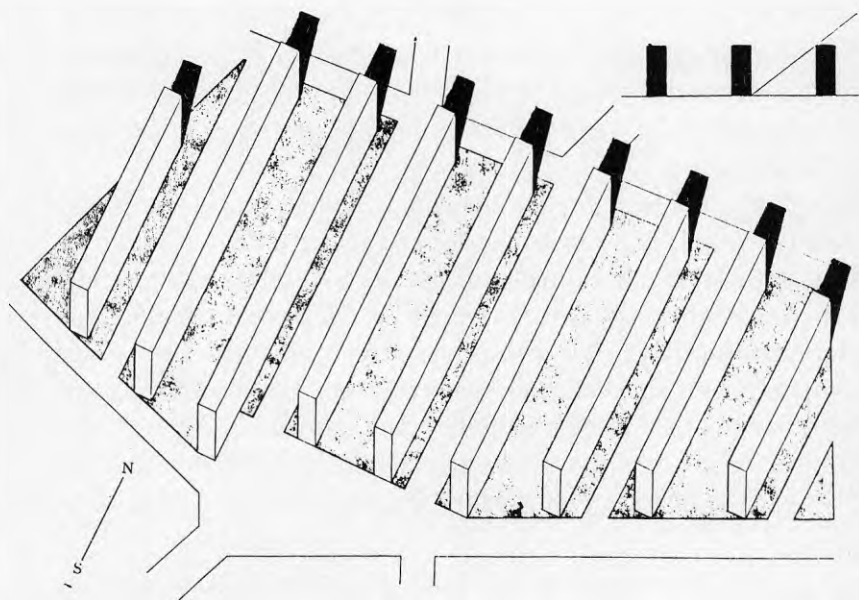

FIG. 5. Några kvarter i Vasastaden.

Samma område som å fig. 5, bebyggt med 12 våningars hus. Det ekonomiska utnyttjandet av området är i bägge fallen lika.

Fig. 6.3 I en artikel i *Byggmästaren* 1928 med rubriken "Elementär stadsbyggnadsteknik" diskuterade Uno Åhrén fördelarna med att bygga högt. Han menade att den optimala hushöjden vid en sanering av äldre kvartersbebyggelse med bebyggelse i 4-5 våningar kunde beräknas ligga vid ungefär 12 våningar.

⁵ DN 27 september 1928 s 6.

Åhrén gick sedan in på motståndet emot höghusbyggandet, och nämnde särskilt Lindhagen som hävdade att tre våningar borde vara en övre gräns.

"Många, även fackmän, anse att vanliga bostadshus icke böra byggas höga. Det är svårt att här ingå på de skäl som kunna anföras för och emot den saken. Även härvidlag har dock erfarenheten i Amerika visat att systemet går mycket bra. Men även om någon olägenhet skulle kunna påvisas bör helt säkert i de fall då en sådan sanering av ett stadsområde ifrågasättes allvarligt övervägas huruvida icke de fördelar som vinnas äro mer värda. Man måste nog komma till den slutsatsen att höga hus i och för sig varken är något ont eller något gott ur stadsbyggnadssynpunkt. Det beror alldeles på hur de används. (...) Stockholms borgmästare /Lindhagen/ företräder det sociala samvetet när han talar för stadsbyggandets mänsklighet. Tyvärr ser han väl ensidigt på problemet, då han så kategoriskt påstår att 'en intelligent stad' har icke högre hus än 3 våningar. Där ekonomiska skäl tvinga fram ett starkt utnyttjande av marken leder trevåningshöjden till en omöjlig täthet i bebyggelsen, som nog blir avgjort mindre människovärdig än 20 våningar med rymlighet, luft och sol".⁶

De ekonomiska skäl som Åhrén hänvisade till var höga markpriser. Höghusbyggandet är, menar han ett medel att "på en given ekonomisk bas" förändra städerna, så att de ger mer ljus, luft och rymlighet. I klartext betydde det att den täta 5-våningsbebyggelsen i stenstaden borde ersättas av glest placerade höghus, något som han mer i detalj argumenterade för i sin artikel "elementär stadsbyggnadsteknik" i Byggmästaren införd i samma nummer som Markelius Gärdesförslag.

Åhréns artikel var delvis ett referat av Anton Hoenigs artikel "Baudichte und Weiträumigkeit" (1928), som behandlas i kap 2. En närmare jämförelse mellan de båda artiklarna visar emellertid att Åhrén uteslöt de partier, där Hoenig kritiserade höghusbyggandet t ex i Le Corbusiers Plan Voisin. Tendensen i Åhréns artikel blev därmed en annan än i Hoenigs. Den senare delen av Åhréns artikel som behandlar sanering med höga skivhus var inte hämtad från Hoening utan inspirerad av Gropius, som ju vid den här tiden propagerade för höga skivhus. Åhrén menade att höga skivhus i 10-12 våningar var enda möjligheten att förbättra bebyggelsen där markpriserna redan var höga.⁷

Frågan är vad detta argument var värt i den stora diskussionen om Stockholms fortsatta utbyggnad. Det var nya obebyggda områden som Gärdet, Fredhäll och Traneberg, som stod i blickpunkten. Gärdet var i ett avseende speciellt genom att staten var markägare och krävde ett maximalt

⁶ Ibid s 6

⁷ Byggmästaren 1928 s 129-133.

uytnyttjande av marken. Här kunde Åhréns och Markelius argument uppfattas som relevanta. Men både Fredhällsområdet och Traneberg bestod ju av mark som staden själv ägde. Anhängare av låg och gles exploatering som Carl Lindhagen och andra hade ju sedan mycket lång tid argumenterat för stora kommunala markköp, bland annat för att staden skulle kunna hålla nere markpriserna. De strävade ju sedan länge för att Stockholms fortsatta utbyggnad skulle ske genom trädgårdsstäder utanför tullarna, där det inte fanns något skäl att driva upp exploateringen eller hushöjderna.

Höghusbyggandets anhängare inskränkte sig emellertid inte till att tala om de markområden, där markpriserna var höga. Det pågick en kampanj för att bygga höga bostadshus över huvud taget, och denna kampanj fick i Markelius förslag sitt lämpliga samlande uttryck. En energisk förkämpe för bostadsskyskrapor efter amerikansk förebild var konstruktören professor Carl Forsell, som gav sitt helhjärtade stöd till Markelius förslag i följande ordalag: "Det är för mig ett nöje att kunna konstatera att min propaganda för skyskrapor som dominerande faktor i en ny stadsdel vunnit välvilligt intresse från myndigheternas⁸ sida och lett till ett förslag till stadsplan, i vilket arkitekt Markelius på ett sällsynt lyckligt sätt gjort metodens möjligheter fruktbringande."

Carl Forsell framhöll skyskrapans fördelar i nya stadsdelar - Gärdet eller Kristineberg.⁹ Detsamma gjorde byggmästaren Olle Engkvist, som också lovordade Markelius projekt.

"Det är ... glädjande att de viktiga stadsområden som t ex Ladugårdsgärde och Kristinebergsområdet ha visat sig så fordrande ur ekonomisk synpunkt att modern teknik och kraven på hygien och trevnad spränga fördämningarna som tradition eller snarare slentrian har byggt upp. Det är verkligen att hoppas att det stadsplane förslag för Ladugårdsgärde /som/ arkitekt Markelius kastat fram först och främst föranleder djupgående diskussion. Skyskrapan bör komma, den är välkommen på vissa villkor. I städer där utvecklingen kommit till det jäsande tillstånd som nu karakteriserar Stockholm fordras kraftiga tag för att ordna trafik och människornas bostäder. Jag hälsar skyskrapan som medlet till att lösa svårigheterna. Om byggnadssättet på ett sunt sätt inriktas på skyskrapsbyggnader, och alla krafter hjälpas åt att lösa detta byggnadsproblem på ett praktiskt och tekniskt förstklassigt sätt får vårt husbyggande kanske äntligen lämna sin traditionsbundna och hämmade form. En verklig byggnadsindustri kan då komma till stånd som får samma förutsättningar till fri ekonomisk och teknisk utveckling som våra övriga storindustrier. Det är riktigt att det då blir omöjligt för små företagare att vara med på de stora projekten men detta är utvecklingslag. De stora

⁸ Forsell har tydligen uppfattat planen som ett av K Byggnadsstyrelsen framlagt förslag. Vem som i verkligheten var beställare till planen är oklart. (Byggmästaren 1928 A-upplagan s 141.)

⁹ Forsell: Skyskrapan. Byggmästaren 1928:140.

byggnadsfirmorna skall fram och de små försvinna. Hantverket skall ej onödigtvis förhindra storindustrin."¹⁰

För Olle Engkvist var skyskrapan i första hand den nyaste, mest avancerade och mest komplicerade uppfinningen inom byggandet. Skyskrapan förkroppsligade därmed de tekniska framsteg som människorna så länge hade blivit förnekade på grund av traditionens förkvävande roll inom byggandet. Att släppa fram höghusbyggandet var med dessa utgångspunkter det enda rätta medlet att driva fram en teknisk utveckling inom byggnadsindustrin i samma riktning som inom andra industrier. Dessa tankegångar spelade en central roll i den *funktionalistiska* stadsbyggnadsdoktrinen, som skulle göra sitt framträdande i Sverige några år före 1930.

En bakgrund till funktionalismen.

Funktionalismens stadsbyggnadsidéer. Det kan här vara lämpligt att göra ett avbrott i den kronologiska framställningen för att diskutera den funktionalistiska stadsbyggnadsdoktrinen bakgrund och genombrott i Sverige.¹¹ I den gängse bilden av den svenska funktionalismen omkring 1930 brukar man som det framhäva *dels* intresset för bostadsfrågan, *dels* det sociala engagemanget, *dels* det hygieniska kravet på "sol, ljus och luft", *dels* intresset för rationalisering av byggnadsproduktionen. I de funktionalistiska propagandaskrifterna presenterades dessa punkter som något radikalt nytt. Nu var ju i själva verket dessa punkter inte alldeles nya; det sociala engagemanget och kraven på sol i bostäderna hade fått sitt genombrott redan före 1920 inom ramen för trädgårdsstadens idéer, vilket klart framgått av det föregående kapitlet. Även tanken på standardisering och industriellt tillverkade bostäder hade ju prövats inom ramen för småstugebyggandet i Stockholms trädgårdsstäder i början av 1920-talet.

Mycket av det "nya" i funktionalismen var alltså inte så nytt. Det har föranlett tolkningen att funktionalismens genombrott skulle ha inneburit ett slags fullföljande av utvecklingen under 10- och 20-talen, fastän i en annan stilmässig dräkt.¹² Men den tolkningen begår å andra sidan det misstaget att den förnekar funktionalismens originalitet som stadsbyggnadsdoktrin. Funktionalisterna förde ju i själva verket fram radikalt nya lösningar inom

¹⁰ Intervju med Olle Engkvist i NDA. Referat i Byggmästaren 1928 allm avd, s 416.

¹¹ Den funktionalistiska stadsbyggnadsdoktrinen idéinnehåll har även behandlats i anslutning till avsnitten om Gropius, Le Corbusier och CIAM i kap 2 och 3 i det föregående.

¹² Se t ex Råberg 1972 s 303-318, Svedberg 1978 s 18, eller Rudberg 1981 s 84-86.

stadsbyggandet - lösningar som stod i mycket skarp motsättning till trädgårdsstadsidealerna under 10- och 20-talen. En sådan radikal nyhet i det funktionalistiska programmet var just *höghusbyggandet* - något som ju helt stred mot trädgårdsstadens idéer.

Att höga hus spelade en viktig roll i den funktionalistiska stadsbyggnadsdoktrinen har senare skymts bort av att utvecklingen i Sverige under 30- och 40-talet tog en annan riktning - emot trevåningshus. Men trevåningshusen var ingalunda något stadsbyggnadsideal för funktionalisterna under åren kring 1930 då det svenska programmet formulerades. Detta kan illustreras genom en artikel med rubriken "Framtida bostadshus", som var införd i *Vår bostad 1931*, ett språkrör för HSB och för de funktionalistiska idéerna.

"I den kraftiga propagandan för enfamiljshuset *mot* hyreskaserner tycks man oftast ha glömt att skulden till dessa ovärdiga existerande bostadsformer inte alls ligger i byggnadsformen flervåningshus i sig utan uteslutande i den lagstiftning som tillåter byggandet av dylika hyreshus utan kontroll och utan social garanti emot spekulation. Hyreshuset har blivit impopulärt främst därför att det i sin gamla form - 3 till 4 våningshusblock, erbjuder så få fördelar. Mestadels äro avstånden mellan husblocken alltför knappt tilltagna, solflödet för ringa och tomtytan alltför begränsad. Bygges däremot tio- till tolvvåningshus, så förvandlas i dessa den gamla hyreshustypens nackdelar till lika många fördelar. Den med ansvars känsla planerade och med rikligt tilltagen tomtyta, som ger möjlighet till inströendet av breda gröna fläckar, försedda moderna storkomplextypen kan fylla alla rimliga krav på ljus, luft, hemro och yttre trevnad och ger dessutom en mängd fördelar, som i enfamiljshuset äro praktiskt utförbara.

I det på rätt sätt planerade och uppförda höghuset får varje familj i vilken våning det än gäller möjlighet att se ett stycke himmel. Från de breda ljusinsläppande fönstren bjudes utsikt över ett något 100-tal meter trädbevuxet parkbälte, som skiljer från nästa huskomplex och erbjuder en härlig tummelplats i ren och frisk luft för barnen. Här kan naturen riktigt tränga in i storstaden och göres så därtill alla tak och balkonger till trädgårdar - något som tyvärr hittills endast undantagsvis skett - kan faktiskt staden ovan till återerövra vad som går förlorat av naturen på markytan genom husens uppförande. Takträdgården måste emellertid bli mera kultiverad än hittills och komma i bruk mera, ty den erbjuder husets invånare en bekvämt tillgänglig solbad- och viloplats, med vidsträckt utsikt, avskild från stadens larm. Den gamla skräcken för hyreskasernerna kommer då att försvinna och människorna får i stället känslan av att leva i en grönskande stad, med naturens under dagligen - och inte blott under sparsamma söndagspromenader - inom räckhåll."¹³

Artikelförfattaren var Walter Gropius, som vid den här tiden hade nära kontakt med Åhrén, Markelius och andra ledande svenska funktionalister. Citatet är belysande för flera sidor av den funktionalistiska doktrinen,

¹³ "Framtida bostadshus" av arkitekt Walter Gropius. (*Vår bostad 1931* nr 15-16 s 8).

framför allt dess motsatsställning till trädgårdsstaden. Höghuset i 10-12 våningar lanseras som ett *bättre alternativ* än enfamiljshuset. Här ligger förklaringen till den nästan maniska sol- och naturdyrkan som kännetecknar den funktionalistiska synen på bostaden. Balkongerna, takterrasserna och de stora fönstren var nödvändiga som konkurrensmedel med vars hjälp de stora hyreshusen skall återta sin roll som normalbostad för befolkningen. Allt vad trädgårdsstaden skulle kunna erbjuda av sol ljus och luft och grönska skulle det moderna stora höghuset kunna erbjuda och mera därtill.

Visionen av de höga skivhusen var ett led i en större strävan att "positivera" storstaden och de stora bostadskomplexen. Bakgrunden till detta var en strävan att motarbeta den upplösning och utspridning av bebyggelsen som trädgårdsstäderna förmodades leda till. Motsättningen till trädgårdsstaden kan djupast sett föras tillbaka på täthetsfrågan. För trädgårdsstaden var låg täthet, låga hus och utbredning ett oeftergivligt villkor. Men det ideal som funktionalismen lanserade var (åtminstone skenbart) oberoende av tätheten. Även i områden med hög exploatering skulle man kunna garantera hygieniskt fullvärdiga bostäder.

Idébakgrunden. I ett tidigare avsnitt har den funktionalistiska stadsbyggnadsdoktrinen beskrivits ur ett internationellt perspektiv. Det kan vara lämpligt att här kort påminna om den svenska idébakgrunden som kan hjälpa till att förklara doktrinens snabba genombrott i just vårt land. För att förstå funktionalismens attraktionskraft bör man komma ihåg att liknande tankegångar som bröt igenom inom det vetenskapliga och tekniska området vid samma tid.

Inom filosofin bröt den moderna logiska positivismen igenom under 20-talet. I Sverige hade tankegångarna redan tidigare genom Uppsalafilosofen Axel Hägerström, grundaren av "den värdenihilistiska skolan" redan tidigare ett starkt fäste. Dess grundtes var kortfattat uttryckt att all vetenskap endast kunde syssla med sakfrågor, alla påståenden som innehöll värderingar var definitionsmässigt meningslösa i vetenskaplig mening.

Inom samhällsanknutna vetenskaper som sociologi och nationalekonomi tog man intryck av dessa tankegångar och gjorde anspråk på att utveckla samhällsvetenskapliga teorier, vars giltighet stod över de skilda politiska värderingarna - alltså ett slags social ingenjörskonst.¹⁴ När funktionalisterna i olika sammanhang efterlyste en stadsplanering som byggde på vetenskaplig grund var det i samma anda. Den klaraste formuleringen av dessa anspråk på vetenskaplighet stod Uno Åhrén för 1928:

¹⁴ Kopplingen mellan funktionalismen och den nya "värderingsfria" vetenskapen stod klar för samtiden. I DN refererades Stockholmsutställningen 1930 under rubriken "Tidens lag är sanning med logik". (Källström 1984, s 104. se även s 107 ff).

"Det är hög tid att införa exakta metoder i stadsbyggandet, exakta problemställningar, exakta lösningar. Det är ju egendomligt att ett område för mänsklig verksamhet, där förutsättningarna är i så hög grad rationellt fattbara och mätbara, hittills i sådan utsträckning undgått att bli vetenskap. (...) De lagar och förordningar, med hjälp av vilka stadsbyggandet skall regleras, måste i möjligaste mån stödja sig på exakt stadsbyggnadsvetenskap. De måste röra sig med elementära, grundläggande begrepp. Endast därigenom kan de bli ett medel för stadsbyggaren att få ett verkligt grepp om problemen."¹⁵

Kravet på *vetenskaplighet* i stadsbyggandet innebar inte endast införandet av "exakta metoder", som exploateringsstal och skärmvinklar för solbelysning, utan också ett krav på *värderingsfrihet*. All "godtycklighet" skulle rensas bort ur stadsplanearbetet. Inga förutfattade åsikter eller värderingar fick inverka på arbetet att finna den "rätta lösningen". Särskilt vände man sig mot traditionella värderingar av trevnad och skönhet, dessa var definitionsmässigt ovetenskapliga och hämmande för utvecklingen. Endast objektiva och mätbara faktorer som t ex exploateringsgrad, solvinklar, byggnads-kostnader borde få inverka på stadsbyggandet.

Den funktionalistiska synen på vetenskaplighet harmonierade med den samtidiga tekniska utvecklingen, så som den kom till uttryck i det ledande landet Amerika. Genom amerikanen Winslow Taylors arbeten hade industriproduktionen blivit föremål för systematiska vetenskapliga studier. Nyckelbegreppet var *rationalisering*. Det var ett begrepp, som också återkom i de funktionalistiska beskrivningarna av hur framtidens stadsbyggande borde utvecklas. Rationalisering stod för en rad olika idéer.

För det första stod *rationalisering* för en övergång till rationell massproduktion av bostäder, efter samma mönster som annan storindustriell produktion. Endast genom att mobilisera den moderna storindustrins resurser skulle bostadsfrågan kunna lösas, ansåg funktionalisterna. Som förebild spelade den amerikanska bilindustrin stor roll, i synnerhet Ford som symboliserade för den amerikanska storindustriens effektivitet. En massproduktion av bostäder liknande bilindustriens eller konfektionsindustriens produktion av kläder ansågs vara en nödvändig utveckling. Men den förutsatte utvecklandet av en standard - dvs en renodling och begränsning av antalet hustyper till ett fåtal standardtyper. Utvecklandet av en sådan standard ansågs därför vara en av de väsentligaste uppgifterna i bostadsbyggandet.

Rationalisering innebar för det andra användandet av nya metoder och nya maskinella hjälpmedel, kranar, återanvändbara formar etc. En utveckling mot förtillverkning av byggnadsdelarna på fabrik förutsågs. Rationalisering

¹⁵ Åhrén: "Synpunkter på stadsbyggandet". Byggmästaren Allmänna upplagan 1928, s 173.

av själva byggprocessen innebar också tillämpning av de nya metoderna att effektivisera det manuella fabriksarbetet genom arbetets uppdelning i standardiserade småmoment. Detta var ju en av Taylors epokgörande uppfinningar.

Rationalisering innebar för det tredje utnyttjandet av de nya materialen, främst stål, betong och glas i stora skivor. Med hjälp av de nya materialet skulle nya konstruktioner bli möjliga. Byggnader kunde ges större höjd, större fönsteröppningar, större spännvidder. Åter fanns förebilderna för dessa nya konstruktioner i USA, där de nya materialen utvecklades till skyskrapebyggena.

Rationalisering innebar för det fjärde utnyttjandet av nya uppfinningar som snabbare effektivare hissar och mekaniska ventilationssystem. Den mekaniska ventilationen förväntades också leda till stora rationaliseringsvinster genom att man inte längre skulle behöva utgå ifrån en viss minsta luftkub per person i rumsutformning. Sovrummen kunde på så sätt minskas betydligt. Köken kunde minskas och flyttas in till sekundärbelysta kokvrår. Trappor kunde med hjälp av den mekaniska ventilationen förläggas inne i huskroppen utan direkt dagsljus.

Rationaliseringen skulle, för det femte, också kunna tillämpas för att revolutionera vardagslivet. Taylor själv tvivlade aldrig på att hans metoder även skulle kunna tillämpas i andra sammanhang i vardagslivet, t ex i köksarbetet. Genom rationalisering av köksarbetet skulle inte bara arbetet kunna utföras fortare utan man skulle också kunna minska de nödvändiga ytorna. I försöken att effektivisera bostadslösningarna och pressa ner kostnaderna spelade sådana försök stor roll. De tyska sk "Frankfurtköken" är välkända exempel på hur Taylors ideer inverkade i tjugotalets bostadsproduktion. De största förutsättningarna att genom Tayloristisk rationalisering minska de nödvändiga bostadsytorna förelåg i stora hyreshus, där många funktioner, som tvätt matlagning etc kunde flyttas ut från den individuella bostaden till kollektiva anordningar. Det renodlade stora kollektivhuset var det logiska slutmålet för denna effektivisering. Genom kollektivhusprincipen skulle den enskilda bostaden kunna krympas till ett absolut minimum. Sven Markelius skrev 1932:

"Kollektivhusprincipen innebär att en del av (...) funktionerna avlastats från den enskilda bostaden och flyttas över till gemensamhetsanläggningar. Köken försvinna eller ersätts med en minimal kokvrå endast avsedd för tillfälliga småmål, den permanenta matplatsen försvinner, i den mån anläggningen har en gemensam restaurang. Huruvida ytterligare reduktioner skulle kunna tänkas, beror på hur man ställer sig till barnavdelningens uppgift och organisation. (...) I många fall, kanske de flesta, kommer bostaden att bestå endast av ett rymligt vardagsrum. Försett med en sovalkov eller annan anordning för sovplatser kan det mycket väl tänkas att detta enda rum väl motsvarar vad både trevnaden och de praktiska funktionerna kräva av en bostad

huvudsakligen avsedd endast för föräldrarna."¹⁶

Mer kontroversiella förslag som framfördes var att de stora hyreshusen skulle kunna förses med speciella spädbarnsavdelningar där barnen skulle kunna tillbringa nätterna under tillsyn av särskild kompetent personal.

Rationalism eller snarare rationalisering är således en viktig kärna i den funktionalistiska doktrinen. Man har i efterhand påpekat att rationaliteten i de funktionalistiska lösningarna kan tyckas sedd ur en bestämd synvinkel - byggmästarens eller fastighetsägarens. Men funktionalisterna menade att utvecklingen inte stod i någon motsättning till konsumentens intresse. Den tekniska utvecklingen var ett kollektivt allmänintresse, menade man. Det rörde sig mer eller mindre om nödvändiga utvecklingslagar som inte skulle låta sig hejdas. Att lägga hinder i vägen för utvecklingen var inte bara trångsynt bakåtsträveri - det var på längre sikt lönlöst.

Men funktionalismens genombrott bland arkitekterna kan till slut inte förklaras enbart genom tidens strävanden till vetenskaplighet, rationalisering och effektivitet. Det var förmodligen till stor del tack vare sin estetiska slagkraft som den funktionalistiska doktrinen segrade.¹⁷ Här får vi inte förvillas av det faktum att funktionalisterna ofta och energiskt förnekade estetiken och förnekade att man ville skapa en *stil*. Det man så energiskt tog avstånd från var försöken att uppnå skönheten genom att klä föremål eller hus i en stildräkt från tidigare perioder, som 1800-talet hade gjort i sin imiterade gotik eller renässans. En sådan skönhet måste med nödvändighet bli något övergående - ett lån, menade man. Funktionalisterna sökte i stället efter ett sannare uttryck för sin egen tid - en *stil* i en djupare bemärkelse.

Avsaknaden av en sådan stil, var något som diskuterades långt utanför arkitektkretsar; det var en huvudpunkt i den samtidskritik som historiefilosofen Oswald Spengler förde fram. Enligt Spengler hade alla stora epoker skapat en egen historisk stil - alla utom det västerländska industrisamhället som hade nöjt sig med att efterapa gångna tiders stilar. Oförmågan att skapa en egen stil var enligt Spengler ett tecken på att det västerländska samhället var på väg mot sin undergång, trots alla de oerhörda materiella framsteg som det för övrigt hade frambragt. Spenglers idéer spelade stor roll under den dynamiska första efterkrigsperioden. Han höll t ex en offentlig föreläsning i Stockholm. I arkitektkretsar var Spenglers teorier välkända,

¹⁶ Markelius 1932 s 60.

¹⁷ "Det är inte förnuftet som har segrat genom funktionalismen, det är kubismen som stilart. Kubismen som stil är i dag åskådlig sanning, och man gör sig inte skyldig till någonting ytligt eller förhastat om man erkänner att det lyckats vända mentaliteten i rätt riktning tack vare denna stilart, som skapades av några få sensitiva målare och fördes vidare av arkitekter och konstindustriella." (Henningens 1932:49-50).

han återopades av såväl Åhrén som Gunnar Asplund.

Liknande tankegångar framfördes redan av Gregor Paulsson i Svenska Slöjdföreningens Tidskrift och i "Den nya arkitekturen" 1916.¹⁸ Genombrottet för en ny kollektiv konst, som skulle avlösa 1800-talets, var blott en tidsfråga, en fråga om att tidens nya tekniska och sociala nyheter skulle slå igenom i samhällslivet. "När den är löst få vi också en konst. En konst som inte är individernas utan tidens. En stil med andra ord."¹⁹

Uppdraget att förlösa denna nya "nödvändiga" stil var med andra ord ett stort uppdrag, eftersom ingenting mindre än samhällets fortbestånd var beroende av detta. Det gällde att förlösa dessa krafter inom hela det konstnärliga området, inom arkitekturen och stadsbyggandet. Att vara emot denna estetiska utveckling inom konsten och arkitekturen var inte bara bakåtsträvande, det var lönlöst. "Med tiden - eller ut ur den!" utropade Åhrén i artikeln "på väg mot en arkitektur" där han anmäler Corbusiers verk.²⁰ Och han fortsätter:

"...anpassningen sker nära nog automatiskt, och bland annat kommer en radikalt modern arkitektur antingen vi vill eller ej.

Det gäller blott, om med denna arkitektur också kan komma en estetik, som är sådan att den kan ingå i en ny levande världsåskådning och sålunda bidra att skapa den nödvändiga förutsättningen för en förnyelse av vår kulturs livskraft. Man *kan* tyda den innersta tendensen i den nya estetik, vars konturer vi tycka oss börja urskilja därhän."²¹

Le Corbusier gjorde anspråk på att företräda den nya estetik som motsvarade den nya tidsepoken - "*l'époque machiniste*". Att ingenjörskonsten och maskinerna spelade huvudrollen i den nya estetiken var endast följdriktigt. Le Corbusiers stora stadsbyggnadsprojekt verkade mycket riktigt så starkt på samtidens unga arkitekter i likhet med Uno Åhrén, därför att de på ett direkt och omedelbart sätt presenterade den eftersträlvade den radikalt nya stil, som man föreställde sig det var den nödvändiga förutsättningen för det moderna industrisamhällets fortbestånd.

Men dessutom presenterade Le Corbusiers projekt samtidens arkitekter och stadsbyggare med en praktisk uppgift av oerhörd laddning - en radikal omgestaltning av storstäderna. Storstädernas radikala transformation var inte bara en gigantisk och utmanade uppgift för arkitekten som yrkesman, den var ekonomiskt nödvändig ty - enligt Corbusier - "de stora städer-

¹⁸ Se Råberg 1972:53.

¹⁹ Paulsson 1916:11.

²⁰ Byggmästaren Häfte II 1926, s 133.

²¹ A.a s 134.

na reglera ländernas liv. Om storstaden kvävs kommer landet på regress".²²

Storstäderna var också de samtida kulturfilosofernas favoritobjekt, inte bara Spenglers, därför att storstäderna symboliserade varje epoks mest högtstående och koncentrerade uttryck. De stora industristädernas - New Yorks, Berlins, Paris' - förfall och misär hade av filosoferna utpekats som bevis för civilisationens förestående undergång. Det var inte att undra på att Corbusiers projekt fungerade som en eggande trumpetstöt, ett budskap om att undergången inte var oundviklig.

För att summera - Corbusiers projekt präglades, för de ögon som var mottagliga för detta, av den nya sanna stil, som nödvändigtvis var på väg; vidare pekade de ut ett gigantiskt materiellt projekt - storstadens "tidsenliga" transformation - något som uppfattades som ett villkor för det materiella och kulturella framåtskridandet överhuvud taget.

De svenska funktionalisterna. De nya funktionalistiska idéerna hämtades till Sverige från Tyskland, Frankrike och Holland. I stora drag känner vi till hur de ledande personerna kom i kontakt med den nya strömningen i Europa. Åhrén har berättat om sitt möte med Le Corbusiers och Jeannerets paviljong L'esprit Nouveau på Parisutställningen 1925, vilken gjorde ett outplånligt intryck på honom. Han sökte vid samma tillfälle upp Le Corbusier i dennes ateljé.²³ Åhrén studerade Le Corbusiers projekt och skrifter om stadsplanering under åren 1925-26 och introducerade dessa för en bredare publik i svenska och danska tidskrifter. Enligt en uppgift skall det ha varit Olle Engkvist som först fäste arkitekternas uppmärksamhet på Le Corbusier.²⁴ Det motsäger inte Åhréns roll som introduktör eftersom Åhrén och Engkvist hade redan 1924 kontakt med varandra i en grupp som träffades och dryftade filosofiska och samhälleliga frågor.²⁵

Markelius var på flera sätt nyckelpersonen i den spirande nordiska funktionalismen. Han tycks ha mött den internationella funktionalismen under en studieresa i Europa sommaren 1927, då han passade på att besöka både Weissenhof-utställningen i Stuttgart och Bauhaus i Dessau. Här fick han kontakt med Gropius, och han presenterade vid hemkomsten dennes seriebyggda bostadshus i Siedlung Törten i ett föredrag och en artikel i Byggmästaren. Markelius ordnade så att Gropius kom på ett föreläsningsbesök i Stockholm i mars 1928.²⁶

²² A.a s 139.

²³ Rudberg 1981:42.

²⁴ Enligt Näsström i Olle Engkvist Byggmästare (Stockholm 1949) s 17.

²⁵ Gruppen träffades hemma hos Alf Ahlberg, bror till arkitekten Hakon Ahlberg. (Rudberg 1981:81).

²⁶ Schildt 1985:47.

Det var också hos paret Sven och Viola Markelius som kretsen av unga radikala arkitekter, konstnärer och författare träffades under åren kring 1930. Uno Åhrén, Gotthard Johansson, Otto G Carlsund, Alvar och Aino Aalto var deras nära vänner och de bodde i Markelius villa vid Stockholmsbesöken. Också internationella storheter som Gropius hälsade på hos Markelius.

Vad betydde CIAM för den svenska funktionalismen? Det finns inte mycket skrivet om den roll organisationen CIAM spelade för den svenska funktionalismen. Detta har flera skäl. För det första är det troligt att de svenska funktionalisterna medvetet tonade ner denna bakgrund. De hade i samband med "Funkisstriden" före Stockholmsutställningen²⁷ anklagats för att föra in ett främmande internationellt inflytande på svensk byggnadskultur och det var förklarligt om de inte ville ge ytterligare bränsle för denna kritik. En annan orsak är att CIAM-organisationen i sig hade en sluten karaktär, påminnande om dagens politiska och ekonomiska "lobby"-organisationer, vars uppgift är att verka men inte synas.

Att CIAM i själva verket spelade en helt avgörande roll som ideologiskt kraftcentrum för de svenska funktionalisterna torde vara uppenbart. De ledande bland funktionalisterna, Markelius och Åhrén hade goda förbindelser med den inre cirkeln i CIAM under åren kring 1930.

Markelius var den förste nordiske arkitekt som erbjöds att bli medlem i CIAM. Ingen kunde på eget initiativ bli medlem, det krävdes en formell inbjudan och troligen kom denna till Markelius genom Gropius' förmedling någon gång i början av 1929.²⁸ Fram till 1937 företrädde Markelius Sverige som delegat i det verkställande utskottet CIRPAC.²⁹ Till hans ställföreträdare i CIRPAC valdes 1929 Gunnar Sundbärg. Redan 1930 och under resten av trettioåret efterträddes Sundbärg av Åhrén, med undantag för 1933 då Markelius och Eskil Sundahl var delegater för Sverige.

Under trettioåret fick CIAM:s idéer inte något större gensvar i Europa. Höghus av den typ som propagerades av Gropius uppfördes som enstaka experiment i Holland och England utan att få någon direkt efterföljd. I de nordiska länderna fick dock CIAM:s idéer sitt genombrott tidigare - allra tidigast skedde det i Sverige. Sverige blev ett pionjärland för funktionalismen och även för höghusbyggande i Europa.

²⁷ Se Råberg 1971:174-175.

²⁸ Enligt Schildt (1985:59) fick Markelius inbjudan per brev i februari 1929. Enligt uppgift i Steinmann (1979:213) skulle Markelius ha varit svensk delegat redan 1928.

²⁹ Innebörden i CIRPAC och CIAM-organisationens uppbyggnad och mål beskrivs i kap 3, s 115 ff.

Funktionalisterna och byggmästarna. Hur skall man karaktisera funktionalisterna som grupp? Som en grupp unga radikala samhällsomsstörtare? Knappast. De ledande gestalterna var alla omkring 40 år 1930 utom Åhrén som var 33 och Sundbärg 30. Många var väl etablerade och hade stora uppdrag. Till dem hörde Sven Markelius (f 1889) var redan en etablerad arkitekt med stora uppdrag. I den "inre cirkeln" om man kan tala om en sådan, fanns också Wolter Gahn (f 1890) med egen praktik, chefen för KF:s arkitektkontor Eskil Sundahl (f 1890). Byggmästaren Olle Engkvist (f 1889) betraktades som den ledande bland Stockholms byggmästare. Sven Wallander (f 1890) som slöt sig till kretsen av funktionalister litet senare genom HSB-organisationen Stockholms utan jämförelse största byggherre för bostäder.

Funktionalisterna var också väl representerade i yrkesorganisationerna. I Svenska Teknologföreningens styrelse hade funktionalisterna ett starkt fäste 1930 genom Hakon Ahlberg vice ordf, Wolter Gahn sekr och Markelius, Åhrén och Paul Hedqvist styrelseledamöter. Men ännu betydelsefullare var deras starka ställning i Stockholms Byggnadsförening, som bland sina medlemmar räknade företagare inom byggnadsbranschen, i huvudsak byggmästare, byggnadsingenjörer och arkitekter.

Det kan vara lämpligt att ge en bakgrund till denna organisation som skulle spela en viktig roll i det funktionalistiska genombrottet i Sverige. Stockholms Byggnadsförening firade 1928 sitt 80-års jubileum. Den starka byggkonjunkturen efter 1923 hade gjutit nytt liv i föreningen som på några få år fördubblade sitt medlemsantal till närmare 500 år 1928. Bland de yngre driftigare medlemmarna hade länge funnits ett jäsande missnöje med att styrelsen inte tillräckligt aktivt följde med sin tid och befattade sig med de aktuella frågorna. En "palatsrevolution" genomfördes 1924 för att bereda vägen för de yngre krafterna.

År 1927 fattade föreningen beslut om att avsätta medel till en egen tidskrift. Det omedelbara skälet var att man kände behov av att föra ut sina åsikter om stadsbyggandet, byggnadstekniken och lagstiftningen. Alla dessa frågor låg ju i stöpsleven. Lösningen blev en omläggning av tidskriften Byggmästaren, som från 1928 fick en ny allmän upplaga som blev organ för Stockholms Byggnadsförening.

Vid 80-års jubileet den 5 december 1928 underströk ordföranden arkitekten Axel Eriksson i sitt tal att man nu befann sig i en brytningstid, vilket också var skälet till att föreningen engagerat sig i tidskriftsfrågan. Han påpekade att byggfackmännen sökte sig till föreningen i kompakta skaror och "nya andar börja predika sina läror". Man stod inför ett kraftprov inom byggnadskåren, menade Eriksson.

"Det är uppenbart att produktionsmetoderna måste omläggas och göras tidsenliga. Vi stå inför nödvändigheten att i stor omfattning övergiva hantverksmetoderna och gå in för rent industriella metoder då det gäller att skapa bostäder. De år som komma innebära stora krav på byggnadsyrkets män."³⁰

De "nya andarna" var bland andra Markelius och Engkvist. Båda hade blivit invalda i föreningen i mars 1928. Båda blev styrelseledamöter, Markelius utsågs samma år till sekreterare i föreningen. Uppenbarligen hälsades de nya idéerna välkomna. I vilken grad Byggnadsföreningen hade öppnat sig för de nya idéerna framgår av att man under 1928 på Markelius inrådan bjudit in Gropius som föredragshållare i mars; i oktober fått en presentation av Markelius förslag till skyskrapor på Gärdet samt åhört Åhréns föredrag om "synpunkter på stadsbyggandet".³¹

Tidskriften Byggmästarens A- och B-upplaga blev det viktigaste språkröret för funktionalismens idéer inom byggnadsfacket. Den funktionalistiska profilen var allra tydligast under åren 1929-1932 då Åhrén tog över som redaktör för A-upplagan efter Wolter Gahn. Tidningen gick då till allt skarpare angrepp mot myndigheterna i Stockholm, emot stadsplaneringen, generalplanen och bostadspolitikerna, av allt att döma med Byggnadsföreningens tysta gillande.

Striden mellan funktionalisterna i Byggmästaren och Stockholms myndigheter handlade ytterst om brytningen mellan två doktriner: trädgårdsstadens och funktionalismens. Upptakten kom i september 1928 genom Åhréns och Markelius' utspel i höghusfrågan. I oktober presenterade tidningen en förödande kritik mot 1928 års förslag till stadsbyggnadslag från Byggnadsföreningen och funktionalisterna.

1928 års lagförslag och 1931 års BS

Inom Stockholms byggnadsförening hade en arbetsgrupp bestående av Olle Engkvist, civ ing Robert Mossberg och Uno Åhrén skrivit ett förslag till remissyttrande över det nya förslaget till stadsbyggnadslag. Det behandlades vid sammanträde den 11 oktober 1928, vid samma tillfälle som Sven Markelius demonstrerade sitt förslag till Gärdesbebyggelse för föreningen. Arbetsgruppen hade författat en längre skrivelse, som mynnade ut i ett krav

³⁰ Byggmästaren allmänna upplagan 1928 s 247.

³¹ Byggmästaren allmänna upplagan 1928 s 190. (Efter jubileumsmiddagen såg man på en av Åhrén sammanställd bildvisning "ur Stockholms byggnadsutveckling under 80 år")

på fullständig omarbetning av lagförslaget.³² Åhrén hade av allt att döma skrivit större delen av texten, och han höll också det inledande anförandet. Bara några veckor tidigare hade han i Byggmästaren diskuterat sanering av innerstadsbebyggelsen med 10-12 vånings skivhus. Nu trädde han fram som expert på byggnadslagstiftningen.

I sitt inledningsanförande³³ beklagade Åhrén om yttrandet över lagförslaget "verkade något docerande i tonen" och om det gav intryck av "att vi skulle vara mogna att sätta oss ned och i ett slag lösa alltsammans som om vi samtidigt skulle underkänna det mesta som gjorts hittills". Men det fanns enligt Åhrén fullgoda skäl att skriva som man hade gjort.

Åhrén preciserade gruppens syn på lagstiftningen på följande sätt. Inom stadsbyggandet verkade å ena sidan privata företagartressen, som strävade efter vinst, å andra sidan det allmänna, som strävade efter högsta möjliga kvalitet. Lagens uppgift var att reglera mellan dessa olika slag av intressen, och detta borde ske genom att tvinga producenterna att hålla en viss *minimistandard* i kvalitetshänseende, i den mån inte förhållandet mellan tillgång och efterfrågan drev fram den bästa kvaliteten. Här måste de enskilda vinstintressena ge vika för de allmänna intressena. Men i övrigt pekade Åhrén på den grundläggande intressegemenskapen mellan allmänna och enskilda intressen, i *tekniskt* och *ekonomiskt* avseende. Den tekniska sidan bestod i att alla hade ett intresse av att det fanns ett organ som genom en större överblick kunde reglera stadsbyggandet så att allt inte blev en hopplös röra. Den ekonomiska sidan av intressegemenskapen låg i att "förnuftig och förutseende organisation betyder pengar. Och i sista hand återfaller vinsten på den enskilde."

Marknadskrafterna skulle ges fritt spelrum inom byggandet, i den mån de inte tillfogade någon skada. Samtidigt pekade man på ett överordnat intresse av att tilldela samhället (staten) en roll som teknisk och ekonomisk samordnare av produktionen.

Tanken att byggnadslagstiftningen, inom ramen för en vissa minimifordringar, borde lämna byggandet största möjliga frihet satte sin prägel på arbetsgruppens remissyttrande i sin helhet. Man poängterade behovet av förutseende från myndigheternas sida så..

"... att lagstiftningen utbildas till ett så smidigt redskap som möjligt, med hänsyn till att de faktiska förändringarna oupphörligt ändras, vilket i våra dagar dessutom sker ovanligt snabbt. En lags stadganden bör därför vara av möjligast allmängiltiga och elementära natur. Det bör inom ramen av ett fåtal väsentliga bestämmelser ges största frihet åt den ekonomiska och tekniska utvecklingen att ge nya lösningar åt olika problem"³⁴

³² Byggmästaren allmänna upplagan, häfte 21, 1928, s 165 ff.

³³ Byggmästaren allmänna upplagan, häfte 32, 1928 s 173 ff.

³⁴ Byggmästaren allmänna upplagan, häfte 21, 1928, s 166 ff

Med arbetsgruppens ögon kunde det föreliggande förslaget till stadsbyggnadsnadslag knappast ha varit mera olyckligt utformat. Förslaget att redan i fastställda generalplaner införa bestämmelser för bebyggandet - t ex hushöjd, var naturligtvis särskilt olyckligt. Arbetsgruppen menade tvärtom att man i en generalplan endast borde fastställa vad som var absolut nödvändigt: främst läget för trafikområden och naturområden som behövde skyddas.

"Vad som erfordras är reserverande av mark för huvudtrafikleder och ett undantagande från bebyggelse av värdefulla markreservationer avsedda att bevaras som naturparker eller på annat sätt disponeras för allmänna ändamål. Endast dessa delar av planen böra fastställas. Det må därutöver kunna anses lämpligt att i generalplan förslagsvis uppdelas marken i områden lämpliga för industriområden och i områden avsedda för bostadsändamål av olika slag. Några övriga detaljbestämmelser för dessa områden eller ett fastställande av desamma kan icke anses erforderligt eller ens lämpligt."³⁵

Gruppen menade alltså att man borde vänta med byggnadsbestämmelser tills tiden blev mogen att bebygga områdena, då detaljplaner skulle utarbetas.³⁶ Det var en åsikt som gick stick i stäv emot 1928 års lagförslag, i vilket generalplanernas stadsbyggnadsbestämmelser spelade en viktig roll.

Exploateringstal i stället för hushöjd. I stället för att reglera hushöjden borde lagen, enligt arbetsgruppen, innehålla föreskrifter om att i alla stadsplaner införa *exploateringstal* dvs förhållandet mellan total våningsyta och total markareal inom ett område.

"Införandet av exploateringstal skulle även tillåta en klar princip beträffande sanering av tätt och osunt bebyggda områden eller områden där trafiken fordrar ökat utrymme. En förändring av byggnadssättet från relativt lågt och tätt till högt och glest kan då åstadkommas enligt det rättvisa och otvetydiga kompensationsystemet: omdimensionering med bibehållet exploateringstal."³⁷

Införandet av exploateringstalet som byggnadsreglerande bestämmelse skulle öppna dörren för höghusbyggandet. Detta stod arbetsgruppen säkert inte främmande för. Det framgår om inte annat av de upprepade angreppen på lagförslagets "traditionsbundenhet, som skulle verka olyckligt hämmande för byggandets utveckling och förbättring".

Fastighetsägarna och 1928 års förslag. Från fastighetsägarnas sida

³⁵ Ibid s 167.

³⁶ Möjligen var inte gruppen enig på denna punkt. Åhrén nämner i sitt anförande tanken på "införandet av exploateringstal, kanske redan på ett så tidigt stadium som i generalplanen." Men på den punkten gick arbetsgruppens uttalande otvetydigt i motsatt riktning. (Byggmästaren allmänna upplagan, häfte 32, 1928 s 177).

³⁷ Byggmästaren allmänna upplagan, häfte 21, 1928, s 168.

tog man också bestämt avstånd från 1928 års förslag till stadsbyggnadslag. Klemming, formulerade som vanligt förbundets yttrande och han vände sig i första hand emot förslaget att generalplanerna skulle kunna inskränka byggnadsrätten utan kompensation till markägarna. Han varnade också för att allt för många hämmande regler i byggnadsförordningarna blev till en "formalistisk tvångströja" som hindrade det konstnärliga skapandet.³⁸ Klemming menade att byggnadsbestämmelser borde betraktas som ett nödvändigt ont som skulle inskränkas till ett minimum.

"Alla schablonmässiga bestämmelser böra såvitt möjligt undvikas, därför skola absoluta tal och mått vara uteslutna och i deras ställe så vitt möjligt relativa tal insätts, t ex för avstånd mellan byggnader, tillåtet bebyggande av tomtarealen, utsprång, höjd o s v. För avstånd och höjd är ljusvinkeln tillräcklig, vilken allt efter byggnadsklass och byggnadens djup skall utgöra från 60° till 30°."

Även om inte Klemming nämnde exploateringstalet, så var han här inne på samma linje som Engkvist och Åhrén. Han ville avskaffa stadsplanernas bestämmelser om maximal hushöjd och våningsantal och ersätta dem med relativa tal för hushöjd - husavstånd etc. Införandet av relativa tal utan några maximala höjdbestämmelser skulle öppna dörren för höghusbyggande och som vi minns var Klemming en förespråkare för höga hus långt före Engkvist Åhrén och Markelius. Det fanns åtskilliga likheter i sakfrågorna mellan deras ställningstaganden, likheter som skymdes bort av olikheterna i den yttre framtoningen. Klemming var en arkitekt av den gamla skolan, som gärna uttryckte sig drastiskt och skämtsamt, Åhrén däremot representerade en ny professionell planerarroll, som gärna hänvisade till "vetenskapliga principer". Klemmings och fastighetsägarnas envisa motstånd under tjugo år mot reformeringen av byggnadslagstiftningen hade framstått som något bromsande och bakåtsträvande, medan arbetsgruppen med Engkvist, Mossberg och Åhrén gjorde anspråk på att stå för de nya principerna i tiden. Om vi ser till sakfrågan - inställningen till byggnadslagstiftningen - är det svårt att finna någon större skillnad.

1931 års BS - öppnade dörren för höga hus. 1931 utfärdades en ny byggnadsstadga och en ny stadsplanelag. Efter årtionden av revisionsarbete hade då slutgiltigt 1874 års byggnadsstadga gått i graven. Resultatet - 1931 års BS och 1931 års SPL - präglades av en försiktig, ja närmast defaitistisk hållning åtminstone i jämförelse med 1919 års och 1928 års förslag. Försöket att samla viktigare bestämmelser i en stadsbyggnadslag övergavs och man återgick till en stadga och en stadsplanelag.

³⁸ Sveriges fastighetsägaretidning nr 17 1928. s 482.

På så gott som alla punkter som väckt kritik i 1928 års förslag hade man slagit till reträtt. Den viktigaste reträtten var kanske att förslaget om ett nytt obligatoriskt översiktligt planinstitut - *generalplanen* - togs bort. I dess ställe infördes *stomplanen*, som aldrig avsågs bli lika styrande för bebyggelsen. Stomplanen kunde i sin enklaste form endast innehålla markreservat för framtida trafikleder; några särskilda bestämmelser för den framtida bebyggelsen inom olika områden behövde stomplanen inte innehålla. Upprättandet av stomplaner var också frivilligt för kommunerna. Här hade man tillmötesgått den tidigare refererade kritiken från bl a Byggnadsföreningen. Förslaget om att inrätta *regionplanen*, som en frivillig översiktlig plan gemensam för flera kommuner ströks också bort.

De gamla omstridda bestämmelserna om maximala hushöjder, våningsantal och andel obebyggd gårdsyta som man hade brottats med så länge - §§ 23, 25 och 28 i 1874 års BS, försvann helt i och med 1 jan 1932. Vad kom då i stället? Vi kan påminna oss att 1919 års förslag hade velat införa det *radstående* byggnadsättet, med högst tre våningar och obebyggda gårdar, 1928 års förslag hade föreskrivit att man vid fortsatt utbyggnad av områden som redan innehöll bebyggelse skulle tillse

"att enstaka byggnader eller byggnadsgrupper icke komma att störande bryta mot omgivningen i fråga om byggnadshöjd, bebyggandets täthet eller byggnadernas art i övrigt".³⁹

Det var en paragraf som väckte kritik i det funktionalistiska lägret. Den rimmade illa med principen att omreglera från tätt och lågt till högt och glest. Svenska teknologföreningen vände sig i sitt yttrande emot denna bestämmelse och framhöll

"...att detsamma väl ensidigt toge sikte på de lokala traditionerna, särskilt i fråga om byggnaders tillåtna höjd, samt att för det framtida bebyggandet vore viktigast att icke att byggnaderna inskränktes till en viss maximihöjd, men väl att ett lämpligt förhållande iakttoges mellan byggnadshöjd och husavstånd ..."⁴⁰

Vid omarbetningen av lagen tog man fasta på denna invändning. Den kritiserade attsatsen ströks och ersattes endast med en allmän föreskrift om att byggnad i allmänhet ej måtte uppföras till större höjd än vad som motsvarades av husavståndet.⁴¹ I förhållande till 1874 års BS, som ju från början införde 45°-regeln var detta inte något större framsteg. Man kan säga att lagstiftningen hade rört sig i cirkel och nu var tillbaka vid utgångspunkten igen.

Den väsentliga skillnaden i förhållande till 1874 års byggnadsstadga var att den omstridda bestämmelsen om maximalt fem våningar i bostadshus hade upphört att gälla. De mest radikala höghusanhängarna hade ju

³⁹ 1928 års förslag till stadsbyggnadslag 6 KAP 5 § fjärde attsatsen. (s 22).

⁴⁰ Kungl Maj:ts proposition nr 192 1931, s 55.

⁴¹ 16§ BS 2 mom tredje attsatsen. (Stenfors 1934 s 29-30 samt 270).

argumenterat för att stadsplanerna endast skulle fastlägga exploateringsstalet och lämna höjdbestämmelsen helt öppen. Så långt gick inte den nya lagen, det var således att fortsatt krav att stadsplanebestämmelserna skulle ange högsta tillåtna hushöjd. Men höghusanhängarna hade fått sin vilja fram genom att byggnadsstadgan från och med 1 jan 1932 inte längre lade några formella hinder för höghusbebyggelse. Först att utnyttja sig av möjligheten var HSB som på Kungsklippan i Stockholm 1934 byggde bostadshus i 10 våningar.

Generalplanestriden 1928-1930

Låt oss nu gå tillbaka i tiden till 1928 och till ett annat stridsområde, där funktionalisterna utvecklade en stor aktivitet, Lilienbergs generalplan för Stockholm. Förhistorien har berörts i föregående kapitel och innebar i korthet att två linjer stod emot varandra: å ena sidan byggmästare och fastighetsägare som krävde en fortsatt förtätning av den inre staden med en sjätte (och kanske en sjunde) bostadsvåning, å andra sidan myndigheterna med stadsarkitekten Westholm som drivande, vilka i stället ville se en fortsatt utbyggnad av ytterstaden med låga hyreshus.

I och med Lilienbergs tillträde som stadsplanedirektör den 1 okt 1927 steg den redan höga temperaturen i stadsbyggnadsfrågan ytterligare några grader. Lilienberg hade ju i Göteborg gjort sig känd för att planera utbyggnaden med låga hus - högst tre våningar i ytterområdena. Stockholms byggmästare hävdade att innerstaden i första hand borde byggas ut till verkliga storstadsmått. Ytterstaden kunde vänta. Vi måste "komma till insikt om att Stockholm trampat ut eller håller på att trampa ut barnskorna och är på väg att bli en storstad," menade Olle Engkvist i en enkät bland Stockholms byggmästare som publicerades i *Byggmästaren* 1927.⁴²

"Redaktören frågar om man bör lätta på koncentrationen i centrum. För egen del är jag fullt övertygad om behövligheten och önskvärdheten av fortsatt och förtätad koncentration. Jag kan ej finna något skäl för en decentralisation, att skapa fram en konstlad småstad i hjärtat av en modern storstad. Skola vi nu med allvar arbeta på att av Stockholm få en storstad, då går säkerligen vägen dit genom centrums modernisering. ett av medlen är att gå med på det fulla utbyggandet av sjätte våningen och varför ej även den sjunde? Genom detta skapas ökade möjligheter och nya värden. (...)

Mig synes att Stockholm nu i det närmaste befinner sig i det utvecklingsstadium, som Paris befann sig i under 1850-talet, då parisarna insågo att något måste göras om de ville stadens sunda utveckling. De löste ej problemet genom låga hushöjder utan med Haussmanns hänsynslösa husslakt och storartade stadsplan.

⁴² *Byggmästaren* 1927:64.

Jag är övertygad om att vad Stockholm bör göra i nuvarande situation är att låta drömmen om de låga småstadshusen fara och skaffa sig en väldig och upplyst stadsplane-diktator, som lika hänsynslöst som en gång Haussmann får slakta kvarter efter kvarter i Stockholms centrum och draga fram ståtliga, breda chausséer, kantade av sex-, sju-, och åttavåningarshus. Då kanske "Byggmästarens" ärade redaktör formulerar mig andra ämnen att skriva om, t ex 'Kan det anses rationellt att i Stockholms centrum fortfara med att bygga endast de låga sexvåningshusen, när de höga husen ha så obestridliga fördelar framför de låga?'"⁴³

Formuleringarna om "hänsynslös husslakt" och "storartad stadsplan" leder onekligen tankarna till Corbusiers projekt vid denna tid. Engkvist, liksom Åhrén och Markelius förde ju fram Corbusiers idéer om skyskraporna som ett medel att sanera och förnya storstaden Stockholm. Från denna utgångspunkt betraktad blev Lilienbergs generalplan en besvikelse, för att inte säga ett direkt hinder emot utvecklingen.

Den 8 dec 1928 skulle Lilienberg presentera sin generalplan för offentligheten. Efter ett utförligt föredrag med skioptikonbilder vidtog diskussionen. 18 talare hade anmält sig på talarlistan, och det stod tidigt klart att det skulle bli en häftig diskussion. I Svenska Dagbladet refererades diskussionen utförligt dagen därpå under rubriken: "Strid om generalplanen. Arkitekterna angripa med och utan sakkunskap."

"Man kunde redan tidigt lägga märke till att en grupp yngre arkitekter i debatten anförda av arkitekten William-Olsson hade föresatt sig att gå till attack mot det framlagda förslaget, och de hade också försäkrat sig om hjälp från annat håll. Inläggen och applåderna vittnade därför på visst sätt om en på förhand uppgjord stridsplan..."⁴⁴

Det var den funktionalistiska falangen bland arkitekterna som ledde angreppen mot Lilienbergs generalplan. Funktionalisterna utnyttjade i fortsättningen Byggmästaren som plattform för sina angrepp. I och med 1929, när Åhrén efterträdde Wolter Gahn som redaktör förklarade tidningen öppet krig emot Lilienbergs generalplan. Åhrén utlovade att i en serie artiklar ta upp generalplanen till kritisk granskning. Tonen i hans anmälan var närmast hotfull:

"Samtidigt komma vi att granska förvaltningsorganens behandling av frågorna - och skola inte tveka att i de fall då anledning kan finnas, angripa vederbörande system, nämnder och personer."⁴⁵

⁴³ Byggmästaren 1927:64.

⁴⁴ SvD 9 dec 1928.

⁴⁵ Byggmästaren 1929:

I en av de följande artiklarna gick Hakon Ahlberg till angrepp emot Lilienbergs sätt att leda arbetet på stadsplanekontoret. Stadsplanenämnden, som stödde Lilienberg anklagades av Ahlberg för att bestå av inkompetenta personer. På stadsplanekontoret var tre av de yngre arkitekterna energiska funktionalister: Gunnar Sundbärg, Wolter Gahn och Paul Hedqvist. Kriget emot stadsplanedirektören gjorde deras ställning alltmer ohållbar, och på hösten 1929 lämnade de in en gemensam avskedsansökan, där de protesterade mot förhållandena. Särskilt kritiska var de mot generalplanearbetet där de menade att viktiga frågor behandlades alltför lättvindigt.⁴⁶

Vad var det då som kritiken gällde? Låt oss se närmare på generalplane-förslaget. Om vi bortser från förslaget att utvidga Stockholms kommersiella centrum genom att föra fram Sveavägen till Gustaf Adolfs Torg så innehöll Lilienbergs plan en lång rad förslag till åtgärder för att förbättra kommunikationerna, viktigast kanske en tunnelbana, till vilken förortsspårvägarna skulle inledas för att förkorta restiden för de boende i ytterområdena. Vidare föreslog han ett antal förbättrade broförbindelser åt väster, sydväst och söder (Liljeholmen Hammarby och Tranebergssund liksom Västerbron). Totalt skulle broar, tunnelarbeten, förbättrade trafikleder och gaturegleringar på Norrmalm kosta staden 143 miljoner, vilket enligt Lilienberg skulle kunna fördelas på en tid av 12 år. Att kostnaderna i planen blivit relativt höga, menade Lilienberg berodde på att staden länge försummat att bygga ut sina kommunikationer efter de växande behoven, och han varnade för att varje ytterligare dröjsmål skulle bara leda till ännu högre kostnader i framtiden.⁴⁷

Vad kritiken mot generalplanen riktade sig mot är inte så lätt att redogöra för. Den kritik som framfördes i Byggmästaren riktade sig mot i stort sett alla aspekter av förslaget i tur och ordning, kostnaderna, tidplanen, broförslagen, tunnelbanedragningarna, och så småningom det som skulle visa sig bli en mer än tjuugoårig tvistefråga - nedre Norrmalms reglering, det mest komplicerade stadsplaneärendet i modern stadsbyggnadshistoria.

I efterhand förefaller kritiken ha varit svagt grundad i de flesta avseenden.⁴⁸ Det stora helhetsgreppet i Lilienbergs plan - broförslagen och kanske särskilt förslaget till att dra in förortsbanorna i tunnlar till centrum och sammanbinda dem till en genomgående tunnelbana - lär väl knappast ivrågasättas av någon. Den häftiga kritiken från funktionalisternas sida emot generalplanen ledde inte till några förändringar i detta avseende, däremot till

⁴⁶ Sidenblad 1981:162.

⁴⁷ Lilienberg 1929:65.

⁴⁸ Hamndirektören Winbergs kritik mot Lilienberg för att denne skulle sakna sinne för ekonomiska realiteter kan till exempel förklaras av att Lilienberg i generalplanen påpekat att Stockholms kajer och hamnanläggningar byggts ut långt mer än de kunde utnyttjas, till mycket dyra kostnader.

stora fördröjningar. Beslutet att bygga tunnelbanan förhalades under hela 30-talet och fattades inte förrän 1941.⁴⁹ Förseningen i fråga om förortslinjernas förlängning genom tunnelbanan in i staden fick allvarliga följder för stadens utveckling. Följden blev att utbredningen av hyreshusen försenades och att den inre staden förtätades ytterligare, något som Sigurd Westholm framhöll i en intervju i SvD 1936.

"Det är emellertid beklagligt att man inte i tid sört för goda kommunikationer med ytterområdena. Om man det hade gjort, skulle det inte nu vid övergången ha uppstått en sådan uppressning av tomtvärdena i den inre staden. Hyreshusstaden skulle naturligare ha växt ut över tullarna. Det är alldeles nödvändigt att med det snaraste få till stånd de föreslagna tunnelbanorna."⁵⁰

Man måste fråga sig om inte bakom de häftiga angreppen på Lilienbergs generalplan också låg ett intresse av att misskreditera hela generalplanarbetet. Vad som talar för detta är att det fanns ett klart deklarerat intresse från de större byggmästarnas och fastighetsägarnas sida av att fortsätta att förtäta och modernisera i den inre staden, och ett markerat ointresse av att delta i en låg och gles utbyggnad i ytterstaden. Det skulle också kunna förklara den långa förhistorien av fastlåst generalplanarbete i Stockholm. Situationen påminner ju inte så litet om motståndet mot generalplanerna för Linköping och Uppsala, som berördes i förra kapitlet.

Från generalplaner till rationella hustyper. Men den funktionalistiska kritiken mot Lilienbergs generalplan kan också förklaras av att generalplanen inte hade samma innebörd för dem som för den tidigare generationen arkitekter, som arbetat för trädgårdsstäder. Det ursprungliga syftet med generalplanerna, så som de hade vuxit fram i Tyskland omkring 1900 var ju att säkerställa en fortsatt utbredning av staden över billigare mark för låg och gles bebyggelse. För funktionalisterna var inte längre den låga glesa bebyggelsen ett huvudmål, och följaktligen såg de annorlunda på generalplanens uppgift. En detaljerad generalplan, som lade fast byggnadssättet i förväg, skulle låsa utvecklingen och förhindra rationalisering, menade man.

Men det fanns också ett annat skäl till att funktionalisterna ägnade mindre uppmärksamhet åt den översiktliga planeringen. I lamellhussystemet ansåg man sig ha funnit en modell för hygieniska bostäder vid såväl hög som låg exploatering. Fortfarande ansågs det visserligen vara lättare att åstadkomma en god lösning vid lägre täthet än vid högre; lättare att

⁴⁹ Beslut om att bygga tunnelbanan genom den inre staden fattades först 16 juni 1941. (Sidenblad 1981:279).

⁵⁰ SvD 30 nov 1936.

åstadkomma en god rymlighet och solighet i bostäderna. Men låg täthet, låg och gles bebyggelse var inte längre ett obetingat krav. Där det rådde höga markvärden var den riktiga lösningen att bygga höga hus. Funktionalisterna accepterade att tätheten i bebyggelsen måste anpassa sig efter markvärdena, vilka betraktades som exogent givna. Stadsplanerarens uppgift var att ange bästa möjliga lösning utifrån bland annat denna givna täthet. För anhängarna av trädgårdsstäderna var generalplaner och stora kommunala markköp medel att hålla nere markpriserna. Om denna uppgift föll bort blev naturligtvis både markköpen och upprättandet av generalplaner betydligt mindre angelägna.

I själva verket började funktionalisterna också föra fram argument för *hög täthet*, i första hand ekonomiska argument. Utgifterna för gator, vägar ledningar blev högre i en utbredd stad än i en tät, framhöll man. Trädgårdsstaden ansågs leda till markslöseri. Människorna fick tillbringa längre tid med att resa till och från sina arbeten, vilket också var en national-ekonomisk belastning. Täthetsfrågan blev med det nya funktionalistiska synsättet en teknisk avvägningsfråga - en fråga om att väga "hygienisk och social kvalitet" vilka ansågs tala till förmån för lågt och glest byggande emot ekonomisk effektivitet, som ansågs tala för hög och tät bebyggelse.

Höga hus eller låga hus?

Stockholmsutställningen 1930. Åren 1929-31 bombarderades myndigheterna med projekt, kritiska artiklar, krav på utredningar etc, som alla tjänade samma syfte - att inskräpa nödvändigheten av att utveckla en förebildlig hustyp. Från det funktionalistiska lägret hyste man inga tvivel på att denna rationella nya hustyp var lamellhuset. Den viktigaste förebilden var, som flera gånger framhållits, Gropius arbete med att utveckla skivformiga höghus i 10-12 våningar under åren 1928-29.

Genom Stockholmsutställningen 1930 erbjöds funktionalisterna ett himlasänt tillfälle att föra ut sina lösningar på bostadsfrågan. Idén till den särskilda bostadsavdelningen, som Åhrén fick i uppdrag att ordna kom fram vid diskussioner hemma hos Gregor Paulsson under 1928. Uppgiften formulerades av Gregor Paulsson som "att utan hänsyn till nu brukliga lösningar skapa bästa möjliga bostäder för bestämda hushållstyper och inkomster". Bostadsavdelningen gjorde anspråk på att försöka lösa "det moderna bostadsproblemet" - men vilket var då detta problem? Det framgår att problemet ansågs vara de alldeles för höga kostnaderna i bostadsbyggandet, och att lösningen låg i en rationalisering av produktionen. Man måste förbereda för en massproduktion av bostäder efter storindustriella metoder.

"Bostaden är en konfektionsvara och måste så förbli för alla utom för ett förmöget fåtal. Då en standard alltså är nödvändig blir därmed också fixerandet av den rätta standarden ett av de största för att icke säga det allra största av våra bostadsproblem".⁵¹

Det av Åhrén och Sundbärg uppställda bostadsproblemet bestod i att åstadkomma ett antal typbostäder för alla "normala" inkomstkategorier. Den första uppgiften bestod således i att ta reda på hur målgrupperna såg ut, med avseende på inkomster och behov av utrymme. Svaret gavs av en statistisk stickprovsundersökning av 1000 utvalda hushåll i Stockholm. Man skulle kunna kalla denna undersökning för den första moderna marknadsundersökningen inom bostadssektorn. På grundval av de funna kombinationerna av hushållsinkomst och hushållsstorlek konstruerade Åhrén och Sundbärg ett antal - 15 st - "behovstyper", vilka man menade täckte 60% av marknaden i Stockholm. Utanför låg dels de högsta inkomstskikten, dels de understa som inte skulle ha råd med en bostad producerad på den öppna marknaden. För varje behovstyp var det meningen att man skulle ta fram en typlösning - i själva verket två, eftersom lägenheterna skulle kunna förekomma antingen som egna eller som hyreslägenheter. Dessa lösningar skulle visas upp och kostnadsberäknans på utställningen.

Syftet var att få fram typlösningar, som genom långt drivna rationaliseringar skulle kunna ge betydligt sänkta kostnader, samtidigt som de skulle fylla vissa uppställda minimikrav. Ett sådant krav var ett eget rum, om än mycket litet till varje vuxen hushållsmedlem. Ett annat krav var mesta möjliga tillgång till sol i bostadsrum. Ett tjugotal arkitekter inbjöds att rita lägenheter och hustyper enligt de angivna förutsättningarna. De gavs i ett avseende fria förutsättningar - de behövde inte ta hänsyn till bestämmelser om rumsstorlekar, dagsljus, rumshöjder, konstruktioner etc i gällande författningar, byggnadsstadga, hälsovårdsstadga och byggnadsordning. I stället försågs de med ett digert utredningsmaterial, som togs fram av Åhrén och Sundbärg. Utredningarna spände över ett brett fält, från standardiserade köksinredningar till stadsplanetyper. De skulle förse projektörerna med de nödvändiga förutsättningarna för rationellast möjliga lösningar.⁵²

Utredningsmaterialet förutsatte att hyreshusen skulle anordnas som lamellhus i nord-sydlig riktning. Att Gropius undersökningar av de höga skivhusens fördelar stått som förebild lyser igenom i Sundbärgs sammanfattning om stadsplanerna i utställningskatalogen.

⁵¹ Stockholmsutställningen 1930. Specialkatalog över bostadsavdelningen. s 28.

⁵² Se Rudberg 1981, s 68 ff.

""Den bebyggelsestyp som visat sig i allmänhet användbarast är ett system av fristående parallella längor. (...) Dimensioneringen, alltså bestämmandet av våningsantal och husavstånd blir ett rent matematiskt problem och avväges med hänsyn till uppställda krav på bostädernas solbelysning å ena sidan, markens ekonomiska utnyttjande å andra. ... Ett enkelt och åskådligt exempel: man önskar givetvis hålla förhållandet hushöjd till husavstånd nere. Vid konstant utnyttjande minskas detta förhållande genom ökning av våningsantalet och i proportion till denna ökning stående minskning av längornas antal, alltså kort och enkelt nog: *ju högre hus desto större rymlighet, med konstant utnyttjande.*"⁵³

Tesen om höghusen som ett sätt att uppnå högre rymlighet illustrerades av Åhréns 1928 framlagda förslag till sanering av nio kvarter i Vasastaden med 10-12 vånings lamellhuslängor. I utredningsmaterialet ingick också en tabell över soltider vid Stockholms horisont vid olika skärmvinklar⁵⁴, som gick tillbaka på en liknande beräkning för det skyskrapeförslag som Markelius lät publicera i september 1928. Denna soltidstabell skulle också visa att man vann i solbelysning genom att bygga högt.

Det genomgående draget i utredningarna är tonvikten på största möjliga effektivitet, i utnyttjandet av lägenhetsytor såväl som markytan. Ett markant exempel på denna hårt drivna effektivisering var principen att ersätta de större köken med små kokvrår, ofta förlagda utan kontakt med fasaden. En krympning av köket motiverades av att husmödrarna yrkesarbetade och att matlagningen kunde inskränkas till ett minimum genom utvecklingen av industriell färdiglagad mat. Markelius hänvisade också till de amerikanska smålägenheternas "kitchenette" eller kokvrå. I samma anda kunde sovrummen minskas. Markelius menade att den nya mekaniska ventilationen skapade förutsättningar för att radikalt minska rumsstorlekarna. Markelius ansåg att den gräns som byggnadsordningen i Stockholm satte som minsta yta för bostadsrum - 9 kvm - var alldeles för hög: "Med en effektiv och dragfri luftomsättning kan ett rum på 6 kvm väl användas som sovrum för 2 personer och är som sådant bättre än ett dubbelt så stort rum med otillfredsställande ventilation."⁵⁵ Rumshöjderna borde på samma sätt kunna minskas, med 2.10 som ett hygieniskt minimum om man i stadsplanen kompenserade detta genom stora husavstånd och stora fönster. Som vi ser samverkade alla principerna till att driva fram små rum, små lägenheter, stora fönster tjocka, höga hus och hög exploatering. Tankegångarna ligger nära de som framfördes av Gropius och Le Corbusier vid samma tid.

⁵³ Stockholmsutställningen 1930. Specialkatalog över bostadsavdelningen. s 37.

⁵⁴ Bilaga B till tävlingsprogrammet: Belysning av bostadsrum och byggnadernas orientering.

⁵⁵ Stockholmsutställningen 1930. Specialkatalog över bostadsavdelningen. s 34.

De projekt för hyreshus som visades på utställningen låg alla i lamellhus, enligt riktlinjerna orienterade i norr-söder. De stora husbredderna omöjliggjorde genomgående smålägenheter. Flertalet av hyreshusen var höga, 6-8 våningar, men också ett renodlat skyskrapeförslag ingick. I några fall hade man experimenterat med höghus med mörka mittkorridorer. Förslagsställarna hade tagit tillvara alla möjliga sätt att rationalisera och pressa kostnaderna - många sätt, som inte alls var tillåtna i de gällande författningarna, byggnadsstadgan och byggnadsordningarna. Man hade pressat rumsstorlekarna och rumshöjderna under det tillåtna. Detta var ett medvetet grepp, eftersom utställningen ville visa att gällande regler stod i vägen för kostnadsbesparingar.

Bostadsavdelningen var med sina egna syften mätt knappast någon verklig framgång. Även välvilligt inställda kritiker var besvikna. Man vände sig emot de alltför små köken, och de knappa ytorna överhuvud taget. Arkitekterna fick erkännande ord för sina stora ambitioner, men man kunde inte blunda för att de misslyckats i förhållande till sina uppställda kostnads mål, högst 25% av hushållsinkomsten för respektive målgrupp.⁵⁶ Gustaf Näsström menade att "Arkitekterna ha slagit pannan blodig mot rådande tomtpriser, materialkostnader och arbetslöner. De ha arbetat sig igenom en serie bostadsekonomiska problem endast för att finna att de f n äro olösliga."

Men kritikerna missade här en av poängerna i bostadsavdelningen. Att bostäderna blev så dyra berodde ju på att de ännu inte masstillverkades på ett rationellt sätt. Redan i utställningskatalogens förord hade Åhrén förklarat:

"Det är ännu lång väg till målet: att ge alla människor de bostäder de behöva till det pris som passa dem. Framför allt är det prisfrågan som återstår att lösa. Den kan heller ingen utställning få något riktigt grepp på, ty den är till den väsentliga delen en fråga om rationalisering av byggnadsindustrien, en fråga om förutseende kommunal markpolitik o s v, alltså administrations- och organisationsfrågor".⁵⁷

Vilken slutsats skulle man dra av att kostnaderna för Stockholmsutställningens smålägenheter trots allt blev så höga? En tolkning var att rationaliseringssträvandena måste drivas ännu hårdare. En verklig massproduktion av de visade hustyperna måste också till. För att få till stånd den utvecklingen måste myndigheterna gripa in.

Fredhällsplanen - Lillienbergs helomvändning. Den 9 april 1930 kunde funktionalisterna notera sin första stora seger i kampen mot

⁵⁶ Råberg 1972:153.

⁵⁷ Stockholmsutställningen 1930. Specialkatalog över bostadsavdelningen. s 30.

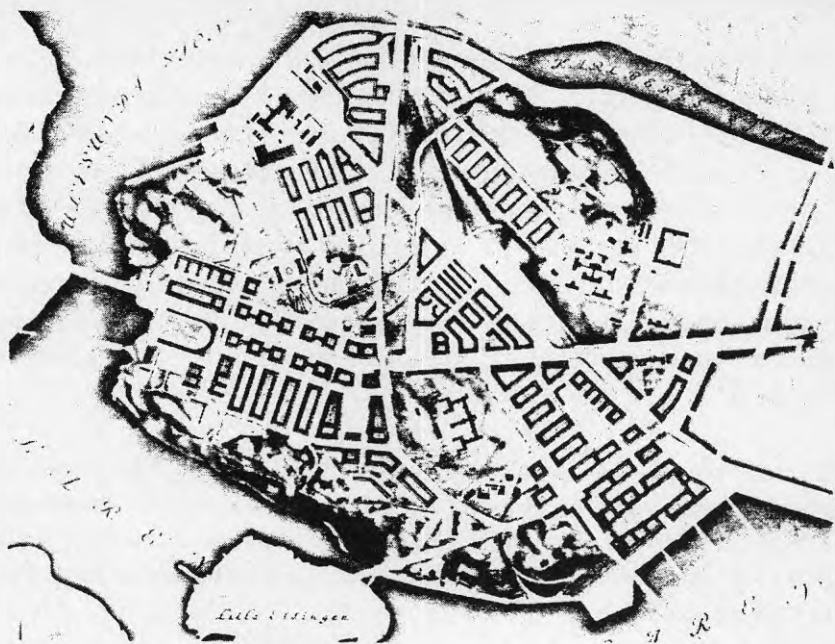

Fig .6.4. Albert Lilienbergs stadsplaneförslag i tävlingen om yttre Kungsholmen 1926-27, belönat med ett delat andrapris Förslaget byggde på kvarter med radstående hus i 3 våningar.

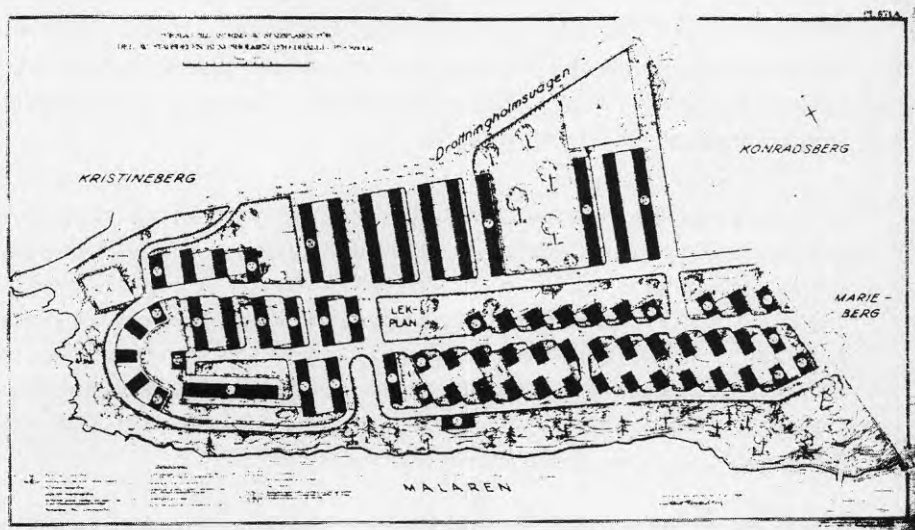

Fig .6.5 Stadsplanen för Fredhäll, 9 april 1930 utarbetad av Albert Lilienberg innebar en fullständig helomvändning. Kvartersbebyggelsen har ersatts av lamellhus och punkthus i 4 och 6 våningar.

myndigheterna i Stockholm. Lilienberg lade fram en omarbetad stadsplan för Fredhäll och Kristineberg för allmänheten. Det traditionella mönstret med slutna kvarter i tre våningar hade ersatts av nord-sydligt uppradade lamellhus och fristående punktthus i 4-6 våningar på Fredhällsplatån.

Åhrén var uppenbart överraskad av denna vändning "lika oväntad som välkommen" och gav plats för en anmälan av planen i Byggmästaren. Lamellhusplanen hade nu äntligen accepterats av myndigheterna, och man kunde dra ett streck över det förflutna. "Det är en glädje att konstatera att vi nu kunna byta ut stridsställningen mot ett resonemang på ett gemensamt sakligt plan."

"Lamellhusystemets riktighet behöver knappast diskuteras. Visserligen har ännu icke någon utredning verkställts över dess ekonomi i jämförelse med den slutna kvartersbebyggelsens. Men en sådan utredning skulle endast ha ett teoretiskt värde. Tillräckligt starka skäl tala för att i praktiken tillämpa lamellsystemet, även om det skulle visa sig att det är dyrare."⁵⁸

Men Åhrén var ändå inte helt nöjd, han menade att två problem återstod att lösa - dels den lämpligaste orienteringen av huslängorna, dels dimensionen av längorna, i synnerhet då den optimala hushöjden. Frågan om den optimala hushöjden i lamellhusen hade ju tidigare behandlats av Gropius i CIAM-föreläsningen om "Flach, Mittel- oder Hochbau". Gropius hade ju där förkastat mellanhöjder på 3-4 våningar; de representerade ett föråldrat stadium som borde övervinnas så snart som möjligt. Åhrén gick på samma linje i sin kommentar till Fredhällsplanen.

"Om vi vilja bygga ekonomiskt måste vi försöka att ge husen längder och bredder och höjder som äro ekonomiska. Förbiser man icke alltför ofta detta i de stadsplaner som göras upp? För att börja med höjderna. Övervägande delen av Fredhällshusen äro 4 våningar. Vet man att detta är en lämplig höjd för hus med sådana lägenheter och sådant byggnadssätt som här kan väntas komma till användning? Ser man saken ur synpunkten av stadsplanens rymlighet, förhåller det sig ju så att med bibehållet exploateringstal blir rymligheten större för större hushöjder. Regeln borde bli att man håller de *maximihöjder* som ur andra synpunkter kunna tillåtas."⁵⁹

Åhrén menade att en ekonomisk undersökning borde ge vid handen att fyra våningar skulle "visa sig vara något oklart mitemellan" de verkliga höghusen och låghusen. En sådan undersökning utlovade Åhrén i ett kommande nummer.

⁵⁸ Byggmästaren 1930 s 82.

⁵⁹ Byggmästaren 1930 s 84.

Vilken är den ekonomiska hushöjden? Den undersökning som Åhrén syftade på hade företagits av HSB, ursprungligen för att presenteras på Stockholmsutställningen tillsammans med det andra materialet. Undersökningen presenterades i stället i Byggmästaren 1930.

Vilken hushöjd skulle ge lägst kostnad? Vilken husbredd? Det var HSB-undersökningens syfte att ta reda på. Wallander utgick från HSB:s egen produktion som till största delen bestod av höga (5-6 vån) och tjocka hus. Utifrån detta material hade sedan å-priser tagits fram. Den mest fördelaktiga husbredden var enligt undersökningen 14 m. Kostnaden per kvm våningsyta skulle bli lägst i 6-vånings lamellhus.

Slutsatserna var i hög grad beroende på undersökningsmetoden, något som Wallander inte heller förnekade i artikeln. Men man hade inte gjort några ansträngningar att i de lägre och smalare husalternativen ta tillvara möjligheterna till förenklingar och förbilliganden av olika slag. Inte desto mindre skulle Wallanders resultat komma att bli mycket effektivt bränsle i den pågående kampanjen om vilka hustyper som skulle prioriteras i den fortsatta utbyggnaden av Stockholm. Såväl HSB själva som de stora byggmästarna i Stockholm ansåg att staden på de nya ytterområdena skulle planera för stora och breda hisshus med många lägenheter. Wallanders undersökning gav stöd åt denna linje.

Vart bär det hän? Men ännu var striden inte avgjord. Under rubriken "Vart bär det hän?" gick fastighetsdirektören Dahlberg till motangrepp mot de höga och tjocka husen. Han pekade på att det nu inte längre gick att sänka kostnaderna genom att förminska lägenhetsytorna längre. De små lägenheterna med sekundärbelysta kokvråar var inga godtagbara familjelägenheter.

"Spekulationen har funnit det lämpligt att åtskilligt minska på utrymmena. Hand i hand hava här de privata byggarna gått med de stora kooperativa bostadsbyggnadsföreningarna. För det allmänna har det varit att efter motstånd godtaga de förminskade lägenhetsutrymmena. Det har alltid varit den stora "Kostnaden" som omöjliggjort byggandet av rymligare, något så när människovärdiga bostäder. Men detta får ej fortgå. (...) Ty nu veta vi att en människovärdig familjebostad kan till överkomligt pris åstadkommas i egnahemsform i trädgårdsstaden, men vi veta ock att man ej lyckats att i bostadskasernen få fram en sådan."⁶⁰

Det som borde göras enligt Dahlberg var i första hand att satsa på småstugorna - eftersom de visade sig vara de billigaste lägenheter som går att producera. Men detta fordrade först och främst förbättrade kommuni-

⁶⁰ Byggmästaren 1930 s 61.

kationer. Helt skulle man inte kunna klara sig utan att bygga hyreshus, menade Dahlberg, men i så fall borde man välja en hustyp, möjlig att förenkla och förbilliga utan att försämra lägenheterna. Låga hus 3-4 våningar utan hiss var därför ett grundvillkor. Endast om man tillämpade denna låga hushöjd skulle man kunna åstadkomma verkligt billiga hyreslägenheter, menade Dahlberg. Sådana lägre och mindre hus kunde också byggas av småbyggmästare, med smärre omkostnader. "*Kan eller vill den private byggaren ej uppföra hus med sådana lägenheter, bör det vara det allmännas plikt att träda in,*" avslutade Dahlberg artikeln. Det var en gruvlig salva med adress till storbyggmästare som Olle Engkvist och storbygggherrar som HSB:s Sven Wallander.

HSB och kriget mot trädgårdsstäderna. 1932 drog det ihop sig till strid om vilka principer som skulle styra stadens fortsatta utbyggnad. HSB gick i bräschen för ett program som innebar att man i ytterområdena skulle ersätta småhusbyggandet med täta radhusområden; när det gällde hyreshus propagerade man för höga hus - minst 6-7 våningar. Man stödde sig bland annat på den tidigare citerade utredningen om hushöjd och kostnad.

"Vad hushöjden beträffar har redan förut framhållits att en relativt stor sådan är en nödvändighet för att uppnå billiga anläggningskostnader för gator och ledningar m m. Om därtill lägges att byggnadskostnaderna bli lägre ända upp till 6 à 7 våningars höjd och sedan stiga helt obetydligt för de därefter följande våningarna så finnes ju knappast något skäl att planlägga stora områden med de dyrbara hustyperna om tre våningars höjd, som nu har skett i stor skala i Stockholm."⁶¹

På senvåren 1932 lade HSB fram sitt program, tillsammans med en rad utredningar, i sin egen tidkrift "Vår bostad" under rubriken "Stockholms bostadsfråga."⁶² HSB hade tidigare lagt fram utredningar som visade att höga hus var fördelaktigare. Nu presenterade man nya kalkyler som dels visade hur man skulle spara mark, gator och ledningar i ytterstaden egnom att ersätta småstugorna med radhus; dels hur samma besparingar skulle uppnås i tätare bebyggda områden genom att ersätta 3-4-våningshus med glest planerade bostadshöghus. Det senare illustrerades med ett av HSB uppgjort stadsplaneförslag för Stadshagen, norr om Fredhäll. HSB:s alternativa planer utvisade ett antal högt placerade lamellhus - i huvudalternativet med 9-10 våningars höjd.⁶³ Bakom stadsplaneförslaget

⁶¹ Stockholms bostadsfråga. 1932. i Vår bostad nr 10-11 s 6.

⁶² Se Vår Bostad nr 10-11 1932.

⁶³ Gahn, Wolter 1932. Förslag till ändrad stadsplan för västra Kungsholmen. Vår bostad nr 10-11 s 11.

och utredningarna stod en grupp av de ledande funktionalisterna bland arkitekterna.⁶⁴

HSB drev sin linje med hänvisning till de alltför höga kostnaderna för den stadsbyggnadspolitik med småstugor och trevåningshus som staden förde, och bakom vilken stod Axel Dahlberg och Harry Sandberg. Man menade att invånarna i den inre tätbebyggda staden fick subventionera det yttre mindre tät bebyggda bältet. Det var på de 50.000 HSB-medlemmars vägnar, vilka bodde i innerstaden, som man nu menade sig tala, när man krävde en ändring i stadsbyggnadspolitiken.⁶⁵

"Stockholms invånare gå i dessa dagar och ängslas inför de skattebördor som det allmänna måste komma att lägga på stadens befolkning i fortsättningen, och inom den kommunala förvaltningen försöker man nu hejda den penningström, som sugts upp alla de stora kommunala utgifterna.

En mycket stor del av stadens utgifter sammanhånger direkt eller indirekt med stadens uppbyggnad och utformning. Det är stadsplanen och byggnadssättet, som i många olika former kommer igen på skattsedlar och hyreskontrakt. Detta är orsaken till att Hyresgästföreningen ägnat och ägnat stadsplanefrågorna så stort intresse, även om vi inte alltid direkt berörs av dem i vår verksamhet. Den orimligt starka utbredning av vår stad, som har pågått och nu pågår mer än någonsin, kostar oss så stora summor på olika konton, att det kan vara skäl i att skåda saken närmare i sömmarna.

Det är ju självklart att kostnaderna för tomtmarkens iordningställande med gator, ledningar, spårvägsförbindelser mm stiga väsentligt om en stad breddas ut över stora vidder. Det gäller särskilt i vår starkt kuperade terräng. Bostadshusens förseende med gas, vatten, elektricitet fördyras och om, som hos oss, respektive verk tillämpa enhetspris på dessa varor, *så subventionerar den inre mer tätbebyggda stadskärnan de mer glesbebyggda områdena.*"⁶⁶

HSB:s polemik förfelade inte sin verkan, i synnerhet som den baserade sig på fackmässigt genomförda undersökningar. Påståendet att trädgårdsstädernas låga exploatering betalades av de övriga innevånarna var ett tacksamt ämne för dagstidningarna. I Stockholms Tidningen skrev Gustaf Näsström ett giftigt kåseri emot trädgårdsstäderna under rubriken "Kvarteret Lyckans Galoscher".

"...Här har HSB låtit lärda och ojäviga herrar, delvis i stadens tjänst, göra en utredning av hur mycket vi här inne i stenöknen få betala för våra vänner i trädgårdsstädernas idyller. Det är inte småsumlor. Vi ha betalat ut elva miljoner för mycket - undra sedan

⁶⁴ Bakom förslaget stod förutom Wallander själv Gahn, Hedqvist, Markelius, Sundahl, Åhrén. (Rudberg 1981:59).

⁶⁵ Se ledarartikel i Vår bostad nr 10-11 1932, s 3.

⁶⁶ Vår bostad nr 10-11 1932, s 4.

på att man är pank - för att Carl Lindhagen och Axel Dahlberg m fl lantjunkrar ska få sitta i orubbat bo och lyssna till den granens susning, i vars topp deras antenn är fästad, och se ett stycke skön naturpark utbreda sig runt stugan, i stället för att - med en gatukostnadsbesparing åt staden av 44 proc - bo i radhus. Vi ha förlorat över en miljon om året på de kära Äppelvikingarnas spårvägsresor, och till råga på olyckan ska vi nu betala 20 öre mer pr bussresa för att hjälpa upp spårvägsbolagets dåliga finanser, medan ingen vågar rucka på Brommabanans taxor. Och detta allt för att rädda illusionen av att hr Dahlberg är en stor profet och hans Äppel-Mecka en helig stad och ett idealsamhälle i denna jordiska jämmerdalen.

Det är dyrt med stora profeter. Brommaprofeterna ha manövrerat mycket skickligt för att övertyga oss om trädgårdsstädernas ekonomiska bärkraft. De har gjorts broschyrer och annonser och rundresor med kaffe och dopp, och vi ha alla måst motstå starka frestelser att leva livet på landet inom stadens hank och stör. Men nu ha vi fått besked: det var vi som fingo betala fiolerna. Det är på oss Lyckans galoscher trampa."⁶⁷

Men frågan var ändå om det inte var HSB som den här gången hade gått för långt. Insinuationerna att trädgårdsstäderna subventionerades av skattemedel från befolkningen i innerstaden, väckte upprörda känslor långt ut i de socialdemokratiska led, som vanligen utgjorde HSB:s pålitliga stöd. Också HSB:s höghusförslag väckte mycket ont blod. HSB:s ledning tvingades i det följande numert av Vår Bostad att göra en del "förtydliganden, så att diskussionen för framtiden kan komma att röra sig om vad vi sagt och icke om vad vi felaktigt beskylls för att ha sagt och menat".

"För det första anse vi det bättre och mer ekonomiskt att i den inre staden bygga högt och glest än lågt och relativt tätare. Vi ha aldrig med en rad, såvitt vi förstå, förordat byggandet av en stenöken med höga tättställda hus, men vi bli entusiastiska vid tanken på de förträffliga bostäder, man kan åstadkomma i glest utlagda höghus (8-10 vån) på någon av de stockholmska höjderna. Tänk på utsikten, den friska luften högt över damm och bensinos! ..."⁶⁸

HSB hävdade att utredningarna om de lägre kostnaderna för radhusen inte skulle uppfattas som ett angrepp på trädgårdsstäderna utan bara som en lösning på ekonomiska och hygieniska problem. "Vad *trädgårdsstäderna* beträffar ha vi blivit verkligt och oförställt förvånade när en av dess försvarare upplyste oss om att vi gjort ett reaktionärt anlopp emot dem. Det var ungefär i stil med beskyllningen att HSB skulle gynna speciellt fastighetsägarintressen!"

I Svenska Dagbladet ryckte Gotthard Johansson ut till försvar för HSB och krävde att stadens myndigheter skulle sluta motarbeta förslagen att bygga höghus och radhus i ytterområdena.⁶⁹

⁶⁷ Stockholms Tidningen 8/6 1932. Citerat efter Vår bostad nr 12 1932, s 9.

⁶⁸ Vår bostad nr 12, 1932. "Utredningsdebatten", s 3.

⁶⁹ Gotthard Johansson: Hur bör Stockholm byggas? Höghus och radhus. SvD 12/6 1932.

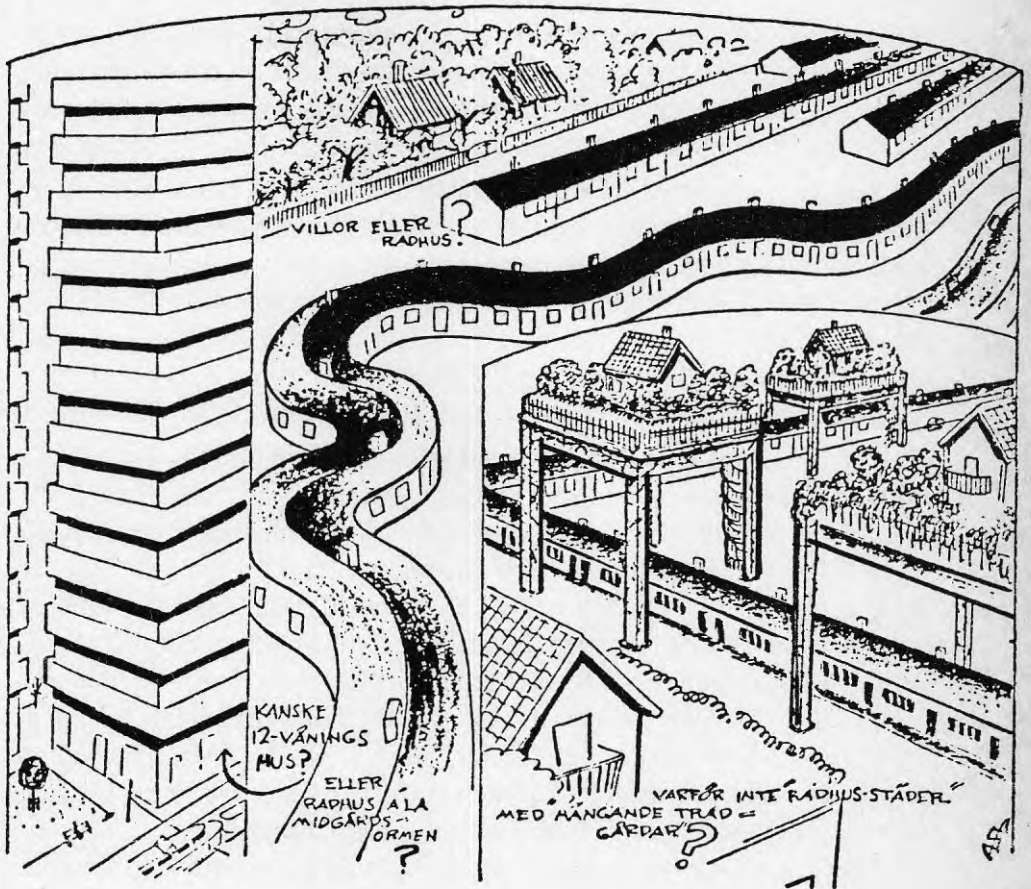

Fig .6.6 HSB:s kampanj för nya funktionalistiska höghus och radhus i ytterområdena var ett tacksamt tema för skämttecknarna. (Teckning av Ivar Starkenberg i Social-Demokraten).

Trevåningshus i Traneberg. När fastighetskontoret i maj 1932 lade fram den första stadsplaneskissen för ett hyreshusområde i Traneberg, mötte förslaget först häpnad och skepsis från politikernas sida. Man hade mer eller mindre tagit för givet att det skulle bli höga och tjocka hyreshus, som på andra nya områden i Stockholm. Men förslaget visade sig endast innehålla smala trevånings hyreshus med 10 m bredd. Med stor envishet och diplomati lyckades Dahlberg få stöd för sin plan. Bl a inkallade han experthjälp från Tyskland,⁷⁰ vilka intygade att den lämpliga hushöjden i Stockholms ytterområden var två våningar. Den 17 oktober 1932 antog stadsfullmäktige stadsplanen för Traneberg med smala trevåningshus - ett viktigt principbeslut. För HSB och höghusanhängarna i olika läger var detta en allvarlig motgång.

Ännu viktigare än stadsplanen för Traneberg var den tävling om "billiga bostäder" som fastighetskontoret på Axel Dahlberg initiativ utlyste i augusti 1932.⁷¹ Dahlbergs tes var ju att trevåningshusen kunde erbjuda inte bara de bästa smålägenheterna - eftersom de kunde göras genomgående mot två håll utan också de *billigaste*. I den stora kampanj som funktionalisterna hade drivit fram om hustyperna var detta inte minst viktigt. På flera sätt innebar tävlingen om billiga bostäder 1932 en vändpunkt. Den visade att vällösta små lägenheter i smalhus inte behövde kosta mer än de enkelsidiga lägenheterna i tjockhusen. HSB gav visserligen inte upp sin linje med höghus i första taget. Man lät publicera ett eget motförslag med höga tjockhus. Motförslaget publicerades i en särskild skrift - "HSB:s förslag till billiga bostäder" - som distribuerades genom HSB. Fastighetskontoret å sin sida svarade genom att kritisera HSB:s små enkelsidiga lägenheter.

Tävlingen hade det goda med sig att flera av de yngre arkitekter, som ritat tjocka hus till Stockholmsutställningen nu engagerades i att rita smalhuslösningar. Det gamla radstående trevåningshuset "moderniserades" med funktionalistisk stildräkt och funktionalistisk planlösning. Fastighetskontoret utvecklade egna planlösningar för smalhus på grundval av tävlingsbidragen och började sedan intressera småbyggmästarna. Dessa var till en början skeptiska, men sedan det visade sig att de första husen gav ett ekonomiskt överskott, var isen bruten. Även storbyggmästaren Olle Engkvist tillämpade smala trevåningshus i sitt första försök med seriebyggda bostadshus i Hjorthagen 1934-35.

⁷⁰ Experterna var Martin Wagner, stadtbourat i Berlin och Hermann Jansen professor i stadsbyggnad vid Tekniska Högskolan i Charlottenburg utanför Berlin

⁷¹ Tävlingen refererades i Byggmästaren nr 11 1933. Se även Sidenbladh 1975:129.

De nya smala husen kom att bli den allena rådande hustypen för flerfamiljs-hus på stadens mark i ytterområdena under den närmaste 15-årsperioden. Men det skedde under ständiga strider. Kritiken mot fastighetskontorets program tog sikte på tre punkter. (1) Byggnadsekonomiskt slöseri, dvs att smalhuset var oekonomiskt, och att husen borde göras högre och tjockare. (2) Stadsplaneekonomiskt slöseri. Exploateringen av ytterstadens tomtmark var alltför låg, vilket ledde till höga kommunala kostnader för gator och ledningar. (3) Markslöseri. Programmet med småstugor och smalhus på stadens mark utnyttjade marken för ineffektivt och ledde till alltför stor utbredning och alltför långa resor. Alla punkterna förnekades energiskt av Dahlberg som hade samlat ofattande utredningsmaterial för att bevisa att hans kritiker hade fel.

Som exempel på kritiken mot trevåningshusen kan vi se en tidningsdebatt från 1938 mellan Dahlberg och major Lars Schönmeyr⁷². Den senare talade för de krafter som ville se ett högre utnyttjande av stadens tomtmark i ytterområdena.

"När staden växer så måste man enligt min uppfattning låta den bebyggelse som folk äro vana vid alltså 5-6-våningshusen följa med. (...) Man vinner ju härigenom väsentligt fler eldstäder på samma markyta än med 3-våningshusen, varav även följa billigare kostnader pr kvadratmeter golvyta räknat. Detta hindrar inte all det kan göras stadsplaner som äro tillräckligt luftiga och ge lika god trivsel även med 6-våningshus. (...)

Jag vet att detta strider mot fastighetskontorets ståndpunkt i frågan, men det gäller ytterst om folk föredrar att bo relativt långt från stadens centrum i låghus eller om man hellre bor i höghus, där man visserligen har fler människor i samma trappuppgång, men i stället har så mycket kortare till arbetet. Man får ju också lov att tänka på stadens utvecklingsmöjligheter, och man behöver bara göra tankeexperimentet att man skär av alla höghusen på mitten och placerar ut dem i 3-våningshus. Var skulle vi då få stadsgränsen?"⁷³

Schönmeyr fick medhåll av Oscar Hegert i Stockholms Byggnadsförening. Denne menade att tomtmarken i den inre staden snart vore slut och att man därför borde ha utnyttjat ytterområdena bättre. I stället för att enbart bygga trevåningshus borde man byggt högre där terrängen och stadsbilden gjorde det möjligt. Men Dahlberg blev inte svaret skyldig och återkom i ett bemötande ett par dagar senare.

Dahlberg påpekade att smalhusen *i praktiken* visat att de kunde erbjuda familjer med små inkomster en betydligt bättre bostad - med ljust matrum

⁷² Schönmeyr var anställd av Djurgårdskommissionen och hade hand om försäljningen av tomtmarken på Gärdet.

⁷³ DN 26 nov 1938.

och ljust badrum - än tjockhusen på Gärdet, och det till betydligt lägre hyra. Detta var odiskutabelt menade Dahlberg. Det verkliga skälet till att byggmästarna inte ville veta av smalhusen var menade han att de eller fastighetsägarna kunde göra sig större förtjänster på de stora hyreshusen på Gärdet.

"Jag är alldeles övertygad om att smalhusen kommer att medföra en lägre hyra. Om det nu är så att punkthuset inte är dyrare [att bygga] utan till äventyrs till och med något billigare, så skulle detta endast betyda att hyresgästen överbetalar så mycket att antingen exploatören eller byggmästaren gör för stor förtjänst. Detta kan inte vara något samhällligt intresse, vare sig för kronan eller staden. Däremot kan det givetvis vara en förklaring till att storbyggmästarna i gemen inte äro så pigga på smalhus."⁷⁴

Han menade att påståendena om att lågbebyggelsen i ytterområdena skulle medföra så stora avstånd och så långa restider var helt felaktiga. Dahlberg påpekade att ett områdes areal växer med kvadraten på avståndet.⁷⁵ Angående resorna menade han att skillnaden mellan att bo i inre och yttre staden inte var så stor som man kanske skulle kunna tro eftersom även många av hushållen i innerstaden tvingades ta spårvagn till arbetet. Påståendet om markbrist avvisades av Dahlberg, som hävdade att det fanns fullt tillräckligt med mark för att fortsätta att bygga lågt

"Ett faktum är att vi inom en halvtimmes restid från Stockholm åt alla håll ha ett bebyggelseområde som inom överskådlig tid inte kan konsumeras, även om vi endast skulle bebygga endast en tredjedel med hyreshus och två tredjedelar med villor. Det föreligger alltså ingen som helst risk för att det bebyggelsesätt som vi nu tillämpa skulle vara av den art att det hindrar stadens utveckling."⁷⁶

Här hade Dahlberg fast mark under fötterna, genom att han kunde hänvisa till en mycket grundlig utredning om "bostadsförhållandena i Stockholm och Stockholms stads bostadspolitik", som fastighetskontoret hade drivit under åren 1932-34.⁷⁷

Markfrågan i Stockholm

Dahlberg och Stockholms markreserver. Tillgången på lämplig mark för bostäder i Stockholmsområdet var en viktig förutsättning för tätheten och

⁷⁴ DN 28 nov 1938.

⁷⁵ Detta argument utvecklades av Unwin i *Nothing Gained by Overcrowding* 1912, och var välkänt bland anhängarna av trädgårdsstäderna.

⁷⁶ DN 28 nov 1938.

⁷⁷ Stadskollegiets utlåtanden och memorial. Bihang 68 1934.

hustyperna i den fortsatta utbyggnaden. Det var en fråga som egentligen vilade på stadsplanekontoret att utreda sedan 1923, men sedan generalplanen åter kört fast tog Dahlberg saken i egna händer. Han startade 1932 inom fastighetskontoret en särskild utredning om bostadspolitiken och förortsutvecklingen i Storstockholm.⁷⁸ Undersökningen gällde det inre förortsområdet, dvs inom ca 15 km radie från Stockholms centrum. Gränsen innebar att man med lämpliga kommunikationsmedel skulle kunna nå Stockholms centrum inom 30 minuter. Den centrala frågan i utredningen var om bostadsmarken skulle räcka till för att bygga lågt och glest som Dahlberg önskade.

Dahlberg konstaterade inledningsvis att innerstaden inte längre svarade för den stora befolkningstillväxten i Stockholmsområdet, och att vändpunkten redan hade inträffat. Förortsområdet växte snabbare och denna utveckling måste fortsätta. Man måste därför först som sist acceptera att det var förorterna som var den viktiga tillväxtzonen för framtiden.

Tabell 8.1 Befolkningstillväxten i Storstockholm 1900-1933 fördelad på förortsområdet och inre staden.

	1900	1933	Ökning
Inre staden	301.000	438.000	+137.000
Inre förortsomr (15 km)	37.000	196.000	+159.000
Summa	338.000	634.000	+296.000

Källa: Bih 68 1934

Hur stor framtida befolkningstillväxt skulle kunna rymmas och skulle marken räcka till för fortsatt låg och gles bebyggelse inom det inre förortsområdet⁷⁹? Dahlberg beräknade att det totalt fanns 25.000 ha mark lämplig för bostadsbebyggelse inom 15 km från centrum.⁸⁰ Det var med andra ord väldiga områden, att jämföra med den inre stadens areal som uppgick till 3.200 ha.⁸¹ Även om den för bostadsbebyggelse lämpliga

⁷⁸ "Förutsättningar för Stor-Stockholms vidare utbredning i bebyggelsehänseende." Se sammanfattning i Bih nr 68 1934, s 173 ff.

⁷⁹ Ett område som förutom de med Stockholm inkorporerade Bromma, Brännkyrka och Enskede, innehöll tre städer, Sundbyberg, Djursholm och Lidingö, tre köpingar Stocksund, Saltsjöbaden och Hässelby villastad, samt nio socknar, Solna, Spånga, Järfälla, Sollentuna, Danderyd, Täby, Nacka, Tyresö och Huddinge.

⁸⁰ Hela det aktuella förortsområdets landareal uppges vara 64.000 ha, vilket skulle beyda att 40% av all mark bedömts vara lämplig för bostadsbebyggelse.

⁸¹ Bih nr 68 1934 s 176.

marken till större delen bebyggdes med friliggande egna hem, och hyreshusen begränsades till de närmast staden liggande områdena i Enskede, Brännkyrka, Bromma och Solna, fann Dahlberg att en befolkning på ytterligare 550.000 invånare skulle kunna beredas plats. Tillsammans med de redan boende 196.000 skulle det inre förortsområdet kunna rymma minst 750.000 inv. i en framtid. Till dessa kom sedan de som skulle bo i innerstaden.

För den inre staden beräknade Dahlberg att redan fastställda eller föreslagna stadsplaner skulle bereda plats för ytterligare 150.000 inv. Tillsammans med det tidigare kalkylerade möjliga tillskottet av 550.000 inv i det inre förortsområdet skulle invånarantalet kunna öka från 650.000 till över 1,3 miljoner inom 15 km från centrum. Dahlberg hade då räknat med ett relativt lågt markutnyttjande i ytterområdena. Han hade räknat med att två tredjedelar av den tillkommande befolkningen skulle bo i öppen villa- och småstugebebyggelse, endast en tredjedel i låga hyreshus med högst tre våningar.⁸²

Ingenting hindrade att man utnyttjade marken mer intensivt i det inre förortsområdet och ökade andelen av hyreshus, det skulle innebära att man fick plats med en större framtida befolkning. Men Dahlbergs slutsats var att markreserverna var så stora, att det skulle vara helt onödigt att, åtminstone för tillfället, utnyttja marken hårdare. Siffran 1,3 miljoner invånare för Storstockholm inom det inre förortsområdet var tilltaget med god marginal. De befolkningsprognoser som man hade att utgå ifrån slutade i allmänhet på ungefär 1 miljon invånare.⁸³

Dahlberg strök under att kalkylerna naturligtvis var tämligen osäkra räkneexempel, men att de som sådana gav underlag för viktiga slutsatser. Tillgången på oanvänd mark för bostäder i Storstockholm var riklig och skulle fortsätta att vara det under lång tid framåt. Det var viktigt, eftersom det betydde att man inte befann sig i någon tvångssituation utan kunde bedöma markutnyttjandet utifrån vad som var lämpligt ur andra synpunkter på bostadsmiljön. Dahlberg menade att man borde ta hänsyn till detta faktum vid stadsplanläggningen i innerstaden, och inte utnyttja marken hårdare än nödvändigt.

Dahlberg hade låtit fastighetskontoret utreda frågan om förortstillväxten

⁸² Bih nr 68 1934 s 147.

⁸³ Dessa prognoser reviderades senare nedåt. William-Olssons stora utredning om Storstockholms framtida utveckling (1940) pekade på en maximal befolkning på 950.000. Men redan några år in på 40-talet visade det sig att utredningen vilat på felaktiga förutsättningar, barnkullarna ökade, och man tvingades revidera prognosen till betydligt över miljonen. Enligt Dahlberg (1944) visade detta hur vanskligt det måste vara att förlita sig helt på befolkningsprognoser i planeringen. (Dahlberg: "Kommunal bostadspolitik" i Stadsbyggnadsvecka III 1944:133-134).

utan att avvakta den utredning om en regionplan som samtidigt drevs av Stockholmsförörternas regionplaneförbund i samverkan med Stockholms stad. Denna regionplan låg klar först 1936 och antogs då av Stockholms stadsfullmäktige och förörternas representanter.⁸⁴ Regionplanen hade ställts inför ungefär samma fråga som fastighetskontoret, nämligen att bedöma hur stor folkmängd som i framtiden skulle kunna rymmas inom välbelägna områden med lämplig byggnadsmark. Skillnaden låg i att regionplanen hade en något vidare avgränsning av området - 20 km ut från Stockholms centrum - än fastighetskontorets utredning. Regionplanens slutsats var densamma som Dahlbergs. *"Inom förortsområdet /kan/ bekvämt rymmas den största folkmängd som kan förväntas under överskådlig framtid."*

Regionplanens inventering gav vid handen att det fanns 22.000 ha mark lämplig för bostadsbebyggelse i förortsbandet utanför stadgränsen men inom 20 km gränsen. Det motsvarade ungefär 20% av all mark i förortsbandet. Vid bedömningen hade man tagit hänsyn till terräng, grundförhållanden, läge i förhållande till trafikleder, kommunikationer.⁸⁵ Med tre olika antaganden fann man att marken i förortsområdet borde kunna rymma upp till 500.000 inv. Man räknade då med mycket låg boendetäthet per hektar (14-23,5 inv/ha) vilket motsvarade gles bebyggelse; friliggande villor och småstugor på 95% av all mark. Endast Solna-Sundbyberg förutsattes bli tätare bebyggt - med hyreshus enligt vad som redan hade byggts där. Antaganden om en större andel i hyreshus skulle leda till högre genomsnittlig boendetäthet och till att förortsbandet skulle rymma en ännu större befolkning, men det ingick inte i räkneexemplen eftersom man inte ansåg det vara nödvändigt.

Regionplaneförbundet drog slutsatsen att det skulle komma att dröja mycket länge, om någonsin, innan hela denna kapacitet skulle komma att utnyttjas, bl a med tanke på den goda tillgången på byggnadsmark inom Stockholms stad.

"Av de anförda siffrorna framgår att det inom förortsområdet finnes god tillgång på lämplig och välbelägen byggnadsmark med hänsyn till den folkmängd som kan väntas. Tillgången på mark är så riklig att under överskådlig tid knappt mera än hälften av den mark som på dispositionsplanen föreslagits till byggnadsområden kan tänkas bli tagen i anspråk även om boendetätheten skulle bli mycket låg."⁸⁶

Det var samma slutsats som fastighetskontoret hade kommit fram till i sin utredning. Byggnadsmarken i det närmaste förortsbandet skulle räcka till för

⁸⁴ Regionplan för Stockholm 1936.

⁸⁵ Som största avstånd från stationer räknade man med 800m från förortsbanornas stationer och 1.200 m från fjärrbanorna. (Regionplan för Stockholm 1936).

⁸⁶ Regionplan för Stockholm 1936.

mycket lång tid framåt även med ett lågt utnyttjande - typ trädgårdsstäder.

Svårigheterna för Stockholms fortsatta utbyggnad, menade Axel Dahlberg i den refererade utredningen, *ligger inte i någon brist på för bebyggelse användbar mark, utan i att få kontroll över var och hur bebyggelse kommer till*. Utvecklingen hittills hade gett skrämmande exempel på ineffektiviteten i de gällande bestämmelserna, menade han. Förortstillväxten hade fått fortgå utan någon egentlig tillsyn eller samordning. Följden hade blivit en slumpmässig och gles utspridning av bebyggelse långt utanför den närmaste zonen. På många håll hade samhällsbildningar uppstått utan att vatten och avloppsfrågorna blivit lösta, och utan att de framtida kommunikationerna blivit planerade.

Dahlberg menade att planläggning (genom de i lag reglerade formerna stadsplaner, byggnadsplaner, styckningsplaner) inte gav några garantier för planernas genomförande i den ordning som tänkts. Än mindre erbjöd generalplanering eller regionplanering sådana möjligheter. Sådana planer byggde helt på frivillighet och kunde inte med stöd i lagen fastställas.

Vilka andra möjligheter att styra utvecklingen fanns då? Inkorporering av grannkommunerna skulle medföra fördelar genom det administrativa inflytandet, men också medföra problem. En kommun som Stockholm kunde inte utan nackdelar bli hur stor som helst. Svårigheterna att överblicka och leda utvecklingen måste öka med samhällets växande storlek, menade Dahlberg. Han efterlyste en överordnad samordning mellan Stockholm och de angränsande förorterna i något slag av regionalförbund. På så sätt skulle man kunna garantera en viss samordning, men på samma gång låta de olika kommunala enheterna behålla sin självständighet i fråga om interna angelägenheter.

Som det utan tvekan effektivaste medlet att styra bebyggelsen pekade Dahlberg på *markköpen*. Bara genom markköp skaffade sig staden full bestämmanderätt över på vilket sätt och i vilken ordning man skulle bygga ut. Att förvärva all mark inom det inre förortsområdet skulle inte vara ekonomiskt möjligt, men det var viktigt att fortsätta med begränsade inköp. Markköp skulle också ge Stockholms stad en stark förhandlingsposition gentemot de övriga förortskommunerna, en förhandlingsposition som ytterligare förstärktes av att Stockholm i hög grad behärskade kommunikationerna, avloppsledningarna, vatten- och kraftförsörjningen.⁸⁷

Under Dahlbergs ledning fortsatte Stockholms stad under 30-talet att köpa mark även i omgivande socknar. De största markköpen var i Spånga 1931 och Vårby i Huddinge 1931 båda på omkring 1.000 ha.⁸⁸ 1937 lade Dahlberg och fastighetsnämnden fram förslag om att köpa Tyresö egendom

⁸⁷ Bih nr 68 1934 s 179.

⁸⁸ Sidenblad 1981:575.

som omfattade hela 5.000 ha och skulle gett staden kontakt med Saltsjön. Men detta markköp, som skulle ha blivit det största någonsin för Stockholms stad gick i stöpet. Det var en stor besvikelse för fastighetskontorets tjänstemän.⁸⁹

Under hela trettioåret svarade hyreshusbyggandet i innerstaden för merparten av nya lägenheter inom stadsgränsen. Först efter 1945 skedde en omsvängning till ytterstadens fördel. Här stred två olika linjer emot varandra. På statens mark på Gärdet och i Johanneshov byggdes höga och tjocka hus. På stadens egen mark i ytterområdena fullföljde däremot Dahlberg med stor konsekvens sitt program, som bestod i småstugor och trevånings smalhus under 30-talet och ett gott stycke in på 40-talet.

Att smalhuslinjen trots allt kunde fullföljas så länge var till stor del Axel Dahlbergs personliga förtjänst. Han hade ett mycket starkt personligt inflytande på stadsplanläggningen av stadens mark och samarbetade där direkt med stadsplanekontorets förste man, Thure Bergentz, i många frågor utan Lilienbergs hörande.⁹⁰ En annan faktor bakom styrkan i smalhuslinjen var att oppositionen aldrig lyckades visa upp något trovärdigt alternativ som skulle ha varit bättre eller billigare för ytterområdena. En utmaning emot smalhuslinjen var tävlingen om nya hustyper och stadsplaner i Gubbängen som utlystes 1940-41. Den tävlingen resulterade inte i något realistiskt alternativ till småstugor och smalhus. En annan utmaning var den så kallade *smalhusutredningen* som startades 1942 med uppgift att se om man kunde sänka kostnaderna genom att gå ifrån rådande normer och i stället bygga högre eller tjockare hus i ytterområdena. Det blev en segsliten affär som inte avslutades förrän 1947 och då med att utredningen lades till handlingarna och allt skulle bli vid det gamla.

Dock måste man peka på att flera viktiga egenskaper i de ursprungliga trädgårdsstäderna tappades bort under 30-talet. Den blandade bebyggelsen, småstadsprägel och den småskaliga stadsmässighet som eftersträvades från början t ex i Gamla Enskede försvann mer och mer. Blandningen av upplåtelseformerna eget hem och hyresbostad försvann. Smalhusen byggdes för sig i vissa stadsdelar, småstugor och villor i andra stadsdelar.

Den bostadssociala utredningen.

Socialdemokratin och funktionalismen. Det socialdemokratiska regeringstillträdet 1933 bildar en politisk vändpunkt i svensk nutidshistoria,

⁸⁹ Dahlberg 1959:71.

⁹⁰ Se vidare Göran Sidenbladh: Stadsplaneringen under 30-talet i Ytterstaden 1975 s 56-58.

vars betydelse för stadsbyggandet inte bör förbigås. Regeringsinnehaven hade skiftat mellan de olika sidorna under 1920-talet och först efter 1933 kan man tala om ett mer stabilt regeringsinnehav för socialdemokratin.

Det socialdemokratiska partiet hade från början en splittrad inställning i striden mellan trädgårdsstaden och funktionalismen. De lokalt verksamma socialdemokratiska politikerna hade i t ex Stockholm stött utbyggnaden av trädgårdsstäderna. Under borgarrådets Sandbergs ledning gav man sitt stöd till de kommunala markköpen, till tomträten, och framför allt till Dahlbergs program med självbyggda småstugor.

Misstänksamheten emot de funktionalistiska idéerna torde ha varit stor också bland socialdemokratins ledande ideologer. Artur Engberg skrev den 13/7 1931 i en ledarartikel i Social-Demokraten: "Vad har arbetarrörelsen gjort för ont, eftersom den i sin uppgång skulle göras ansvarig för den smakriktning som betecknar en nedgång."⁹¹

En viktig roll som förmedlare av funktionalistiska idéer inom stadsbyggandet spelade otvivelaktigt HSB och dess chef Sven Wallander. Men att även HSB fick akta sig för att gå för långt visade sig när man 1932 propagerade för höghus och angrep trädgårdsstäderna för att vara subventionerade. Detta väckte en storm av protester inom socialdemokratin.

Ändå är det tydligt att funktionalistiska tankegångar kom att sätta sin prägel på det socialdemokratiska regeringsprogrammet mycket snart efter tillträdet 1933. En viktig förklaring till detta ligger antagligen i det nära samarbete som etablerades mellan Uno Åhrén i Göteborg och Gunnar Myrdal, som hade goda kontakter med regeringen. Myrdal hade just återvänt från USA, efter en studieperiod, och han hade som ekonom samma grundsyn som funktionalisterna på rationaliseringen, utvecklingen av produktionsresurserna. Byggnadsindustrien var ett lämpligt område att sätta de nya teorierna i tillämpning.

Myrdal författade 1932 en artikel med titeln "Kosta sociala reformer pengar?" där han argumenterade för att ett samhälleligt övertagande av bostadssektorn låg i allas intresse. Det skulle nämligen bana vägen för rationalisering och förbilligande av produktionen. Den nuvarande ordningen "håller onödigtvis kvar hela industrin på hantverksstadiet och förhindrar införandet av nya material och arbetsmetoder". Vidare framhöll Myrdal att den samhällsstyrda bostadsproduktionen på ett helt annat sätt än den privata skulle kunna spela en upplysande och uppfostrande roll - den skulle kunna lära människor hur de skulle bo praktiskt.

"Ett hyreshus representerar ett väldigt kapital och byggherren vågar vanligen icke ge sig på att experimentera med nya bostadsformer; han håller sig till säkra standardtyper,

⁹¹ Cit efter Rudberg 1981:75.

som han vet att det är avsättning för. ... En uppfostran av allmänheten till att vänja sig vid nya och mer rationella bostadsformer är en kostsam och äventyrlig spekulation, som icke kan komma ifråga under närvarande förhållanden. Och allmänheten anpassar naturligtvis sin smak och sina behov till den art av bostäder, som så erbjudes. Ett offentligt bostadsbyggande kunde däremot ta risker och räkna på längre sikt; den kunde gå in för rationella lösningar och inrikta sig på att gradvis vänja människorna att bo praktiskt, uppfostra dem till en från deras egen synpunkt riktigt inställd bostads-efterfrågan. Konsumtionen behöver faktiskt styras i konsumenternas eget intresse. Människor måste vänjas vid att borsta tänderna och att äta tomater, innan de komma att uppskatta det slagets konsumtion, och likadant är det med förnuftigt anordnade bostäder.⁹²

Myrdal och Åhrén hade sammanträffat i Göteborg 1932 och dragit upp riktlinjerna för vad som skulle bli den bostadssociala utredningen. I oktober 1933 tillkallade regeringen denna utredning som skulle komma att lägga grunden för den offentliga svenska bostadspolitiken under efterkrigstiden. Som ledamöter kallades utom Åhrén och Myrdal två av de tyngsta företrädarna för funktionalismen bland byggnadsföretagarna, HSB:s Wallander och Olle Engkvist.⁹³

En utgångspunkt för utredningens uppdrag var att staten genom riktade subventioner till bostadsbyggandet skulle kunna uppfylla flera betydelsefulla samhällseliga mål: dels en höjning av bostadsstandarden, dels en stabilisering av det mycket konjunktur känsliga bostadsbyggandet, dels en minskning av arbetslösheten i den krissituation som rådde. Förebilderna till sina förslag hämtade de sakkunniga från bostadspolitiken i Holland, England och andra länder i Europa vid denna tid.

Att finna den rätta tillämpningen av detta allmänna koncept i Sverige visade sig mera komplicerat. I många andra länder i Europa hade man kopplat de statliga insatserna till slumsaneringsprojekt, vilket hade de dubbla fördelarna att insatserna nådde de sämsta delarna av bostadsbeståndet utan att rubba den allmänna hyresnivåerna på den fria marknaden. Åhrén och Myrdal hade från början slagit in på denna väg och de hade påbörjat en utredning om förhållandena i Göteborg redan 1932. Utredningens förslag till slumsanering avlämnades i form av ett PM i februari 1934, men fick ett kyligt mottagande av remissinstanserna och det ledde aldrig fram till någon proposition till riksdagen.⁹⁴

⁹² Gunnar Myrdal: Kosta sociala reformer pengar? I "Arkitektur och samhälle" 1931, s 43.

⁹³ Enligt Rudberg 1981:80 hade Åhrén vissa betänkligheter mot att bostadsproducenterna skulle sitta med som ledamöter i kommittén.

⁹⁴ PM angående vissa omedelbara åtgärder för förbättring av slumbostadsbeståndet i städer och stadsliknande samhällen m m. 19 februari 1934.

Slumsaneringsprogrammet föll av flera skäl. Det ansågs svåradministrerat och olämpligt i en tid då det rådde stark bostadsbrist och trångboddhet. Men det kanske avgörande skälet var att Sverige inte hade några egentliga "slumbostadsområden" av det slag som förekom i England, Holland och andra länder. Bostadsundersökningarna visade att de direkt utdömbara lägenheterna bara uppgick till några få procent av bostadsbeståndet. De låg dessutom utspridda i olika områden.

Den bostadssociala utredningen beslöt att lägga saneringsfrågan på is tills vidare. I stället lade man fram ett förslag till statligt stöd för att förbättra bostadssituationen för mindre bemedlade barnrika familjer.⁹⁵ Sådana åtgärder hade vidtagits i andra länder, t ex Frankrike, där trebarnsfamiljer beviljades hyresrabatter i hus uppförda med statligt stöd.⁹⁶ Bostadssociala utredningen föreslog ett stöd, som riktade sig både till fastigheten genom ett särskilt lån och till hyresgästerna, de barnrika familjerna i form av en bostadsrabatt. Det var en konstruktion som skulle garantera att statliga subventioner inte kom andra till godo än dem som verkligen hade behov av stöd. Konstruktionen skulle också garantera att man inte rubbade hyresnivåerna på den fria marknaden.

På grund av den mycket starka byggkonjunktur som uppstod under senare delen av trettioalet, den starkaste sedan förra hälften av 1880-talet, är det svårt att bedöma om subventionen till "barnrikehusen" hade någon större inverkan på bostadsbyggandet i sin helhet, något som från början var en sekundär avsikt med förslaget. Det är dock inte någon central fråga i detta sammanhang. Viktigare är att granska den bostadssociala utredningens syn på bostadspolitikerna och på hustyperna.

Det "bostadssociala problemet" gavs av den bostadssociala utredningen en delvis annan innebörd än tidigare. Som framgått spelade bostadstypen en mycket viktig roll i den bostadspolitiska debatten under den föregående perioden 1905-1930. Den bästa bostadsformen ansågs i allmänhet vara enfamiljshuset, men även det låga hyreshuset kunde accepteras; stora och höga hyreshus förkastades. Hela denna diskussion sköts nu åt sidan. Bostadstyperna granskades mindre med tanke på kvaliteterna, mera med tanke på kvantitet och kostnader, ja frågan om bostadstyperna betraktades nu som underordnad. Det viktigaste var att åstadkomma rymligare bostäder. Bostadsfrågan hade därmed förändrat innebörd på ett sätt som skulle komma att prägla den svenska bostadspolitikerna under de kommande femtio åren.⁹⁷

⁹⁵ SOU 1935:2. Betänkande med förslag rörande lån och årliga bidrag av statsmedel för främjande av bostadsförsörjning för mindre bemedlade barnrika familjer. Stockholm.

⁹⁶ SOU 1935:2 s 145-175.

⁹⁷ Man bör komma ihåg att begreppet bostadssocial inte infördes av den bostadssociala utredningen. Det förekom redan i underrubriken till Praktiska och hygieniska bostäder

Man slog fast att det främst rörde sig om ett trångboddhetsproblem.

"... det bostadssociala problemet i städer och stadsliknande samhällen i väsentlig grad utgör ett trångboddhetsproblem. Inriktningen av en på lång sikt inställd social bostadspolitik från det allmännas sida måste vara till huvudsaklig del bestämd av en strävan att motverka den rådande trångboddheten i smålägenheter."⁹⁸

Att bygga bort trångboddheten skulle i fortsättningen bli det långsiktiga målet för den svenska bostadspolitikern. Det innebar att bostadsbyggandet måste hållas på en stabilt hög nivå under lång tid framåt. Det var en målsättning som byggmarknadens parter kunde enas bakom. Det gynnade också de idéer om rationalisering och förbilligande av bostadsbyggandet, som hade förespråkats av utredningens egna ledamöter: Engkvist, Åhrén och Wallander.

Den bostadssociala utredningen och hustyperna. Vilka hustyper som borde främjas hade varit en central fråga när man senast utredde statligt stöd till bostadsbyggandet i betänkandet om Praktiska och hygieniska bostäder 1921. Den gången hade man eftertryckligt ställt de stora och höga bostadshusen utanför statligt stöd, genom att föreslå en gräns vid tvåvånings- eller högst trevåningshus. Det friliggande egnahemmet ansågs klart överlägset som familjebostad. Men den bostadssociala utredningens betänkande från 1935 visade inga betänkligheter emot de stora och höga bostadshusen. Åhrén, Engkvist och Wallander hade alla i olika sammanhang drivit propaganda för stora och höga hyreshus, vilka genom lamellhus-systemet ansågs uppfylla alla hygieniska krav.

Bostadssociala utredningen rekommenderade som lämplig hustyp för barnrika familjer lamellhus om minst 11-12 m bredd och 3-4 våningar. Underlaget till detta val bestod av en jämförande kostnadsundersökning av olika hustyper sammanställd av Olle Engkvist och Sven Wallander.⁹⁹

Enfamiljshuset kunde enligt utredarna knappast komma ifråga. Visserligen var radhus, småstuga eller villa i och för sig lämpliga hustyper för barnrika familjer, men de var kostnadsmässigt betydligt dyrare än andra hustyper både vad gäller byggnadskostnader och stadsplanekostnader. Dessutom var statsstödet enligt förslaget avsett för *uthyrning* av lägenheter vilket också uteslöt enfamiljshusen.

Den systematiska kostnadsberäkningen av olika hustyper begränsades av olika skäl till att gälla lamellhus i olika husbredder (från 8 m till 15 m) och

1921. "För utredning av frågan om bostadssociala minimifordringar å med allmänt understöd tillkommande smålägenheter". Begreppet bostadssociala krav förknippades i allmänhet med låg och gles bebyggelse före 1935 års utredning.

⁹⁸ SOU 1935:2. s 43*.

⁹⁹ "Tekniska synpunkter på bostadsproblemet" SOU 1935:2 Bilaga 7 s 197 ff.

höjder (från 2 vån till 9 vån). I stora drag var det fråga om en utveckling av Wallanders kostnadsberäkningar från 1930, och det baserade sig nästan enbart på HSB:s egen produktion. Resultatet av kostnadsjämförelsen blev också densamma - nämligen att högre och tjockare hus ställde sig billigare.¹⁰⁰

De tjocka hissbetjänade husen med 15 meters bredd 6-8 våningars höjd och 6-8 enkelsidiga smålägenheter per trapplan kunde dock knappast anses lämpliga som hustyper för de barnrika mindre bemedlade familjerna. Utredningen fann att hisshus var överhuvudtaget olämpliga med tanke på det stora slitaget från alla barn; "barnens stoj i trappuppgångarna" skulle bli alltför besvärande. Men Engkvist och Wallander kunde inte underlåta att framhålla de höga husens lämplighet i stadsbyggandet i andra sammanhang.

"Vi vilja emellertid i detta sammanhang ej underlåta att påpeka de möjligheter höghusen öppna när det gäller att sanera äldre olämpligt bebyggda stadsdelar i våra större städer. Härvid framstå de understundom som den enda framkomliga vägen. I mindre städer kunna lägre hushöjder göra samma tjänst, Genom det höga huset, riktigt använt kan luft och ljus tagas in i våra för trångt byggda stads kvarter samtidigt som spolerandet av ekonomiska värden förhindras. Även i nya stadspartier kan denna hustyp ha sin betydelse i stadsplanen genom de utsiktsmöjligheter, den luft och rymd, som den ger kring de bostäder, som inrymmas i dylika hus. Samtidigt blir det möjligt att utan eftersättande av ekonomiska värden sänka viss del av bebyggelsen inom andra delar av samma stadsplaneområde, vilket i båda fallen ger bättre bostäder och mer relief åt stadsbilderna."¹⁰¹

För de barnrika familjerna kunde egentligen bara hisslösa hus komma i fråga. Landshövdingehus och trevånings smalhus ville man däremot inte rekommendera. Landshövdingehuset ansåg Wallander och Engkvist vara en för Göteborg specifik hustyp, som "ur kvalitetssynpunkt ligger i en klass lägre" än de övriga hustyperna. Smalhuset av den typ som byggdes i Stockholm, menade utredningen, gav visserligen bättre lägenheter, men de var betydligt dyrare än andra bredare lamellhus, och borde därför inte heller komma i fråga, särskilt inte i ett fall som detta där kostnadsfrågan var extra tungt vägande.¹⁰²

Utredningen stannade därför för att rekommendera 11-12 m tjocka lamellhus i 3-4 våningar. Det var egentligen en stor och klumpig hustyp, som bröt sig ur skalan i mindre och medelstora städer. Den skulle också

¹⁰⁰ Wallanders slutsatser ifrågasattes senare av Jöran Curman i *Industriens Arbetarebostäder 1944*. s 214-215.

¹⁰¹ SOU 1935:2 Bilaga 7, s 200.

¹⁰² SOU 1935:2 Bilaga 7, s 201.

medföra en betydligt högre exploatering än t ex smalhusen i Stockholms ytterstad.¹⁰³ Någon diskussion om lämplig täthet och bebyggelseskala i olika städer fördes emellertid inte.

För HSB var den föreslagna hustypen ingen nyhet. I Göteborg ritade Erik Friberger åt HSB vid samma tid de s k "solgårdarna" vid Gibraltarvallen, lamellhus i fyra våningar med solterrasser på taken, . När HSB och Göteborgs kommun gemensamt grundade en stiftelse som skulle bygga barnrikehus i Göteborg, fick stiftelsen namn efter HSB:s hustyp "Solgårdarna".¹⁰⁴

Det kom kritik från olika håll mot den Bostadssociala utredningen för denna utredning. Axel Dahlberg menade sig ha bevis för att småstugan och smalhuset i praktiken var de billigaste hustyperna som gick att producera. Han anklagade utredningen för att vara otillförlitlig och partisk till förmån för HSB:s produktion.¹⁰⁵

När Jöran Curman 1944 behandlade problemet med kostnaderna i olika hustyper i "Industriens arbetarebostäder" fann han att Engkvists och Wallanders utredning från 1935 var otillförlitlig. Man hade inte beaktat möjligheterna att göra kostnadsbesparingar i smalhusen. Den bostadssociala utredningens slutsats att smalhusen skulle vara alltför dyra för att komma till användning vid produktion av billiga lägenheter hade vid det laget helt motbevisats av den faktiska utvecklingen som under trettioalets slut hade gått helt i smalhusets tecken.¹⁰⁶

Utanför Stockholm.

Åhréns kampanj emot landshövdingehuset. Göteborg var till skillnad från Stockholm och Malmö till stor del en stad med låga hus. Orsaken var det för Göteborg speciella trevåningshuset - landshövdingehuset. Staden hade under Lilienbergs tid som 1:e stadsingenjör satsat på landshövdingehuset som den viktigaste hustypen i de nyare stadsplanerna. Man hade också genom tävlingar utvecklat hustypen vidare.

År 1928 beräknade man att befolkningen i Göteborg fördelade sig med 30% i den inre stenhusräjongen, 50% i områden med landshövdingehus och de återstående 20% i trädgårdsstäder och oregrerade ytterområden med

¹⁰³ I de schematiskt uppställda stadsplanetyper som åtföljde kostnadskalkylerna i bilaga 7, räknar man med med exploateringstal $e=0,80-0,84$ för de rekommenderade lamellhusen vilket överstiger vad som t ex tillämpades i Stockholms smalhusområden vid denna tid med 50%.

¹⁰⁴ Andersson 1977:64.

¹⁰⁵ Diskussion hållen 18 febr 1935 vid Arkitektföreningen; enligt Sidenbladh 1981:28.

¹⁰⁶ Curman 1944. Industriens arbetarebostäder. Uppsala. s 214-215.

huvudsakligen egnahem.

Att landshövdingehuset fick en stor spridning i Göteborg hade flera orsaker. Viktigast var kanske att det var ett överlägset billigt hus att bygga; inga andra hustyper kunde här konkurrera. Husen lämpade sig i storlek och byggt teknik för stadens småbyggmästare och kooperativa byggnadsföreningar. Husen gav möjligheter för förhållandevis goda planlösningar av smålägenheter på ett rum och kök, vilka kunde göras genomgående.

Den lokala byggnadsordningen för Göteborg kringgårdade landshövdingehusen med bestämmelser som garanterade en viss kvalitet. Husen fick inte innehålla fler än två lägenheter per trapplan. Husen fick inte göras högre än tre våningar eller maximalt 10,5 m. Bredden på gatan framför huset måste vara minst 15 m.¹⁰⁷ Efter 1907 utformades stadens nyare stadsplaner för landshövdingehus alltid som storgårdskvarter med bestämmelser som förbjöd gårdshus.

Det funktionalistiska genombrottet skedde i Göteborg mellan 1928 och 1930 med HSB i en viktig roll som pådrivare. HSB hämtade från Le Corbusiers kontor arkitekterna Ingrid Wallberg och Alfred Roth, vilka fick i uppdrag att rita HSB:s fortsatta produktion i Göteborg. Även länsarkitekten Erik Friberger fick uppdrag av HSB.¹⁰⁸ De började med att förändra landshövdingehusen i funktionalistisk riktning. Till en början gällde förändringarna planlösningarna, där man införde minimiköket för att få möjlighet att avgränsa ett extra rum på samma yta. Men snart nog angrep man också stadsplanerna. Om stadsplanen för Kungsladugård, ritad av Lilienberg 1922 med landshövdingehus i storgårdskvarter hette det:

"...romantiskt vansinne, oekonomisk och ohygienisk stadsplan. Efter denna stadsplan bygges år 1932 i stadsdelen Kungsladugård i Göteborg!"¹⁰⁹

Genombrottet för det nya stadplanetänkandet med lamellhus uppradade i norr-söder kom 1930 genom den resa som ett antal bostadspolitiker i Göteborg tillsammans med ledande producenter företog till Tyskland i avsikt att studera rationalisering av bostadsproduktionen. I den rapport som de kommitterade lämnade efter resan uttalade man sig för att de äldre stadsplanerna borde göras om efter det nya mönstret.

¹⁰⁷ Uppgifterna om befolkningens fördelning på hustyper och bestämmelserna för landshövdingehus i byggnadsordningen är hämtade ur Arvid Södergren: "Stadsplaneproblem i Göteborg", Teknisk Tidskrift 18 maj 1928 s 181. Södergren efterträdde Lilienberg som 1:e stadsingenjör i Göteborg.

¹⁰⁸ Enligt uppgift i "Idealbostad eller nödbostad" beslöt HSB:s styrelse 1928 att "låta till svenska översätta den franska arkitekten Le Corbusiers broschyr samt att underhandla med Tidens förlag om utgivning av densamma." (Andersson 1977:61).

¹⁰⁹ Citatet ur skriften "Bostadssocialism", utgiven av HSB Göteborg 1932. Citerat efter Andersson 1977:23.

"I redogörelsen för de under studieresan gjorda rönen har vid upprepade tillfällen påpekats vilken utveckling stadsplaneutformningen i utlandet haft. I samtliga fall har man som slutprodukt hittills fått en stadsplanetyp, som innebär att byggnaderna göras med raka längor orienterade i ett visst väderstreck. (...) I standardiseringshänseende är det en mycket viktig sak att man kommer ifrån sådana stadsplaneutformningar som t ex visas i bilderna 50 och 51 [föreställande Kungsladugård och Nedre Johanneberg]. Göras byggnaderna som raka längor, kan man ordna så att man får vissa bestämda tomtbredder, avsedda för vissa givna standardlägenheter, innehållande standardtyper av trappor, köksinredningar och dyl."¹¹⁰

Övergången från storgårdskvarter till lamellhus i Göteborg sammanföll med Uno Åhréns tillträde som 1:e stadsingenjör 1932. Ett av de första exemplen på lamellhus i norr-söder var stadsplanen för Söderlingska ängen, som utarbetades 1933 av Gunnar Sundbärg under Åhréns ledning. Åhrén drev igenom revideringar av många av de tidigare fastställda men ej utbyggda stadsplanerna med storgårdskvarter till att gälla lamellhus i stället.

Men fortfarande hade landshövdingehuset hade fortfarande en närmast orubblig ställning i Göteborg som hyreshus utanför de centrala områdena. Ur en funktionalistisk utgångspunkt var landshövdingehuset en orationell hustyp med låg teknisk kvalitet, som borde ersättas. Det var Åhréns ståndpunkt.

"Sedan länge har det varit ett önskemål att sluta med landshövdingehusbygget och i stället ge dess publik hus av högre byggnadsteknisk standard. Emellertid har även landshövdingehuset haft sina förespråkare och framför allt har det inte visats att det kunde gå att producera bättre hus till sådan kostnad att hyrorna kunde sättas lika med åtminstone de högklassigare landshövdingehusens hyror. För min del har jag ansett att man icke kunde i de nya stadsplanerna förbjuda landshövdingehus innan detta hade visats. Denna hustyp, eller rättare sagt, den hyresnivå som den erbjuder, har en alltför stor betydelse på Göteborgs bostadsmarknad för att man skulle kunna ta ansvaret för att eventuellt fördyra bostadskostnaden genom att utan vidare stoppa landshövdingehusbygget."¹¹¹

1937 erbjöd sig ett lämpligt tillfälle att utreda om landshövdingehuset kunde bytas mot stenhus. Den omedelbara anledningen var rapporterna från andra länder om brandbomber mot civila mål. "Hitills har det icke förekommit mer bränder i landshövdingehus än i andra, men ett bombardemang av dem med brandbomber kan helt säkert leda till katastrofer," ansåg Åhrén. Fortfarande

¹¹⁰ "Betänkande avgivet av de av drätselkammaren i Göteborg år 1930 tillsatta kommittéerna etc." s 49.

¹¹¹ Åhrén: "Utredning om hustyper i Göteborg" Byggmästaren 1938, s 183 ff.

återstod dock att visa att man kunde konkurrera ut landshövdingehusen prismässigt.

Eftersom förutsättningen var att hustypen skulle kunna byggas av Göteborgs småbyggmästare var högre hisshus från början uteslutna. De fordrade kapital och tekniskt kunnande långt över vad småbyggmästarna hade. Det gällde att få byggmästarna intresserade och Åhrén noterade att detta har begränsade de möjliga hustyperna. "Man har fått hålla sig till så normala lösningar som möjligt. Några nyheter som man inte kan vänta sig att byggmästarna vågar sig på har inte kunnat ifrågakomma".

Utredningen tog sikte på lamellhus med ytterväggar av tegel i 3-4 våningar. Det visade sig dock att alternativet i 3 våningar gav betydligt högre byggkostnader än landshövdingehuset. Genom att minska något på lägenhetsytorna och gå upp till 4 våningar kunde man komma ned till ungefär samma hyresnivå.

Göteborgsutredningen resulterade i 36 typritningar för fyra vånings lamellhus. Dessa skulle ligga till grund för fortsatta stadsplaner i stället för landshövdingehusen. Men staden förfogade över ett ännu kraftfullare styrmedel. På områden där staden var markägare, och Göteborg hade vid denna tid stora markområden, ställde man som villkor för tomtupplåtelse till byggmästare att stadens typlaner skulle användas. Så användes stadens markinnehav som ett verktyg emot landshövdingehusen, i stället för att som under den förra perioden 1905-1930 vara ett redskap för att främja dem.

Åhrén och täthetsfrågan. Ett tema som återkommer hos Åhrén ända från artikeln om "elementär stadsbyggnadsteknik" var ju de fördelar som stod att vinna, ekonomiskt och hygieniskt, genom att i central stadsbebyggelse omfördela från lägre slutna bebyggelse till höga glest placerade huskroppar - detta under förutsättning av oförändrad exploateringsgrad. Under sin tid i Göteborg fick Åhrén två tillfällen att pröva sin hypotes, ena gången i en saneringsutredning för stadsdelen Haga 1939.¹¹² Den befintliga låga träbebyggelsen skulle totalförnyas. En utgångspunkt var att exploateringsgraden efter förnyelsen skulle bibehållas på samma nivå som tidigare ($e=1,49$). Sex olika nybyggnadsalternativ undersöktes, alla med samma exploateringsstal men med olika hushöjder, lamellhus i 3 vån, 4-6 vån, 9 vån eller 8-12 vån. De högsta husen skulle enligt utredningen ge de bästa kvaliteterna, störst friytor och bäst belysning. Men saneringsutredningen för Haga stannade på papperet, förutsättningarna saknades för att genomföra en totalsanering av detta slag.

I stadsplanen för Övre Johanneberg kunde Åhrén förverkliga metoden. En äldre stadsplan av Lilienberg med slutna kvarter och lägre hus ritade

¹¹² Se Rudberg 1981:145 ff.

Åhrén om till friliggande parallella tjockhus i sex och sju våningar. Men drätselkammaren och stadskollegiet ansåg att exploateringen blev för låg och ville öka hushöjderna för att förbättra stadens vinst på tomtförsäljningen. Trots Åhréns protester höjdes husen till över lag sju våningar.¹¹³

I själva verket bäddade själva metoden för missbruk av det här slaget från myndigheternas sida. En extra våning förbättrade det ekonomiska resultatet för markägaren, medan det från stadsplaneförfattarens sida var mycket svårt att argumentera för att just denna extra våning skulle leda till oacceptabel försämring. Omfördelningen från låga hus med bestämd gräns för hushöjden till höga hus skulle enligt Åhrén leda till att man kunde undvika godtyckligheten i stadsplanearbetet. I stället visade det sig snarast ge motsatt effekt - det öppnade dörren för ett större godtycke än någonsin.

Åhrén riktade sin besvikelse mot exploateringsintresset, inte mot metoden som sådan. Åhrén klagade i många sammanhang över hur goda stadsplaner och bostadsplaner försvårades av att exploateringen blev alltför hög.

"Sälunda ställes stadsplanearbetet i praktiken ständigt inför problemet att avväga mellan omsorgen om det mänskliga och hänsynen till tomtspekulationens intresse. Här ha vi ett bra exempel på dualismen i vårt samhälle, som söker genomföra demokrati med bibehållande av den gamla ekonomiska ordningen."¹¹⁴

Men Åhréns egen insats är på ett egendomligt sätt uttryck för denna dualism. Han utgick i sina tidigare skrifter och arbeten omkring 1930 från att stadsbyggandet måste utgå från objektiva och odiskutabla förutsättningar. En sådan absolut förutsättning var ekonomin, antingen den nu tog sig uttryck i högt uppdrivna markvärden, vilka inte gick att sänka, eller i byggkostnader eller hyresnivåer. Dessa ekonomiska faktorer spelade i funktionalisternas föreställningsvärd rollen av de enda verkligt fasta utgångspunkterna. Bestämmandet av hushöjder, husbredder var enligt Åhréns doktrin först och främst en fråga om ekonomin. Därför kom han, tvärtemot sina uttryckliga ambitioner att verka för ökad täthet i bebyggelsen.

Så ledde ju ansträngningarna att stoppa landshövdingehusen till att Åhrén drev fram en högre och klumpigare hustyp i fyra våningar på stadens mark. En hustyp som gav högre exploatering. Man kan jämföra med hur Dahlberg i Stockholm höll fast vid trevåningshusen på stadens mark.

Också i småhusfrågan drevs helt olika linjer i Stockholm och Göteborg. Dahlberg ville så långt möjligt gynna de självbyggda friliggande småstugorna. Ett program för liknande självbyggda stugor startades visserligen i

¹¹³ Rudberg 1981:139-140.

¹¹⁴ GT 17 maj 1936 citerat efter Rudberg 1981:140

Göteborg 1934-35, men Åhrén var kritisk till självbyggeriet, som han kallade "bostadsprimitivism" och drev i stället linjen att allt bostadsbyggande borde ske med professionell arbetskraft och med rationella metoder.¹¹⁵ Han arbetade för att de friliggande stugorna skulle ersättas av radhus, vilket skulle leda till mer ekonomiska stadsplaner med kortare gator och ledningar.¹¹⁶ Även här stod Åhrén således för en högre täthet än Dahlberg i Stockholm.

De stora husens genombrott i de mindre städerna. Efter denna översikt av stadsbyggnadsutvecklingen i Stockholm och Göteborg kan det vara lämpligt att rikta blicken emot den stora massan av svenska städer. Som en allmän karakteristik av perioden 1930-45 kan man säga att den innebar en kraftig tillbakagång för en- och tvåfamiljshusen och de små hyreshusen och en frammarsch för hyreshus av typ lamellhus i 2 1/2-4 våningar. Vi skall i avslutningsvis i detta kapitel dokumentera denna omsvängning i statistiska tal. Men det kan först vara lämpligt att gå in på följderna av 1931 års byggnadsstadga i städerna.

Grundtanken i 1931 års byggnadsstadga var ju att alla de redan bebyggda kvarter, för vilka tidigare 1874 års bestämmelser hade gällt, skulle få nya stadsplanebestämmelser, något som förutsågs komma ta lång tid. Meningen var att städerna under en övergångstid skulle anta s k provisoriska byggnadsföreskrifter för områden där stadsplanebestämmelser inte hade hunnit fastställas. Ett normalförslag till provisoriska byggnadsföreskrifter utarbetades av Byggnadsstyrelsen av Gustaf Linden.¹¹⁷

Syftet med 1931 års provisoriska byggnadsföreskrifter var att nya hushöjder och byggnadsrätter skulle utmätas i den äldre bebyggelsen efter vad som faktiskt blivit byggt i stället för efter den gamla stadgans alltför frikostiga tumregler. Effekten skulle ha blivit en betydande sänkning av tillåten byggnadskub och byggnadshöjd i de centrala delarna i många städer. Men enligt en uppgift införde bara en fjärdedel av städerna sådana provisoriska byggnadsföreskrifter¹¹⁸ Enligt en annan uppgift hade endast 33 fall noterats 1937, vilket var en besvikelse för tjänstemännen på Byggnadsstyrelsen.¹¹⁹

¹¹⁵ Se också skriften "Amatörbyggeri eller yrkesmässig småhusproduktion" som Åhrén författade tillsammans med Ivar Ohlsson 1941.

¹¹⁶ Ett exempel på detta är Åhréns ej realiserade stadsplaneförslag för Tolered återgivet i Byggnästaren 1939. Se Arén 1980:120-121.

¹¹⁷ Normalförslag till provisoriska byggnadsföreskrifter enligt 128§ i byggnadsstadgan. SOU 1932:11.

¹¹⁸ Christina Thunwall, 1977. Stadsbilden i Kalmar. KKH Arkitekturskolan. s 97.

Utarbetandet av nya stadsplaner för den äldre bebyggelsen pågick i många städer under lång tid, ofta i stycken mindre än ett kvarter åt gången: så kallade frimärksplaner. I förhållande till den teoretiskt tillåtna byggnadskuben innebar dessa planer en sänkning, men jämfört med den existerande ofta nog en betydande ökning.

Lamellhusplaner i småstäder. I en artikel i *Byggmästaren* 1937 gav Jöran Curman en kritisk bild av dessa stadsplanerevisioner, som utan hänsyn till den äldre låga småskaliga bebyggelsen banade väg för höga breda lamellhus. Han menade att felet låg i dels ett mekaniskt upprepande av de funktionalistiska ideallösningarna i form av "med järnhård och monoton konsekvens genomförda lamellhusplaner".

"... de lösningar som härvid snart arbetade sig fram, nämligen långa lamellhus, stora höghus, sanering genom att raka rent i de överlastade inre delarna av kvarteren och kompensera genom höghus mot gatorna, har därför av svagare hjärnor uppfattats som den allena saliggörande metoden, ready for use - överallt."¹²⁰

Det största felet var, menade Curman att man helt kritiskt tillämpade storstadslösningarna med hus i 4-5 våningar på de små tvåvåningsstäderna, i synnerhet i saneringsplaner för äldre bebyggelse.

"En dylik saneringsplan medför i regel en stark ökning av exploateringsstalet. Utförda undersökningar i Uppsala och Lund ha visat att det i allmänhet rör sig om en ökning på minst 100%. Den nuvarande byggnadshausen förleder stadsplaneförfattaren att föreställa sig att hans på stadsplanen utritade stora och feta hus undan för undan skall fyllas med folk så att stadens yttre snart omvandlats till större storstadsmässighet. Detta är oftast en vanföreställning grundad på okunnighet i stadsgeografiska och demografiska förhållanden. (...) Jag tror mig kunna säga att ytterst få av landets städer sökt göra denna kalkyl, och de flesta veta inte ens hur mycket folk som ryms i de nya stadsplanernas projekterade bebyggelse. Det är därför inte så underligt att många egendomliga och överdimensionerade stadsplaner på fullt allvar föreslås till fastställande och - vad värre är - fastställs."

Curman tog sedan upp till kritisk granskning några vanliga argument för överdimensionerade stadsplaner.

(1) Vi måste öka exploateringsstalet så mycket att det nya tomtvärdet överstiger tomtens nuvarande taxeringsvärde, varigenom vi locka till nybebyggelse och äntligen få dessa ruttna träkäkar bortsanerade."

En argumentering efter dessa linjer höll inte för närmare granskning, menade Curman. Att sanera en stad genom att driva upp markvärdena var förkastligt med hänsyn till följderna. "Om vi öka hushöjderna från 2 till 5 våningar så måste våra barnbarn öka dem från 5 till 10 à 12 våningar. Blir det inte lite väl

¹¹⁹ *Byggmästaren* 1938:235.

¹²⁰ *Byggmästaren* 1937, s 328 ff.

stora städer när alla tomter skall bebyggas på det viset?" Men förmodligen skulle inte ens metoden lyckas mer än i några få kvarter innan behovet av stora och höga hus var fyllt. Då hade man drivit upp markvärdena på några få tomter genom att styra all inflyttning dit och skapat ett dödläge i staden för övrigt.

Curman ironiserade också över en annan vanlig argumentationslinje, enligt vilken verkligt billiga och tekniskt högklassiga bostadshus med balkoner och sopnedkast krävde större hushöjder och exploatering - (det är ingen långsökt gissning att Curman hade HSB i tankarna!):

"De diminutiva tvåvåningshus som i förra seklet grupperades på tomterna uppfyllde kanske de behov som den tiden delvis i självhushållet ännu kvarlevande borgare hade. Om vi tvingar folk att nu bygga likadant, hindrar vi därigenom stadens naturliga utveckling samt utnyttjandet av den moderna tidens tekniska hjälpmedel, såsom gemensamma maskinella tvättstugor, sopnedkast o dyl. Man förhindrar också att med den moderna teknikens hjälp och genom massproduktion framställa billiga bostäder. (Detta sista är ett särskilt gångbart argument, uppfyllt som det är av djupt socialt patos)."

Curman underkände de här argumenten också. Sopbortforsling och klädtvätt måste kunna lösas på andra tekniska sätt utan att tvinga fram stora hus. "Vi bygga f.ö. inte bostadshus enbart för att tillfredsställa dylika behov". Att hyrorna skulle bli lägre i trevåningshus än i tvåvåningshus ställde sig Curman tvivlande till. Den lilla skillnad i byggnadskostnaden per rumsenhet mellan det lägre och högre huset skulle utjämnas i ett högre markpris i det högre huset - hyresnivån skulle bli lika. "Att de större och högre husen ofta bilda mer lönande objekt för en byggmästares eller arkitekts verksamhet, är en sak som i detta sammanhang inte intresserar".

Men naturligtvis rörde Curman här vid den verkligt ömma punkten. Ingen kunde förneka att arkitekter, byggmästare och fastighetsägare hade på kort sikt ett ekonomiskt intresse av att främja de större och högre husens frammarsch.

Hur skulle man då gå tillväga med förnyelsen av den äldre bebyggelsen? Curman pekade på att man måste anpassa sig efter den befintliga bebyggelsens karaktär och övervägande lilla skala. Även ekonomin talade för en måttlig skala.

"Och härtill kommer att en sådan bebyggelse automatiskt medför stora möjligheter att bibehålla småstadens miljö och omväxling, som präglas av en allt försonande och överallt framtittande grönska, av lokala särmärken och levnadsvanor. Detta är trevnadsvärden som småstadsinnevånarna ofta icke själva förstå förrän de förlorat dem och traska omkring i mörka korridorer med väggar av höga och trista hyreshus."

Under 30-talet skedde en allt starkare renodling av hustyperna, så att samma

hustyper tillämpades i stad efter stad oberoende av traditioner och historia. Två hustyper framträder efterhand som dominerande: lamellhuset med tre till fyra våningar (i mindre städer förekom allmänt också två våningar med inredd vind) och det friliggande enfamiljshuset.

Lamellhusen favoriserades både av de privata byggmästarna och av HSB-organisationen, som under loppet av trettioalet etablerades i många större städer. Under den starka högkonjunkturen i slutet av trettioalet byggdes en högre andel i flerfamiljshus än någonsin tidigare. Från 1939 års rekordsiffra på 45.000 färdigställda lägenheter i tätorterna sjönk byggandet tillbaka till ett bottenläge på 12.000 lägenheter 1941.¹²¹ Men andelen flerfamiljshus var fortsatt hög, kanske ännu högre under kriget än tidigare.

1930-talet storhusens återkomst.

Utvecklingen 1880-1945. Vad innebar då det funktionalistiska genombrottet 1930 för det svenska stadsbyggandet ur täthetssynpunkt? Vi har i det föregående mest koncentrerat oss på utvecklingen inom lagstiftningen och på kampen om Stockholms utbyggnad. På punkt efter punkt har vi där kunnat konstatera att funktionalismen bröt den utveckling som var på väg i trädgårdstadens anda under 1920-talet. Men gav detta idéhistoriska trendbrott verkligen utslag som kan urskiljas i den svenska bostadsstatistiken - i vad som faktiskt blev byggt i städerna i allmänhet?

Ja, något slags trendbrott kan tydligt urskiljas omkring 1930 i det svenska stadsbyggandet i stort. De små husen med en- eller två lägenheter, som faktiskt ökat sin andel kraftigt under 1910- och 20-talen minskar efter 1930 snabbt sin andel igen. De stora husen (här menas hus med 10 lägenheter eller fler) ökar däremot snabbt efter 1930. För att belägga denna omsvängning skall vi redovisa några resultat från 1945 års allmänna bostadsräkning, som var den första något så när heltäckande bostadsräkningen i landet sedan 1912/14 och 1920. 1945 års bostadsräkning inventerade den befintliga bostadsstocken i städerna med avseende på ålder och på husens storlek. Husen indelades med avseende på storleken i tre grupper: småhus (1-2 lgh), medelstora hus (3-9 lgh) och storhus (10 lägenheter eller fler). Genom att studera hur dessa grupper fördelar sig i olika åldersklasser av bostadsbeståndet får man en rätt god bild av hur produktionen inriktades under olika perioder.¹²²

¹²¹ Uppgifterna från Hatje 1978:5

¹²² Eftersom en viss rivning förekommit avspeglar naturligtvis inte materialet den exakta inriktningen av produktionen vid de olika tidpunkterna. Eftersom rivningen i allmänhet drabbat de mindre husen ger materialet för de tidigare ålderklasserna en viss underskatning

Låt oss först se hur bostadsbyggandet fördelade sig mellan hus av olika storlek i större städer från 1880-talet till 1945.

Tabell 8.2 Andelen små, medelstora och stora hus byggda under olika perioder i större städer (30.000-100.000 inv).

Orter med 30.000-100.000 inv.	småhus 1-2 lgh	medelstora hus 3-9 lgh	storus 10 + lgh	Totalt (%)
1880 el tid.	24	58	18	100
1881-1890	14	55	31	100
1891-1900	13	49	38	100
1901-1910	18	42	40	100
1911-1920	30	32	38	100
1921-1930	42	30	27	100
1931-1935	22	27	51	100
1936-1940	13	22	65	100
1941-1945	9	11	81	100

(Källa: Allmänna bostadsräkningen 1945, Tab. 9)

Som vi kan se av tabellen ökade storhusen från 1880-talet till 00-talet, då det når sin maximala andel, 40% av lägenheterna. Därefter sker en tillbakagång till 1920-talet, då storhusen endast svarade för 27% av de nya lägenheterna i större städer. Då svarade också en- och tvåfamiljshusen för sin största andel någonsin dittills, nämligen 42% av alla nya lägenheter. Efter 1930 sker en mycket snabb omsvängning - en återgång till storhusens dominans. Storhusen återtar inte bara sin tidigare andel av byggandet utan överträffar denna. Andelen ökar från 27% till 51% och så till 81% under perioden 1941-1945. För småhusen skedde en lika dramatisk tillbakagång under samma period från 42% på 20-talet till endast 9% under 1941-45. Den bild som statistiken ger av byggandet i de större städerna återkommer med vissa förskjutningar även i de mindre städerna med 10.000-30.000 inv.

av andelen små hus och en motsvarande överskattning av andelen stora hus. Felen torde inte vara så stora att de rubbar slutsatserna i det följande.

Tabell 3.3 Andelen små, medelstora och stora hus byggda under olika perioder i medelstora städer (10.000-30.000 inv).

Orter med 10.000-30.000 inv.	småhus 1-2 lgh	medelstora hus 3-9 lgh	storhus 10 + lgh	Totalt (%)
1880 el tid.	41	50	8	100
1881-1890	30	59	11	100
1891-1900	31	55	14	100
1901-1910	35	49	16	100
1911-1920	40	41	19	100
1921-1930	59	32	9	100
1931-1935	51	32	17	100
1936-1940	40	32	28	100
1941-1945	21	23	56	100

(Källa: Allmänna bostadsräkningen 1945, Tab. 9)

I de medelstora städerna spelade aldrig de stora husen lika stor roll som i de större städerna. Storhusen uppnådde ett relativt maximum under 1910-talet, men under 1920-talet sjönk deras andel kraftigt tillbaka från 19% till 9%. Samtidigt steg småhusandelen från 40% (1911-20) till 59% (1921-30). Det betyder att bostadsbyggandet till över 90% bestod av små och medelstora hus under 1920-talet, den högsta andelen sedan 1880, dvs sedan 1874 års bygnadsstadga infördes. 1930-talet bryter tillbaka denna utveckling till förmån för storhusen. De ökar oavbrutet från 9% under 20-talet till 56% 1941-45. De stora husen är därmed den dominerande hustypen i nybyggandet också i de medelstora städerna. På samma sätt som vi konstaterade i de större städerna skedde denna frammarsch för storhusen parallellt med en tillbakagång för småhus med 1-2 lägenheter. Småhusen svarade således för 59% under 1920-talet, men under trettioalet sjönk andelen till 21% under första delen av 40-talet.

Doktrinernas växlingar 1875-1945. Vad säger då tabellerna om stadsbyggandet och täthetsfrågan? Att doktrinernas växlingar kan avläsas i vad som faktiskt har byggts under olika perioder i städerna. Under den första perioden, som i det föregående avgränsats till 1875-1905, ökade storhusen - hyreskasernerna - snabbt sin andel av byggandet. Under nästa period 1905-1930 trängdes de tillbaka och i stället ökade de små husen sin andel. Under den därpå följande perioden skedde åter en drastisk

omläggning av stadsbyggnadspolitiken i de svenska städerna. Trettioalet innebar således storhusens återkomst, något som skedde på bekostnad av de små husen.

Samtidigt bör det understrykas att perioden 1930-1945 är kort. Den avsatte inte några dramatiska resultat i de mindre och medelstora städerna, helt enkelt därför att man inte hann bygga särskilt mycket. Perioden omfattade endast 15 år av vilka flera år i början av 30-talet och i början av 40-talet måste betraktas som onormala, med låg byggnadsversamhet.

Trettioalets stora betydelse för stadsbyggandet på längre sikt ligger inte i vad som faktiskt byggdes, utan i vad som skedde på det idémässiga planet. Trädgårdsstadsdoktrinen ställdes åt sidan och dess budskap om låga hus och måttlig exploatering och utspridning ansågs bakåtsträvande.

Varning för storhus och höghus. Internationellt hade dock inte funktionalismen under 30-talet fått ett lika starkt genombrott som i Sverige. I många länder hade höghuskampanjerna misslyckats.

Vid Svenska kommunaltekniska föreningens stadsbyggnadsvecka i Stockholm i april 1938 höll Åke Virgin, en av Lilienbergs närmaste medarbetare på Stockholms stadsplanekontor, ett föredrag om täthetsfrågan i städerna.¹²³ Föredraget var en lång plädering för låga hus och måttlig täthet. Han tog bland annat upp frågan om höga och låga hus, och refererade till en internationell rundfråga om huskostnader som IFHP låtit genomföra till stadsbyggnadskonferensen i Paris 1937.¹²⁴ Enligt referatet hade man så gott som överallt kommit fram till att höghusen inte hade några avgörande kostnadsfördelar framför låga hus, under normala förhållanden. I några länder, t ex England, Tyskland, Holland och Belgien hade man funnit att de låga husen var billigare att uppföra.

Låghus kunde självfallet inte tillämpas överallt, framhöll Virgin, i de centrala stadsdelarna i Stockholm måste man acceptera de höga hyreshusen, med där fanns också en sådan mängd att behovet av denna hustyp borde vara uppfyllt. Efterfrågan på småhus var däremot långt ifrån tillgodosedd och Virgin ansåg att det vittnade om dålig framsynthet att som nu skedde tillåta 4-8 våningars hyreshusbebyggelse i ytterområdena.

"Det är tyvärr så att för närvarande i våra mindre städer en viss tendens förefinnes att kopiera de större städernas byggnadssätt. Den framtida utvecklingen torde komma att

¹²³ Virgin, Åke (1938). Städernas byggnadsintensitet och rymlighet. I Stadsbyggnad, Föredrag och diskussioner vid Svenska kommunaltekniska föreningens Stadsbyggnadsvecka 22-28 april 1938. s 153-189.

¹²⁴ Utredningarna var enl Virgin sammanfattade i en broschyr med titeln Horizontal or vertical building. International housing and town planning congress 1937.

visa att de enda som härav vinna fördelar äro markexploatörerna. Det vore vida lyckligare om i stället de större städerna vid planläggningen av sina nya byggnadsområden kopierade de svenska småstädernas äldre bostadstyper."¹²⁵

Virgin varnade också för att låta valet mellan höghus och låghus avgöras av ensidiga ekonomiska argument, som endast tog hänsyn till för dagen gällande anläggningskostnader. Det avgörande måste ändå bli hur man i framtiden skulle komma att värdesätta bostäderna.

"Vilka bostadbyggnader kommer folk i framtiden att föredraga? Man bygger ju inte endast för stunden utan även för framtiden. En byggnads ekonomi på längre sikt kommer därför att i högre grad bliva beroende av framtidens värdesättning än nutidens. Genom sin stadsplanepolitik kunna myndigheterna i en stad ensidigt gynna tillkomsten av hög bebyggelse inom nya bostadsområden och försvåra tillkomsten av lägre bostadsbebyggelse. Ett sådant förhållande är dock intet bevis folk i allmänhet föredrar det högre byggnadssättet. Då föga annat finnes att tillgå för den hyressökande allmänheten måste den finna sig tillrätta därmed. Funnes däremot möjlighet att välja bostad i höghus och låghus i tillräcklig myckenhet, lär man nog komma att finna att folk skulle föredra de låga bostadsbyggnaderna."¹²⁶

Livslängden hos en från början välplanerad bostadsbebyggelse kunde bli många århundraden utan att bebyggelsen skulle behöva bli omodern, menade Virgin och exemplifierade med Fuggerei i Augsburg. Detta bostadsområde som bestod av två vånings radhus med trädgårdar och öppna ytor uppfördes 1516-1523 och framstod fortfarande efter 400 år som ett föredömligt exempel. "En god byggnadstyp och en god stadsplan har därför ett betydande nationalekonomiskt värde under det att produktionen av bostäder, vilka inom kort bliva utdömda innebär en kapitalförstörelse av stora mått".

1940-45

Krigstidens regleringar. Högkonjunkturen för byggandet under 30-talets sista år förbyttes snabbt i sin motsats vid krigsutbrottet. Från trettiotalets marknadsstyrda bostadsbyggande gick man på några få år över i ett strängt regleringssystem. Den privata kreditmarknaden krympte ihop, och fick lov att ersättas av statliga bostadslån. Statens byggnadslånebyrå, som hela tiden haft hand om ansökningarna fick nu också instruktioner att granska planlösningarna på alla bostadsprojekt som ansökte om lån. Projekt

¹²⁵ A. a s 170.

¹²⁶ A. a s 162.

som inte uppfyllde vissa minimikrav kunde inte räkna med att få bifall på sina ansökningar. Dessa minimikrav innebar ingenting mindre än återupplivandet av det styrmedel, som aldrig hann börja verka efter första världskriget, nämligen bestämda *kvalitetsfordringar* på bostadsprojekt med statligt stöd.

"Westholms bibel" 1942. Granskningen ledde snart till att byggnadslånebyrån samlade ett stort material om vad som byggdes, om rumsstorlekar, planlösningar och om kostnaderna. Dessa kunskaper låg till grund för bedömningen av låneärendena. Till ledning för de sökande lät bostadsbyggnadsbyrån trycka en liten skrift, som redogjorde för grunderna vid granskningen av projekten.¹²⁷ Skriften angav bestämda minimikrav för rumsytor och lägenhetsytor, t ex minst 8 kvm för kök och 10 kvm för sovrum i lägenheter upp till 2 rum och kök. Det var dödsstöten för de minimala lägenheterna med sekundärbelysta kokvrår som utvecklades under trettioalet i Stockholm. Det blev också i praktiken slutet för de höga tjockhusen, den hustyp som HSB så länge propagerat för.

Skriftens författare var Sigurd Westholm, som deltog redan i 1919 och 1920 års utredningar om byggnadsstadga och minimifordringar för statligt stöd. Han var nu pensionerad från sin tjänst som stadsarkitekt i Stockholm. I den nya skriften känner vi igen flera av de krav som första gången ställdes i Praktiska och hygieniska bostäder 1920. I de allmänna råden och anvisningarna gav han utförliga motiv för att husbredden 9-10 meter var att föredra när det gällde smålägenheter. De tjocka husen med 4-6 lägenheter per plan och enkelsidiga lägenheter förkastades. I fråga om hustyper framhöll Westholm att för familjebostäder låg egnahemmet dvs småstugan på ett högre plan, även om det hade tagit lång tid för detta att accepteras som en stadsmässig bostadsform. Hyreshuset måste dock fortfarande räknas som den normala bostadsformen, åtminstone i de större städerna, menade skriften.

Skriften gav således ett starkt stöd till smalhusen och småstugorna, den stadsbyggnadspolitik, som under Axel Dahlbergs ledning fördes på kommunens egen mark i Stockholms ytterområden. Det bör dock påpekas att endast minimifordringarna på rum och lägenheter lades till grund för prövningen av låneansökan. Några bestämmelser för exploateringstal tillämpades inte, och förorden för smalhus och småstugor var endast att betrakta som "råd och anvisningar" inte bindande krav. Ungefär samtidigt som "Westholms bibel" utkom togs frågan om hustyperna upp i två andra större utredningar, regionplanarbetet i Göteborg och industriens utredning om billiga arbetare-

¹²⁷ Minimifordringar å storleken av bostadslägenheter i hus avsedda att uppföras med stöd av statligt tertiärlån. Meddelande nr 1 från statens byggnadslånebyrå. 1942. Stockholm.

bostäder. Deras slutsatser gick i samma riktning: varken ekonomi eller tillgång på mark stod i vägen för låg bebyggelse (högst 2-3 våningar) och måttlig täthet.

Industriens bostadsutredning utkom 1944 under titeln *Industriens arbetarebostäder*.¹²⁸ Den innehöll en mycket grundlig jämförelse mellan bostadskostnaderna för en "modern arbetarbostad" om två rum och kök i olika hustyper, friliggande småstuga, radhus och flerfamiljshus i två eller tre våningar. Högre hyreshus var inte aktuella i denna undersökning som behandlade de mindre orternas bostadsförhållanden.

Utredningen kom fram till att två vånings radhus eller tvåvånings flerfamiljshus skulle ge de lägsta totalkostnaderna, inberäknat kapitalkostnader, bränsle, underhåll. Man kan notera att inte bara den friliggande villan utan också trevåningshuset gav högre kostnader än tvåvåningshusen. Men undersökningen visade också att de kalkylerade kostnadsskillnaderna överhuvud taget var mycket små i jämförelse med osäkerheterna i kalkylerna. Stora skillnader i byggnadskostnader rådde mellan storstäderna och övriga landet. I praktiken kunde de kalkylerade årskostnaderna avvika med ända upp till 40% uppåt eller nedåt för en och samma hustyp beroende på var i landet huset uppfördes. En viktig slutsats som kunde dras av utredningen var att hyreshus, vare sig de byggdes i två eller fler våningar inte gav några avgörande kostnadsfördelar framför egnahem - åtminstone inte i små orter med de angivna förutsättningarna.

Regionplanen för Göteborg 1944. 1940 inrättades i Göteborg efter Stockholms förebild en regionplanekommitté, som lade fram sitt slutgiltiga förslag 1944.¹²⁹ Arbetet med planen leddes av arkitekten Sune Lindström. Man ägnade stort intresse åt frågan om den framtida avvägningen mellan hyreshus och egna hem. Bl a gjordes en detaljerad kostnadsjämförelse mellan olika hustyper: villor, småstugor (1-2 vån), radhus (1-2 vån) samt hyreshus (3, 4 och 7 våningar). Jämförelserna inkluderade huskostnader, stadsplanekostnader och uppskattade driftskostnader.

Av jämförelsen framgick att tvåvåningsradhuset skulle ge de lägsta kostnaderna, lägre således än flerfamiljshus med 3 eller fler våningar. Men det framgick också att kostnadsskillnaderna mellan radhus trevåningshus och småstugor i två våningar var tämligen små. Utredningen drog slutsatsen att man inte kunde anföra några ekonomiska skäl emot småhusbebyggelse i större städer.

¹²⁸ Curman 1944. s 217-227.

¹²⁹ Regionplan för Göteborg 1944.

"I diskussionen har ofta hävdats att egnahemsbebyggelse skulle leda till ekonomiska orimligheter åtminstone i större samhällen. Vid regionplanekontoret har därför gjorts vissa preliminära utredningar för att belysa denna sida av saken. Utredningen har helt teoretisk karaktär och baseras på förhållanden i en stadsbygd med ca 400.000 innevånare. Av dessa antagas 300.000 bosatta antingen i villor på stora tomter, i småstugor, i radhus eller i hyreshus. Återstående del 100.000 skulle i alla fall tänkas bosatta centralt i hyreshus. Trots den överdrift som ligger i ett sådant teoretiskt antagande, där t ex egnahemsbebyggelsen alternativt skulle få en omfattning som lär vara utesluten i praktiken, så visar sig kostnadsökningen vid egnahemsbebyggelse hålla sig inom rimliga gränser. Om man lägger ihop byggnadskostnader, stadsplanekostnader och transportkostnader, synes en småstugebebyggelse inte bli mer än c:a 20% dyrare än billigaste typer av hyreshusbebyggelse. (...) Argumentet att en större stads befolkning på grund av de ekonomiska konsekvenserna inte skulle kunna till stor del bosätta sig i egna hem kan därför inte i princip anses bärkraftigt. Ty den kostnadsökning som här angivits är, som sagt dels överskattad, dels ligger den inom ramen för den standardökning vi äro berättigade att räkna med."¹³⁰

Av den detaljerade kostnadsjämförelsen framgick också att det inte skulle ställa sig billigare att exploatera med hyreshus högre än 3-4 våningar. HSB:s beräkningar och kalkylerna från bostadssociala utredningen 1935 förkastades alltså. Göteborgsutredningen gav flera förklaringar till detta.

"Höghusbebyggelsens ekonomiska fördelar framträda först vid exploateringstal omkring 1,0, vilket man nog inte kan uppnå utan att bygga antingen punkthus med stor planyta och väl sex lägenheter per våning eller sammanbyggda lamellhus med stor husbredd. I bägge dessa fall innebär detta vid jämförelse med smalhusbebyggelse en påtaglig sänkning av lägenheternas standard."¹³¹

Regionplanen fann inte heller att markbrist eller avstånd skulle utgöra några hinder för en kraftigt ökad andel egnahem - upp till 50% - i den fortsatta utbyggnaden av Göteborg. Det såg med andra ord ut som om de flesta av de funktionalistiska argumenten för stora hus hade blivit kullkastade. Göteborgsutredningen tillsammans med Industriens arbetarebostäder kan uppfattas som en bekräftelse av riktigheten i Axel Dahlbergs och trädgårdsstadens idéer. Det var småstugor, radhus och smalhus som gav de billigaste och bästa bostäderna, åtminstone under normala förhållanden i svensk stadsbebyggelse.

Trevåningssystemet etableras. Bostadsbyggandet under kriget gick i en betydligt lugnare takt än under det sena trettioalets hektiska högkonjunktur.

¹³⁰ A.a. s XV.

¹³¹ A.a. s 113.

Det kringgärdades också av flera regleringar, främst låneprövningen som följde riktlinjerna i "Westholms bibel". I det svenska stadsbyggandet befästes ett slags "normalsystem" - trevåningssystemet - med smala huskroppar och genomgående smålägenheter. Systemet kan betraktas som ett arv från det låga radstående huset från tidigt 1900-tal, så som det utvecklades i Göteborgs landshövdingehus. Men det byggdes nu inte som kringbyggda kvarter utan som lameller. 40-talets trevåningssystem kan betraktas som en kompromiss mellan den funktionalistiska stadsplanetyper med fritt liggande hus och trädgårdsstadskonceptens krav på låga hus och måttlig exploatering. Men många av de bärande idéerna i trädgårdsstadens doktrin hade försvunnit, blandningen av hustyper, enfamiljshusen, trädgårdarna.

Fig 7.1 Punkthus i 8-9 våningar var en vanlig hustyp under den "första höghusvågen" 1955-65. Bilden från Rågsved i Stockholms södra ytterstadsdelar, utbyggt under slutet av 1950-talet (Nettoploatering ca $e=0,8-1,0$).

Fig 7.2 Skivhus i 6-8 våningar blev vanliga under den "andra höghusvågen" 1965-75. Bilden från Bredäng i Stockholms sydvästra ytterstadsdelar. Utbyggt från 1962. (nettoploatering ca $e=0,8-0,9$).

KAPITEL 7

1945-1975 Storhusbyggandet.

Introduktion till efterkrigstiden.

Den trettioårsperiod som skall behandlas i detta kapitel - 1945-1975 - kan vid första påseendet uppfattas som en ganska självklart avgränsad period i svenskt stadsbyggande. Den inleds med att bostadsbyggandet kommer igång efter den djupa svackan under kriget, och den avslutas med den oväntade nedgången i bostadsbyggandet efter miljonprogrammets slut, då nivån åter sjönk till den nivå som rådde under 40-talet. Även när det gäller byggnadslagstiftningen och bostadsfinansieringen utgör trettioårsperioden i stort sett en enhetlig period.

Vid en närmare granskning kan man dock ifrågasätta om inte 1955 egentligen är en viktigare brytpunkt i den utveckling som jag här skall teckna: tätheten i stadsbyggandet. Under tioårsperioden 1945-55 var trevåningshuset fortfarande den helt allena rådande hustypen i svenskt stadsbyggande. På flera sätt kan man säga att perioden utgjorde en fortsättning av trettio-talet, en renodling och utveckling av den hustyp som kom fram i Stockholms ytterstad - det smala trevåningshuset i sin funktionalistiska stildräkt.

Perioden efter 1955 kännetecknas av den snabbt ökande andelen höghus. Man kan tala om *den första höghusvågen* 1955-65. Under denna tioårsperiod spelade fortfarande det höga punkthuset stor roll. Man prövade industriella produktionsmetoder, men fortfarande på en förberedande stadium. Den tredje tioårsperioden - 1965-75 - utgörs av det s k miljonprogrammet, och skulle kunna kallas *den andra höghusvågen* (även om självklart de lägre husen fortfarande utgjorde en stor andel av byggandet).

När jag trots allt bibehållit indelningen i en lång sammanhängande efterkrigsperiod 1945-1975, har detta sina skäl. För det första kom det plötsligt uppflammande höghusbyggandet 1955 i hela landet inte som en blyxt från en klar himmel, det hade varit under förberedande under en längre tid dessförinnan, kanske så långt tillbaka som krigsslutet. Storstäderna Stockholm, Göteborg och Malmö hade varit föregångare inom höghusbyggandet. Där hade man byggt enstaka höghusområden redan 1940 eller

ännu tidigare.

Men valet av 1945 som startpunkt kan också motiveras av att man ungefär vid denna tidpunkt stod vid en viktig vändpunkt i stadsbyggandet åtminstone i de stora städerna. Under trettioalet hade man i funktionalistisk anda byggt trevånings lamellhus i utkanten av stadskärnorna. Nu hade man i många fall nått en kritisk gräns för denna utbyggnad. Fronten av hyreshus, som under 30-talet börjat vandra ut och fylla de gamla stadsplanerna nu hade hunnit ikapp de äldre egnahemsförstäderna, vilka låg i ett bälte utanför staden.¹ Kollisionen mellan dessa stadstyper innebar att hyreshusen måste ta ett skutt över för att fortsätta på andra sidan, såvida man inte var beredd att låta dem invadera de gamla egnahemsområdena. Perioden 1945-1975 präglas i hög grad av "förortsbyggande" efter den första modellen, hyreshus långt utanför stadskärnan. Till detta har vi anledning att återkomma till i det följande.

Det finns alltså skäl att betrakta stadsbyggnadsperioden 1945-1975 som en helhet, men med viktiga skillnader i tiden före 1955 och efter. Dispositionen av följande kapitel anknyter till en sådan etappindelning av efterkrigstiden i tre tioårsperioder. Varje avsnitt kommer att ta upp olika delfrågor med anknytning till den övergripande täthetsfrågan.

1945-55. Trevåningsssystemet. Arkitekternas syn på trevånings-systemet. Varför slog inte radhussystemet igenom? Vilka krafter drev på utvecklingen mot större och högre hus? Varför hölls småhusbyggandet tillbaka?

1955-65. Den första höghusvågen. Kritiken emot höghusbyggandet. Vilken roll spelade forskningen? Varför infördes inga normer för friytor och täthet under 60-talet?

1965-75. Miljonprogrammet. Vad sade utredningarna om utemiljö och höga hus? Hur tätt byggde man? Krisen 1971-72 och dess följder. Bostadens grannskap och den nya normdebatten.

¹ Améen har beskrivit 30- och 40-talets stadsbyggande som en ensidig utbyggnad av stadskroppen med hyreshus: "... resultatet blev en ansvällning av stadskroppen i en takt som accelererade under 1940- och 50-talen. Förr eller senare måste denna hyreshusvåg nå fram till någon av de tre förut behandlade förortstyperna och det uppstod då en kontaktgräns med det paradoxala förhållandet att den yngre bebyggelsen befann sig närmare stadens centrum än den äldre." (Améen 1964, s 55)

1945-55. Trevåningssystemet.

Det bostadspolitiska maskineriet. Årtalen 1946-48 brukar anges som födelsetiden för en ny bostadspolitik i Sverige. Sant är att en rad viktiga lagar och förordningar om byggandet lades fast under dessa år. Ändå kan man inte tala om någon vändpunkt för svenskt stadsbyggande. Vändpunkten låg - enligt den tolkning som här görs - långt tidigare, omkring 1930. I allt väsentligt var det 1930-talets praxis, som efter 1945 gavs en fastare organisatorisk ram.²

Sverige stod i jämförelse med övriga länder i Europa väl rustat för fredstidens stadsbygge. Landet hade helt undgått världskrigets förstörelse, som lagt många av Europas storstäder i ruiner och gjort miljontals människor hemlösa. Man hade haft tid att förbereda sig för efterkrigstidens uppgifter; viktiga utredningar hade arbetat under kriget med att förbereda en revision av byggnadslagstiftningen och finansieringen av bostadsbyggandet. Men vi bör inte blunda för att det också - bakom den yttre optimismen och handlingskraften på stadsbyggnadsområdet - bland arkitekterna fanns en betydande osäkerhet och starka tvivel på de nya stadsmiljöer man skapade; detta skall vi diskutera i det följande.

På det politiska planet spelade emellertid frågan om stadsmiljön och vad som skulle byggas en underordnad roll i förhållande till *formerna* för detta byggande. Den stora stridsfrågan i bostadspolitiken³ gällde de statliga regleringarna som införts under kriget. Under kriget fanns en väl utbyggd regleringsapparat för bostadsproduktionen och bostadsmarknaden. Man kan nämna 1942 års hyresreglering, 1943 års byggnadsreglering som bl a införde tillståndstvång för alla byggnadsarbeten, samt granskningsverksamheten vid byggnadslånebyrån i samband med den statliga lånegivningen. Sedan 1941 hade staten stött bostadsbyggandet genom ett räntegaranterat tertiärlån, som utvidgades 1942 med ett ränte- och amorteringsfritt tilläggs-lån. I det borgerliga lägret ansåg man att de statliga regleringarna endast skulle betraktas som tillfälliga, och att man borde återvända till ett fritt marknadssystem så snart omständigheterna tillät. Motsatt åsikt hade man på den politiska vänsterkanten, där man ville se regleringarna som ett första steg på vägen till en socialisering av bostadssektorn. Från vänsterhåll framfördes också krav på socialisering av byggnadsmarken i städerna, eller åtminstone indragning av all markvärdesstegring i samband med stadsbyggande.⁴ I praktiken kom utvecklingen att följa en medelväg. Några sociali-

² Se t ex Johansson & Karlberg 1979, s 22.

³ Analysen av de bostadspolitiska förslagen bygger på Hatje (1978) s 5-17.

seringsförslag lades inte fram i riksdagen, men bostadssektorn återgick heller inte till den fria marknadsstyrning som rådde före kriget. Det statliga stödet till bostadsbyggandet behölls, liksom många av regleringarna.

Bostadssociala utredningen. De bostadspolitiska målsättningarna för efterkrigstiden utreddes av den bostadssociala utredningen som lade fram sitt slutbetänkande 1945.⁵ Utredningens förslag till målsättning och finansieringssystem blev i stora drag genomförda, vilket både kan förklaras av förslagets tämligen försiktiga utformning⁶ och av utredningens breda förankring både bland bostadsproducenter och byggare, genom Wallander och Engkvist och i den socialdemokratiska regeringen genom Gunnar Myrdal⁷.

Utredningens förslag till bostadslån och bostadsbidrag byggde vidare på trettiotalets system. Systemet med statliga tertiärlån hade införts redan 1933 och de bostadsrabatter till barnfamiljer som nu föreslogs gick tillbaka till stödet till barnrika familjer som infördes 1935. Den politiska strid som blossade upp kring förslaget gällde heller inte finansieringssystemet i stort utan förslaget till olika lånegränser för privatföretagare, kooperativa och allmännyttiga bostadsföretag.

Genomförandet av utredningens förslag till finansieringssystem förutsatte en ny organisation, vars uppbyggnad preciserades i slutbetänkandet 1947.⁸ Byggnadslånebyråns uppgifter överfördes 1948 till ett nystartat ämbetsverk, bostadsstyrelsen, som skulle ha ett samordnat ansvar för hela den statliga lånegivningen. På det regionala planet skulle bostadsstyrelsen verka genom länsbostadsnämnderna.

Den bostadssociala utredningen hade också lagt fram förslag om att utvidga kommunernas rättigheter och skyldigheter att medverka till bostadsförsörjningen vilket ledde fram till den kommunala bostadsförsörjningslagen 1947. I lagen ålades bland annat större kommuner att göra upp bostadsförsörjningsplaner. Däremot lade inte den bostadssociala utredningen fram några förslag i fråga om mark- och tomtpolitiken, vilket man att döma av remissutlåtanden allmänt tycks ha förväntat sig.⁹ Markfrågorna hänsköts till senare utredningar och rann så småningom ut i sanden.¹⁰

⁴ Förebilden för dessa förslag var de engelska Barlow och Uthwatt-rapporterna, vilka lades till grund för engelsk byggnadslagstiftning under en kortare period efter kriget.

⁵ SOU 1945:63.

⁶ Hatje 1978:8.

⁷ Myrdal var ledamot i utredningen fram till 9 nov 1945.

⁸ SOU 1947:26 s 389 ff.

⁹ Hatje 1978:8.

¹⁰ Se Hatje 1978 s 69 ff.

De allmännyttiga bostadsföretagen. Att lägga över en så stor andel av det nya bostadsbyggandet i händerna på allmännyttiga bostadsföretag som möjligt var kanske det inslag i den nya bostadspolitiken som tydligast hade en socialdemokratisk partiprofil. Medlet att uppnå detta var att medge de allmännyttiga företagen lån upp till 100% av belåningsvärdet, medan de enskilda företagen endast medgavs lån upp till 85% och de kooperativa till 90%. Utformningen av dessa regler fanns med redan i den bostadssociala utredningens slutbetänkande 1945 och förslaget antogs också av riksdagen, efter vissa stridigheter.¹¹ Politiskt hade denna linje ett starkt stöd i arbetarrörelsens och hyresgäströrelsens efterkrigsprogram.¹² Förslagets socialistiska karaktär skall emellertid inte överbetonas; det lät sig väl förenas med en fortsatt stor roll för den privata företagsamheten inom byggandet.

Satsningen på stora allmännyttiga bostadsföretag kom på sätt och vis att bli en ersättning för andra uteblivna socialiseringsförslag - t ex av mark och fastigheter. Med de allmännyttiga bostadsföretagens hjälp hoppades man uppnå de viktigaste momenten i sitt bostadspolitiska program, en förvaltning av hyresbostäder utan privat vinstintresse eller spekulation, som skulle verka nedpressande på hyrorna även i det privata beståndet. Samtidigt skulle de allmännyttiga företagen gå vidare på den av de rikskooperativa företagen (HSB och Riksbyggen) inslagna vägen med standardisering och rationalisering och en god bostadsstandard.

Beslutet att tilldela stora allmännyttiga bostadsföretag en dominerande roll i förvaltningen av efterkrigstidens bostadsbyggande var väsentlig med tanke på den fortsatta inriktningen på bostadsbyggandet. De nystartade allmännyttiga företagen och HSB blev visserligen konkurrenter, men i praktiken skilde de sig inte från varandra i synen på bostadsområdenas utformning. De var också inriktade på att bygga och förvalta flerfamiljshus. I många fall kom de nybildade styrelserna att ledas av ombudsmän, som tidigare arbetat hos HSB. De förde med sig en ideologi och ett kunnande som de hämtat inom HSB, och i många fall förde de också med sig de

¹¹ Beslutet att medge lägre lånegräns för det kooperativa byggandet än för det allmännyttiga blev en besvikelse för HSB, som hade räknat med att spela en betydelsefull roll som "förbund för kommunal byggnadsverksamhet" under efterkrigstiden. (Gustafsson L 1974. HSB under 50 år - en organisationsstudie. Stockholm. s 115-116).

¹² Båda programmen hade som mål att avskaffa bostadsbristen och höja bostadsstandarden. Samhället borde hålla nere kapitalkostnaderna, samt hjälpa till med att främja ökad rationalisering och standardisering i bostadsbyggandet. I arbetarrörelsens efterkrigsprogram framhölls betydelsen av att kooperativa och andra storföretagare övertagit en ständigt ökad andel av bostadsproduktionen, vilket ansågs bädda för rationaliseringsmöjligheter. Se Hatje 1969, s 65-68.

hustyper som HSB utvecklats. Således togs utan mycken debatt ännu ett steg vidare på den inslagna vägen där de stora flerfamiljshusen ökade sin andel bostadsbyggandet i städerna på bekostnad av enfamiljshus och små hyreshus.

40-talets reformsträvanden och 20-talets. Den nya lagar och förordningar som antogs av riksdagen under åren 1945-1948 utgjorde sammantagna ett imponerande bostadspolitiskt maskineri, vilket - vid en första anblick - kunde ha stora likheter med det som trädgårdsstadsdoktrinen under 1920-talet hade försökt uppnå men misslyckats med. Man kan peka på följande inslag:

- (1) Generalplaner och regionplaner med stöd av lagstiftning.
- (2) Statligt stöd till bostadsbyggandet, genom fördelaktiga lån. Möjligheter för samhället att hävda kvalitetskrav vid låneprövningen.
- (3) Icke spekulativa bostadsföretag, halvkommunala eller kooperativa, står för en ökande del av bostadsbyggandet och förvaltningen.

Men trots likheterna vore det felaktigt att betrakta 40-talets bostadspolitik som ett slags uppföljning eller förverkligande av 20-talets ambitioner. Likheterna gäller nämligen främst *medlen* för bostadspolitiken - inte innehållet, vilket här skall exemplifieras.

När generalplaneinstrumentet infördes 1947 hade det gått nästan tjugo år sedan det första försöket i 1928 års förslag till stadsbyggnadslag. Men ambitionerna hade förändrats. Bakom förslaget till generalplaneinstrumentets införande 1928 låg i första hand ambitionen om att förhindra spekulativ hög och tät framtida bebyggelse. Man tänkte sig i förslaget 1928 obligatoriska generalplaner innehållande bestämmelser för byggnadssättet, avsedda att fastställas. I 1947 års version var generalplanerna däremot mera avsedda som instrument för att i grova drag ange en markens användning; de avsågs inte lägga fast byggnadssättet och våningsantal och de var heller inte obligatoriska.

Genom de statliga bostadslånen öppnades dörren ånyo för en kvalitetsstyrning av bostadsbyggandet, något som ju varit aktuellt under åren kring 1920. Man hade då ambitionen att främja ett lågt och glest byggande och man försökte knyta stödet till högst två eller tre våningshus. Den nya bostadspolitiken förhöll sig i princip neutral till valet mellan enfamiljshus eller flerfamiljshus. Lånreglerna tog i stället sikte på att höja utrymmesstandarden och utrustningen.

Finsnsieringssystemet var i princip neutralt i förhållande till hustyp. Ett undantag skall dock noteras. På förslag av den bostadssociala utredningen infördes en bestämmelse om att statliga lån endast skulle utgå till byggandet

av enfamiljshus i städerna om dessa innehöll minst 3 rum och kök. Kravet på minst tre rum och kök i städerna motiverades med att det skulle innebära slöseri med mark, gator etc, att bygga enfamiljshus för småhushåll, vilka lika gärna kunde bo i flerfamiljshus i städerna. På landsbygden medgav man dock lån även till egnahem på två rum och kök.¹³

Bestämmelsen var inte oväsentlig. Två rum och kök var fortfarande den normala bostaden för arbetarhushåll i Sverige. Småstugor och radhus med två rum och kök var i mindre orter den dominerande bostaden i nybyggandet, vilket framgår av Industriens arbetarebostäder (1944). Genom att undanta dessa små bostäder från statligt stöd i städerna, drev man på nybyggandet i riktning mot flerfamiljshus.

Uppbygget av det imponerande lagtekniska och finansiella maskineri som skulle ombesörja efterkrigstidens bostadsbyggande skedde som vi sett utan att det fanns någon egentlig diskussion om vad det var för miljöer man strävade efter att bygga. Skulle man bygga tätt eller glest - högt eller lågt?

Trevåningssystemet. 1940-talet var trevåningssystemets årtionde i det svenska stadsbyggandet. Under trettioalets strider kring Stockholms utbyggnad hade trevåningssystemet avgått med segern tack vare Axel Dahlberg och hans medarbetare. Trevåningssmalhusen i Stockholm var som tidigare skildrats ett arv från bostadsreformrörelsen under 1910-20-talet, som hade moderniserats till en funktionalistisk stildräkt. Dahlbergs seger bestod i att han lyckades visa att det låga smala huset var överlägset de högre husen i såväl bostadskvalitet som kostnad.

Många olika faktorer hjälpte till att befästa trevåningssystemet under det tidiga 40-talet. Den lägre takten i bostadsbyggandet medverkade antagligen till att man byggde i en lägre och måttfullare skala än tidigare under trettioalets hektiska högkonjunktur.

Men 40-talets trevåningssystem innebar för den skull inte någon återgång till 20-talets trädgårdsförstäder, snarare rörde det sig om ett slags kompromiss eller hybrid mellan å ena sidan den funktionalistiska öppna stadsplanen och trädgårdstadsrörelsens strävan efter låga hus och låg exploatering å andra sidan.¹⁴ Också i jämförelse med ambitionerna i den tidiga funktionalismen från åren omkring 1930 innebar trevåningssystemet en kompromiss. Funktionalisterna hade ju ursprungligen haft helt andra visioner om betydligt högre hus i parkmiljö med stora inbördes avstånd. Den

¹³ SOU 1945:63 s 397.

¹⁴ 1920-talets trädgårdsförstäder bestod ju av blandad bebyggelse med både en- två- och flerfamiljshus. Arkitektoniskt knöt de an till småstadens miljö med gator, gårdar och små torg. Blandningen av hustyper gav möjligheter till ett samhälle i miniatyr. Alla dessa egenskaper saknades i allmänhet i trettio-fyrtioalets trevåningssystem.

visionen var på det hela taget ännu oprövad.

Kritiken mot trevåningssystemet. Bland arkitekterna tog man efter kriget ganska allmänt avstånd från trettioalets funktionalistiska stadsplaner. Man kritiserade de schematiska uppradade husen och prövade i stället mer rumsbildande grupperingar. Även hustyperna var i stöpsleven. Trevåningshuset, som var 40-talets speciella kännemärke var i själva verket ifrågasatt från många sidor. För några var radhuset idealet, för andra höghuset. Man får intryck av att det rådde allmän osäkerhet om stadsbyggandets mål och metoder bland arkitekterna under slutet av 40-talet.

Tage William-Olsson, stadsplanechef i Göteborg summerade på ett slående sätt stadsplanerarnas osäkerhet i ett föredrag med rubriken "framtidens stadsplanering" 1949.

"Stadsbyggandet befinner sig för närvarande i en kris. Det visar sig bäst i stadsplane-facket's famlande ovisshet om både målsättningar och möjligheter och det visar sig även i de brister som uppenbarligen vidlåda modärna stadsplaner och som det allmänt klagas på utan att någon kan ge anvisningar på ett effektivt botemedel. En framstående engelsk sociolog skrev nyligen i 'The Architectural Review' följande, som jag tror vi alla som arbeta med stadsplaneproblemen äro villiga att skriva under: 'Gud allena vet hur en ny stad borde se ut. Vartenda bostadsområde jag har besökt (inklusive dem som goda arkitekter bemödat sig med) ger en ny lektion om vad man bör undvika. Såvitt jag vet finns det ingen arkitekt i detta land som med handen på hjärtat kan försäkra att han kan visualisera en adekvat estetik för bostadsbebyggelse.'..."¹⁵

Arkitekten Hakon Ahlberg, som också tillhört förkämparna för det nya systemet var lika kritisk emot det sätt som den nyvunna friheten inom stadsbyggandet utnyttjats på i praktiken. De nya hustyperna hade blivit schematiska byggklossar.

"... I stort synes man ha accepterat det gällande stadsplanesystemet med "lamellhus" och "punkthus" i mer eller mindre godtycklig blandning och därefter med tämligen beskedlig undergivenhet ha format sina bostadsplaner. Detsamma gäller på det hela taget om de stora kooperativa bostadsföretagen. (...) Långtifrån att vara ett levande och livskraftigt uttryck för en bestämd strävan att föra utvecklingen vidare och därvid beträda nya vägar har därför flertalet av dessa nya och väldiga bostadsområden kommit att präglas av en slapp och viljelös upprepning av ett schema, som en gång befunnits ur olika synpunkter acceptabelt, och som sålunda anses riskfritt."¹⁶

Arkitekternas självkritik i fråga om stadsbyggandet kom tydligt till uttryck i

¹⁵ Utställningen "Bygge och bostad" Handbok och katalog 1949. s 20.

¹⁶ Ahlberg 1949 s 38.

den debatt om bostadsmiljön, som anordnades av Svenska Arkitektföreningen i februari 1948. Diskussionen inleddes med ett föredrag av professor Nils Ahrbom, som refererades in extenso i tidskriften *Byggmästaren*.¹⁷ Funktionalismens metoder, rationalisering och standardisering, hade blivit till ett självändamål, menade Ahrbom. "Man förskräckes över den döda standardisering som präglar våra bostadsområden. Omedvetet och passivt har lägenheten och hela huset standardiserats." Ahrbom riktade sin kritik mot den renodlade lamellhusplanen "i sin teoretiska form lika miljöstark som en korridor". Ahrbom pekade på att de gamla miljöerna präglades av en klar rumsbildning, av den kringbyggda gården, gatan eller torget. Ledstjärnan i stadsbyggandet borde således vara en *återgång till en större stadsmässighet* och koncentration i bebyggelsen. Som kompensation för den ökade koncentrationen borde man spara bredare sammanhängande parkarealer, menade Ahrbom. Som goda förebilder nämnde han några stadspartier från Stockholm tillkomna under 10- och 20-talen: vissa delar av Gamla Enskede, Lärkstaden, Rödabergsområdet och Danderydsgatan.¹⁸

Ahrbom skrädde inte orden i sin kritik av stadsbyggandet. Ännu hårdare var den förkastelsesdom som Gotthard Johansson uttalade i ett föredrag litet senare samma år under rubriken "stadsbyggnadskonstens förfall".

"Om man för tjugo år sedan kunde få en vision av att stå vid begynnelsen av en ny epok i europeisk stadsbyggnadskonst, full av nya möjligheter, inte bara tekniska och sociala utan även estetiska, så håller den visionen nu på att förblekna och man får en allt starkare känsla av att vad vi nu uppleva är en stadsbyggnadskonstens förfallsperiod."¹⁹

Gotthard Johansson hade tillhört den inre kretsen av funktionalister under åren kring 1930, och hans fräna kritik var därför extra anmärkningsvärd. Han riktade sin kritik mot "trevånings smalhuset [som] har blivit en statskontrollerad metervera". Stadsbyggnadskonstens förfall, menade han var en fråga om ett estetiskt misslyckande. Men detta misslyckande skulle inte skyllas på lamellhusplanen, menade han.

"Men låt oss då först avfärda en teori som visserligen ligger nära till hands och stundom dyker upp i diskussionen, nämligen att felet ligger i själva systemet. Man kunde ju annars tänka sig att lamellsystemet, eller som det riktigare bör heta, systemet med friliggande huskroppar visserligen innebure tekniska och sociala fördelar men däremot mindre estetiska möjligheter än det slutna kvarteret. (...) Men för att strax

¹⁷ Se *Byggmästaren* 1948 nr 5, s 70 ff. för ett referat av diskussionen.

¹⁸ *Ibid* s 74.

¹⁹ I *Stadsbyggnadsvecka* IV. 1948. s 237.

ställa problemet på sin spets vill jag påstå att felet tvärtom ligger i att det nya systemet även estetiskt sett innebär så nya och så stora möjligheter att man ännu inte lärt sig utnyttja dem. Man har inte insett hur radikalt detta system bryter med själva grundprincipen i den tidigare europeiska stadsbyggnadskonsten och därför heller inte förstått att det ställer det estetiska problemet på ett helt nytt sätt."²⁰

Enigheten mellan Ahrbom och Gotthard Johansson bestod som vi ser egentligen endast i att man tog avstånd från det förhärskande trevåningshuset. Men i fråga om hur man i stället borde bygga var de djupt oeniga. För Gotthard Johansson låg den rätta vägen i en fortsatt tillämpning av stora friliggande hus, men i ännu större och djärvare skala. Ahrboms slutsats gick i en helt annan riktning, bort från lamellhusplanerna, åter till kvartersstaden. Hans exempel på förebildliga miljöer bestod av såväl tätare innerstadsmiljö med lägre hus än de vanliga femvåningshusen (Danderydsgatan och Röda bergsområdet) som trädgårdsstaden (Gamla Enskede). På längre sikt skulle dessa båda estetiska linjer strida om inflytandet under hela efterkrigstiden. Gotthard Johanssons linje fullföljdes av Sune Lindströms storskaliga bostadskomplex i Täby under 50- och 60-talen. Ahrboms linje förverkligades egentligen inte helt utan förblev en mer allmän strävan till "stads-mässighet" och slutenhet. Man kan notera att såväl Ahrboms som Gotthard Johanssons estetiska linje kunde tolkas som ett försvar för högre täthet, eller rentav en uppmaning att söka denna.

Man kan bland arkitekterna urskilja även en tredje linje i kritiken emot trettiotalets stadsbyggande. Det var inte en estetisk kritik i första hand utan en kritik för bristande vetenskaplighet. Uno Åhrén hade varit en av de första att ta avstånd från det stadsplanesystem med uppradade lamellhus som han själv med så stor energi hade drivit igenom i Stockholm litet mer än tio år tidigare. Orsaken till bristerna låg dock inte i metoden själv utan var orsakade av brådska och hets, ansåg han.

"Så planlade man bostadsområden med idel uppradade lamellhus. Men man förbisåg två viktiga saker. För det första att dessa bostadsområden lätt blev enformiga och tråkiga. Faktorn *trevnad* vart i hastigheten för litet observerad. För det andra planerade man bostadsområden som om det gällde enbart att placera en viss mängd folk i en viss mängd lägenheter. Man glömde att det rena boendet i verkligheten kompletteras med ett samliv i olika former individerna emellan. Man förbisåg behovet av att ordna bostadsbebyggelsen gruppvis kring lokala centra där det finns möjligheter till ett sådant samliv: lekstugor, klubblokaler, studiecirkelrum, möteslokaler, bibliotek, biograf osv."²¹

²⁰ Ibid s 238-239.

²¹ Åhrén 1942, s 21.

Åhrén tillhörde dem som ivrigt drev de nya tankarna på "gruppsamhällen" i stadsbyggandet, som skulle bli ett återkommande tema under 40-talet. Vägen till ett bättre stadsbyggande, menade Åhrén och flera av hans kollegor, skulle gå genom att ge vetenskaper som sociologi och ekonomi större spelrum i planeringen. Det är ingen tillfällighet att han i citatet betecknar *trevnad* som en faktor, vilken man av olika skäl inte tillräckligt studerat. För Åhrén rådde knappast några tvivel om det riktiga i det vetenskapliga arbetssätt som funktionalismen introducerade, felet var snarast att man inte hade tillämpat detta arbetssätt tillräckligt konsekvent.

Åhréns linje fullföljdes så småningom genom skapandet av ett särskilt institut för byggnadsforskning. Hit hänsköts frågor om exploateringsgrad, solbelysning och normer under 60-talet. Men faktorn *trevnad* visade sig inte så lätt att isolera med de vetenskapliga metoderna. Till den frågan skall vi återkomma i följande avsnitt.

Ett litet fåtal trädde upp till försvar för trevåningshusen. Under stadsbyggnadsveckan 1948 drog Axel Dahlberg och hans medarbetare Nils Sterner, chefsarkitekt vid fastighetskontoret i Stockholm, en lans för sitt system. Men de tycks ha varit i minoritet. Arkitekterna angrep under bostadsdebatten 1948 på bred front trevåningssystemet, *dock utan att kunna enas om vad som borde byggas i stället*.

En förklaring till förvirringen och osäkerheten hos stadsbyggarna kan vara att trevåningssystemet i grund och botten var en *kompromiss*, där varken trädgårdsstadens eller funktionalismens ambitioner kom fullt till uttryck. Missnöjet med trevåningssystemet kan kanske förklaras som ett uttryck för de olika doktrinernas strävanden. En linje, som Gotthard Johansson förespråkade, var att ta steget fullt ut till funktionalistiska storskaliga stadsplaner med höghus. En annan linje, som Nils Åhrbom pekade på i sitt föredrag var att gå tillbaka till *stadsräddningen* vilket närmast stod för 10- 20-talets kringbyggda gårdar. Fanns då ingen klar linje tillbaka till 10- 20-talets svenska trädgårdsstad²²? Nej, trots att många av inläggen i bostadsdebatten 1948 efterlyste småstädernas småskalighet, tvåvåningshus, uterum, kontakt med mark och grönska, tog detta sig inte uttryck i någon tydlig linje bland arkitekterna. Kanske var man inte beredd att gå tillbaka till något som så nyligen övergivits. Skälen till att trädgårdsstaden för flertalet av arkitekterna inte var ett realistiskt alternativ är dunkla. Vissa argument emot låg, måttligt tät bebyggelse som t ex att de skulle ge för höga kostnader, leda till alltför stor markkonsumtion, leda till alltför stor utbredning hade väl arbetat sig in i det allmänna medvetandet.

²² Här menas ett förstadsbyggande med låg blandad bebyggelse - i huvudsak tvåvåningshus. För en utförligare diskussion om begreppet trädgårdsstad hänvisas till inledningen av kapitel 5.

Men det var troligen ändå inte i första hand rationella skäl som spelade in för att förkasta trädgårdsstaden som stadsbyggnadsmodell. Småstaden som livsform framstod för de radikala arkitekterna som något förlegat och hämmande. Likaså representerade villan eller egnahemmet en småborgerlig idyll, som inte hade någon plats i det moderna samhällsbygget. Detta trots att opinionsmätningarna tydligt visade att enfamiljshuset var den bostadstyp som föredrogs av en stor majoritet av befolkningen. I den tidigare nämnda debatten efter Ahrboms föredrag 1948 snuddade Sune Lindström i ett inlägg vid arkitekternas ansvar i det här avseendet.

"Hur ha vi stått till egnahemsfrågan? På det hela taget kan man säga att vi ställt oss ganska kyliga emot den. Flertalet ha drivit andra idéer. Det har varit både hyreshuset, kollektivhuset och radhus och det ena med det andra. Det hade varit ytterligt enkelt om vi frågat oss: vad vill människorna? Då hade vi omedelbart fått klart för oss att egnahemmet för flertalet framstår som den idealiska bostadsformen."²³

Men motviljan mot att följa opinionsundersökningarna hade sina rötter djupt i den funktionalistiska arbetsmetoden och satte sina spår också hos dem, som i likhet med Sune Lindström talade för att "sätta människan i centrum". För arkitekterna var tiden 1948-50 ännu inte mogen att ifrågasätta funktionalismen som doktrin, även om man förkastade mycket av det som hade byggts under 30-talet. Man var inte beredd att gå tillbaka 10- 20-talets trädgårdsstäder, med ett betydande inslag av egnahem, åtminstone inte i de större städerna. I de mindre industriorterna var läget uppenbarligen ett annat; där byggdes huvudsakligen friliggande småstugor, radhus och små låga flerfamiljshus.²⁴

Det var ingalunda självklart vilken väg stadsbyggandet skulle ta under efterkrigstiden. Skulle man hålla fast vid och utveckla vidare linjen med tvåvåningshus? Skulle man försöka introducera tvåvånings radhus på engelskt manér? Skulle man ta steget fullt ut till den funktionalistiska doktrinen och utveckla höghusbyggandet vidare?

Krav på tjockare och högre hus. Vad som komplicerade saken var att smalhusen ständigt angreps för att vara oekonomiska i förhållande till större och högre hus. Tjockare hus, hade redan smalhusutredningen 1947 konstaterat, skulle ge något lägre relativa kostnader, eftersom man med ökad husbredd kunde få in en tredje lägenhet vid varje trapplan. Smalhusutred-

²³ Sune Lindström enl referat i Byggmästaren 1948 nr 5, s 83.

²⁴ För bostadsbyggandet på de mindre industriorterna spelade Industriens bostadsförening under Jöran Curmans ledning en viktig roll under 40- och 50-talen. Produktionen var visserligen endast ca 2.000-3.000 lägenheter per år men höll en hög kvalitet. (Se Sjöström 1984).

ningens rekommendation avvisades den gången, men framstötarna fortsatte under 50-talet.

Pådrivande för att få större och tjockare hus var i första hand storbyggmästarna. Deras talan fördes av Sven Dahlberg, verkställande direktör i det stora entreprenadföretaget SIAB, och överhuvud taget en av byggbranschens mest inflytelserika personer under efterkrigstiden.²⁵ I en diskussion anordnad av föreningen för samhällsplanering 1953 gav Sven Dahlberg uttryck för byggmästarnas inställning. Han kritiserade smalhusbyggandet och menade att den gångna perioden i Stockholms stadsbyggande skulle bli ihågkommen som "den period då Stockholm slösade bort sin tomtmark".

"Byggmästaren torde med hänsyn till sin allmänna ekonomiska inställning till byggnadsproblemen ha en benägenhet att fästa större vikt vid de ekonomiska än vid de estetiska och andra faktorer. För honom framstår alltså den utveckling som skett de senaste tio åren med dominerande smalhusbebyggelse som mindre lämplig. Byggmästarna vill här ha en annan ordning. (...) Ty när man skall ta ståndpunkt till frågan om olika hustyper kan man inte endast begränsa diskussionen till själva huskropparna, vad de kosta och vad de erbjuder i komfort. Man måste också ta hänsyn till de rent stadsplanetekniska förhållandena. För vissa typer av samhällen, främst då de egentliga storstäderna, medför en utspridning av bebyggelsen över stora områden mycket höga exploateringskostnader, skapar utomordentligt svåra kommunikationsproblem och konsumerar tomtmark i mycket hög grad. Med hänsyn till dessa omständigheter måste det för samhällen av denna typ framstå såsom angeläget att bebyggelsen i görligaste mån koncentreras, dvs att man bygger höga och breda hus."²⁶

Det var gamla välkända argument som här utnyttjades från byggmästarhåll emot smalhusen; utspridningen av bebyggelsen och de högre kostnaderna för gator och ledningar. Den ekonomiska och praktiska betydelsen av dessa argument är tvivelaktig; i synnerhet när det som här gällde en ökning av exploateringsgraden från trevåningshus och uppåt. Däremot var det otvivelaktigt så att de relativa byggkostnaderna kunde pressas något om smalhusen gjordes tjockare, något som självklart var attraktivt för de stora byggföretagen. Dessutom tillkom också i början av 50-talet ett nyvaknat intresse för att bygga högre hus med hiss. För att göra höghusen mer ekonomiskt konkurrenskraftiga gentemot trevåningshusen strävade man att slå ut hisskostnaden på så stor våningsyta som möjligt. Detta talade för att

²⁵ Han var 1949-53 ordförande i Stockholms byggmästarförening, styrelseledamot i Svenska byggnadsentreprenörföreningen (SBEF) 1948-68, ledamot i den viktiga bostadsbyggnadsutredningen 1959-67.

²⁶ Referat från en debatt om trevåningshusets roll i stadsbyggandet ordnad av Föreningen för samhällsplanering 1953. Plan nr 7 1953.

höghus borde förses med dels många våningsplan, dels med så mycket lägenhetsyta som möjligt på varje våningsplan. Stora, höga och tjocka hus således.

Från myndigheternas sida var inställningen till hushöjd och husbredd ambivalent. Å ena sidan fanns en mycket klar ambition att utnyttja den statliga låneprövningen för att höja kvaliteten i bostadsbyggandet, en ambition som kan föras tillbaka till Sigurd Westholms "Minimifordringar..." (allmänt kallad Westholms bibel) från 1942. Det var Westholms regler som satte stopp för de i Stockholm vanliga tjocka lamellhusen med 4-8 enkelsidiga lägenheter per trapplan. Westholm ställde upp smalhuset med två genomgående lägenheter per plan som normbildande för flerfamiljshusen. Även 1947 års byggnadsstadga anbefalldes genomgående lägenheter: "Vid planläggande av bostadslägenhet bör tillses att den får så soligt läge som möjligt och, där så lämpligen kan ske, göres genomluftbar". I olika städer tolkades detta på olika sätt. I Malmö hade man som praxis att tillåta trespännare där den enkelsidiga lägenheten kunde vara två rum och kök; i Göteborg stadgade den lokala byggnadsordningen, i landshövdingehusens anda, om tvåspännare ända in på 50-talet. I Stockholm gick man på en kompromisslinje: enkelsidiga enrummare tilläts.²⁷

Den nyinrättade bostadsstyrelsens uppgift var inte bara att bevaka kvalitetskraven, utan också kraven på låga kostnader och rationella lösningar. I den allmänna knapphet på lånemedel till byggandet som rådde under åren omkring 1950 var det naturligt att kostnadsargumenten fick allt större tyngd. Man började pruta på det ursprungliga smalhusidealet med genomgående lägenheter. Ett exempel på detta var den så kallade "trestadsutredningen" 1951, som kom till på initiativ från bostadsstyrelsen för att driva fram en hårdare kostnadssyrning. Man jämförde här lamellhus av Stockholmsstyp, Göteborgstyp och Malmötyp, för att se i vilka avseenden besparingar kunde göras. Malmötypen, som byggde på trespännare med en enkelsidig tvårumslägenhet var något billigare än de övriga, det visste man. Med trestadsutredningens resultat i ryggen kunde bostadsstyrelsen öka trycket på göteborgarna att gå ifrån sin traditionella hustyp - smala tvåspännare. Planerare och politiker i Göteborg var ovilliga att gå med på bostadsstyrelsens krav, men tvingades foga sig, efter ingripande från högsta ort.²⁸

²⁷ Trespännare = hustyp med tre lägenheter vid varje trapplan. Tvåspännare = två lägenheter vid varje trapplan.

²⁸ Dåvarande stadsarkitekten Gerhard Paulsson i Göteborg har i efterhand skildrat den s k "Stockholmsinkvisitionen" i februari 1952, då göteborgspolitiker och byggare kallades till socialdepartementet. "Det blev en motsättning mellan våra krav och de statliga direktiven. De ville att vi skulle bygga lika tjocka hus som på andra håll i landet. Den andre februari kallades vi till Sträng som då var socialminister. Man ville tvinga oss att ta normerna som gällde i Stockholm. Vi var en stor delegation med drätselkammarens presidium,

I täthetsfrågan spelade bostadsstyrelsen således en i viss mån dubbel roll. I det föregående exemplet drev man på utvecklingen emot större hus och därmed följande högre exploatering i strid med de lokala byggarnas och politikernas vilja. I andra fall var rollerna ombytta, politiker och bostadsföretag drev på och bostadsstyrelsen bromsade.

Vägledande för utvecklingen i landet som helhet blev, nu som förr, utvecklingen i Stockholm. Där påbörjades strax efter kriget en rörelse bort från trevåningssystemet, en utveckling som skall beröras närmare i det följande.

Det framtida Stockholm och generalplanen 1952.

1945 en ny stadsbyggnadspolitik för Stockholm. Vi har i föregående kapitel berört hur systemet med trevånings smalhus och småstugor efter hårda strider i början av 30-talet etablerades på stadens mark i ytterområdena. Det var som berättats fastighetsdirektören Dahlberg som hade lagt fast de grundläggande principerna för trevåningssystemet: hyreshus skulle inte byggas högre än tre våningar, och deras bredd skulle inte överstiga 10 m. Bruttoexploateringstalet skulle inte överstiga $e=0,3$.²⁹

Trots kritik och påtryckningar från grupper som ansåg att exploateringen borde höjas och husen byggas högre, kvarstod principerna orubbade under Dahlbergs tid som fastighetsdirektör, fram till 1945.³⁰ Detta berodde inte endast på Dahlbergs omvittnade auktoritet och principfasthet, utan också på att oppositionen emot hans program varken hade något starkare fäste bland stadens tjänstemän, eller kunde presentera något konkret alternativ. Men situationen kastades snabbt om under åren 1944-46.

Det utlösande signalen till en ny stadsbyggnadspolitik i Stockholm blev Lilienbergs avgång som stadsplanedirektör i maj 1944.³¹ Samma månad tog Yngve Larsson, stadsbyggnadsborgarråd sedan 1940 och motståndare

byggnadsnämnden och cheferna för bostadsbolagen. En kompromiss blev följden. Mörka trapphus skulle tillåtas, åtminstone i punkthus. Dispens skulle lämnas från kravet på 10m husdjup och högst två lägenheter per trappplan, som fanns inskrivet i vissa stadsplaner. När vi väl hade börjat så halkade vi utför. Det blev större husdjup än 11 m. Trapporna blev mörka. Trevåningshusen fick en entrévåning. Punkthusen växte till 450 kvm med 6 lägenheter per trappplan. Skivhusen blev 11-15 m tjocka med 4 lägenheter per trappplan." Citerat efter Andersson, B 1977, s 90.

²⁹ Värdet $e=0,3$ var ett bruttovärde inberäknat mark för centrum, parker och trafikleder. (Sidenbladh 1981:77.)

³⁰ Ett fall där Dahlberg led nederlag var i stadsplanen för Årsta som upprättades i samarbete med Svenska Riksbyggen. Stadsplanen för Årsta medgav längs huvudgatan femvåningshus. (Sidenbladh i Ytterstaden 1975 s 71.)

³¹ För händelseförloppet i detalj se Sidenbladh 1981:244-245.

till Dahlbergs principer, kontakt med bland andra Sven Markelius för att hitta en lämplig efterträdare till Lilienberg.³² Markelius sökte tjänsten och tillträdde i november 1944. Yngve Larsson lyckades också under sommaren driva igenom ett anslag till utredning om program för en modern generalplan för Stockholm.³³ Till detta program engagerade Yngve Larsson en arbetsgrupp med bl a statistikern Erland Hofsten och arkitekterna Göran Sidenbladh och Carl Fredrik Ahlberg, vilka tidigare medverkat i arbetet med regionplanen för Göteborg 1940-44. Situationen var i ett slag förändrad. Vägen hade öppnats för att pröva nya stadsbyggnadsidéer för Stockholms utbyggnad. Inte minst viktigt för de nya idéernas genombrott var att Axel Dahlberg 1945 lämnade posten som fastighetsdirektör, visserligen med fortsatt inflytande på planläggningen som teknisk konsult till kammarkontoret.

Vilka var då de nya ideerna? För att få en bild av dessa kan vi gå till den programskrift, "Det framtida Stockholm" som gruppen utarbetade och som låg färdig i juni 1945. Programskriften skulle, var det tänkt, ligga till grund för utarbetandet av en generalplan för Stockholm med förorter. Någon sådan generalplan kom visserligen aldrig till stånd, men skriften och den senare framlagda "Generalplan för Stockholm" ger ändå en intressant inblick i de nya värderingarna.³⁴ Det är intressant att notera att varken "Det framtida Stockholm" eller den senare Generalplanen med ett ord nämner de omfattande utredningar som Axel Dahlberg och fastighetskontoret företog under 1930-talet för att bedöma tillgången på mark för framtida expansion inom det närmaste förortsområdet.³⁵ Arbetsgruppen bakom det nya generalplanarbetet tycks verkligen ha börjat med "rent bord".

Vilka var då idéerna om Stockholms framtida utbyggnad i "Det framtida Stockholm"? Det är mycket tydligt att den engelska stadsplaneringen under kriget var en viktig inspirationskälla. En viktig roll som förebild spelade County of London Plan 1943, (generalplanen för London), senare

³² "We thought the man we needed must be a prominent architect and ... more or less how do you say "inspired" by the new ideas about planning." Yngve Larsson enl intervju i Pass 1969:198.

³³ Formellt stödde sig Larsson på en motion som tidigare avslagits i fastighetsnämnden som ansåg att man redan hade tillräckligt med utredningar. (Sidenbladh 1981:244).

³⁴ Den senare publicerade Generalplanen för Stockholm 1952 blev aldrig i vederbörlig ordning antagen eller fastställd; den var således inte någon generalplan i egentlig mening. Skriftens titel är egentligen "stadsplanekontorets förslag till generalplan för Stockholms stad" och den publicerades utan att ha behandlats i fullmäktige. De normer och riktlinjer som planen uppgav var därför inte formellt bindande för politikerna.

³⁵ Generalplanen (1952) berör egentligen bara marken inom stadens administrativa gräns, vilket är anmärkningsvärt.

kompletterad med Greater London Plan. Det har berättats att planen smugglades över Nordsjön under kriget och "lästes till exemplaren gick sönder".³⁶

Det framtida Stockholm argumenterade för ökat byggande av *radhus*, man tycks åtminstone till en början ha tänkt sig att ersätta Dahlbergs system med trevåningshus och småstugor med radhussystemet. En annan bärande tanke i det framtida Stockholm var att bygga avgränsade stadsdelar för ca 10.000 invånare³⁷. Vidare framhålles fördelarna med att anlägga självständiga s k *drabantstäder*, en idé som hämtades från Howards "Garden Cities of Tomorrow".³⁸ Grannskapstanken dvs att bygga avgränsade stadsdelar med egen skola och butikscentrum var egentligen ingen ny idé; den drevs från början av trädgårdsstadsrörelsen, vilket jag berört i ett tidigare kapitel. Men i den utformning den hade i Det framtida Stockholm står det klart att den närmast hade Londonplanen som förebild.

Många av tankegångarna i Det framtida Stockholm kan vid första ögonkastet tyckas stå ganska nära trädgårdsstadens idéer. Men i praktiken skulle Stockholms vidare utveckling förverkligas efter andra linjer än de som skisserades i Det framtida Stockholm. Den förebådade stora satsningen på radhusen uteblev, och i stället gjorde de höga hyreshusen insteg under femtioalet och trängde undan de lägre trevåningshusen Storleken av "grannskapet" eller stadsdelen ökade i början av 50-talet och baserades inte längre på underlaget till en skola utan på underlaget till ett större butikscentrum. Om man kan tala om en röd tråd i utvecklingen från 1945 till 1955 så skulle det vara en fortlöpande ökning av exploateringsgraden. Den ökade tätheten ledde obönhörligen bort från de låga radhusen, den bostadsform som i Det framtida Stockholm egentligen framhölls som förebildlig för familjebostäder. Vi skall se närmare på hur den gradvisa rörelsen bort från detta ideal gick till.

Skriften "Det framtida Stockholm" propagerade som nämnts för ett radhussystem. Man framhöll visserligen den friliggande villans företräden som familjebostad, men också dess nackdelar ur stadsbyggnadssynpunkt. Skälen var (1) att spridningen av bebyggelsen skapade trafikproblem, (2) att stadsplanekostnaderna för gator och ledningar blev höga, samt (3) att den glesa bebyggelsen fick sämre service i fråga om butiker och andra gemensamhetsinrättningar. Detta tredje skäl ges en stor tyngd i skriften och behandlas under en egen rubrik "kollektiva anordningar".³⁹ De kollektiva anordningarna motiveras med tanke på att lätta de yrkesarbetande kvinnornas

³⁶ Göran Sidenbladh i Ytterstaden 1975 s 70.

³⁷ Det framtida Stockholm 1945. s 58.

³⁸ A. a s 35-36.

³⁹ Det framtida Stockholm 1945 s 46 ff.

arbetsbörda. En icke alltför spridd bebyggelse skulle "ge de boende god möjlighet att utnyttja daghem för barnen, kollektiv tvättstuga etc, den möjliggör en effektiv kundservice från butikernas sida och den tillåter snabba och billiga förbindelser med arbetsområdet i city där flertalet yrkeskvinnor har sitt arbete".⁴⁰ Den kollektiva servicen var således ett av argumenten för att övergå till system med tvåvånings radhus. Radhusen skulle bli, menade man, billigare att bygga än trevåningshusen och skulle kunna byggas med nästan samma exploateringsgrad $e=0,25-0,35$.⁴¹

Så långt är argumenteringen i linje med en låg bebyggelse av trädgårdsstadskaraktär. Men skriften framhåller samtidigt att en mer allmän övergång till tvåvåningsradhus borde kompenseras genom ökade exploateringsgrad i hyreshusen. Det för in diskussionen på den känsliga frågan om höghusbyggande.

"Om i nya bostadsområden flertalet familjer med små barn kan beredas bostäder i radhus, bör den behövliga hyreshusbebyggelsen, vilken lämpligen lägges närmast förortsbanehållplatserna, kunna ges en något högre täthet än man annars vill medge i förortsområdena. Därigenom torde radhusbebyggelsens något lägre exploateringsgrad kunna kompenseras. (...) Höghusbebyggelse torde kunna planeras i den mån kravet på koncentration eller andra speciella omständigheter gör det motiverat. En bebyggelse av allt för stor skala utgör dock en miljö som med hänsyn till sin psykologiska miljö är mindre önskvärd. Utan särskilda skäl och annat än som mindre husgrupper bör den inte förekomma."⁴²

I det framtida Stockholm var skrivningen ännu mycket återhållsam till höghusen. De mycket försiktiga formuleringarna bör läsas mot bakgrund av att frågan om höga hus på stadens ytterområden länge hade varit och fortfarande var en ytterst het potatis 1945.

Markelius själv delade av allt att döma inte personligen denna skepsis emot höghusen. I ett föredrag vid 1948 års stadsbyggnadsvecka gick han mer explicit in på fördelarna med koncentrerad höghusbebyggelse.

"I detta sammanhang kan diskuteras om inte till gengäld mot den större spridning som en utökad bebyggelse med enfamiljshus skulle innebära, den centrala hyreshusbebyggelsen skulle kunna ges en starkare koncentration. Den tanken kan också framkastas att i de nya stadsdelarna en samlad utpräglad höghusbebyggelse skulle kunna i större utsträckning ersätta den tämligen utbredda 3-våningsbebyggelsen, som nu tillämpas. Utgår man från att denna bebyggelse i fortsättningen bör tjäna småfamiljernas och de ensamstående behov skulle man här utan att åsidosätta rimliga bostadssociala krav

⁴⁰ A. a. s 48.

⁴¹ Det framtida Stockholm 1945 s 48.

⁴² Det framtida Stockholm 1945 s 52.

kunna röra sig med relativt höga exploateringsstal. Man skulle här betjäna ett klientel som har bestämda fördelar att vinna på bebyggelsens koncentration genom närheten till hållplats, bekväm tillgång till butiker, gemensamhetsanläggningar och olika slag av kollektiv hushållsservice. Sådan service kan bättre och lättare organiseras i ett höghuskomplex än i en utbredd lägre bebyggelse."⁴³

Markelius hade här slagit in på en linje som innebar en kombination av höghus och tvåvåningsradhus. Med hjälp av höghusen skulle man kunna få en hög exploatering. Det förhärskande trevåningssystemet borde ersättas av å ena sidan *tvåvånings radhus* för barnfamiljer och å andra sidan *höghus* för småhushållen. I verkligheten var det naturligtvis ett vanskligt problem att se till att denna hushållsseparering upprätthölls, så att inte barnfamiljerna hamnade i höghusen, men den svårigheten berörde inte Markelius närmare.

"Smalhuset i 3-våningar är utan tvekan en god hustyp för familjebostaden. Men enfamiljshuset är bättre som familjebostad. De ensamstående och småfamiljerna där båda makarna i stor utsträckning har arbete kan få utmärkta bostäder i 3-vånings smalhuset. Men de skulle troligen få det bättre i ett välplanerat höghus utrustat med kollektiv service i olika former."⁴⁴

Tanken att införa ett bostadssystem med tvåvånings radhus och höghus var inte ny. I själva verket spelade detta kombinerade system en viktig roll i Londonplanen från 1943, den plan som enligt alla utsagor togs till förebild för Stockholms planering. I Londonplanen arbetade man med vissa riktvärden för befolkningstätheten i olika delar av staden som planmål. I de illustrationsexempel som bifogades planen visades hur dessa riktvärden kunde uppnås i nybebyggelse genom olika blandningar av lägre och högre bebyggelse.⁴⁵ Det engelska systemet refererades i *Byggmästaren* 1944 av den danske arkitekten Otto Danneskiöld-Samsøe.

"Genom detta system bestäms även proportionerna mellan hög och låg bebyggelse, hyreshus och radhus. 185-standardern [inv/ha] resulterar i ungefär två tredjedelar hyreshus i 3 respektive 10-12 våningar och en tredjedel radhus i två våningar."⁴⁶

⁴³ Stadsbyggnadsvecka IV 1948:90.

⁴⁴ Stadsbyggnadsvecka IV 1948:90-91.

⁴⁵ Riktvärdet 100 personer/acre (ca 250 inv/ha) innebar med dåvarande boendetäthet att 75% av bostäderna kunde ligga i 2-vånings radhus och 25% i 10-vånings flerfamiljshus. Se exemplet "West Ham". Greater London Plan 1944.

⁴⁶ Danneskiöld-Samsøe, Otto 1944. County of London plan 1943. *Byggmästaren* nr 9 s 160.

Illustrationerna till artikeln om Londonplanen visade bl a en schematisk perspektivbild av framtida bebyggelse av modernistiskt snitt: låga radhus, lamellhus i meanderslingor och höga skivhus. Det förefaller troligt att dessa inslag i Londonplanen kan ha varit förebilder för de tankegångar som Markelius lade fram om ett kombinerat system med radhus och höghus i Stockholms ytterstad.⁴⁷

Att ersätta det av Dahlberg etablerade systemet med trevånings smalhus och småstugor med de nya hustyperna radhus och höghus var emellertid inte gjort i en handvändning. Det Dahlbergiska programmet var väl utprövat i praktiken, och det hade vunnit uppskattning av allmänheten. Det var anpassat till såväl de mindre byggmästarna, som till självbyggarna. Höghus och radhus var inte i samma grad inarbetade hustyper hos byggarna eller hos allmänheten. I själva verket fanns det tecken på att både radhus och höghus möttes med misstänksamhet från allmänhetens sida.

En tidig opinionsundersökning som företogs redan 1945 om hushållens inställning till olika hustyper: småstuga, lågt hyreshus (3-4 vån) eller högt hyreshus, visade att en klar majoritet av de tillfrågade föredrog småstugan. Hela 69% eller mer än två tredjedelar placerade höghuset sist av samtliga alternativ.

Tabell: 7.1 Bostadsönskemål i Stockholm 1947.

Önskad hustyp	1:a hand (%)	2:a hand (%)	3:e hand (%)
Högt hyreshus	17	14	69
Lågt hyreshus	37	56	6
Villa, småstuga	46	30	25

Källa: Generalplan för Stockholm 1952 Tabell 10A.

Opinionsundersökningens resultat stämde som synes dåligt med den modell med radhus-höghus som Markelius argumenterade för.⁴⁸ Markelius medgav i sitt föredrag 1948 att radhuset hade rönt ett visst motstånd från allmänhetens sida, men menade att motståndet skulle kunna brytas genom en bättre utformning. Vad gäller höghusen visade undersökningen på ett

⁴⁷ Det bör påpekas att idén att kombinera radhus och höga hus drevs av HSB i den stora striden om utbyggnaden av Stockholms ytterområden under 30-talet. (Se kap 6).

⁴⁸ Undersökningen refereras i Generalplan för Stockholm 1952 som Bihang 8/1947. Undersökningen omnämns också i Markelius artikel "Stadsplaneåtgärder i Stockholm" som ännu inte avslutad, med delvis annat resultat, högre siffror för höga hyreshus. (Byggmästaren 1945 s 356.)

kraftigt motstånd från allmänheten, som inte kunde bortförklaras. Markelius menade dock i sitt föredrag 1948 att opinionsundersökningar av detta slag inte kunde tas som vägledning, bl a därför att siffrorna var osäkra, dels därför att allmänheten inte hade samma överblick över problemen som fackmannen.

"Man kan inte heller utan vidare acceptera varje önskemål bland annat därför att de flesta ej trängt in i problemet eller kan bedöma vad som under givna förutsättningar är genomförbart. Det är samhällsplanerarens uppgift att på grundval av tekniska och ekonomiska utredningar med stöd av sitt sociala omdöme klarlägga i vilken utsträckning och under vilka former allmänhetens önskemål, sådana de framträda exempelvis genom opinionsundersökningar bör tillmötesgå."⁴⁹

Markelius fortsatte med att förmoda att motviljan mot att bo i hyreshus i förorterna skulle komma att minska i den mån förorterna skulle kunna göras bekvämare för de boende genom bättre planläggning och bättre utrustade centra.

Här kommer vi till en kärnfråga i den nya förortsplaneringen. Det fanns en uppenbar risk att efterfrågan i framtiden skulle komma att vändas från hyreshus till småhus. Opinionsundersökningarna visade ju att tendensen redan fanns, och man kunde räkna med att tendensen till småhusboende skulle komma att fördjupas i takt med den kommande fortsatta välståndsutvecklingen. Det skulle kunna leda till en hyreskris för hyreshusen i ytterområdena.

Hur kunde då hyreshusen i förorterna göras mera attraktiva? Svaret var: genom att förse dem med välutrustade centra med butiker och kollektiva anordningar. Men man var också fullt på det klara med att sådana centra krävde en koncentration av människor på relativt kort avstånd. En sådan koncentration kunde endast uppnås med höga hus (sluten kvartersbebyggelse var av många skäl otänkbar vid den här tiden). Den paradoxala slutsatsen blev således att man skulle behöva *öka* andelen av höghusen - den enligt opinionsundersökningarna *minst* attraktiva hustypen - för att kunna göra hyreshuset i förorten som sådant mer attraktivt genom en högre grad av service. Det var en riskabel väg, som förutsatte att butiktillgängligheten skulle kunna kompensera den i allmänhetens ögon mindre attraktiva miljön i höghus.

Tilltron till att butiksservicen skulle göra hyreshusen attraktiva gav detaljhandelns organisationer en nyckelställning i förortsplaneringen. Detaljhandeln framhöll å sin sida entydigt behovet av stort kundunderlag och hög täthet i förortsbebyggelsen. Detta framgick tydligt av remissvaren på Det framtida Stockholm 1946. Detaljhandelns synpunkter på förortsplaneringen

⁴⁹ Stadsbyggnadsvecka IV 1948:84.

framfördes där av dir Robert Schroff, en av de ledande i Stockholms handelskammare.⁵⁰ Detta remissvar förtjänar att återges rätt utförligt, eftersom det visar att detaljhandeln mycket tidigt framförde synpunkter, inte bara på butikernas förläggning utan på bebyggelsen och tätheten över huvudtaget.

"... Med hänsyn till folkmängdens betydelse för såväl antalet butiker inom området som ock till deras storlek och allmänna standard och till önskemålet att skapa många sinsemellan konkurrerande affärer (...) bör en förortsstadsdel vara tämligen stor och invånarantalet om möjligt icke ligga under 15.000 personer. För uppkomsten av välsorterade affärer är emellertid icke folkmängdens storlek avgörande. Butikerna måste också givas sådant läge i bostadsbebyggelsen att flertalet invånare kunna förväntas utnyttja dem och ha möjlighet att vid ett och samma tillfälle göra inköp i flera olika affärer. Ur dessa och andra synpunkter böra stadsdelens större affärer - i det följande benämnda centrumaffärer - placeras så centralt som möjligt vid en enda butiksgata eller ett butikscentrum, och detta centrum utformas så att det blir attraktivt för stadsdelens invånare. Stadsdelen får icke givas så stor areal att avstånden till centrum bli alltför långa. (...) En starkare koncentration av bebyggelsen än vad som hittills tillämpats är därför en nödvändig förutsättning för uppkomsten av stora välsorterade affärer. För området i sin helhet behöver en dylik koncentration icke innebära nämvärt högre exploateringsstal. Parkstråk och friutrymmen kunna företrädesvis förläggas så att de i form av gränsbälten skilja de olika förortsstadsdelarna. I detta sammanhang må hänvisas till Stockholms Köpmannaförbunds tidigare omnämnda skrivelse till stadsplanekontoret⁵¹, vari bland annat underströks denna nödvändighet att - om man önskade skapa ett tillfredsställande butikscentrum - tillåta tät höghusbebyggelse kring affärgatorna. Genom höghusbebyggelsen vid stadskärnan skapades, framhöll förbundet, redan från början erforderligt ekonomiskt underlag för välsorterade affärer och genom det folkliv, som utbildades kring en koncentrerad bebyggelse och vid butikerna i centrum attraherades den mera spridda bostadsbebyggelsens invånare.

I programskriften framhålls höghusbebyggelsens nackdelar i olika hänseenden. Även om jag själv i stort sett delar de synpunkter som däri framkommit särskilt då det gäller önskvärdheten att bereda stadens invånare möjlighet att bo i villor eller radhusbebyggelse, kan man dock inte bortse ifrån att utbredd låghusbebyggelse även medför olägenheter i flera avseenden. Den föranleder utspridning av stadsbebyggelsen med åtföljande långa dyrbara kommunikationsleder samt tid- och kostnadskrävande resor. (...) Principiella hinder kunna således enligt min mening icke anses föreligga emot att i en förortsstadsdels kärna koncentrera höghusbebyggelse kring butikscentrum. Utanför denna koncentration böra lägre bostadshus placeras och därutöver ett visst - med hänsyn till områdets nödvändiga begränsning i areal - icke alltför stort antal radhus eller villor. På detta sätt skulle man kunna mera intensivt utnyttja stadsdelens yta och samtidigt tillgodose rimliga anspråk på luftig bebyggelse."⁵²

⁵⁰ Utlåtanden över Det framtida Stockholm från offentlig organ och enskilda. 1946. Stockholm. S 89 ff.

⁵¹ Skrivelse från Stockholms Köpmannaförbund i anledning av en av hr Niklason väckt motion nr 8/1945.

Det primära målet för detaljhandeln var att koncentrera bebyggelsen och människorna runt butikerna. Höghusen medgav hög exploatering och borde därför bli stommen i bebyggelsen. Radhus och villor var kanske bättre bostadstyper, men de gav för låg exploatering och borde därför hållas tillbaka. Köpmannaförbundets synpunkter skulle komma att slå igenom i förortsplaneringen under 50-talet. Men det var inte endast detaljhandelsorganisationer som förespråkade höghus. Detsamma gjorde de stora byggmästarna. Stadsbyggnadsdirektören Markelius drev också själv av allt att döma samma linje i höghusfrågan.

När Generalplanen för Stockholm lades fram 1952 hade man rättat sig efter kravet på högre befolkningsunderlag och tätare bebyggelse. Förändringen framgår bäst om vi jämför schemaplanen över ett förortssamhälle så som denna såg ut i skriften *Det framtida Stockholm 1945* med den liknande reviderade schemaplanen i Generalplanen för Stockholm 1952.

Schemaplanen i *Det framtida Stockholm* uppgavs innehålla ca 10.000 invånare, fördelade på ett centralt parti med hyreshus ($e=0,6$) omgivet av ett större bälte av radhus och en del småstugor ($e=0,25$).⁵³ Fördelningen mellan hyreshus och enfamiljshus finns inte angiven men med ledning av skissen kan man beräkna att bostäderna fördelar sig på hyreshus till 25%, enfamiljshus till 75%.⁵⁴ På det hela taget föreställde schemaplanen för ett förortssamhälle 1945 ett *radhussystem* med mindre inslag av hyreshus.⁵⁵

I den reviderade schemaplanen i Generalplanen från 1952 har invånarantalet ökat från 10.000 till 16.500.⁵⁶ Hyreshusen upptar hela det centrala området kring stationen intill 450m. Utanför denna gräns kommer radhus och småstugor med gångavstånd upp till 900m. Hyreshusens andel av totala antalet bostäder har ökat till 62%. Enfamiljshusens andel har minskat till 38%. 1952 års version är inte längre ett radhussystem, utan ett *hyreshussystem*, där radhus och småstugor förvisas till utkanterna. (I själva verket blev hyreshusens andel ännu större i de förverkligade stadsdelarna.)

Jöran Curman gav i en resention av generalplanen i Plan en ironisk kommentar till denna planeringsprincip, som förutom att den garanterade en hög befolkningstäthet i centrum också gynnade hyreshusen på småhusens bekostnad genom att knuffa ut dem på ett väsentligt längre avstånd från hållplatsen.

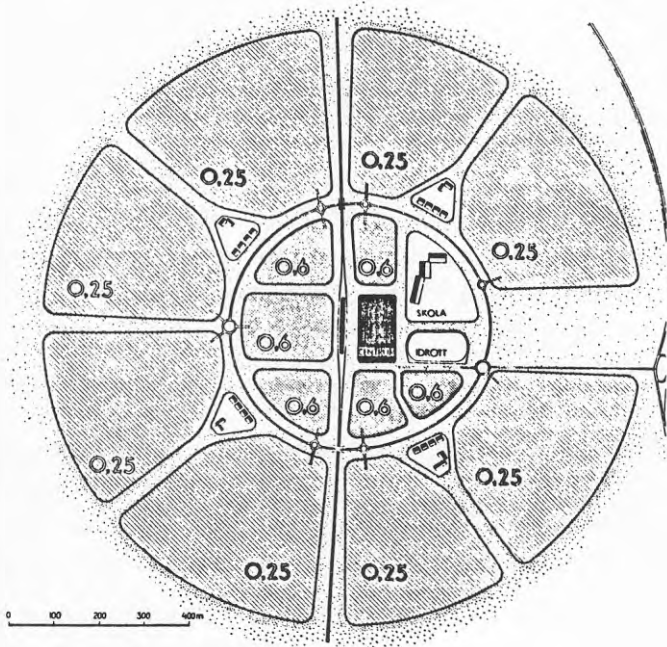
⁵² Utlåtanden över *Det framtida Stockholm 1946* s 92-93.

⁵³ *Det framtida Stockholm 1945*. s 57.

⁵⁴ Uppmätt efter kartskissen skulle hyreshusområdena uppta 10 ha; småhusområdena 80 ha. Dessa värden motsvaras av 23% av bostäderna i hyreshus, 77% i småhus.

⁵⁵ Höjden på hyreshusen framgår inte. Av exploateringstalet $e=0,6$ som ligger något över nettoexploateringen i småhusområdena, kan man förmoda att man tänkte sig ett mindre inslag av höghus.

⁵⁶ Förslag till generalplan för Stockholm 1952. s 123.

Schemaplan för ett förortsnabhälle med cirka 10.000 invånare. Området är avsett för sådana som arbeta i stadens centrala delar, varför bebyggelsen är grupperad kring en förortsbane-station. Intill denna ligger centrum, folkskola och idrottsplats. Närmast stationen är bostads-bebyggelsen relativt tät — exploateringsgrad 0,6 — med hyreshus utrustade med kollektiva anordningar. Utanför den ringformiga matargatan ligger glesare bebyggda områden — exploa-teringsgrad 0,25 — med radhus och en del småstugor. Varje delområde innehåller där cirka 1.000 invånare. För två sådana områden finns ett lokalt centrum med ett par livsmedels-butiker och ett daghem för barn. Gatorna står i förbindelse med en huvudtrafikled — längst till höger. Gångvägarna skall gå inom parkstråken — de prickade ytor — skilda från gatorna, så att man kan nå skola, centrum och förortsbana utan att komma i kontakt med trafikken.

Fig 7.3 Schemaplan för en stadsdel (grannskapsenhet) enligt Det framtida Stockholm 1945. Beräknat invånarantal 10.000. C:a 3/4 av bostäderna består av radhus och småstugor med genomsnittlig nettoexploatering $e=0,25$. Runt förortsbane-stationen ligger en krans av tätare hyreshus, $e=0,6$.

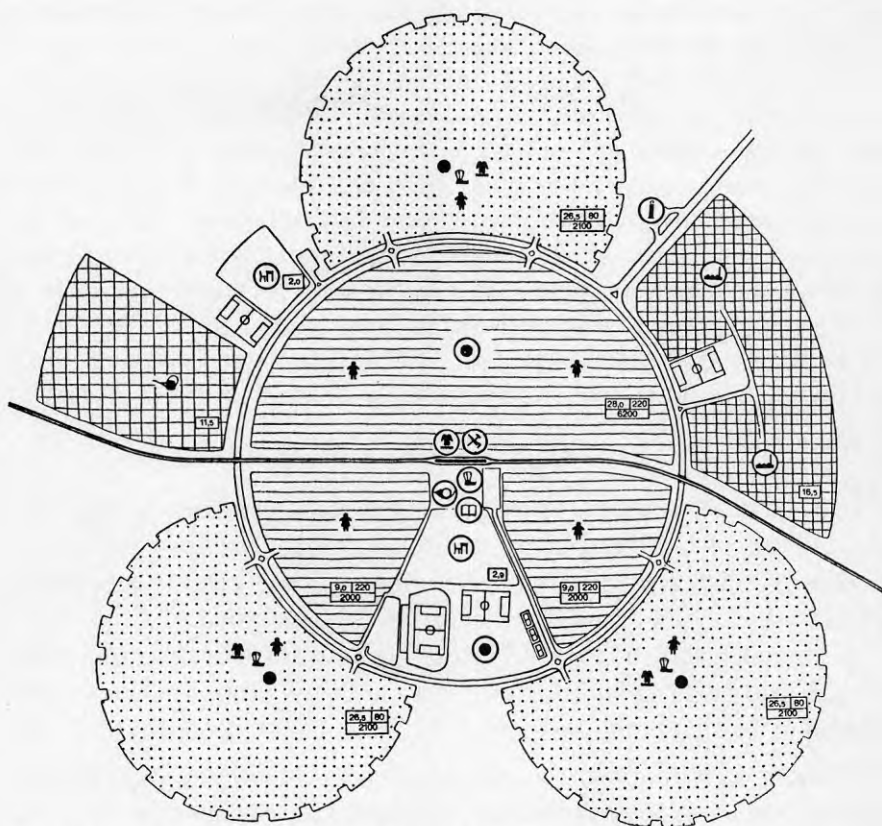

Bild 6/2. Förslag till schemaplan för stadsdel med förortsbaneförbindelse.

Fig 7.4 Schemaplan för en stadsdel (grannskapsenhet) enligt Generalplan för Stockholm 1952. Såväl invånarantalet som den genomsnittliga exploateringsgraden har ökat. Beräknat invånarantal = 16.500. Bebyggelse med hyreshus (220 re/ha) upptar hela området runt förortsbanehållplatsen intill ett avstånd av 450 m. Småhus och radhus (80 re/ha) har trängts undan till tre mindre enheter med upp till 900 m avstånd. Hyreshusen svarar här för närmare 2/3 av bostäderna.

"För att ytterligare stärka villa- och radhusbebyggelsens ekonomiska konkurrenskraft har man bestämt att invånarna i sådan bebyggelse utan knot kan vandra 900 m till sin lokalbanestation, medan invånarna i flerfamiljshus antages endast orka med högst c:a 500m. Detta är för all del vedertagna siffror som fungerar i verkligheten, men jag tror att de ekonomiska synpunkterna drivits för långt när man begagnar sig av gångavstånden för att öka hållplatsområdena och hållplatsavstånden för att förbättra trafikekonomin genom att lägga villaområdena som en krans utanför flerfamiljshusens femhundrametersradie. På så sätt försvinner *trädgårdsstaden* alldeles ur bilden och därmed ett av de mest elementära momenten i villamiljön. 'Den uthållighet varmed trädgårdsstadsutopien hänger kvar i diskussionen kan tydas så, att den korresponderar med ett verkligt behov', säger generalplaneförfattarna själva i en kort historisk överblick av ämnet. Det är faktiskt inte så många 10-tal meter ökad gångspänst, som behöver fordras av flerfamiljshusens invånare, för att få ekvationen att gå ihop även med riktiga separata trädgårdsstäder."⁵⁷

I valet mellan att planera för trädgårdsförstäder (i betydelsen låga hus, måttlig täthet och blandning av enfamiljshus och små flerfamiljshus) och att gå detaljhandelns krav på stora befolkningsunderlag och tät bebyggelse tillmötes valde Generalplanen för Stockholm 1952 det senare.

I Generalplanen 1952 uppgavs att ett väl sorterat förortscentrum i en ny ytterstadsdel krävde ett underlag av minst 15.000 invånare, och att ett större fullständigt utrustat butikscentrum skulle kräva 25.000 invånare inom 900 m.⁵⁸ Dessa uppgifter kom ursprungligen från Stockholms Köpmannaförbund, från en uppsats skriven av Köpmannaförbundets direktör Gösta Bohman 1948.⁵⁹ Underlagen blev normgivande för Stockholms förortsutbyggnad och användes i svensk förortsplanering även utanför Stockholm.

I konsekvens med satsningen på flerfamiljshus blev småhusen och radhusen alltmer undanträngda i förortsplaneringen. Enligt Generalplanen var målet 25-30% småhus. I verkligheten nådde man inte upp till mer än ca 10%.⁶⁰ I dessa siffror avslöjas kanske allra tydligast hur långt man avlägsnat sig från trädgårdstadsbyggandet.

Höghusen uppfattades efterhand som naturliga inslag i de nya förorterna. Redan de första stadsdelarna som planerades efter 1945 innehöll en

⁵⁷ I sin kommentar till generalplanen var Curman vidare kritisk emot att planarbetet hade gjort halt vid stadsgränsen. Han menade också att innerstaden borde kunnat ta emot en tätare bostadsbebyggelse än vad Generalplanen angav. (Plan nr 6 1952.)

⁵⁸ Generalplan för Stockholm 1952 s 202.

⁵⁹ Bohman B G 1948. Stadsplanering för detaljhandeln i Stockholms ytterområden. Uppsats i Stockholms köpmansklubbs minnesskrift Handel och näringsliv i Stockholm. Stockholm.

⁶⁰ Curman i Plan nr 6 1952.

relativt stor andel höga hus. En sådan stadsdel var Västertorp (stadsplan 1946) som planerades på delvis privat mark, men som följde de nya mösterprinciperna för grannskapsplanering, det var en av de första stadsdelarna med genomförd trafikseparering. Västertorp innehöll ungefär de 10.000 rumsenheter som satts som lämplig storlek. 81% av lägenheterna låg i flerfamiljshus, varav 21% i höga punkthus (6-8 våningar) och 60% i trevånings smalhus. Endast 19% av lägenheterna låg i två vånings radhus.⁶¹

Vällingby och höghusens genombrott. Men det var på den av Stockholms stad tidigare inköpta marken i Södra Spånga som arbetet med det nya förtortssystemet koncentrerades mot slutet av 1940-talet. Redan i en tidig artikel i Byggmästaren 1945 "stadsplanefrågor i Stockholm" skisserade Markelius idén att låta tre stadsdelar tillsammans betjäna ett koncentrerat storcentrum - den idé som skulle komma att förverkligas i Vällingby.⁶² Tre stadsdelar med var sitt lokala centrum är kopplat till ett huvudcentrum omgivet av tät hyreshusbebyggelse. Kring denna ligger ett obebyggt grönt markbälte. Ett sådant centrum skulle kunna ge ett mycket fullständigare urval av butiker än lokala centra. Men det stod också klart att ett sådant huvudcentrum skulle kräva en betydligt större befolkningskoncentration än de vanliga stadsdelarna och därmed en större andel höga hus.

En stöttesten i den tidiga planeringen av detta storcentrum var att det redan fanns en tidig generalplan för området, en plan som ritats av Thure Bergentz 1940 för Axel Dahlberg. Denna plan innehöll småstugor och trevånings smalhus. Inom stadsplanekontoret tillgrep man en krigslist för att få igenom den nya planen.

"Dahlberg ansåg fortfarande att stora grönområden var onödiga och att mesta möjliga mark skulle läggas ut till småstugor. Vi hade ett planalternativ där en stor del av Grimstaskogen fått sådan beteckning. Vi ansåg att detta var nödvändigt för att få ärendet förbi Dahlberg, men på kontoret fanns en oskriven överenskommelse om att vi skulle göra vårt yttersta för att hindra att de någonsin blev byggda."⁶³

Krigslisten lyckades och den nya generalplanen blev antagen. 1948 visste planerarna ännu inte hur stort befolkningsunderlag man skulle planera för och vilken proportion höga hus som skulle behövas. Man tog kontakt med Stockholms Köpmannaförbund, vars direktör Gösta Bohman förde detaljhandelns talan, och som även för övrigt spelade en central roll vid

⁶¹ Sidenbladh 1981:328.

⁶² Byggmästaren nr 18 1945 s 358.

⁶³ Sidenbladh 1981:353 ff.

planeringen av Vällingby. Han var ledamot av såväl fastighetsnämnden som av Svenska Bostäders styrelse.⁶⁴ Bohman var beredd att tillstyrka förslaget om ett "storcentrum" under förutsättning att befolkningsunderlaget ökades från de föreslagna 15.000 inv till 20.000-25.000.⁶⁵ 1949 reviderades generalplanen och en större andel av befolkningen - 21.000 inv - förlades till det centrala området Vällingby-Råcksta.⁶⁶ Under de följande åren reviderades generalplanen och detaljplanerna ytterligare för att åstadkomma en större koncentration; man lyckades slutligen uppnå 23.000 inv.⁶⁷ Då låg inte mindre än 92% av lägenheterna i flerfamiljshus, en stor del i höghus i det centrala området.⁶⁸

Vällingby centrum invigdes i november 1954 och blev en obestridlig framgång som kommersiellt projekt. Vällingby vann också snabbt en internationell ryktbarhet och blev föremål för åtskilliga besök av stadsplanerare från alla världsdelar. För höghusbyggandet i Stockholm betydde Vällingby det definitiva genombrottet. Markelius gick i pension samma år, men den nya linjen låg orubbad fast och man hade redan börjat planera nästa storcentrum som skulle ligga i söderort - Farsta. I Farsta planerade man för en ännu större koncentration av höga hus omkring butikscentrum.

Markelius skrev ett par år efter sin pensionering en stor artikel i Byggmästaren 1956, med rubriken Stockholms struktur. I denna artikel kommenterar han bland annat sin egen roll i övergången från trevåningshus till höghus i ytterstadsdelarna. Det framgår här, liksom av det föregående att ersättandet av trevåningshusen hade varit ett centralt motiv i Markelius förortsplanering.

"Smalhuset i tre våningar propagerades på goda skäl långt in på 40-talet som det billigaste av socialt lämpliga familjebostadstyper. Det betydde på sin tid ett stort framsteg i svensk bostadsprojektering, och häri ligger väl förklaringen till den stora förankring som i vida kretsar denna hustyp fick under en lång följd av år. Svårigheten att inom en så stor och komplicerad apparat som Stockholms kommunalförvaltning vinna gehör för andra tankegångar, liksom svårigheten för de byggande företagen under en period av stor brådska att ge sig i kast med uppgiften att projektera nya hustyper utgör de främsta orsakerna till att trevåningshuset på många håll fått en mer dominerade tillämpning än som kan anses fullt sakligt motiverat. Stadsplanekontoret har först i de senare årens planer för de nya Hässelbyområdena Högdalen och Farsta kunnat

⁶⁴ Ibid:355.

⁶⁵ Ibid s 355.

⁶⁶ Pass 1969. s 238.

⁶⁷ Sidenblad 1981:356.

⁶⁸ Ibid s 364.

genomföra planalternativ med större variation i fråga om hustyper och hushöjder."⁶⁹

En fortsatt förskjutning från trevåningshus till högre hushöjder var bl a lämplig genom att man därigenom kunde sänka stadsplanekostnaderna något, menade han vidare.

"En förtätning av bostadsbebyggelsen, exempelvis enligt typ Smedsbacken⁷⁰, kan medföra betydande besparingar i fråga om själva stadsplanekostnaden. I den totala kalkylen, där även byggnadskostnaderna medräknats, är stadsplanekostnadernas andel relativt liten men bör självfallet beaktas. En övergång till högre exploateringsstadi förutsätts ske genom en ökad användning av höghus och en fortsatt minskning av förekomsten av trevånings smalhus. En sådan förskjutning har i Stockholm ägt rum och kan inom vissa gränser fortsätta."⁷¹

I själva verket torde just denna ekonomiska aspekt ha varit av underordnad betydelse; utredningar visade att besparingarna i stadsplanekostnader vid ökning av exploateringen över trevåningshus var mycket obetydliga. Det fanns andra skäl, som Markelius inte nämner, men som torde ha spelat en större roll. Vi kan peka på åtminstone tre starka intressen som sporrade ett tätare stadsbygge, som nämnts i det föregående. Det fanns (a) ett kommunalpolitiskt intresse av att se till att den återstående marken inom den administrativa stadsgränsen utnyttjades så hårt som kunde anses rimligt.⁷² (b) Från detaljhandelns organisationer framfördes krav på tätare bebyggelse för att öka kundunderlaget i nya stadsdelar. (c) De stora byggmästarna i Stockholm ville ha större hus och högre exploatering.

Men vi bör inte heller förbise att det också fanns andra motiv än de rent rationalistiska eller ekonomiska bakom övergången till de höga husen - nämligen de estetiska. Det är knappast någon tillfällighet att Markelius i sin roll som stadsplannedirektör i Stockholm beredde vägen för höghusen i svenskt stadsbyggande. Det var ju Markelius som en gång hade varit pionjär för de höga bostadshusen i sitt tidiga Gärdesprojekt 1928⁷³ och som blev den förste nordiske arkitekt som invaldes i CIAM.

I avslutningen till sin artikel antydde Markelius att Vällingby skall

⁶⁹ Byggmästaren 1956, s 64-65.

⁷⁰ Smedsbacken, bostadsområde på Övre Gärdet, utbyggt på 30-talet med 7-9 vån tjockhus.

⁷¹ Byggmästaren 1956, A-upplagan s 61.

⁷² Detta argument anfördes enligt uppgift i generalplaneutredningen till 1950 års generalplan för Södra Spånga. "As there existed no regional plan (...) it was decided that the major portion of the land within the city's borders ought to be used for as much development as possible within planning density norms." (Pass 1969:102).

⁷³ Se kap 8 not 1.

betraktas som ett nytt steg mot att införa en ny skala i stadsbyggandet, och han antyder också det idémässiga arvet från Le Corbusier.

"En åtminstone för svenska förhållanden ny väg för storstadsplanering håller på att prövas och det är naturligt att intresset härvidlag koncentrerats kring Vällingby som dess första mera påtagliga uttryck. (...) I debatten om de psykologiska och produktions-tekniska momenten i stadsmiljöns detaljutformning och skala har även Vällingby-experimentet och Farsta-projektet kommit i blickpunkten. Hela detta problem är ett lockande diskussionsämne och utvecklingen mot en ny miljöskala, som uttryck för främst en tidsmässig teknisk utveckling är av stort intresse. Inledd av le Corbusier i hans många projekt och realiserad i hans Marseilleshus har tendensen steg för steg påverkat stadsmiljöns utformning."⁷⁴

Här återkommer tankegångar från funktionalismens genombrott, då man ju menade att de stora friliggande höghusen - alldeles oavsett sina tekniska eller ekonomiska egenskaper i övrigt - var de nödvändiga uttrycken för vår egen tekniska tidsålder. Men arkitekterna var under 40- och 50-talen inte längre var de främsta pådrivarna för höghusprojekten. Deras roll som innovatörer och propagandamakare för bostadshöghus ligger längre tillbaka i tiden - vid åren omkring 1930. Under perioden 1945-1955 är det andra krafter som har börjat ta över.⁷⁵

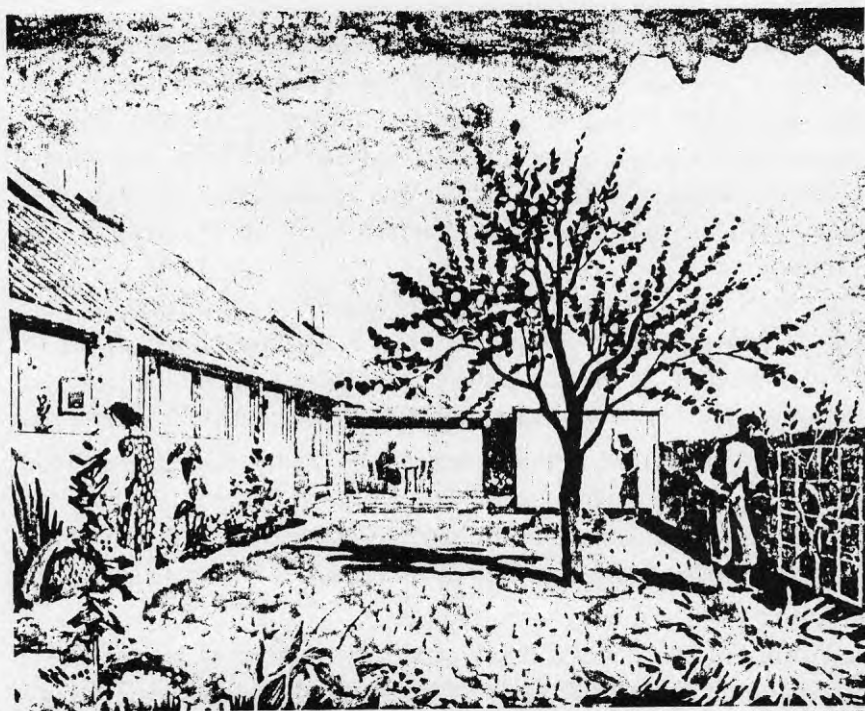
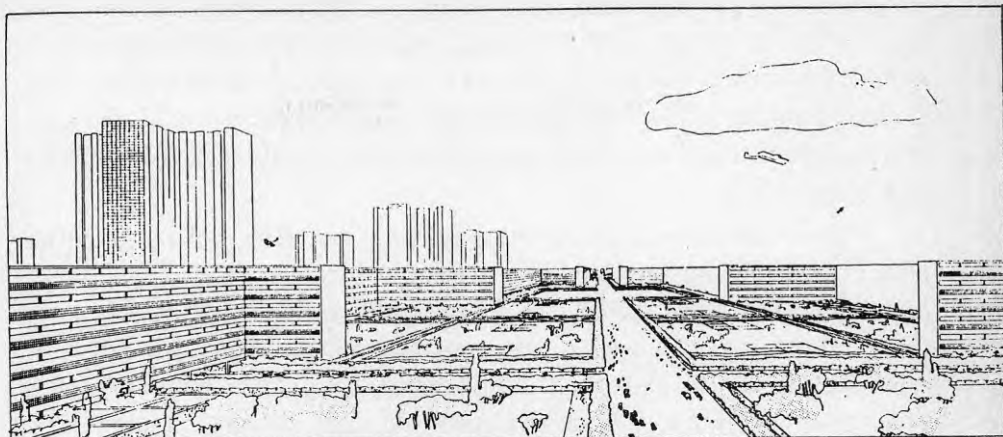
Vi skall återkomma till höghusbyggandet under perioden efter 1955, men innan dess skall vi ta upp en annan tråd från Det framtida Stockholm, nämligen radhusbyggandet. Varför fick detta aldrig den omfattning som man räknade med 1945?

Varför slog inte radhusen igenom?

Radhusförsök i Göteborg. Under den första efterkrigstiden fanns det i arkitektkretsar ett mycket stort intresse för radhuset som den lämpligaste hustypen för storstädernas utbyggnad. Radhuset spelade en framträdande roll i regionplanen för Göteborg 1940-1944; och likaså i Det framtida Stockholm 1945.

⁷⁴ Byggmästaren 1956, A-upplagan s 70.

⁷⁵ Ett drastiskt exempel på detta är Näringslivets bostadsbyggnadsdelegation, som 1948 lät utarbeta ett eget saneringsförslag med 12-vånings punkthus som motförslag till den bostadssociala utredningens saneringsförslag av några Östermalmskvarter. Man vände sig mot minskningen av exploateringstalen i saneringsutredningen, och föreslog i stället ökade hushöjder. Från arkitekt håll tog men tämligen enigt avstånd från NBD:s projekt. (Se C-F Ahlberg 1948. "Förnyelsen av våra städer". Plan nr 4.)

Exempel på två varandra motsatta stadstyper. I Le Corbusiers plan år 1922 för en stad för tre miljoner invånare bor de flesta i tio-våningars lamellhus, bakom vilka reser sig sextio-två våningars kontor och bostäder. Radhuset med sitt uterum — från ett projekt av KF:s arkitektkontor år 1946 — är den bostadsform där mänsklig skala och kontakt med naturen kan föränas med ett ekonomiskt godtagbart markutnyttjande.

Fig 7.4 Två stadstyper enligt Generalplan för Stockholm 1952. Överst *höghusstaden* i Le Corbusiers version från 1922. Underst *radhusstaden* enligt ett tävlingsförslag från KF:s arkitektkontor 1946. (Generalplan för Stockholm 1952 s 134).

Radhuset, som kan definieras som en långa av sammanbygda enfamiljshus med trädgårdar var ju ingalunda någon nyhet i svenskt stadsbyggande, de spelade en stor roll i trädgårdsstäderna under 1910- och 20-talen. Trots den starka tilltron till radhuset från arkitekternas sida ända sedan sekelskiftet kom inte hustypen att spela någon kvantitativt betydande roll i bostadsbyggandet före 1945.⁷⁶

När nu arkitekterna under efterkrigstiden åter förespråkade radhuset som en lämplig hustyp särskilt i storstadsområdena, hade man starka argument. Tvåvånings radhus hade visat sig billigast att bygga i flera av 40-talets utredningar om hustyper; vidare sparade radhuset mark, och ansågs ge lägre kostnader för gator och ledningar än friliggande hus. Det fanns emellertid redan från början ett problem, eller snarare en oklarhet i förväntningarna om radhusets framtida betydelse.

Vilka hustyper skulle radhusen komma att ersätta - de friliggande enfamiljshusen eller trevånings hyreshusen? Bland arkitekterna föreställde man sig nog i allmänhet att radhuset skulle ersätta trevåningshusen. Sådana tankegångar förekommer exempelvis i *Det framtida Stockholm*, och samma ambition kan utläsas ur Ahrbom (1953). Men i praktiken kom radhusen i storstadsområdena närmast att konkurrera med de friliggande enfamiljshusen.

Oklarheten om radhusens roll i stadsbyggandet kan spåras redan i förslaget till generalplan för Stockholm 1952. Visserligen slog man fast att det är "icke meningen att ersätta någon del av småstuge- eller villabyggandet med radhusproduktion, utan denna senare är ett alternativ till förörternas hyreshus."⁷⁷ Men när man i samma avsnitt kalkylerade markåtgången vid olika proportioner av nybyggandet i form av småstugor, radhus och flerfamiljshus, var alternativen konstruerade så att flerfamiljshusen svarade för en konstant andel om 76%, medan de resterande 24% fördelades mellan småstugor och radhus enligt olika antaganden.⁷⁸

Orsakerna till att radhusen inte lyckades slå igenom under den första efterkrigstiden diskuteras i Arén (1980) utifrån utvecklingen i Göteborg under 1950-talet. Efter kriget inriktade de flesta nybildade kommunala bostadsföretagen sin produktion mot flerfamiljshus, i första hand trevåningshus. Men det fanns undantag. AB Göteborgs Stads Bostadsaktiebolag tillhörde de få allmännyttiga bostadsföretagen som gjorde ansträngningar för

⁷⁶ I Göteborg vann hustypen popularitet under 20-talet genom områden för medelklassen som Änggården. I Stockholm hade radhuset svårare att slå igenom. HSB:s försök med radhus i Ängby, ritade av Åhrén 1931 och 1932 efter Stockholmsutställningen, fick inte någon omedelbar efterföljd.

⁷⁷ Generalplan för Stockholm 1952:168.

⁷⁸ Generalplan för Stockholm 1952:173.

att lansera tvåvånings radhus. Ett experimentområde med billiga hyresradhus i två våningar uppfördes i Järnbrott 1954. Hyran i dessa trerumslägenheter var obetydligt högre än för en normal tvårumslägenhet i vanliga hyreshus, trots att man fick ett extra rum och en egen trädgård. Husen hade följt gällande lånebestämmelser och normer och finansierats precis som hyreshus. Bolaget ansåg att experimentet varit framgångsrikt och började redan planera för nästa projekt i större skala, som låg i Södra Biskopsgården i Göteborg.

Men under tiden ändrades radikalt förutsättningarna för radhusbyggandet. Dels utkom God bostad med nya regler vilka innebar krav på en högre standard i småhus, något som innebar en viss fördyring. Ännu viktigare var de nya skatteregler, som infördes 1956. Med de nya reglerna skulle månadskostnaden i radhusen bli betydligt lägre i ett radhus med äganderätt än i ett radhus som hyrdes ut av bostadsföretaget. Bostadsföretaget beslöt att sälja ut radhusen till köande i egnahemskön.

Förändringarna genomfördes just som man i Göteborg hade utarbetat en omfattande plan för en helt ny stadsdel - en radhusstad med 1.900 lägenheter i radhus i Norra Biskopsgården. Denna radhusstad såg ut att bli något av det stora genombrott för radhusen som man från början hade väntat sig. Kalkyler pekade på att markutnyttjandet skulle bli ungefär detsamma som med trevåningshus och att hyromna skulle bli jämbördiga med hyreslägenheter om tre rum och kök. Men det blev aldrig tillfälle att pröva kalkylernas riktighet. Av olika skäl beslöts att exploateringsgraden måste höjas ytterligare. Projektet övergavs och planen omarbetades. I den färdiga planen för Norra Biskopsgården blev det inga radhus alls.⁷⁹

Arén diskuterar olika orsaker till att Göteborgs stads bostadsbolag fick ge upp sina ambitioner att bygga radhus som alternativ till flerfamiljshus. Han pekar bl a på två faktorer, dels kommunens markbrist och krav på högre exploatering, dels förändringar i den statliga bostadspolitiken. Lånemyndigheterna började vid samma tid ställa större krav på lägenheter i småhus, alltså även radhus, än på lägenheter i flerfamiljshus. 1956 kom särskilda anvisningar för planering av småhus, där skillnaderna ytterligare befästes.⁸⁰ Skattereglernas betydelse har berörts tidigare. Troligen spelade dessa en avgörande roll för att hålla tillbaka radhusbyggandet. Genom de förändrade skattereglerna fick radhusen fick en annan roll på bostadsmarknaden och i stadsbyggandet än vad bostadsföretaget (och arkitekterna) från början hade tänkt sig. I stället för att konkurrera med hyreshusen kom radhusen att konkurrera med de friliggande ägda småhusen.

⁷⁹ Se Arén 1980:175.

⁸⁰ God bostad i småhus 1956. Kungl bostadsstyrelsen. Stockholm.

Till frågan om varför radhuset inte slog igenom kan fogas några reflexioner om radhuset ur exploateringsynpunkt. Betraktar vi radhuset ur den inskränkta målsättningen att uppnå ett så effektivt markutnyttjande som möjligt, så är radhuset uppenbarligen underlägset flerfamiljshuset i tre våningar eller fler. Ur exploatörens och även kommunens synpunkt är således flerfamiljshuset att föredra, och detta förhållande blir alltmer markerat ju högre krav på markutnyttjande som ställs.

Jämför vi å andra sidan radhuset med det friliggande småhuset är det lika tydligt att radhuset medger ett effektivare markutnyttjande. Men småhuset har under efterkrigstiden utvecklats alltmer i riktning mot äganderätt och kommit att rikta sig till en ekonomiskt stark publik. Det är inte så säkert att köparen i valet mellan radhus och friliggande hus väljer den högre tätheten i radhusområdet till ett visserligen lägre pris än det friliggande huset. Möjligheten att uppnå högre markutnyttjande är inte nödvändigtvis någon positiv egenskap för köparen.⁸¹

Den uppdämda efterfrågan på småhus. Varför blev andelen småhus så låg i efterkrigstidens svenska bostadsbyggande? Som tidigare påpekats rådde en uppdämd efterfrågan på småhus efter kriget, men denna uppdämda efterfrågan släpptes inte fram. Orsakerna till detta kan sökas i flera förhållanden. Särskilt i storstäderna och de större städerna var återhållsamheten med småhusbyggandet stor. Ett skäl var att de friliggande småhusen ansågs kräva mycket mark och att de kommunala investeringarna för gator, vägar och ledningar blev större. Ett annat skäl från myndigheternas sida att hålla tillbaka småhusbyggandet under den första efterkrigstiden var bristen på byggnadsmaterial och bristen på arbetskraft. En småhuslägenhet krävde betydligt mer arbetskraft än en lägenhet i ett flerfamiljshus.⁸²

Men standardhöjningen i Sverige gick mycket snabbare än någon räknat med, och redan 1955 stod man vid den kritiska punkt där trerummaren hade blivit den normala familjebostaden. Småhuset höll nu på att bli en direkt konkurrent på bostadsmarknaden till lägenhet i flerfamiljshus.

Även om denna utveckling i och för sig hälsades med glädje av de för bostadsbyggandet ansvariga myndigheterna, gav den också upphov till en viss huvudvärk. Bostadsbyggandet var fortfarande i lika hög grad som vid krigsslutet inriktat mot flerfamiljshus, och småhusproduktionen lika tillbakaträngd. I all synnerhet gällde detta i de större städerna. Att kasta om

⁸¹ Under hela efterkrigstiden har radhusen knappast nått upp till hälften av antalet nybyggda lägenheter i friliggande småhus. (Bostads- och byggnadsstatistisk årsbok 1982, tab 2.1.3.)

⁸² Se Johansson, Alf 1957. Att bo i småhus i stad. Att Bo nr 2, s 60. "Arbetsmarknadsmyndigheter har vid flera tillfällen under efterkrigstiden haft anledning till bekymmer för en svällande småhusproduktion: ..."

produktionen för att gå den uppdämda efterfrågan på småhus till mötes i full utsträckning skulle ha fordrat en dramatisk förändring i kommunernas markpolitik och planeringsinriktning. Emot en sådan förändrad inriktning talade trögheten i systemet. Dessutom fanns en annan risk, nämligen att bred satsning på småhusbyggande i stora städer skulle leda till outhyrda lägenheter i de senast byggda områdena med perifert liggande flerfamiljshus.⁸³

Under alla omständigheter måste andelen småhus i nyproduktionen höjas om inte bostadsstocken skulle komma att helt skilja sig från framtida efterfrågan. Det var också budskapet i en artikel med rubriken "Att bo i småhus i stad" som bostadsstyrelsens generaldirektör Alf Johansson skrev till HSB:s specialnummer om småhus 1957.

"Allting talar för att tiden är inne för en radikal nyorientering i stadsbyggandet här i landet. De linjer som hittills varit dominerande efter kriget och som har fullföljt den utveckling som satte in redan på 30-talet under trycket av den starkt forcerade urbaniseringstakten, har inte bara varit försvarliga utan också nödvändiga. Men argumenten för en nyorientering har under de senaste åren vuxit i styrka. Sanering av innerstadsområdena å ena sidan och å andra sidan ökat småhusbyggandet för att bättre tillgodose anspråken på fullvärdiga familjebostäder för framtiden vinner alltmer erkännande som viktiga normer för stadsbyggandet."⁸⁴

Bostadsstyrelsen hade beräknat att andelen småhus skulle behöva ökas från 27% av nybyggandet till 38%. För att inte komma i konflikt med krav på effektivt markutnyttjande och hålla nere behovet av arbetskraft i bostadsbyggnadssektorn, borde den ökade småhusproduktionen utformas på ett delvis nytt sätt, menade Alf Johansson. Genom rationalisering borde man kunna bygga småhus i långa serier, och därmed skulle man inte behöva mer arbetskraft än flerfamiljshuset. Vidare borde stadsplanerna göras effektivare genom övergång till täta radhus och kedjehusområden, med exploateringsstal på 0,3-0,4. Alf Johansson varnade för vad som skulle kunna hända om man fortsatte att bygga med lika hög andel flerfamiljshus.

"Om bostadsproduktionen huvudsakligen i fortsättningen icke skulle få den ändrade inriktning som här skisserats utan i stället alltjämt bleve inriktad på flerfamiljshus i lika hög grad som hittills, kunde en del av produktionen framledes komma att visa sig vara en felinvestering. Denna risk torde föreligga särskilt för de i olika orter perifert placerade flerfamiljshusen."⁸⁵

⁸³ Se SOU 1954:31 s 12. "Vad det nu gäller ..." i följande avsnitt om sanering.

⁸⁴ Johansson, Alf 1957. Att bo i småhus i stad. Att Bo nr 2.

⁸⁵ A.a s 57.

Varningen hade Alf Johansson i samma ordalag framfört vid föregående SABO-kongress, och den riktade sig till städerna, i synnerhet då till storstäderna där bristen på småhus hade blivit särskilt stark.

Den omsvängning till ökad andel småhus, som Alf Johansson pläderade för kom emellertid inte till stånd. Under resten av 50-talet och under 60-talet var bostadsbyggandet i Sverige fortfarande i huvudsak inriktat mot flerfamiljshus. Skillnaden var påfallande i jämförelse med några andra västeuropeiska länder, vilket framgår av följande sammanställning.

Tab 7.2 Andelen färdigställda lägenheter i en- och tvåfamiljshus i några olika länders bostadsbyggande 1953-1962.

Småhusandel	Sverige (%)	Danmark (%)	England (%) ^(a)	V-Tyskland (%)
1953	18	49	78	39
1954	21	55	77	42
1955	28	52	75	44
1956	28	51	...	44
1957	27	45	69	47
1958	28	49	65	48
1959	26	53	59	46
1960	25	58	58	47
1961	28	58	78	47
1962	29	59	76	49

Källa: SOU 1965:32 Tab 22.6. (a) Gäller enbart enfamiljshus.

Även om andelen enfamiljshus i bostadsbyggandet ökade något i Sverige efter 1945 låg andelen långt under de andra nordiska länderna med undantag för Finland. Fördelningen mellan enfamiljshus och flerfamiljshus i olika länder har, vilket tabellen visar, inte något direkt samband med skillnader i levnadsstandard eller brist på mark. Olikheter i byggnadskultur spelar uppenbarligen stor roll; i England och Danmark har enfamiljshuset av tradition haft en stark ställning, starkare än i Sverige. Men också bostadspolitiken och stadsbyggnadsdoktrinerna spelar naturligtvis stor roll.

I ett föregående avsnitt har beskrivits hur inriktningen i svenskt bostadsbyggande försköts från små till stora hus efter 1930. Under 1920-talet svarade en- och tvåfamiljshus för nästan hälften av nyttillskottet i de medelstora städerna.⁸⁶

Under kriget var småhusbyggandet starkt tillbakaträngt i Sverige. Vad som är anmärkningsvärt är emellertid att inriktningen av bostadsbyggandet inte förändrades mot slutet av 50-talet trots att bostadsstyrelsen och andra centrala instanser skickade ut kraftfulla signaler om att småhusbyggandet borde öka. Det tycks ha funnits ett betydande motstånd mot att öka småhusbyggandet från kommunernas och de stora bostadsproducenternas sida. Vi skall ge ett exempel på detta.

Frågan om en övergång till en ökad småhusproduktion ventilerades vid konferensen "Bostadsstandard i Bilsvrige" 1958, som anordnades av Svenska Riksbyggen. Bakgrunden till konferensen var den osäkerhet som rådde om hur man skulle anpassa sig till den snabbt stigande levnadsstandard och konsumtionskraften på bostadsområdet. Skulle man fortsätta att bygga flerfamiljshus men med inriktning på större lägenheter, 3:or och 4:or, eller skulle man ge utrymme för en ökning av villor och radhus?

En av dem som vid konferensen varnade för ensidigt fortsatt satsning på flerfamiljshus var Per Holm, utredare hos Riksbyggen. Han refererade till en aktuell utredning om Oxelösunds fortsatta utbyggnad som visade att kostnaden för ett radhus på 70 kvm inte skulle behöva bli högre än för en 3-4 rumslägenhet i hyreshus. Holm menade att många då skulle komma att välja radhuset även om detta blev dyrare än en lägenhet, detta på grund av fördelar som eget garage, egen trädgård, bättre lekmöjligheter. "Blir det möjligt att bygga billiga egnahem skulle jag inte om jag var fastighetsförvaltare vara så pigg på att sitta med 4- och 5-rumslägenheter i flerfamiljshus långt ute på landsbygden."⁸⁷

Men Riksbyggens direktör Ivar Olsson höll inte med. Han menade att ett ökat byggande av småhus skulle riskera att tömma hyreshusen på sådana hushåll, som hade råd att skaffa sig ett eget hem. Resultatet skulle bli ett klasspräglad boende, menade han. Därför argumenterade han för en fortsatt satsning på flerfamiljshus, men med större lägenheter.

"Det är klart att ju fler egnahem vi bygger, ju större risk är det att flerfamiljshusen blir kategoribostäder för dem som inte orkar betala ett eget hem (...) Vi har varit mycket stolta i Sverige och säger att vi bygger inte längre för arbetare - vi bygger inte kategorihus eller arbetarstadsdelar. Vi blandar folket oavsett vilka titlar de har i samma bostadsområden. Det är en förmån så stor att vi inte får låta oss rubba den, men då får vi utgå ifrån att även flerfamiljshusen skall bestå av flera lägenhetstyper."⁸⁸

⁸⁶ Under 1920-talet svarade en- eller tvåfamiljshusen för ca 44% av nybyggda lägenheter i tätorter, men denna andel sjönk till 21% i början av 1940-talet. (Källa: Bostäder och hushåll enligt allmänna bostadsräkningen 1945. SOS)

⁸⁷ Bostadsstandard i Bilsvrige 1958. s 46.

⁸⁸ Ibid.

Att flerfamiljshuset var och skulle förbli den normala bostadstypen i städerna, torde ha betraktats som en självklarhet bland ledande kommunalpolitiker och inom de stora allmännyttiga bostadsföretagen under 1950- och 60-talen. Denna orubbliga tilltro till flerfamiljshuset hade som citatet visar ideologiska snarare än rationella skäl.

Man såg i efterkrigstidens allmännyttigt förvaltade flerfamiljshus en bekräftelse att man var på väg att förverkliga ett viktigt politiskt mål, "folkhemmet" - ett samhälle med utjämnade klassklyftor, där olika samhällsklasser bodde sida vid sida. Mot den bakgrunden låg det nära till hands att uppfatta en övergång till ökat småhusbyggande som ett ideologiskt misslyckande. Misstron mot utvidgat villabyggande bör ha fått ytterligare näring av det förhållandet att villaförstäderna runt storstäderna visade upp borgerliga väljarsympatier.

Varifrån kom dessa föreställningar om flerfamiljshuset som en "socialistisk" eller "klasslös" bostadsform och enfamiljshuset som en "borgerlig"? Som vi har sett har de knappast någon historisk grund i det svenska stadsbyggandet. Småhus, en- och två-familjshus var från början en bostadsform för arbetarklassen, och fortsatte att vara det på landsbygden och i mindre städer och samhällen, även sedan de stora flerfamiljshusen slagit igenom i de större städerna. Synen på enfamiljshuset som en "borgerlig" bostadsform uppstod i och med det funktionalistiska genombrottet. Det var ett centralt moment i den funktionalistiska doktrinen, som ju betraktade det stora hyreshuset som framtidens bostadsform.

Det förefaller mycket troligt att denna funktionalistiska föreställning, fastän oklart formulerad och mer i form av en underförstådd, sällan diskuterad förutsättning, har haft en stor betydelse för det svenska bostadsbyggandets inriktning under hela efterkrigstiden.

1955-1966. Den första höghusvågen.

Om höghus. Hur kom det sig att Sverige blev ett av föregångsländerna när det gäller byggandet av bostadshöghus? Frågan har ägnats mycket liten uppmärksamhet, trots att höghusbyggandet tidigt - under 40-och 50-talen - var något som gjorde Sverige och Stockholm intressant som studieobjekt. Andra länders stadsbyggare reste till Stockholm under denna tid för att studera höghus.⁸⁹

Denna studie måste lämna många detaljfrågor obesvarade och inskränka sig till att teckna de stora dragen. Med utnyttjande av tankegångar hämtade från företagsekonomiskt orienterad forskning skulle man kunna likna höghuset vid en *innovation*, vars genombrott sker i olika faser.

1931-45. Den första fasen, *innovationen* skedde som tidigare beskrivits under 30-talet med de radikala arkitekterna, HSB och byggmästaren Olle Engkvist som introduktörer. Den nya byggnadsstadgan 1931 avlägsnade hindren emot höga hus. Höghusens spridning bromsades emellertid av motståndet från fastighetskontoret i Stockholm, och dess användning begränsades i stora drag till på begränsade områden - statens mark på Gärdet och Johanneshov.

1946-55 Den andra fasen, *genombrottet* inleddes med vad som skulle kunna kallas en andra introduktionsfas med höghusgrupper runt centra i de nya förortererna i Stockholm och Göteborg under slutet av 40-talet. Hustypen får sitt avgörande genombrott genom planeringen av Vällingby. Aktivt pådrivande bakom höghusen i denna nya fas är nu förutom arkitekter och byggnadsentreprenörer också detaljhandeln och de nybildade allmännyttiga bostadsföretagen. Men också de centrala myndigheterna intresserar sig i denna fas för höghusbyggandet. FoU-arbetet om höghus inleds.

1956-65 *spridningsfasen* inträffar i slutet av 1950-talet. Det nya som sker är att höghusbyggandet inte längre är begränsat till de tre storstäderna; på bred front gör höghusen inbrytningar även i de medelstora och små städerna. En utlösande faktor bakom deras frammarsch är förändringar i de statliga länreglerna som gynnar de höga punkthusen. Kommunalpolitikerna spelar under denna period en viktig roll som de mest aktiva pådrivarna för höghus. I dagspressen förekommer under åren 1959-61 en stundtals häftig kritik emot höghusen.

1966-75 Den andra höghusvågen kan också kallas *mättnadsfasen* då produktionen slutligen överstiger efterfrågan. Denna våg sammanfaller med det s k miljonprogrammet den stora ansträngningen att genomföra en ökad industrialisering av den svenska bostadsproduktionen. Aktivt pådrivande under dessa period är de centrala myndigheterna och byggnadsindustrien. Kommunalpolitikerna är mindre aktiva än

⁸⁹ Det 10-vånings punkthus - Englands första - som ritades av Frederick Gibberd 1951 i Harlow New Town hade de svenska punkthusen som förebild. (Creese Walter 1966. The search for environment. New Haven. s 337).

under föregående eperiod, men fortfarande stödjande. Höghusområdena blir måltavlor för den nya miljökritiken omkring 1970, och även bland arkitekterna tycks inställningen väga över emot det negativa hållet vid samma tid. Perioden avslutas med ett nästan totalt avbrott i byggandet av höghusområden i perifera lägen, vilka visar sig svåruthyrda och problembelastade.

Höghusutredningar. Trevåningshuset var visserligen fortfarande under perioden 1945-55 den helt dominerande hustypen bland flerfamiljshusen, men intresset för höghus var i stigande. Den första utredningen om höghusens roll i stadsbyggandet gjordes av dåvarande stadsplanechefen Gunnar Lindman i Malmö 1953.⁹⁰ När Statens nämnd för byggnadsforskning inrättades 1954 startade man en arbetsgrupp för att studera höghusfrågorna, som så småningom ledde till att man publicerade två rapporter om höghus; den ena baserade sig på Lindmans undersökning, den andra var en kostnadsutredning som utarbetats av professor Hilding Brosenius för HSB:s räkning.⁹¹ Lindman refererade senare utredningarna i Plan 1956.

Att man nu åter börjat intressera sig för höghusbyggande i Sverige sammanhänge med att man ville pröva att höja exploateringsgraden, konstaterade Lindman.

"Under de sista åren har bostadshöghuset fått ny aktualitet inte bara i Sverige utan också i många andra europeiska länder. Erfarenheterna av de låga exploateringstalens inverkan på kommunikationer, ledningar och andra serviceanläggningar har icke varit enbart goda. Man har därför börjat fråga sig om det verkligen var nödvändigt att skärpa ner exploateringstalen så hårt som man gjorde i den häftiga reaktionen mot 1800-talets och det tidiga 1900-talets överexploatering. Kan man icke med en ökad höghusbebyggelse förena den goda ekonomi och de bekvämlighetsvärden som en koncentrerad bebyggelse medför med kravet på god belysning och skäliga friutrymmen?"⁹²

Hur ställde sig då höga bostadshus kostnadsmässigt? HSB:s utredning och Malmöutredningen pekade visserligen båda på att höghus (ca 10 vån) skulle bli något billigare räknat per våningsyta än 3-våningshus, men utredningarna byggde på teoretiska beräkningar med vissa orealistiska förutsättningar, konstaterade Lindman. Man hade förutsatt att man använde samma planlösningar och ytmaterial i höga och låga hus, men i praktiken visade det sig att man kunde nöja sig med enklare lösningar och enklare material i de lägre

⁹⁰ Lindman, Gunnar 1953. bostadshöghus. Stencil. Malmö stadsingenjörsskontor.

⁹¹ Höghus- läghus, två utredningar. Byggnadsforskningen Rapport 31 1955. Stockholm.

⁹² Gunnar Lindman 1956. Bostadshöghus. Plan nr 3 1956 s 67.

husen. Därför hade de låga husen i verkligheten något lägre byggnads-kostnader än de höga husen med 8-10 våningar, något som framgick av bostadsstyrelsens omfattande statistik. Enligt denna statistik var såväl hyror som byggkostnader något högre i höghusen än i låghusen konstaterade Lindman.

I fråga om stadsplanekostnaderna hade visserligen höghusen en kostnadsfördel, konstaterade Lindman, men denna var så obetydlig att den inte gav något utslag i boendekostnaderna. Stadsplanekostnaderna var helt enkelt alltför små i förhållande till byggkostnaderna.

"Om man exempelvis ökar exploateringsstalet med 10% och lyckas hålla gatu- och ledningskostnader oförändrade, så förändras balansen mellan produktionskostnaderna och de maximala belåningsvärden som bostadsstyrelsen numera godkänner ungefär lika mycket som om man använder målade i stället för fanerade luckor och lådor i köken."⁹³

Varken stadsplaneekonomi eller byggnadsekonomi kunde alltså enligt Lindmans undersökning anföras som bärande skäl för att ersätta trevåningshus med höghus. Kostnadsaspekterna talade snarast emot höghusen.

Återstod således två andra aspekter: hur uppfattades höghusen som bostadsmiljö av allmänheten, och hur skulle de bedömas ur stadsbilds-synpunkt? Ingentenda aspekten fanns särskilt grundligt studerad. Höghusen visade sig i estetiskt avseende kunna väcka lika mycket hänförelse som avsky vilket i utredningen dokumenterades genom två skildringar av det danska höghusområdet Bellahøj; en entusiastisk av Gotthard Johansson och en ytterst negativ av Gunnar Sundbärg.

Hur ställde sig de boende till höghusen? Lindman refererar några undersökningar gjorda i bl a Göteborg⁹⁴ som riktat sig till hushåll boende i höghus respektive trevåningshus i Guldhedsområdet. Hushållen tillfrågades om de föredrog sin egen hustyp eller om de skulle föredra den andra. Svaren visade att 75% av dem som bodde i höghusen föredrog dessa, medan 80% av dem som bodde i trevåningshusen föredrog dessa. I båda fallen var hushållen relativt nöjda. Det kunde bero på att de boende kunnat flytta in i den hustyp de önskat sig, men det det främsta skälet var, menade Lindman, att man var nöjd med sin bostad därför att den var bättre än den man bott i tidigare. Han drog slutsatsen att hustypen var av underordnad betydelse för de boende.⁹⁵ Lindman tog däremot inte upp de opinionsmätningar som

⁹³ Plan nr 3 1956 s 72.

⁹⁴ Göteborgs stads statistiska kontor: Sociologisk undersökning inom de moderna bostadsområdena i stadsdelarna Johanneberg och Guldheden. U.å.

⁹⁵ Plan nr 3 1956 s 68.

gjordes under 40-talet och som var mycket ofördelaktiga för höghusen.⁹⁶ Om således de refererade sociologiska undersökningarna inte gav anledning till farhågor, kvarstod tveksamheten om höghus kunde anses lämpliga för barnfamiljer. Med hänvisning till att endast 15-20% av hushållen hade småbarn menade Lindman att risken var liten för att barnfamiljer mot sin vilja skulle tvingas att bo i höghus. En viss återhållsamhet med byggande av höghus kunde dock vara motiverad av denna anledning. Den mycket försiktigt formulerade slutsatsen av hans höghusundersökning blev följande.

"Kanske kan man - även om man givetvis bör undvika dogmatiska schematiseringar - som en sammanfattande slutsats ange: Bostadshöghus kan för närvarande i begränsad omfattning vara motiverade i de större städerna eller på andra platser, där det är av väsentlig, allmän betydelse att bebyggelsen blir starkt koncentrerad."⁹⁷

Som slutsats betraktad är denna sats tämligen intetsägande. Att höghusen motiverades av krav på hög exploatering var ju närmast att betrakta som en utgångspunkt för utredningen. Det intressanta följdfrågan borde vara *om* och *var* det fanns sådana starka skäl för hög exploatering, samt *vilka* dessa skäl var.

Att det fanns en lång rad med intressenter som hade skäl att driva fram hög exploatering i stadsbyggandet är något som berörts i det föregående. Där fanns markägaren, vare sig denne var privatperson, företag, kommun eller staten själv. Högre exploatering gav upphov till ett högre markpris. Vidare fanns de stora entreprenörföretagen, vars konkurrensfördel i förhållande till småbyggmästarna låg i de stora avancerade byggprojekten. De stora detaljhandelskedjorna och handelns branschorganisationer förespråkade också stora och koncentrerade enheter med bostadsbebyggelse. De stora bostadsföretagen, såväl de nybildade allmännyttiga som de s k riks-köoperativa (HSB, Riksbyggen) visade sig inte heller ha några invändningar emot en ökad andel stora och höga hus.

Bland arkitekterna förekom under perioden 1950-55 inte någon egentlig debatt om höghusbyggandet att döma av de ledande arkitekttidskrifterna - Byggmästaren, Plan. Plan gjorde visserligen 1952 ett försök att väcka debatt om höghus genom att låta översätta en artikel av Catherine Bauer, amerikansk stadsplanerare, "skyskrapemani" om det amerikanska federala bostadsprogrammet. Men debatten uteblev. Lindmans undersökning hade inte frambragt några avgörande skäl varken för eller emot att bygga höghus, och det gjorde inte heller någon av de övriga bostadsundersökningar som genomfördes under mitten och slutet av 50-talet.

⁹⁶ Se t ex den tidigare refererade familjsundersökningen i Stockholm 1947.

⁹⁷ Plan nr 3 1956 s 73.

Genombrottet. Under tiden skedde höghusens genombrott i det svenska stadsbygandet, något som framgår av följande tabell.

Tab. 7.3 Andel av lägenheter i höghus av totalt antal färdigställda lägenheter i flerfamiljshus i större städer 1949-1965.

År	Andel av lgh i flerfamiljshus (%) i hus med 5 vån eller fler		
	(a) Städer med 100.000 inv +	(b) Städer med 20-100.000 inv	(c) Hela landet (5 vån +)
1949	11	12	8
1950	18	9	8
1951	26	8	10
1952	16	12	9
1953	18	12	10
1954	24	15	13
1955	21	21	15
1956	29	27	19
1957	47	37	30
1958	51	46	31
1959	56	34	30
1960	54	44	36
1961	66	40	36
1962	64	41	34
1963	58	32	28
1964	62	28	28
1965	51	33	28

Källa (a) (b) SOU 1967:30 Tab B. (c) Bostads-och byggnadsstatistisk årsbok 1982 Tab 2.1.6. s 47.

Från år 1955 kan vi se en snabb ökning av höghusens andel. Under åren 1957-1962 inträffade en topp för de extremt höga bostadshusen, gruppen med 9 våningar eller fler, som når upp till 16% av alla lägenheter i flerfamiljshus för att sedan åter falla tillbaka. Förklaringen är att de bestämmelser som gällde för den statliga bostadslånegivningen åren 1956-1962 var speciellt fördelaktiga för de höga punkthusen, vilket medförde att kapitalkostnaderna blev lägre för dessa än för andra hustyper.⁹⁸

Vi kan lägga märke till en tydlig gräns vid 1955-57 då höghusens andel ökar mycket kraftigt i både stora och medelstora städer. De fyra följande åren 1958-62 kan betecknas som en första kulmen på höghusvågen. Under ett par rekordår svarar höghusen för uppemot 2/3 av nybyggda lägenheter i flerfamiljshus i storstäderna, i medelstora städer ligger då andelen på mellan

⁹⁸ Se SOU 1967:30 Höga hus eller låga? s 112.

40-50%.

Höghusbyggandet spred sig snabbt över landet; även medelstora och mindre städer uppförde höghus, även i några fall där de centrala myndigheterna avstyrkte. I den högsta instansen släpptes projekten igenom av Kungl Maj:t, ofta med hänvisning till den svåra bostadsbristen och att omprojektering skulle leda till fördröjningar. Projekten blev också allt större och allt högre. 1959 kom ett fall som fick grytan att koka över: kv Kronprinsen i Malmö innerstad. Förslaget innebar ett 25-vånings bostadshöghus och två lägre höghus på 10 våningar inom ett kvarter, som totalt skulle komma att inrymma 2.500 personer. Både bostadsstyrelsen och byggnadsstyrelsen avstyrkte i mycket skarpt formulerade yttranden. Byggnadsstyrelsen anförde följande.

"Allt sedan höghus för bostadsändamål på 1930-talet började förekomma har byggnadsstyrelsen vid många tillfällen och i olika sammanhang ställts inför höghusprojekt som föranlett betänkligheter. Dessa har särskilt avsett de olägenheter och nackdelar som ett sammanförande av ett stort antal lägenheter och boende medför med hänsyn till den allmänna trivseln och den yttre bostadsmiljön. (...) Trots att utförda sådana projekt i många fall givit belägg för styrelsens farhågor har emellertid höghusbyggandet fortsatt och utvecklingen har gått mot allt större enheter i allt större antal våningar. Både vid sanering av äldre samhällsområden och vid utbyggandet av nya områden har höghusen blivit ett nästan obligatoriskt inslag. Styrelsen anser denna tendens oroande, särskilt med hänsyn till de mången gång allvarliga problem som denna bostadsform visat sig innebära för familjer med minderåriga barn och som klart nedsätter höghusets värde såsom byggnadstyp för familjebostäder."⁹⁹

Men regeringen gick emot sina fackmyndigheter och fastställde planen. Nils Sterner, redaktör för tidskriften Stadsbyggnad, hörde till dem som kritiserade beslutet. Regeringen framhäver i olika sammanhang vad den utträttat på bostadspolitikens område, skrev Sterner, men "någon högre grad av bostadssocial omtänksamhet visar inte regeringens positiva inställning till höghusen".¹⁰⁰

Sterner, chefsarkitekt på Stockholms fastighetskontor och gammal medarbetare till Axel Dahlberg, var bland arkitekterna den som först och mest energiskt pekade på farorna med höghusbyggandet. 1958 skrev han en kritisk anmälan under rubriken "självrannsakan".¹⁰¹ Han pekade på att höghusen inte kunde visas vara billigare än låga hus. För barnfamiljer var enfamiljshuset enligt Sterner det överlägsna alternativet, följt av två- eller

⁹⁹ Citerat efter Stadsbyggnad nr 2 1959, s 81.

¹⁰⁰ Stadsbyggnad nr 2 1959, s 26.

¹⁰¹ Stadsbyggnad nr 2 1958 s 39.

trevåningsbebyggelse. Varför byggde man då trots allt höghus, där en lägre bebyggelse borde vara det naturliga? Sterner pekade på att arkitekterna var hårt klämda av de pådrivande kommunalpolitikerna, och på att de övervakande myndigheterna inte hade intagit en tillräckligt fast hållning. Men han lade en stor del av skulden på arkitekterna själva.

"Till syvende och sist är det dock vi som genom att dragas med av höghuspsykosen bär det moraliska ansvaret för att höghusbyggandet har fått en sådan spridning i landet. Kanske har vi t o m funnit ett nöje i att leka med den nya leksaken, höghuset. När inte vår fantasi räckt till för att skapa miljöer av våra mer traditionella hustyper har vi gripit till höghuset, accenten, pricken över iet. Utan att riktigt göra klart för oss vilka mänskliga ekonomiska och estetiska värden vi lekt med. Kanske har vi också varit rädda för att inte vara tillräckligt moderna."¹⁰²

Kritiken emot höghusvågen tog emellertid bara fasta på problemets ena sida, hustypen. Grundproblemet var den högt uppdrivna exploateringsgraden, vilken i sin tur framtvängde höghusbyggande med alla de olägenheter som följde. Detta problem - låt oss kalla det överexploateringen - återfanns i såväl nyexploateringar i städernas ytterområden, som saneringsprojekt i innerstäderna.

Sanering och överexploatering. Kritiken emot de nya stadsbyggnadsmiljöerna i slutet av 50-talet var inte mindre hård emot innerstads-saneringarna än den var emot ytterområdenas höghus. Snarare förhöll det sig så att saneringsprojekten engagerade allmänheten mera än ytterområdena, kanske på grund av de mer dramatiska husrivningarna och kontrasterna mellan de gamla miljöerna och de nya.

Den bostadssociala utredningen hade i sitt slutbetänkande förutsatt att sanering av den äldre bebyggelsen skulle få en stor omfattning. Betänkandet ägnades till största delen åt tekniska och ekonomiska problemställningar i samband med sanering.¹⁰³ Men saneringsfrågan lades efter 1947 på is, av flera skäl. För det första inträffade inte den efterkrigsdepression, som man hade väntat, varför det rådde knapphet på arbetskraft och knapphet på nya bostäder i stället för motsatsen. Bostadsbyggandet nådde inte upp till de planerade nivåerna, och under sådana förhållanden fanns det ingen anledning för samhället att stimulera till rivning av den äldre bebyggelsen. Under det första decenniet efter kriget hände därför inte så mycket i de gamla stadskärnorna; byggandet lokaliserades till ytterområdena i stället.

Men i början av 50-talet aktualiserades frågan igen av en utredning, ursprungligen ett uppdrag till bostadsstyrelsen att undersöka vad som kunde

¹⁰² Ibid s 40.

¹⁰³ SOU 1947:26 Slutbetänkande avgivet av den bostadssociala utredningen.

göras för att underlätta mer omfattande sanering i stadskärnorna. En bakgrund till utredningen var att man började oro sig över den obalans som det omfattande bostadsbyggandet i städernas ytterområden förde med sig. Flerfamiljshusen i ytterområdena byggdes till höga hyror, medan stadskärnorna fortfarande kunde erbjuda äldre tvåvåningshus till låga hyror i centrala lägen.

"Vad det nu gäller är att undvika en fellokalisering av bostadsbyggandet. Under det senaste decenniet har flerfamiljshusbyggandet i de flesta tätorter till alldeles övervägande del förlagts till tidigare obebyggd mark. Resultatet härav har på många håll blivit stadsbildningar med förhållandevis lågt exploaterad kärna omgiven av gördlar eller grupper av flerfamiljshusbebyggelse i stora husenheter och ofta utspridda över stora områden. Sådana samhällsbildningar är ofta både otrivsamma och oekonomiska. De förorsakar ökade restider och kostnader för de boende och ökar samhällets utgifter för kommunikationer, skolor, allmänna lokaler etc. Ju längre utspridningen av den nya bebyggelsen får fortsätta, desto större blir riskerna att en önskvärd koncentration av stadskärnans bebyggelse kan komma till stånd endast till priset av förluster på flerfamiljshus i ytterområden. Det är icke säkert att efterfrågan på bostäder i längden visar sig räcka till både för hårdare exploatering av hittills lågt utnyttjade centrala stadsområden och för uthyrning av lägenheter i mera perifera delar av samhället. Även om allt flerfamiljshusbyggande i perifert belägna bostadsområden icke kan omedelbart upphöra är det därför på många orter en ytterst angelägen uppgift att söka länka in flerfamiljshusbyggandet på sådana centralt belägna relativt lågt exploaterade områden där ett mera intensivt markutnyttjande är möjligt och där det vid en översiktlig bedömning står klart att bostadsbebyggelsen även på längre sikt bör dominera."¹⁰⁴

Det fanns en uppenbar risk att de nybyggda flerfamiljshusen i ytterområdena skulle komma att stå outhyrda om överskott av bostäder skulle uppstå, menade utredningen. För att minska denna risk borde man släppa fram en förtätning av de centrala stadspartierna. För kommunerna var det också attraktivt bygga centralt, då man fick lägre följdkostnader för gator, vägar och ledningar. En av byggnadsstyrelsen utsänd enkät visade att byggnadsrätterna enligt fastställda stadsplaner inte var utnyttjade till mer än ca 40-50% i genomsnitt i de medelstora städerna. Saneringsutredningen 1954 menade att det sålunda fanns utrymme för en betydande förtätning med bostäder i stadskärnorna, även om man inte kunde räkna med att utnyttja hela den outnyttjade byggnadsrätten.¹⁰⁵

Saneringsutredningen 1954 ledde till att man lättade på lånebestämmelserna så att högre tomtpriser medgavs. Kravet på låga tomtpriser hade tidigare varit en spärr emot statliga bostadslån till saneringsprojekten.

¹⁰⁴ SOU 1954:31 s 12-13.

¹⁰⁵ Ibid. Diagram 1.

Förhoppningarna om en ökning av saneringstakten och en ökning av exploateringsgraden blev uppfyllda, kanske i högre grad än man hade väntat sig. Mot slutet av 50-talet uppgick andelen av nybyggda lägenheter som tillkommit genom sanering till omkring 30% av nytillskottet i medelstora och mindre städer.¹⁰⁶

De nya lånereglerna bidrog till en kraftigt ökande rivning och nybyggnad i äldre stadskärnor under senare delen av 50-talet. Äldre låga trähus revs och ersattes av moderna hus. Sålunda kunde man i statistiken notera en höjning av bostadsstandarden i dubbel mån, dels genom undanröjandet av omoderna bostäder, dels genom tillkomsten av nya moderna. Men samtidigt ledde saneringarna snarast till försämrade stadsmiljö, detta på grund av att saneringsprojekten regelmässigt ledde till en kraftigt ökad exploatering. Byggnadsstyrelsen pekade i en skrivelse 1960 på att orsakerna låg i att man i en strävan att kompensera höga kostnader för mark och rivningshus drivit exploateringen alltför långt.

"I en del fall har överexploateringen drivits så långt att ej ens blygsamma kvalitetsmässiga minimikrav kunnat tillgodoses, varken med nulägets standard som riktpunkt eller ännu mindre med beaktande av de förutsebara förhållandena under byggnadernas sannolika livstid. Det kan tas för givet att överexploateringen gradvis kommer att förvärras i samma mån som kringliggande kvarter 'saneras' efter liknande grunder."¹⁰⁷

I många fall fick exploatören aktiv hjälp att förbättra saneringsekonomin av kommunen genom stadsplaneändringar, som gav ökad byggnadsrätt.

"Kommunen medverkar till några våningar extra, utökade husmått, under- och överbyggda gårdar el dyl. (...) Detta är dock inget fel om det är en medveten konsekvens av en välöverlagd planändring. Värre, för att inte säga direkt skadligt är om de nya bostäderna genom den utökade exploateringen blir dåliga bostäder. Det är stadsplanemässigt fel, det är bostadssocialt motbjudande och det är fastighetsekonomiskt dumt på lång sikt. Men det är sorgligt vanligt!"¹⁰⁸

De två centrala myndigheterna, bostadsstyrelsen och byggnadsstyrelsen, var oroade. En representant för bostadsstyrelsen, Axel Grape ansåg att en allvarlig vändning till det sämre hade skett efter mitten av 50-talet.

¹⁰⁶ Johansson, Alf 1959. Saneringens roll i bostadsförsörjningen. I Saneringen. Inst för stadsbyggnad KTH. Stencil.

¹⁰⁷ Citerat i Sanering 1961. Byggfackens Industriutredning. Stockholm. s 10.

¹⁰⁸ Bernhard, Harry 1959. Saneringens ekonomi. I Saneringen. Inst för stadsbyggnad KTH. Stencil. s 25.

"En hastigt inträdd, tydligt märkbar standardsänkning vad gäller utformning av den yttre miljön har tvingat oss att skärpa vaksamheten. Behovet av samarbete mellan bostads- och byggnadsstyrelsen i stadsplanefrågor har samtidigt ökat påtagligt. Intresset för den egna ortens stadsplanestandard och allmänna miljöutformning synes lokalt alltför ofta få stå tillbaka för kortsiktiga ekonomiska överväganden. ... Först skall här sägas ifrån att det inte bara är ett storstadsproblem eller ens ett problem för städer - stora eller små. Det gäller samhällen som Järpen i Jämtland eller Habo i Västergötland eller Tomelilla i Skåne. Ja, det gäller sådana samhällen som närmast brukar hänföras till ren landsbygd. Det är inte heller i och för sig fråga om låga eller höga hus. Det är sålunda snarare fråga om i det särskilda fallet påtagligt för stora byggnadsvolymer och om orimligt - läs gärna onödigt - hård markexploatering. Men det är dessutom ofta - och det är det värsta - fråga om total avsaknad av plan i byggandet - i varje fall reell, meningsfull plan."¹⁰⁹

Grape menade att det inte fanns några bärande byggnadsekonomiska argument för att bygga högre än omgivningen tålde. Han hänvisade till att det i praktiken gått att bygga tvåvåningshus med framgång, och att hyrorna inte visat sig bli lägre i höga hus. Erfarenheten visade, menade han, att byggherrar nästan alltid krävde *en* våning mer än vad stadsplanen medgav.

Höghuskritiken 1959-61. Kritiken emot de nya höghusmiljöerna växte under slutet av 50-talet. Man pekade bland annat på att parkeringsplatser och körytor bredde ut sig på bekostnad av lekplatser och planteringar. Planerar vi för barnen eller för bilarna, blev den retoriska frågan som ställdes både av allmänheten och av granskande myndigheter.

"Barnet har vi glömt bort, och det är väl ändå en ganska viktig företeelse som knuffats åt sidan både i sovrummet och i stadsplanen. Vi bygger allt tätare och bilarna tar alltmera plats. Varje bil tar cirka 25-30 kvm av vår fria mark. Det har resulterat i att vi bygger högre för att "frigöra mark" för lekplatser och bilar. I allmänhet blir det väl bilarna som tar det mesta."¹¹⁰

Vad som gjorde konflikten barn-bilar särskilt brännande var att 1959 års byggnadsstadga införde krav på att bilplatser skulle anordnas i tillräcklig omfattning på tomtmark.¹¹¹ Kravet hade visserligen regelmässigt hävdats av byggnadsnämnderna även tidigare, men det fick nu genom byggnadsstadgans krav en större tyngd i planeringen. Till bilplatskravet utfärdade

¹⁰⁹ Grape, Axel 1959. Omgestaltning av miljön. I Saneringen. Inst för stadsbyggnad KTH. Stencil. s 75-76.

¹¹⁰ Arkitekt Henning Orlando, bostadsstyrelsen vid Svenska Riksbyggens diskussion om bostadsmiljön 1958. (Bostadsstandard i Bil Sverige 1958. S 42.)

¹¹¹ 53§ 3 mom 1959 års BS.

byggnadsstyrelsen 1960 nya parkeringsnormer som angav hur många platser som krävdes. Genom dessa bestämmelser som normerade kravet på bilplatser, kom behovet av friytor för lek och utevistelse i bostadsområdena i en ännu svagare ställning än förut eftersom det saknades bestämmelser som kunde ha styrkt sådana krav.¹¹²

1960 gick höghusbyggandet emot en ny kulmen, med 36% av flerfamiljshusens lägenheter i hus med 5 eller fler våningar i hela landet. Varnande röster höjdes nu både i arkitekternas fackpress och i dagstidningarna. Lennart Holm, nyutnämnd chef för SIB, statens institut för byggnadsforskning, gav nytt bränsle för debatten om den sjunkande kvaliteten i bostadsbyggandet med en artikel i Arkitektur på senhösten 1960. Han lade en stor del av ansvaret för de hårdexploaterade höghusområdena på arkitekterna.

"Vem säger ifrån att så här går det inte att fortsätta, detta är inte längre beboeliga bostäder, de är inte värda hyran och de är hopplösa som kreditobjekt? De värsta exemplen på överexploatering och "produktionsanpassning" byggs inte efter osignerade byggmästarritningar (om någon trodde det). Ingen begär givetvis annat av arkitekten än att han skall lösa den uppgift hans beställare förelägger honom, men ibland kanske det vore riktigare att säga ifrån att uppgiften är olöslig än att tjänstvilligt invagga beställaren i tron att det går nog att göra både lite tjockare, lite högre och lite tätare nästa gång igen."¹¹³

Denna salva bidrog tillsammans med den allmänna kritiken emot höghusbyggandet till att ställa politikerna till svars. På Svenska Riksbyggens kongress i juni 1961, som ägnades åt miljöproblemen i de nya stadsplanerna, fanns bland debattörerna såväl kända kommunalmän, t ex Torsten Henriksson i Göteborg, som det ansvariga statsrådet Gösta Skoglund i kommunikationsdepartementet.¹¹⁴ Här framfördes fackmännens kritik emot stadsbyggandet direkt till ansvariga politiker. Byggnadsstyrelsens chef klagade över tendensen från kommunernas sida att blunda för problemen med den sjunkande standarden, och myndigheternas bristande resurser att leda utvecklingen. Enligt referatet i Plan slog kommunalmännen ifrån sig kritiken: "även om inte allt var förstklassigt, så var dock bostadsområdenas standard bättre än någonsin tidigare".¹¹⁵ Men referatet i Plan avslutades

¹¹² I propositionen nr 168/1959 anförde departementschefen att "behovet av parkeringsplatser alltid måste vägas mot behovet av utrymme för andra ändamål, t ex för lekplatser, plantering, utrymme för vädring av kläder etc."

¹¹³ Holm, Lennart 1960. Flerfamiljshus i dag. Arkitektur nr 11, s 221.

¹¹⁴ Plan nr 3 1961. Ledare: "stadsplanedebatten".

¹¹⁵ A.a.

med något som kunde liknas vid ett nödrop från fackmännens sida - ett rop efter något slags miniminormer:

"Vilka skall man då tro. Kommunalmännen som säger att allt är bra, eller fackmännen som säger att bristerna är stora och påtagliga. Skillnaderna i uppfattning beror naturligtvis främst på olika bedömningsgrunder. Det lönar sig föga att bara kritisera. (...)

Vad vi måste söka nå fram till är konkreta exempel som visar hur en bra plan skall se ut. Och dessutom måste det vid sidan av parkeringsnormerna utarbetas fler miniminormer för andra funktioner som inte bör få underskridas om planerna skall kunna godkännas. Det kunde väl i alla fall Byggnadsstyrelsen söka få departementschefen inse det angelägna i."¹¹⁶

Att situationen 1961 uppfattades som särskilt kritisk kan föras tillbaka på flera sammanfallande förhållanden. Vi har redan pekat på den växande andelen höghus i nybyggandet, den närmast regelmässiga överexploateringen i saneringsprojekten, och det nya bilplatskravet i byggnadsstadgan. Till detta kom så krav på en kraftig ökning av bostadsbyggandet i Stockholmstrakten. Det nya "aktionsprogrammet" för bostadsbyggandet i Storstockholm innebar att förortskommunerna skulle komma att ta över en växande del av regionens bostadsbyggande: från tidigare ca 4.000 lägenheter per år till inmot 14.000 lgh/år under en period på 5-6 år. I Plan ifrågasatte man om förortskommunerna verkligen hade mobiliserat tillräckliga resurser för att med gott resultat klara den fantastiska arbetsuppgift de skulle lösa åt Storstockholms medborgare under 1960-talet.¹¹⁷ Detta var bakgrunden till att man började efterlysa normer eller riktlinjer för detaljplaner, bl a i fråga om storlek av friytor, lekplatser och hushöjd.¹¹⁸

Byggforskningen och normerna.

Miljökritiken Den hårda kritiken under åren 1959-61 emot de nybyggda bostadsmiljöerna riktade sig mot tre huvudpunkter: (a) höghusen, (b)

¹¹⁶ A.a.

¹¹⁷ Plan nr 6 1961. "Kvantitet och kvalitet i Stor-Stockholms utbyggnad" s 205.

¹¹⁸ Som exempel kan man peka på ett diskussionsinlägg av Per Holm i fortbildningskursen "Vem skall planera?" 1961. "Hur folk trivs i höga och låga hus, vilken bostadsmiljö som är den bästa, vilka normer för lekplatser som bör uppställas eller hur stora parkområden vi bör ha, det är frågor som inte varje stadsarkitekt i Mjölby, Västervik eller Skellefteå kan sitta och klara ut själv. Det är problem som måste angripas och lösas av de centrala myndigheterna. Det tycker jag är uppenbart. Sedan kan man diskutera de normer man då kommer fram till ur alla möjliga synpunkter." (s 67).

utemiljön, främst barnens lekmiljöer, (c) överexploateringen i saneringsprojekten. Den gemensamma nämnaren i alla tre fallen kan sägas vara - följdverkningarna av *alltför högt uppdriven exploateringsgrad*.

Hur skulle miljökritiken mötas? Vilka åtgärder var möjliga att vidta från de centrala myndigheternas sida? Två handlingsvägar var tänkbara - den ena att behandla varje problem för sig, och försöka finna botemedel för varje problem - den andra att angripa problemen generellt genom att gripa in emot alltför hög exploatering. Den generella vägen följde man i Danmark, och den skall belysas närmare i det följande. I Sverige kom man att följa den första handlingsvägen, att angripa problemen vart och ett för sig. Det var, skulle man kunna säga, ett analytiskt sätt, som stämde väl överens med den av funktionalismen präglade synen på stadsbyggandet.

Frågorna om lämpligheten av höghusbyggande, barnens lekplatser, bilplatserna och friytorna, täthetsfrågan överhuvudtaget hänsköts till forskningen. Efter inrättandet av SIB, statens institut för byggnadsforskning 1960, vars chef blev Lennart Holm, fanns ett centralt placerat organ för forskning om kvalitetsfrågor i byggandet. Men forskningens andra stora uppgift bestod i att ta fram ett underlag för fortsatt rationalisering och standardisering av bostadsbyggandet, vilket var en förutsättning för den industrialisering av bostadsbyggandet som var på väg. I denna forskningens dubbla roll låg fröet till en konflikt. Det var möjligt, för att inte säga mycket troligt, att strävandena till effektivisering och rationalisering av bostadsproduktionen på vissa punkter skulle komma i konflikt med kvalitetskrav.

Innan vi går in i närmare på den svenska forskningen om täthet, friytor och höghus under 1960-talet skall vi se på den danska lagstiftningen på området.

Den danska täthetsnormen. I Danmark tillgrip man, i motsats till i Sverige, *generella* åtgärder för att hindra alltför hög exploatering. Det skedde 1961 genom *Landsbyggeloven*,¹¹⁹ som ersatte den mer än hundraåriga danska *Købstadsbygningsloven* från 1858. *Landsbyggeloven*, som gällde för alla städer utom København och Frederiksberg, avskaffade alla de äldre byggnadsordningarna för köpstäderna och införde nya enhetliga bestämmelser.

I *Landsbyggeloven* fastlades vissa generella ramar för *udnyttelsegradens* (exploateringstalets) storlek.¹²⁰ Dessa ramar gällde obetingat i

¹¹⁹ Följande referat ansluter sig till Marcussen Hugo, 1961. Med lov skal land bygges... Byplan Hæfte 73-74 s 66-74.

¹²⁰ *Udnyttelsegraden* motsvarar vad som här kallas kvartersexploateringstal. *Udnyttelsegrad* "u" definieras som förhållandet mellan total våningsyta och tomtens yta inkl halva gatuytan intill 10 m. från tomtgräns. (Bendtsen 1967. s 191).

områden som ej blivit föremål för detaljplanläggning, men de kunde jämkas uppåt i samband med planläggning. I ytterområden skulle gälla maximalt $e=0,20$ för friliggande småhus, $e=0,25$ för radhus och kedjehus och $e=0,40$ med möjlighet att jämka upp till 0,60 för annan bebbyggelse, dvs flerfamiljs-hus. I äldre stadsområden med övervägande slutet byggnadssätt skulle i allmänhet exploateringsstal mellan $e=0,5$ och $e=1,0$ tillämpas.

Utöver dessa rambestämmelser, vilka städerna skulle lägga till grund för den närmare planläggningen ställde Landsbyggeloven också krav på tillfredsställande friarealer och parkeringsarealer. Storleken av dessa angavs i bygningsreglementets (motsv byggnadsstadga) kap 2.5-2.7. Grundregeln var att *all bostadsbebyggelse utanför den äldre slutna bebyggelsen skulle ha friarealer för vistelse och lek av samma storlek som bostädernas sammanlagda bruttovåningsyta*. Därutöver skulle finnas parkeringsytor motsvarande 25% av bruttovåningsytan. Kravet innebar således ett *netto*-rymlighetstal = 1 eftersom den användbara friytan skulle vara minst lika stor som den sammanlagda våningsytan.¹²¹

Dessa bestämmelser hade också indirekt verkningar för höghusbyggandet i Danmark.¹²² Det kan nämligen enkelt visas att bygningsreglementets friytkrav innebar en maximal exploateringsgrad av $e=0,51$ vid trevåningsbebyggelse.¹²³ En höjning till sex våningar skulle endast medföra en försumbar höjning av exploateringsgraden till $e=0,56$. Vid dessa låga exploateringsgrader fanns det med andra ord inget bärande skäl att bygga högre än tre våningar.¹²⁴ De höga husens exploateringsfördelar vidtog först vid högre exploateringsgrader ($e=0,8$ eller över).

De danska normerna kom inte på en natt. Bakom bestämmelserna låg många års diskussioner och utredningsarbete i samband med det statligt stödda bostadsbyggandet. Här skall denna bakgrund kort beröras eftersom det kan vara av intresse för att belysa orsakerna till att utvecklingen inom lagstiftningen följde så olika vägar i Danmark och Sverige.¹²⁵ Vi kan lämpligen låta tillbakablicken börja vid efterkrigstiden. 1946 antogs en särskild lag om det statsfinansierade byggandet, som i perioder förlängdes. Statligt stöd till byggandet motiverades, på liknande sätt som i Sverige av

¹²¹ Jmfr Hoenig (1928) som också utgår från ett minsta netторыmlighetstalet på 1.

¹²² Märk dock att Landsbyggeloven inte gällde för Köpenhamns och Frederiksbergs kommuner.

¹²³ Formeln $r=1/e-1/n$. Se Bendtsen 1967 s 198.

¹²⁴ Att det inte fanns någon anledning att frånga trevåningshusen vid exploateringsgrader omkring $e=0,55$ eller under var ett erkänt förhållande redan 1940. Se Sidenbladh 1940. Smalhus och tjockhus.

¹²⁵ Följande bygger på Hansen, Edmund & Rasmussen, Erik K 1955. Bedre byer. Socialpolitisk Forenings småskrifter nr 19. s 82ff.

önskan att (1) främja byggnadsverksamheten (2) sänka bostadskostnaderna (3) höja bostadsstandarden. Efter 1946 ansågs att boligministeriet borde utarbeta vissa riktlinjer för det statsstödda byggandet, och 1948 förelåg en normsamling, vilket utsändes till städerna. Här infördes för första gången riktvärden (ramar) för maximal exploateringsgrad i olika slags bebyggelse.

Denna normsamling reviderades och preciseras ytterligare 1952-53. Det skedde dock inte utan motstånd och protester från många kommuner som menade att de statliga bestämmelserna om låg exploatering innebar ett intrång i städernas rätt att planlägga sin bebyggelse. Kritiken mot de statliga lånereglerna togs upp på ett möte i byplannævnet 1951, och det framkom då att städernas missnöje med reglerna framför allt var ekonomiskt grundat; man ansåg att den låga ramen för exploateringsgraden skulle komma att omöjliggöra sanering. Professor Steen Eiler Rasmussen spelade en viktig roll vid detta sammanträde. Han argumenterade för att en alltför hög exploateringsgrad i det nya byggandet skulle leda till en ny slum i stället för den gamla. Slumbebyggelsen kännetecknades, menade han, av att alltför många människor packats samman i bebyggelsen, inte av husens kvalitet i sig. Hans argument vann gehör och diskussionen slutade med att städerna fogade sig i lånereglernas krav på låg exploatering.¹²⁶

Bestämmelserna om friyor och exploateringsgrader i den danska Landsbyggeloven från 1961 var som vi ser ett resultat av en lång kamp från myndigheterna sida för att få kommunerna att acceptera att låg exploatering var en viktig förutsättning för god bostadsmiljö, och en på lång sikt god utveckling av stadsbebyggelsen.

I Sverige följde utvecklingen en annan väg, och det tycks hos oss inte ha förekommit någon diskussion om den danska lagstiftningen och dess relevans för svenska förhållanden. Kvalitetsfrågorna i stadsbyggandet hänsköts till forskningen.

God bostad och "lekplatsnormerna". En punkt som den svenska miljökritiken 1959-60 hade skjutit in sig på var, som tidigare berörts, att byggnadsstadgan hade infört krav på bilplatser på tomtmark men inte på lekplatser. Kritiken gav härvidlag inte upphov till någon komplettering av byggnadsstadgan förrän i början av 1970-talet. Däremot infördes i den nya utgåvan av God bostad 1960 (1962) vissa allmänna riktvärden för lämplig storlek av lekplatsernas ytor och avstånd i bostadsbebyggelsen.¹²⁷ Riktvärdena baserades på licentiatavhandlingen "Barn i stad" av arkitekten Hans Wohlin (1961). De återges nedan i de delar som angår bostadskvarteret.

¹²⁶ (Hansen & Rasmussen 1955:101).

¹²⁷ Se God bostad 1960, 1962. Kungl Bostadssyrelsens skrifter nr 24. Stockholm, samt handboken Bygg, 1962. Kap 773 Barnens lekutrymme.

7.4 Riktvärden för lekplatsers gångavstånd och ytbehov (1962).

Anläggning	Lekplats för småbarn	Lekområde med kvarterslekplats
Största gångavstånd ca m	50	150
Motsvarande antal familjelägenheter	1-30	20-150
Nettoareal kvm	100-200	1.500-2.000

Källa: (Bygg 1962, Tabell 773:63).

De nya riktvärdena skulle observeras i all ny bostadsbebyggelse med statliga lån. Tidigare hade man i vissa städer tillämpat egna riktvärden. I storstäderna Stockholm, Göteborg och Malmö hade man under 50-talet utarbetat normer för minimiyta effektiv lekyta i relation till antalet barn.¹²⁸ De nya riktvärdena i God bostad gick inte påtagligt över de värden som storstäderna hade tagit fram tidigare. En skillnad var att de nya preferensnormerna inte angav någon direkt relation mellan våningsytan och lekplatsytan.¹²⁹ De var "tänjbara". Riktvärdena hade fortfarande inte något formellt stöd i byggnadsstadgan av det slag som gällde som kravet på biluppställningsplats. Formellt kunde preferensnormernas riktvärden endast hävdas i samband med prövningen av ansökan om statliga bostadslån. Men eftersom ansökningshandlingar inte regelmässigt angav lekplatsens storlek, utformning eller läge blev denna granskning inte särskilt effektiv. Vidare var det oklart om kvarterslekplatserna i normförslaget skulle anordnas av kommunen eller av fastighetsägaren.

Preferensnormernas ytkrav innebar inte något absolut hinder för höga exploateringsstal. En småbarnslekplats om 100 kvm per 30 familjelägenheter om 70 kvm innebar endast 10 kvm lekplats per 100 kvm bruttoarea (våningsyta). Till och med i saneringsprojekt med mycket hög exploatering $e=1,5-2,0$ var det åtminstone teoretiskt möjligt att klara detta riktvärde, med hjälp vissa konstgrepp, t ex med parkeringen under överbyggd gårdsyta.¹³⁰

¹²⁸ I Stockholm var normen 12 kvm total lekplatsyta per samtidigt lekande barn. I Göteborg 12 kvm effektiv lekplatsyta per barn 1-15 år. I Malmö angav generalplanen total lekyta 12 kvm per antalet barn 3-12 år, fördelat med 1/3 till tomtmark eller daghem och 2/3 till allmän mark. (Bygg 1962. Kap 773:64).

¹²⁹ I Planstandard 1965 uppgavs att friytan för lek inom bostadsgrupper enligt de angivna riktvärdena i God bostad borde motsvara minst 13 kvm per familjelägenhet.

¹³⁰ Se Saneringen 1961. Byggfackens industriutredning. Stockholm. I nomogrammen s 176-177 kan man avläsa den högsta möjliga exploateringsgraden om parkeringsnorm och lekplatsnorm skall nått och jämnt uppfyllas. Den maximalt möjliga exploateringsgraden

Preferensnormernas införande sammanföll med en allmän debatt kring barnens lekmiljö. Man har anledning att tro att lekplatserna i de nya bostadsprojekten ägnades mer intresse från projektörernas sida till följd av debatten och riktlinjerna i God bostad. Det finns däremot ingenting som tyder på att preferensnormerna i sig hade någon återhållande inverkan på exploateringsgraden i bostadsområdena.¹³¹ Någon sådan avsikt hade man av allt att döma inte heller.¹³² I God bostad tog man tvärtom uttryckligen avstånd från försök att normera friytorna.

"Behovet av trafikfria rekreationsytor i ett bostadsområde kan inte enkelt normeras på samma sätt som exempelvis parkeringsbehovet. Det är för övrigt inte möjligt att genom detaljerade normer för detta slags ytor skapa betryggande garantier för en god yttre miljö - även om normerna följs efter bokstaven är därmed inte säkrat att samspelet mellan de olika friytorna, deras läge, uppbyggnad, utformning och mått samt anpassningen till de lokala förutsättningarna ger en fullgod lösning av grönområdets problem. Normer kan dock tjäna som instrument att höja den genomsnittliga standarden med; det är därför angeläget att frågan om bostadens markområden närmare klarläggs på basis av det växande kunskapsunderlag som kan förväntas tack vare projektörernas utvecklingsarbete och bostadsforskningens analys av resultaten."¹³³

Kritiken mot utemiljön hänvisades åter till forskningen. Därmed fördes också frågan om normer för detaljplaneringen och för exploateringsgraden indirekt över till statens institut för byggnadsforskning. Vi skall se närmare på några resultat som forskningen skulle komma att lägga fram under 60-talet i frågan, en rapport om solbelysningsnormer, och två om markutrymmena.

Solvärdesnormerna. I saneringsbetänkandet SOU 1954:31 hade

blir i det ena exemplet med 3-vån bebyggelse max $e=1,5$ och i det andra exemplet med 9-vån bebyggelse $e=2,5$. I båda fallen skulle 65% av obebyggda tomtytan upptas av parkeringsplatser; 13% skulle bestå av småbarnslekplatser, resten av gångvägar.

¹³¹ En studie genomförd 1971 av den yttre miljön ett antal områden med flerfamiljshus i Malmö, uppförda 1950-1970 visade att parkeringsnormerna hade uppfyllts med viss marginal, medan antalet lekplatser genomsnittligt var betydligt färre än vad som angavs i preferensnormernas riktlinjer. Man fann inte någon tendens till minskning av exploateringen under perioden 1950-70. Några säkra slutsatser kan dock inte dras av denna begränsade undersökning. (Bommarco, Folkesson & Hall 1971. Den yttre boendemiljön. Urbaniseringsprocessen rapport 44. Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi. Lund.)

¹³² Se SOU 1970:1 Barns utemiljö s 29-30. "Normernas främsta värde kan sägas ligga i deras blotta existens och auktorisering av kommunala och statliga myndigheter, som fäster uppmärksamheten vid barnsutelek och säkerhet i bostadsområdena."

¹³³ Kungl bostadsstyrelsen. 1964. God bostad i dag och i morgon. s 47.

bostadsstyrelsen och byggnadsstyrelsen enats om riktvärdet minst 5 timmars solbelysning på fasaden vid bottenvåningens lägenheter vid vår- och höstdagjämning. Stadsplan som gav mindre än tre timmar i någon lägenhet borde inte godtas.¹³⁴ Dessa rekommendationer bearbetades och infördes i God bostad och kom på så sätt att få betydelse för kvalitetskrav vid lånegranskningen. För enkelsidiga lägenheter krävde God bostad minst 5 timmar solbelysning vid vår- och höstdagjämning, för genomgående lägenheter skulle medelvärdet för alla rummen och köket uppgå till minst 4 timmar. Solbelysningskraven var så formulerade att de inte vållade några större svårigheter vid genomgående lägenheter, däremot kunde de vid enkelsidiga lägenheter i vissa orienteringar ställa krav på väldiga husavstånd. Sådana hustyper och orienteringar blev därmed omöjliga. Solvärdenas konstruktion förhindrade således inte i och för sig hög exploatering, men de förhindrade en återgång till tjocka hus med enkelsidiga lägenheter.

"Bostad och sol" 1964. Hur pass viktigt var egentligen byggnadsstadgans krav på solighet och genomluftbarhet i lägenheterna - sett i ljuset av att normen förhindrade vissa hustyper i vissa väderstrecksorienteringar, och alltså kunde förmodas verka fördyrande? Det var bakgrunden till den undersökning som genomfördes av docent Lennart Holm (SIB), docent Gunnar Pleijel och professor Hans Ronge (Lunds universitet), och som publicerades av byggforskningsrådet med titeln "Bostad och sol" 1964.

Frågan om den enkelsidiga lägenheten var, som det påpekades inledningsvis i rapporten av "ett betydande byggnadstekniskt och ekonomiskt intresse". Kravet på solighet i bostadsrum och kravet på genomgående lägenheter stod som en spärr i vägen för tjockare hus. Det handlade också, om än inte i första rummet, om en möjlig höjning av exploateringstalet.

Utredarna spjälkade upp frågan i tre delfrågor, dels den bakteriedödande effekten hos solljuset, dels inverkan av soligheten på rumsklimatet, dels studier av "den mänskliga faktorn": hur man vädrade i lägenheterna och hur man värderade soligheten i rummen. De två första faktorerna konstaterades ha en försumbar inverkan. Solljusets bakteriedödande effekt hade mindre betydelse än ordentlig städning och rengöring. Det fanns, menade man ur fysiologisk-hygienisk eller klimatologisk synpunkt inget som hindrade att man byggde solfattiga rum, förutsatt att dessa hade ett välreglerat klimat, bra material etc. Å andra sidan kunde man inte bortse från att soligheten var betydelsefull för trevnaden i bostaden. Folk tenderade att vistas i de soliga rummen. De som bodde i solfattiga enkelsidiga lägenheter önskade byta till mer soliga lägenheter. Utredarna drog slutsatsen att "bristande soltillgång är en faktor som i en fritt fungerande marknad sätter

¹³⁴ SOU 1954:31 s 61 och 170 ff.

ner en lägenhets värde". Med andra ord fanns det risk för att solfattiga bostäder skulle bli svåruthyrda om det fanns valfrihet på bostadsmarknaden.

Utredarnas sammanfattande omdöme om enkelsidiga lägenheter blev följande: "Konsekvenserna av dessa slutsatser bör alltså vara att enkelsidiga lägenheter kan accepteras, särskilt i sådan bebyggelse som på grund av läget kommer att ha stor efterfrågan (t ex i innerstaden)".¹³⁵

Diskussionen i Bostad och sol pekar på ett viktigt dilemma för forskningen och för normfrågan. De gamla traditionella argumenten emot en hög täthet i bostadsområden hade grundat sig på behovet av "sol, ljus och luft". Men en noggrann vetenskaplig granskning av dessa argument visade att den medicinska betydelsen hade överdrivits. Med renlighet, städning och med moderna antibiotika kunde man acceptera även solfattiga rum, utan möjlighet till genomvädring. Det kunde inte bevisas att en betydligt högre exploatering än den vedertagna skulle leda till några hälsorisker.

Hur skulle man då ställa sig till de normer som man kommit fram till genom "tumregler" - t ex 3-5 timmars solbelysning? De gick inte att bevisa av medicinska skäl. Ändå kunde de inte utan vidare förkastas. Solbelysningen var en viktig del av detta svårfångade som sammanhängde med "trivsel" och som skulle bli avgörande i en framtid om bostäderna skulle kunna bli uthyrda på en bostadsmarknad i jämvikt.

Närmare betraktat hade normerna för tätheten helt förändrat sin innebörd sedan sekelskiftet. Det gällde inte längre att förhindra direkt hälsovådliga miljöer. Krav på sol, markutrymmen och grönska kunde inte hävdas som ett slags hygieniska miniminormer, de var kvaliteter som var efterfrågade och som kunde förväntas bli ännu mer efterfrågade i framtiden. Men var skulle då gränsen sättas? Det var en fråga som forskningen nu hade att ta ställning till.

Flerfamiljshusens markutrymmen 1962. Den första forskningsrapport, som granskade utemiljön i höghusområdena författades av arkitekten Hans Fog vid SIB, och publicerades 1962 som rapport 79 "Flerfamiljshusens markutrymmen". Ett syfte med denna undersökning var att undersöka vilka konsekvenser det nya kravet i 1959 års BS på att anordna bilplatser på tomtmark förde med sig för stadsplanerna i nya flerfamiljshusområden. Rapporten skulle bli skolbildande för den fortsatta forskningen om täthet och rymlighet i bostadsområden.

Rapporten presenterade ett urval av 26 nybyggda bostadsprojekt, varav hälften var belägna i Stockholmstrakten, hälften i övriga landet. Samtliga kvarter var nyexploateringar i ytterområdena, där förutsättningarna att uppnå en god miljö egentligen borde vara bäst; enligt rapportförfattarens bedöm-

¹³⁵Holm, Pleijel & Ronge 1964. s 62.

ning var urvalet också "att betrakta som ett eliturval" av nya bostadsområden.¹³⁶ Höghusen dominerade i urvalet. Två tredjedelar (17 av 26) av de undersökta kvarteren bestod av hus med 5 eller flera våningar; flertalet av dessa var renodlade höghuskvarter med ända upp till 14 våningar. Exploateringstalen i de undersökta kvarteren var genomgående höga. De högsta exploateringstalen fanns som väntat i renodlade höghuskvarter.

Tab 7.5 Exploateringstal i områden med flerfamiljshus efter hushöjd. (Fog 1962).

Hustyp/kvarterstyp	E(tomt)*
Renodlade höghuskvarter (5 vån +)	1,1-1,4
Kvarter med blandade höga och låga hus	0,7-1,1
3-4 vån	0,6-0,8

Källa: Fog 1962. *tomtexploateringstal enl rapport 79, 1962.

Ej direkt jämförbara med nettoexploateringstal.

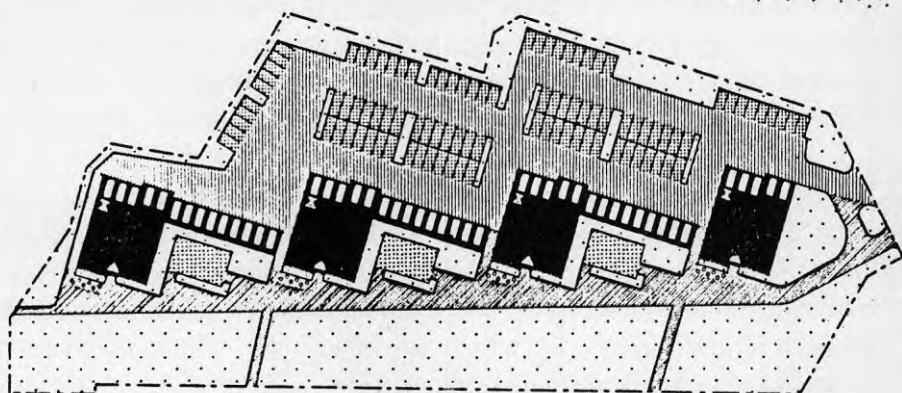
Att den yttre miljön i många av dessa höghuskvarter var torftig, för att inte säga direkt undermålig, framskymtar i några av de fotografier som illustrerar rapporten. Men i övrigt tas frågan om den yttre miljön i höghusområdena inte upp till någon systematisk behandling, egendomligt nog med tanke på den föregående debatten om höghus, barn och bilar. Rymlighetstal och exploateringsgrad finns beräknade och redovisade för varje kvarter men utan att dessa ger anledning till någon diskussion om friytorna är otillräckliga och exploateringen för hög.

Rapport 79 kom inte fram till att hög exploatering och knapphet på friytor skulle utgöra ett problem i de kvarter man studerat. I den mån frågan alls berördes i rapporten framhöll författaren motsatsen - att någon brist på mark *inte* rådde i kvarteren.

"Den begränsade del av varje kvarters totala areal som dessa ytor [bilplatserna] utgör, visar att det inte är knapphet på mark som är orsak till att det är svårt att ordna parkeringsplatser. Det är snarare en fråga om kvarterens form och byggnadernas organisation i förhållande till gator och andra trafikytor."¹³⁷

¹³⁶ Fog 1962 s 2.

¹³⁷ Ibid. s 57.

25 KV. KONTOT STOCKHOLM

Terräng och stadsplan

Kvarteret ligger på helt plan mark. Det gränsar på en kort sträcka i öster mot gatumark. På övriga sidor är det omgivet av parkmark. Denna tjänar i söder som skyddsremsa mot en gata. Väster om kvarteret är ett parkstråk med en gångväg. Stadsplanen är delelastisk. Högsta tillåtna hushöjd är 10 våningar.

Tomtexploateringsstalet är 1,1.
Tomtrymphetstalet är 0,9.

Bebyggelse och markplanering

Bebyggelsen överensstämmer med stadsplanens illustration. De fyra 10-våningshusen sammanbinds av 1-våningsgaragebyggnader. Entréerna vetter mot sydväst och en gångväg. Denna ansluter i väster till parkstråket. I vinklarna mellan garagebyggnaderna och 10-våningshusen ligger tre små lekplatser. Kvarterets norra del upptas helt av en parkeringsplats. Den sträcker sig från gatan i öster 180 meter in i kvarteret. Parkeringsplatsen gör det möjligt för distributionstrafik att komma nära huvudentréerna, som från denna sida nås genom portgångar i garagebyggnaderna.

Det finns 1 bilplats per 110 m² vy.
En tredjedel av bilplatserna är garageplatser.

Kvarteret sett från sydväst.

Parkeringsplatsen norr om husen.

Fig. 7.6. Flertalet av de 26 områden som ingick i undersökningen "Flerfamiljshusens markutrymmen" 1962 bestod av höga hus. (Foto: Hans Fog ur rapport 79/1962)

De enda miljöproblem som rapporten tog upp gällde bristande trafikseparering inom kvarteren. Vidare påpekade man att uppsplittringen av "grön-ytorna" ledde till markslöseri och höga anläggnings- och underhållskostnader. Det var problem som ansågs kunna lösas genom bättre projektering och mer flexibla detaljplaner.¹³⁸

Om man läser rapporten "Flerfamiljshusens markutrymmen" mot bakgrund av den livliga debatt om barn och bilar, överexploatering och dåliga friytor som föregick, framstår slutsatserna, eller snarare bristen på slutsatser som anmärkningsvärd. Att det skulle kunna finnas ett samband mellan hög exploatering och dålig miljö antyds inte någonstans. Hur kunde rapporten underlåta att ta upp detta till diskussion?

Om orsakerna till detta kan vi bara spekulera. En orsak låg kanske i den vetenskapliga metoden, som bestod i att mäta rymlighetstal av olika slag. Rymlighetstalet var ju sedan trettioalet ett accepterat måttetal på stadsplanekvalitet.¹³⁹ Om metoden att beräkna rymlighetstal skall vara meningsfull måste den grundas på en uppfattning om ett lämpligt riktvärde (normalvärde) som mätvärdena kan jämföras med. Ett sådant riktvärde var, som vi tidigare berört nettorymighetstalet $r=1$ (beräknat på den för boende verkligen användbara friytan). Men i svensk stadsplanering hade man aldrig etablerat något sådant riktvärde eller "norm" för rymligheten. Inte heller fann man någon anledning att göra jämförelser med den danska friytnormen.¹⁴⁰

Hus och mark i 21 planexempel 1966. Som en uppföljning av rapporten "Flerfamiljshusens markutrymmen" startades inom SIB ett större projekt som skulle behandla ett slumpmässigt urval av stadsplaner från år 1962. Rapporten "Hus och mark i 21 planexempel" presenterade 21 utvalda stadsplaner för vilka man noterade data om hustyp, exploateringstal, rymlighetstal, markanvändning etc. Vidare hade man i intervjuformulär inhämtat uppgifter om vilka motiv, som legat bakom planutformning och val av hustyp.¹⁴¹ Rapporten (rapport 38/1966) planlades av författaren till

¹³⁸ Ibid s 60.

¹³⁹ "Om man anger förhållandet mellan fri markyta och brutto våningsyta får man ett mått på stadsplanens rymlighet. detta rymlighetstal (r) kan accepteras som ett mått på bebyggelsens stadsplanemässiga kvalitet. (...) Det blir därigenom också norm. Två stadsplaner med olika hustyper men med samma r -värde anses alltså lika goda ur stadsplanesynpunkt." (Göran Sidenbladh: "Tjockhus och smalhus". Byggmästaren 1940 s 293.)

¹⁴⁰ I artikeln "elementär stadsbyggnadsteknik" (1928) hade Åhrén nöjt sig med att konstatera att nettorymighetstalet $r=1$ inte var ekonomiskt möjligt att uppnå i Stockholms innerstad.

¹⁴¹ Hus och mark i 21 planexempel. Rapport 38:1966. Statens institut för byggnadsfors-

"Flerfamiljshusens markutrymmen", Hans Fog, och den var i stora drag upplagd på samma sätt.

Rapport 38/1966 bekräftade iakttagelserna från den förra rapporten, nämligen att höghuskvarteren (5 vån eller över) var hårdare exploaterade än andra. Rymlighetstalet¹⁴² var betydligt lägre i kvarter med höga hus. Men Rapport 38/1966 undvek liksom sin föregångare frågan om den bristande rymligheten också kunde vara en orsak till dålig utemiljö. Man diskuterade överhuvud taget inte bristerna i den yttre miljön i höghuskvarteren.

Mot bakgrund av att upprinnelsen till forskningsprojektet "Val av hustyp" vid SIB var den starka kritiken mot de hårdexploaterade bostadsområdena med höga hus, är det anmärkningsvärt att "Hus och mark i 21 planexempel" inte alls diskuterar exploateringsgradens inverkan på miljön. Rapporterna "Flerfamiljshusens markutrymmen" och "Hus och mark i 21 planexempel" skulle senare komma att återopas i kommittébetänkandena "Höga eller låga hus?" (1967) och "Barns utemiljö" (1970) och vi skall återkomma till dessa i det följande. Stora förhoppningar knöts vid den här tiden till att en ökad forskning om bostadsmiljön skulle leda till förbättringar. Forskningens prestige förknippades med värderingsfrihet, objektivitet och användningen av vetenskapliga metoder. Men när det kom till kritan hade forskningen mycket litet att säga om bristerna och om den hårda exploateringen.

Hur skall vi då förklara att dessa rapporter, som ju var de enda som återopades när det gällde den fysiska miljön i 60-talets bostadsområden inte tog upp frågan om bristerna i den yttre miljön och det möjliga sambandet mellan hög exploatering och dålig miljö? Olika förklaringar är tänkbara, i kombination med varandra. Kanske var det den nystartade byggforskningens starka bundenhet vid naturvetenskapliga "värderingsfria" forskningsmetoder, (t ex insamling av "hårddata" och korrelationsanalys) som gjorde att man hade så litet att komma med när det gällde att analysera de nybyggda områdenas miljö. Kanske spelade det in att byggnadsforskningen vid samma tid var engagerad i att medverka till rationalisering och standardisering av bostadsbyggandet, som en förberedelse för en ökad industrialisering. Men det sannolikaste är att forskarna uppfattade de undersökta områdena som "normala" och därmed också exploateringsgraden i områdena som "normal". Då var det ju inte så stor anledning att söka ett samband mellan hög täthet och dålig miljö.

kning. Stockholm.

¹⁴² Det bör noteras att det rymlighetstal, som man här talar om innefattar även körytor och biluppställningsplatser på tomtmark. Om man reducerar rymlighetstalet med hänsyn till detta får man $(0,87-0,14) = 0,7$ för hus med 5 vån eller fler. (Rapport 38/1966 s 176).

Vad är normal exploatering? Vad var då att anse som "normal" exploatering i ytterområdena? Lennart Holm, den dåvarande chefen för statens institut för byggnadsforskning, kommenterade exploateringsgraden i de nya bostadsområdena i ett anförande om "Bostadsbebyggelsens standard", som bland annat stödde sig på SIB:s totalundersökningar av 1962 års stadsplaner (ett förarbete till rapport 38/1966). Han ansåg att man inte kunde tala om överexploatering.

"Exploateringstalen, tätheten i den bebyggelse man arbetar med, ligger någonstans mellan 0,6 och 1,0 möjligen något däröver. Det finns planer med högre exploatering, men dessa är små och har liten våningsyta. Vi kan alltså inte säga att överexploatering är något som utmärker våra planer eller som skulle vara anledning till att vi inte kan hålla den standard vi vill begära."¹⁴³

Exploateringstal mellan 0,6 och 1,0 kan emellertid knappast anses låga eller ens måttliga, när det som här var fråga om huvudsakligen byggande utanför stadskärnorna. Normal trevåningsbebyggelse hade vid denna tid en nettoexploateringsgrad på $e=0,40-0,55$.¹⁴⁴ Exploateringsgraden i 1962 års planer med flerfamiljshus låg således betydligt över detta, och kan vi utgå ifrån att en relativt stor andel av planerna innehöll höghus i 5 vån eller fler. Det hade ju också varit fallet i både Flerfamiljshusens markutrymmen och Rapport 38/1966.

Citatet visar att man i Sverige rörde sig med betydligt högre exploateringstal än vad man tillämpade i Danmark vid samma tid. Den danska Landsbyggeloven från 1961 som tidigare refererats satte upp nettoexploateringstal på högst 0,4-0,6 som ram för flerfamiljshus i ytterområden. Det är tydligt att man i Danmark hade en helt annan syn på vad som var lämplig täthet i bostadsområden. Den danska synen på lämplig täthet motsvarade mera vad som tillämpades i Sverige under 40-talet, då trevånings smalhus ännu dominerade. Men under 50- och 60-talen hade exploateringsgraderna och hushöjderna gradvis skruvats upp i det svenska stadsbyggandet.

Vilka var skälen till att man inte införde normer för exploatering och friyor i Sverige efter danskt mönster under 60-talet? Här fanns säkert flera skäl, som det skulle föra för långt att analysera i detalj. Att det fanns starka partsintressen (storbyggmästarna, detaljhandeln, i vissa fall kommunerna själva) bakom ökningen i exploateringsgrad har berörts tidigare. Från producenthåll hävdade man att normer för friyor skulle fördyra bostads-

¹⁴³ Holm, Lennart 1964. Bostadsbebyggelsens standard. Särtryck 26:1964 statens råd för byggnadsforskning. Särtryck ur IVA: meddelande nr 139. "Stadsbyggnadsfrågor".

¹⁴⁴ I Bygg 1962 813:533b uppges normala nettoexploateringstal för Höga punkthus (0,75-1,10) 4 vån. lamellhus (0,50-0,65) 3 vån lamellhus (0,40-0,55) 2 vån radhus (0,25-0,35).

byggandet. Men otvivelaktigt spelade också byggforskningen själv en roll i sammanhanget.

Forskningens roll kan mycket förenklat beskrivas på följande sätt. Kritiken mot höghusområdenas yttre miljö riktades emot myndigheterna som slussade frågan om tätheten vidare till forskningen. Från forskningens sida kunde man inte svara på frågan om områdenas exploatering var för hög, eftersom man saknade ett "objektivt" riktvärde att utgå ifrån. Därmed saknade myndigheterna den vetenskapliga plattform som man behövde för att utfärda en norm eller riktvärde för exploateringen. Alltså kunde byggandet fortsätta efter i stort sett samma spår som tidigare.

*

1965-75 Miljonprogrammet.

Bostadsbyggnadsutredningen. Den statliga utredning som haft störst betydelse för stadsbyggandet under efterkrigstiden i Sverige var bostadsbyggnadsutredningen som lade grunden till det s k miljonprogrammet. Bostadsbyggnadsutredningen tillsattes 1959 och arbetade fram till 1967. Under denna tid hann man lägga fram flera betänkanden, av vilka vi skall ta upp två, "Höjd bostadsstandard" (SOU 1965:32) och "Höga eller låga hus?" (SOU 1967:30).

Ledamöter i Bostadsbyggnadsutredningen var generaldirektör Bertil Olsson (ordf), direktör Sven Dahlberg (SIAB), docent Lennart Holm (utredningens huvudsekreterare), generaldirektör Alf Johansson, redaktör Willy Maria Lundberg, länsbostadsdirektör Olle Olsson samt direktör Erik Severin. En rad experter biträdde utredningen under årens lopp. Man lät också statens institut för byggnadsforskning utföra en rad utredningar.

Huvudbetänkandet "Höjd bostadsstandard" som lades fram 1965 utgjorde grundvalen för den proposition nr 100/1967 som annonserade det så kallade miljonprogrammet, föresatsen att bygga en miljon nya lägenheter under 10-årsperioden 1965-75. Det politiska målet var, kort uttryckt att bygga bort bostadsbristen, eller som det uttrycktes i betänkandet: "Den antalsmässiga efterfrågan bör tillgodoses, dvs det bör byggas så många lägenheter att alla som i mitten av 1970-talet vid då rådande prisnivå önskar en egen lägenhet också kan disponera en".¹⁴⁵

Målet om att bygga bort bostadsbristen ledde till den mycket svårbedömda följdfrågan: vid vilken produktionsnivå kunde man räkna med att uppnå balans på bostadsmarknaden? För att kunna besvara frågan gjordes en rad komplicerade bedömningar av befolkningsutvecklingen, konsumtionsutvecklingen, sambanden mellan inkomst och bostadsutrymme och bostadsutrustning. Utifrån dessa antaganden kunde man göra en prognos av den framtida bostadskonsumtionens volym, beräknad som ett antal rumsenheter till en viss antagen kostnad. I beräkningen av hur många nya rumsenheter som skulle behöva byggas ingick också kalkyler av beräknad rivning, samt omflyttningen från glesbygd till tätort. För perioden 1960-1975 beräknade man att behovet av nybyggda lägenheter skulle uppgå till 1.500.000. Utredningens rekommendationer lades till grund för den tidigare nämnda

¹⁴⁵ SOU 1965:32 s 514.

propositionen 1967 nr 100.

Målet att uppnå balans på bostadsmarknaden skulle kräva en kraftig ökning av den då uppnådda maximala årsproduktionen på omkring 85.000 lgh/år (1964). Frågan var om en sådan produktionsökning var möjlig mot bakgrund av tillgång på arbetskraft, kapital, mark etc. Utredningen kom fram till att utbudet skulle kunna höjas till denna höga nivå - dock under vissa bestämda förutsättningar. För det första en rationalisering och effektivisering av kommunernas planläggning, genom bl a långsiktiga kommunala markköp och långsiktigare planering av bostadsbyggnadsbehoven.¹⁴⁶ För det andra en genomgripande rationalisering av byggprocessen - genom övergång till ett industriellt byggande med förtillverkade element i stora serier, en utveckling som redan hade inletts.¹⁴⁷

"Teknologin beträffande projektering, material, konstruktioner, transport och montering har kunnat utvecklas, delvis med stöd av erfarenheter från andra länder. De lokaliseringsmässiga förutsättningarna för komponenttillverkning är, trots landets utsträckning, relativt goda genom flerfamiljshusbyggandets stora tyngd i vissa expansiva regioner. De nödvändiga åtgärderna att begränsa måttvariationer och elementvarianter är förberedda genom utredningsarbeten inom byggstandardisering och byggnadsforskning. Man skulle sammanfattningsvis kunna hävda att en viss teknisk beredskap finns för succesiv övergång till elementbyggande."¹⁴⁸

Frågan om vilken typ av bostadsmiljö som skulle eftersträvas i detta väldiga program ägnades däremot ett mycket litet utrymme i betänkandet "Höjd bostadsstandard". I den följande propositionen nr 100 1967 behandlades inte miljöfrågan alls. I betänkandet diskuterade man om tendenser som kunde väntas verka i riktning mot småhus eller flerfamiljshus framtiden. För en ökad småhusandel talade den ökande utrymmesstandarden och bilismen. Emot småhusen talade dock flera skäl, ansåg utredningen. Det var omflytningen till större orter, minskande hushållsstorlek och önskan om lättillgänglig service. Utredningen ansåg därför det rimligt att andelen småhus i hela landet 1975 borde motsvara den andel som rådde i tätorterna 1960. Det skulle betyda en minskning från 47% småhus i hela landet 1960 till 42% småhus 1975.¹⁴⁹

Av regeringen hade man 1962 fått i uppdrag att utreda höghusens

¹⁴⁶ Ibid s 234 ff.

¹⁴⁷ Ibid s 208 ff. .

¹⁴⁸ Ibid s 209.

¹⁴⁹ (Ibid s 492-493 samt Tabell 23.2) Det kan parentetiskt anmärkas att andelen lägenheter i småhus i hela landet 1975 i verkligheten blev 41,6%, alltså mycket nära det värde som utredningen hade satt som mål. (Bostads- och byggnadsstatistisk årsbok 1982, diagram 1.1.1).

framtida roll, men den frågan sköt man framför sig till betänkanudet "Höga eller låga hus?" som avlämnades först 1967. I diskussionen av vad som skulle komma att krävas av framtida bostadsområden menade utredningen att detta var en uppgift för forskningen, eftersom "vår kunskap om vad det svenska hushållet i genomsnitt kräver av sin miljö, tagen i vidare bemärkelse än den egna bostadslägenheten fortfarande är mycket liten."¹⁵⁰ Inte desto mindre räknade man upp ett antal krav, som man fann vara väsentliga för den framtida bostadsmiljön.

"Utifrån de kunskaper vi har i dag tycker vi oss förstå att välordnade kommunikationer med arbetsplats och stadscentrum, god tillgång på affärer av alla slag och på kollektiva anordningar för barns och vuxnas fritidsverksamhet i olika former samt en klar trafikdifferentiering framstår som väsentliga egenskaper i bostadsmiljön (...)

Bebyggelsen bör inte spridas mer än vad hänsynen till krav på soltillgång och önskan om frihet från insyn, förskolebarnens lekutrymmen och andra för trivseln i bostadsområdet viktiga behov kräver. För att minska avstånden till de kollektiva anordningarna kan det vara bättre att ha ett större friområde i bostadsområdets utkanter än att splittra upp det på mindre ytor mellan husen vilka ofta inte får någon klar funktion."¹⁵¹

"Höjd bostadsstandard" framhöll således faktorer som pekade i riktning emot en koncentrationen av bebyggelsen. Det låg ju också i linje med den antagna utvecklingen i riktning mot en sjunkande andel småhus och ökande andel flerfamiljshus som utredningen gav uttryck åt. En starkare koncentration var inte bara i utredningens ögon nödvändig för den starkare betoning av servicen, den låg också i linje med den pågående tekniska omstruktureringen av byggandet emot elementbyggen i stora serier. Övergången till bostadsbygge med tunga prefabricerade element som skedde vid mitten av 60-talet medförde genomgripande förändringar i byggplatsens organisation och i förlängningen också i planeringen. Nya tunga maskiner, spårbundna kranar och stora upplagsplatser ställde krav på en totalomvandling av marken under byggnadstiden. Här låg en betydande fördyring, som måste kompenseras genom kostnadsbesparingar genom industriellt förtillverkade byggnadselement. En väg att få denna ekvation att gå ihop var att bygga större seriebyggda områden och att koncentrera bebyggelsen hårdare än tidigare.

"Höga eller låga hus?" Under den mest intensiva debatten kring höghusen 1962 hade regeringen beslutat att höghusfrågan skulle klarläggas genom en utredning. Någon ny kommitté tillsattes inte utan uppdraget lämnades över till bostadsbyggnadsutredningen. "Tiden får nu anses mogen

¹⁵⁰ SOU 1965:32 s 497.

¹⁵¹ Ibid s 497.

att söka vidga underlaget för en bedömning av de höga bostadshusens lämplighet i olika avseenden", framhölls det i departementets PM.

"En växande kritik har numera framkommit mot vad man på åtskilliga håll uppfattar som en överdriven användning av höga bostadshus. Samtidigt förberedes höghusbebyggelse i delvis mycket stor skala på många håll, särskilt i och kring våra storstäder. Även i medelstora städer har höghus kommit att bli ett allt vanligare inslag i nybebyggelsen, både i form av blandade bostads- och kontorshus och rena bostadshus. En livlig debatt har med anledning härav kommit igång om höghusens egenskaper med ganska skarpa meningsbrytningar mellan företrädare för olika åsiktsriktningar."¹⁵²

Uppdraget att utreda om höghusens lämplighet slussades av bostadsbyggnadsutredningen 1963 vidare till SIB, där det så småningom ledde till en rad rapporter med samlingsrubriken "Val av hustyp." En av dessa rapporter var den förut omnämnda "Hus och mark i 21 planexempel".

Först 1967, alltså samma år som propositionen om miljonprogrammet, lade bostadsbyggnadsutredningen fram sitt betänkande "Höga eller låga hus?" Då hade under tiden den första höghusvågen bedarrat något, åtminstone om man menar de verkligt höga husen med 9 våningar eller mera. Dessa gick starkt tillbaka efter 1962, i stället ökade gruppen 6-8 vån ökade sin andel.¹⁵³

Betänkandet "Höga eller låga hus?" stödde sig på tidigare genomförda utredningar, i vilka höga och låga hus jämfördes ur olika synpunkter; byggnadsekonomi, boendeenkäter etc. Den tidigare citerade rapporten 39/1966 "Hus och mark i 21 planexempel" refererades utförligt. Slutsatsen blev att höghus i sig själva varken var bättre eller sämre än låga hus, utom i byggnadsekonomiskt hänseende, där 8-våningshusen tycktes vara fördelaktigast.¹⁵⁴ Utredningen ansåg att kritiken emot höghusområdena egentligen inte gällde höghusen i och för sig.

"De nackdelar som nämndes hade ofta med ofullkomligheter i utformningen av bostadsområdena att göra och kan därför inte tillskrivas en viss hustyp, vilket också underströks av flera intervjupersoner. Sålunda sades beträffande höghusbebyggelse, att den medförde en stor koncentration av människor på en liten markyta (ett högt markexploateringsstal), att friytorna särskilt för barnens aktiviteter blev för små, att trafikintensiteten var för hög och att parkeringsytorna gjordes för stora i förhållande till

¹⁵² SOU 1967:30 Höga eller låga hus? s 16.

¹⁵³ Orsaken till de höga punkthusens snabba ökning efter 1955 var förändringar i de skatteinräkningen, vilka gynnade denna hustyp. Bestämmelserna ändrades åter 1962 till fördel för 2-3 våningshus. (SOU 1967:30 s 109).

¹⁵⁴ SOU 1967:30. s 116. "De höga husen har i jämförelse med de låga inga speciella för- eller nackdelar ur andra synpunkter än ekonomiska."

lektytor och andra friytor. Slitaget på friytorna sades också bli högre i höghusområden än i låghusområden. Riskerna för ligabildningar påstods vara större i de höga husen därför att koncentrationen av ungdomar var större där än i låghusen."¹⁵⁵

Det var alltså snarare *den höga exploateringen* än höghusen i sig som missnöjet gällde. Man kunde nu ha väntat sig att utredningen av detta skulle ha dragit slutsatsen att den höga exploateringen var olämplig och borde sänkas i de nya områdena. Men i stället hävdade man att tätheten var ofrånkomlig, och att nackdelarna till stor del var det pris man måste betala för att få de fördelar som det täta boendet gav.

"Vad som i övrigt anförts om de höga husens nackdelar är, såvitt vi kan bedöma, väsentligen nackdelar som följer med en ökad koncentration av bebyggelsen antingen den sker vertikalt eller horisontellt. Vi menar att de utgör det pris man måste betala för att få del också av koncentrationens alla förtjänster i fråga om närhet till olika bostadskomplement, serviceanordningar av skilda slag, till bekväma kommunikationer med arbetsplats och stadscentrum osv. Eftersom nackdelarna måste accepteras är det utomordentligt angeläget att samhällsplaneringen på alla nivåer inriktas på att neutralisera verkningarna av dem genom olika åtgärder."¹⁵⁶

Det gällde alltså, menade utredningen, att genom utformningen eller i andra åtgärder kompensera nackdelarna av hög exploatering. Att sänka tätheten var det däremot inte tal om - i stället förespråkade utredningen ökad täthet i bostadsområdena.

"Starkt ökade krav på service innebär att man i samhällsplaneringen har anledning att pröva ökad koncentration i bebyggelsen. Höga hus ger en möjlighet att nå en sådan koncentration, men även i lågbebyggelse kan koncentrationen åstadkommas. Vi vill uppmuntra till försök med sådana koncentrerade lägre bebyggelseformer."¹⁵⁷

Om vi ser tillbaka till den Lindmanska utredningen om höghus 1954, så rekommenderades höghus med tveksamhet i sådana fall där det var av stor allmän betydelse att bebyggelsen koncentrerades. Höghuset kunde uppfattas som en nödtvungen lösning, där en hög täthet av andra skäl var tvungen. Men i "Höga hus eller låga hus?" har den höga tätheten upphöjts till ett självständigt mål i stadsbyggandet, så viktigt att nackdelarna *måste accepteras*. Hustypen i sig är däremot av underordnad betydelse.

Men, frågar man sig, hur hade utredningen förväntat sig om att de

¹⁵⁵ SOU 1967:30. s 92.

¹⁵⁶ SOU 1967:30. s 116-117.

¹⁵⁷ SOU 1967:30. s 117.

boende var beredda att acceptera dessa nackdelar - att de inte skulle föredragit ett lägre och glesare boende? Några egna sådana undersökningar hade inte utredningen genomfört, men man ansåg att det inte heller behövdes. Om husen var låga eller höga var inte någon viktig fråga för de boende, menade utredningen.

"Dock förefaller det, att döma av intervjuer som gjorts med bostadskonsumenter som om frågan om olika hustypers för- och nackdelar inte skulle vara av central betydelse för de boende. Egenskaper hos bostaden och tillgången till olika bostadskomplement betraktas som väsentligare än hustypen. Därför blir ur konsumentens synpunkt den hustyp bäst, som ger de funktionellt bästa lösningarna till de kostnader som han kan acceptera. Om detta gäller höga eller låga punkt- eller lamellhus eller eventuellt någon annan hustyp, tycks kunna betraktas som en rent teknisk fråga."¹⁵⁸

Frågan om höga eller låga hus, menade man alltså kunde betraktas som en rent teknisk fråga, en fråga för experten. Det var ett eko av den tidiga funktionalismen i CIAM, då Gropius framförde en liknande åsikt i sitt föredrag om låga eller höga hus "*In my opinion the optimum height of an apartment house is a purely economic problem...*".¹⁵⁹

SCAPE och den optimala tätheten. Föreställningen om att hushöjd och täthet skulle kunna behandlas som teknisk-ekonomiska faktorer var utbredd under 60-talet. Ända sedan Sven Wallanders första undersökning av sambandet mellan hushöjd, husbredd och kostnad 1930 hade problemet med att finna den ekonomiskt optimala tätheten och hushöjden lockat forskningen. Det dittills mest omfattande forskningsprojektet av detta slag var SCAPE-projektet vid Chalmers i Göteborg, som inleddes 1963, och avgav en första slutrapport 1966. SCAPE utvidgade kalkylerna från att gälla huset och bostadskvarteret till att omfatta hela stadsstrukturen.¹⁶⁰ En av ambitionerna var att försöka ange den ekonomiskt optimala tätheten och stadsstrukturen vid olika stora städer. SCAPE fick emellertid aldrig den stora betydelse för det svenska stadsbyggandet som man hade avsett, och detta av flera orsaker. För det första var resultaten i SCAPE svåra att tolka. Anhängare av låghusbebyggelse menade sig finna stöd för tolkningen att tvåvåningshusen var billigast. Men även höghusanhängare ansåg sig få stöd för åsikten att en satsning på höghus skulle ge de totalt sett lägsta

¹⁵⁸ SOU 1967:30 s 111.

¹⁵⁹ (Gropius 1962:109) Se vidare kap 2 i det föregående.

¹⁶⁰ (SCAPE) 1966. "Kostnader och kvalitet i tätortsbebyggelse" CTH inst f stadsbyggnad meddelande 9 1966. Göteborg. Resultaten ansågs i denna etapp bara preliminära, varför projektet fortsatte. Rapporter avgavs fram till 1972.

kostnaderna.¹⁶¹ För det andra kom inte de färdiga slutrapporterna i projektet förrän några år in på 70-talet, då situationen helt hade slagit om. Till detta skall vi återkomma.

Planstandard 1965. Större betydelse än SCAPE fick de utredningar som gjordes inom Stockholms stadsbyggnadskontor inför planeringen av Järvafältet, och som publicerades under titeln Planstandard 65 (senare i reviderad utgåva Planfaktorer 70).

I de tidiga skisserna till Järvafältetutgick man från ett nytt stadsideal, en låg, (2-3 våningar) men samtidigt tät och stadsmässig bebyggelse, men under trycket av krav på höjd exploatering tvingades man överge detta ideal och hustyperna blev höga, som på andra håll i nyproduktionen. Riktlinjerna i Planstandard 1965 ger uttryck för en strävan efter hög täthet.

"Ur flera synpunkter är en förhållandevis stor befolkningskoncentration och tät bebyggelsegruppering eftersträvarsvärd. Med en hög bebyggelsekoncentration följer starkt markslitage. Friytor och vegetation måste tåla slitaget; dimensioner och material måste anpassas efter brukskraven. Inom bostadsbebyggelsen bör all friyta betraktas som anlagd yta och vegetationen måste i huvudsak nyplanteras. Naturmark och gräsmattor kan i regel inte användas annat än i större sammanhängande ytor och som skyddsområden som inte utsätts för nötning. De högre anläggningskostnader, som följer med hög kultiveringsgrad, kan i viss mån kompenseras av att underhållskostnaderna reduceras och friarealen minska utan att bruksvärdet blir mindre."¹⁶²

Planstandard 1965 uppfattades allmänt som ett slags normsamling för planering av nya ytterstadsområden, något som skulle kunna tas till förebild vid planering av nyare bostadsområden även i andra större städer. Men i själva verket var Planstandard 1965 inte någon norm i egentlig mening. Planstandard 1965 tog ingen bestämd ställning till frågan om hushöjden eller till olika hustypers lämplighet över huvud taget. Man hänvisade till de undersökningar som bostadsbyggnadsutredningen hade påbörjat. I frågan om normer för friytor var Planstandard 1965 uttryckligen avvisande.

"Behovet av friytor inom en bostadsbebyggelse står inte i någon enkel proportion till våningsytan eller invånarantalet. Med hänsyn till variationerna i lokala förutsättningar och med hänsyn till organisation och utformning av friytorna är det inte möjligt att normera rymlighetstalet (relationen mellan obebyggd markyta och våningsytan)"¹⁶³

¹⁶¹ Se t e x artikeln "Småhus 38% dyrare" i Vår bostad nr 1/1971 och följande debattinlägg, Ants Nuder & Bengt Johansson: "Stora hus är inte billigare än radhus." i Vår bostad nr 2/1971.

¹⁶² (Planstandard 1965. Förslag till stadsplanestandard för nya flerfamiljshusområden i Stockholm. Bih nr 51 1965.)

¹⁶³ Ibid.

Vi kan här känna igen den ståndpunkt som tidigare hävdades i skriften *God bostad* i samband med införandet av de s k preferensnormerna för lekplatsytor. Där framhölls ju att "behovet av trafikfria rekreationsytor i ett bostadsområde kan inte enkelt normeras på samma sätt som exempelvis parkeringsbehovet..."¹⁶⁴

Barns utemiljö 1970. Men kravet på något slag av normer för att säkerställa en bättre utemiljö dök trots allt upp på nytt igen under 60-talet. Sommaren 1967 tillsatte regeringen en utredning barnens utemiljö i de nya bostadsområdena.¹⁶⁵ I utredningsdirektiven pekade man på allehanda brister i barnens utemiljö, både vad gäller trafiksäkerhet och allmän torftighet och brist på lekanordningar. Inte minst framhöll man att det fanns *normer* för t ex bilplatser men att sådana saknades för barnens utemiljö.

"Ett sätt att höja kvaliteten i bebyggelseplaneringen är att införa standardnormer för viktiga planelement. Så har skett exempelvis beträffande bilparkering. Motsvarande generella normer för lekplatser saknas. I ett läge där vissa ybehov normerats och man har starka ekonomiska motiv för att hushålla med markresurserna, blir behov som inte normerats lätt mindre väl tillgodosedda. (...) Det föreligger därför stort behov av att få till stånd anvisningar av rådgivande karaktär."¹⁶⁶

Betänkandet *Barns utemiljö* (SOU 1970:1) kom emellertid inte med några nya krav på bostadsområdena vad gäller friytor och utemiljö. Utredningen gick också in på frågan om täthetens betydelse, och avvisade kategoriskt tanken på att i kvalitetssyfte införa något slags täthets- eller rymlighetsnorm.

"Bostadsområdets täthet kan inte normeras på något praktiskt användbart sätt. Friytan står inte i någon enkel proportion till våningsytan eller invånarantalet och kan heller inte framräknas genom en summering av delfunktioner. Lokala förutsättningar, olika grupperings- och arronderingsprinciper och skillnader i markbehandlingen kan ge helt olika bruksvärde, även om den totala friytan är konstant. Bebyggelsetätheten (vanligen uttryckt som exploateringsstal eller rymlighetstal) är således i och för sig ingen kvalitetsnorm."¹⁶⁷

Det finns skäl att ge några kommentarer till citatet. Att ställa upp normer för

¹⁶⁴ *God bostad i dag och i morgon* 1964. s 47. Se även tidigare avsnitt i detta kapitel.

¹⁶⁵ Tre sakkunniga utsågs: riksdagsmannen Göran Karlsson, fil lic Inger William-Olsson och överarkitekten vid Stockholms stadsbyggnadskontor Hans Wohlin, som också medverkade vid utarbetandet av Planstandard 1965.

¹⁶⁶ SOU 1970:1 s 171.

¹⁶⁷ SOU 1970:1 s 52.

rymlighet eller täthet i bostadsområden är olämpligt, menar man. Skälet är att kvaliteten i miljön inte kan mätas genom exploateringsstal, rymlighetstal eller mått som friyta per innevånare. Det var alltså samma ståndpunkt som hävdades i Planstandard 1965 med nästan samma ordalydelse.

Det kan verka överraskande att just en utredning om "Barns utemiljö" så kategoriskt förkastar relationen mellan friyta och våningsyta som kvalitetsmått i bostadsmiljön. Man borde annars ha väntat att en sådan utredning skulle ha försökt hävda betydelsen av god rymlighet och god tillgång på friytor. De motiv som anfördes emot ett generellt formulerat friytkrav var knappast ovedersägliga. Man pekar på att det faktiska bruksvärdet kan bli mycket olika även om friytan är densamma. Man påpekar också att det vid planläggning och projektering är viktigare att "tillgodose funktionskrav än att uppfylla abstrakta relationstal".¹⁶⁸ Inget av dessa konstateranden är egentligen något tungt vägande argument emot ett riktvärde för rymligheten.

Syftet med betänkandet var inte att presentera någon ny norm utan snarare att ge information och inspiration, menade man.¹⁶⁹ Man nöjde sig därför med att se över de sk preferensnormer som redan införts i God bostad 64. I övrigt framförde man vissa förslag som skulle underlätta bedömningen av markplaneringen i bostadsområden i samband med planläggning och byggnadslov.

De reviderade riktvärdena i Barns utemiljö innebar inte någon väsentligt ökad ambition vad gäller tillgången på friytor. Man kunde i räkneexempel i utredningen visa att riktvärdena åtminstone vad gällde kravet på obebyggd markyta utan större svårighet kunde klaras även vid en så hög exploatering som $e=1,0$.¹⁷⁰ Flera av de exempel som återges i Barns utemiljö är också relativt högt exploaterade, bl a ett projekt till servicehus i Sollentuna innehållande ca 800 lägenheter och med ett nettoexploateringsstal på $e=1,0$. Utvecklingen emot hög täthet framhölls som en tendens i tiden.

"Kravet på effektivt markutnyttjande har ökat under senare år. Med högre koncentration följer kortare avstånd, ökat underlag för gemensamhetsanläggningar, god markekonomi och en intensivare miljö. Samtidigt blir de inre friytorna mer begränsade, markskitaget ökar, flexibiliteten blir mindre och koncentrationen av barn större. Den täta

¹⁶⁸ Här kan påpekas att rymlighetstalet ansågs vara en garanti för att viktiga funktionskrav skulle kunna gå att uppfylla. Det är därför inte på något sätt självklart att ställa rymlighetstalet i motsats till funktionskraven, som görs i citatet.

¹⁶⁹ "I ett mer medvetet skede kanske normen gör störst nytta som *inspiration* och *information*. 1970 års normer för barns utemiljö som vi redovisade i den statliga utredningen "Barns utemiljö" fick därför en annan utformning och redovisades så att de skulle fungera i första hand som impulsgivare." (Wohlin, Hans 1973. Behövs normer? Plan s 204.)

¹⁷⁰ SOU 1970:1 s 33.

bebyggelsen kräver hög kultiveringsgrad. All friyta blir i princip anlagd yta, och huvuddelen av vegetationen måste bli nyplantering. Naturmark och gräsytor kan som regel komma ifråga endast på de större ytorna i bostadsgruppernas periferi.¹⁷¹

Detta avsnitt, som handlar om *täthet och friytor* i bostadsområden är ett nästan ordagrann upprepning av motsvarande avsnitt i "Planstandard 1965" som behandlade den yttre miljön i nya bostadsområden i Stockholm.¹⁷² Det är ett anmärkningsvärt förhållande att, som den statliga utredningen om Barns utemiljö gjorde, ta utgångspunkt i programkraven för Järvafältets bostadsområden, när man skulle beskriva de generella förutsättningarna vid planering av bostadsområdets utemiljö. Även om exemplen i "Barns utemiljö" hämtades från olika delar av landet, så utgör utredningen ett exempel på att man medvetet eller omedvetet utgick från storstadens speciella förutsättningar. Den höga exploatering och de stora hus som regelmässigt tillämpades i storstadsområdena blev medvetet eller omedvetet tongivande för planeringen i andra städer och samhällen.

Förortskritik och servicekrav

Kritiken mot Skärholmen 1968. När kritiken mot de nybyggda förorterna bröt ut 1968 kom stormen lika oväntat som våldsamt. Visserligen hade det länge funnits ett pyrande missnöje på tidningarnas kultursidor, men detta hade i första hand gällt cityplaneringen och rivningarna. Nu gällde det förortsbyggandet. Angreppen riktades till en början mot den nyinvidga stadsdelen Skärholmen söder om Stockholm, och nådde ett slags kulmen den 10 sept då DN:s kulturkritiker Lars-Olof Franzén krävde att Skärholmen skulle rivas. Andra röster följde efter på kultursidorna: Lars Gyllensten, Ulf Hård af Segerstad, Kurt Bergengren, Olle Bengtzon. Den totala förkastelse som kulturskribenterna uttalade över stadsplaneringen präglades av en för svenska förhållanden ovanlig fränhet emot ansvariga stadsplanerare och politiker.

Vad var det då man kritiserade? Man angrep kommersialismen, trisessen i förortslivet, de långa resorna, bilismen, de höga hyrorna och bristen på demokrati och inblick i planeringen. Måltavlan för kritiken var snarare samhällsutvecklingen överhuvudtaget än den specifika stadsmiljön i ytterstaden. Den kan ses som ett eko av den allmänna radikalismen under detta studentrevolternas år.

¹⁷¹ SOU 1970:1 s 52.

¹⁷² Se tidigare citat: "Ur flera synpunkter är en förhållandevis stor befolkningkoncentration och tät bebyggelsegruppering eftersträfvansvärd. Med en hög bebyggelsekoncentration följer starkt markslitage ..." (Planstandard 1965)

"År 1968 kan ses som revolternas år inom stadsplaneringen. Ändå är det bara början". Så avslutade Thomas Paulsson debattboken "Stad för alla eller ingen" som sammanfattade den nya häftiga kritikstormen mot stadsplaneringen under året 1968. Thomas Paulsson, själv författare till flera böcker om stadsplanering hörde till de få kritiker som hade en god kunskap om ämnesområdet, och hans kritiska linje har därför ett särskilt intresse. Han riktade sin kritik emot det funktionalistiska arvet, som han menade stod för två felaktiga utgångspunkter i förortsbyggandet: dels "zoneringen" (vilket i detta sammanhang står för förhållandet att man i planeringentilldelar olika markområden olika användning); dels lamellhuset och den öppna stadsplanen, som Paulsson menade hade sprängt sönder den gamla gatumiljön och det rumsliga sammanhanget i staden. Paulsson angrep också utspridningen av bebyggelsen, så som den t ex kom till uttryck i regionplaneskissen 1966. Han förespråkade i stället en högre täthet.

"Det är min personliga uppfattning att stadens liv blir rikare ju tätare den är. Möjligheterna till kontakter blir rikare liksom servicen om det bor många på en ytenhet än få, och det finns ett ekonomiskt och psykologiskt motstånd mot de långa resorna."¹⁷³

Paulsson var ingalunda ensam i den radikala miljödebatten om att förespråka en hög täthet. Tvärtom torde han ha gett uttryck åt en stark opinion inom detta läger. I detta komprimerade citat finner vi tre argument för en hög täthet vilka var ofta återkommande i debatten.

Hög täthet kopplades samman med positiva företeelser som korta resor,¹⁷⁴ god servicenivå, och ett rikare liv. Det sista argumentet utgick ifrån en uppvärdering av storstaden och "den täta staden" som var ett påtagligt inslag i 60-talets kulturdebatt.¹⁷⁵ Dess inverkan på den svenska stadsbyggnadsdebatten bör inte underskattas.

Ett exempel på denna uppvärdering av storstadskulturen som nämns i "Stad för alla - eller ingen" var utställningen "*hej stad*" som tre unga arkitektelever arrangerade på Moderna Museet 1966.¹⁷⁶ På stora skärmar projicerades i oregelbundna intervaller tiotusentals stadsbilder av husfasader,

¹⁷³ Paulsson 1969:66.

¹⁷⁴ Detta argument har tagits upp till granskning i inledningskapitlet, där det hävdas att en ökad täthet i flerfamiljshusområden bara har marginell inverkan på utbredningen och reslängden inom en storstad. Dessa beror huvudsakligen av andra faktorer.

¹⁷⁵ I USA utkom under 1960-talets första hälft en rad studier av den moderna storstadens problem, som uppvärderade storstaden och den höga tätheten i stadsbyggandet. Av dessa var antagligen Jane Jacobs "The Death and Life of great American Cities" den på längre sikt betydelsefullaste.

¹⁷⁶ De tre unga arkitekterna var Sture Balgård, Eva Björklund och Jöran Lindvall.

motorvägar, människor, lyftkranar, bilar, sopor, varor, reklamaffischer, ljusreklamer. Utställningen väckte så stor uppmärksamhet att den två år senare upprepades och under sin nya titel "massor" utsågs till Sveriges bidrag till Triennalen i Venedig 1968. Vilket var då utställningens budskap? Ett accepterande av, kanske rentav en hyllning till storstadens anonymitet, menade Paulsson, och det var ett tema som låg i tiden och som talade för *den täta staden*.

Den radikala miljökritiken hade sina rötter i stadsmiljörörelsen, som hade arbetat under 60-talet med att försöka väcka opinion emot rivningsvågen i Stockholms innerstad genom att visa på det kulturhistoriska värdet av den äldre bebyggelsen.¹⁷⁷ Man lyckades också i ett viktigt fall - östra Mariaberget på Södermalm - förhindra en planerad rivning. Under åren kring 1968-70 utvecklades rörelsen till ett slags folkrörelse som organiserades i "byalag" i de olika innerstadsdelarna. Dess program innebar en dämpning av biltrafiken och stopp för rivningarna. Rörelsens slagord efter 1970 - "grönare stad" - pekar på en oklarhet; parollen kunde uppfattas som en strävan till lägre och glesare, "grönare" stadsbyggande. Men rörelsens stadsideal var egentligen den täta höga 1800-talsstaden, Haussmanns stad. När det gällde förortsplaneringen befann sig den radikala miljörelsen på främmande mark.

Det paradoxala i sammanhanget var att den radikala miljökritiken gick till storms emot förortsbyggandet, för att man inte byggde tillräckligt tätt. Men i själva verket arbetade ju många krafter, medvetna och omedvetna, i riktning emot en allt högre exploatering i förortsbyggandet, vilket har framgått av det föregående.

Service - ett argument för hög täthet. Under åren omkring 1970 är det framförallt ett argument för ökad täthet i bostadsbyggandet, som framförs med allt större kraft. Det är kravet på service. En orsak till att servicefrågorna tillmättes så stor betydelse var den starkt ökade andelen förvärvsarbetande kvinnor, vilken tvingade fram en forcerad utbyggnad av barnomsorgssystemet. Man kan också peka på den ökade politiska medvetenheten om kvinnofrågorna under dessa år, vilken bidrog till att traditionellt "mjuka" frågor som tillgången till daghem och butiker fick en mera framskjuten roll i diskussionen om stadsbyggandet. Här spelade den radikala förortskritiken stor roll, som vi berört i det föregående.

Man kan ha olika uppfattningar om det var kravet på bättre service i bostadsområdena som drev fram en högre täthet i bostadsområdena eller om förhållandet var det omvända - att en högre servicenivå ansågs nödvändig för att kompensera bristerna i de allt tätare områdena. Vi kan här nöja oss

¹⁷⁷ Se Herlitz, Einar 1977. Från byalag till miljörelse. Plan nr 4, s 216-222.

med att konstatera att tendenserna förstärkte varandra. Utvecklingen emot högre täthet i bostadsområdena framstod som både *nödvändig* och *önskvärd*. Nödvändig på grund av den tekniska utvecklingen, önskvärd på grund av det sociala innehåll som man förknippade med hög täthet. På ett paradoxalt sätt kunde den etablerade stadsbyggnadspolitiken och den radikala miljörörelsen samfällt driva kravet på ökad service och ökad täthet i förortsområdena. Men stämde denna linje i alla avseenden med allmänhetens önskemål?

Om mycket i förortskritiken 1968 kan sägas ha riktat sig mot samhällsutvecklingen i allmänhet, så fanns där dock en bärande tankegång som skulle utkristallisera sig till ett mer konkret utformat alternativ. Denna bärande idé var att förortslivet skulle göras bekvämare, innehållsrikare genom komplettering med samhälllig service. I denna samlingsrubrik inräknade man barnstugor, samlingslokaler, tvättstugor, kioskbudik etc. Det nya servicekravet framfördes tidigast av hyresgästföreningen i Storstockholm i den lilla skriften "Boendemiljön" i mars 1968, och det skulle återkomma i en lång rad av utredningar under de närmaste åren.

Att de krav som framfördes i skriften *Boendemiljön* inte kunde avfärdas som betydelselösa funderingar, framgår om inte annat av att hyresgästföreningen i Storstockholm stod bakom skriften. "Vår avsikt med programmet är att presentera viktiga konsumentkrav på boendemiljön. De medel som stat, kommuner och producenter förfogar över önskar vi anpassade för att på billigaste sätt förverkliga vårt program."¹⁷⁸ Kraven kan närmast beskrivas som normkrav för bostadens näromgivning, även om författarna till skriften själva tog avstånd från uppställandet av normer.

"Till kravet om funktionell service hör att serviceanläggningarna placeras på bekvämt avstånd från bostaden. Det betyder att de (...) helst bör ligga inom ett maximalt gångavstånd på 200 meter från den längst bort belägna bostaden i flerfamiljshus. Helst bör det också finnas möjligheter att förse bostadsområdet med inomhusgångvägar mellan serviceanläggningarna och bostäderna. Befolkningsunderlaget för denna närservice bör helst vara 2.000-3.000 invånare och det är ett önskemål att befolkningen inte är ensidigt sammansatt."¹⁷⁹

Vad betydde detta nya servicekrav? Jo det förutsatte en befolkningstäthet på minimum 160-240 inv/ha, eller uttryckt i exploateringstal $e=0,6-1,0$ (med antagande om 0,6 re/person). Det var med andra ord samma höga exploateringstal som gällde för t ex kvarter med 6-8 våningars skivhus. Att detta skulle betyda att man måste offra rymligheten i närmiljön, var man på

¹⁷⁸ Boendemiljön, 1968. Ett miljöpolitiskt handlingsprogram för och av hyresgästföreningen i stor-stockholm. Stockholm. s 5.

¹⁷⁹ Boendemiljön, 1968 s 15.

det klara med i den arbetsgrupp som utarbetade programmet.

"Eftersom kravet på stora friområden inom den närmaste 200-meterszonen från bostadsentrén starkt försvårar möjligheterna att bygga ut ett från servicesynpunkt välfungerande bostadsområde och eftersom de flesta av dessa krav kan tillgodoses bättre utanför denna zon bör friområdeskrav av traditionella mått stå tillbaka för servicekraven när det gäller att få det allra mest bostadsnära läget."¹⁸⁰

Arkitekten Ingrid Jussil, en av de ledande i arbetsgruppen, motiverade att friytorna närmast bostäderna borde kunna inskränkas med tanke på att det endast var barnen och pensionärerna som behövde dessa. Hon fann också att de hygieniska kraven på bostadens omgivning verkade i samma riktning som servicekraven.

"Alla dessa fundamentala krav leder precis som servicekraven till följande krav på bostadsområdets utformning: begreppet hus och begreppet bostadsområde (husgrupp) smälter ihop till ett begrepp, soptransporter sker rationellt och hygieniskt från en enda central uppsamlingsplats, bekväma inomhusgångvägar binder ihop de olika husen till en anläggning och ger servicefunktionerna ett gott befolkningsunderlag och gör gångvägen mellan bostad och parkeringsplats bekvämare. Inre gårdar kan hållas helt trafik- och bullerfria."¹⁸¹

Vilket slag av bostadsmiljöer som skriften "Boendemiljön" syftade till kan man lätt göra sig en föreställning om. Det var tätbyggda kvarter med flerfamiljshus, tätare än de dittills i ytterområdena brukliga. Som en direkt tillämpning av detta program kan man peka på det stora bostadskomplex, som 1969 började uppföras i Sollentuna centrum norr om Stockholm. Det innehöll 800 lägenheter inrymda i huskroppar om 3 och 9 våningar placerade på ett upphöjt däck med parkering under. Inomhusförbindelser fanns i bottenvåningarna, där också gemensamma lokaler, barnstugor osv var inrymda.¹⁸²

Servicefrågorna så som de formulerades i "Boendemiljön" togs upp på flera håll vid ungefär samma tidpunkt. I Stockholm tillsattes en politisk kommitté med uppgift att lägga fram ett förslag till generellt boendestandardprogram.¹⁸³ Ett år tidigare, 1967, tillsattes den statliga servicekommittén som lade fram en rad betänkanden under åren omkring 1970.¹⁸⁴ Vi skall se

¹⁸⁰ Arkitektur nr 3 1968. s 5.

¹⁸¹ Arkitektur nr 3 1968. s 5

¹⁸² En presentation av projektet finns i SOU 1970:1 Barns utemiljö, s 86.

¹⁸³ Se Jussil, Ingrid 1968. Program för boendemiljön i Stockholm. Arkitektur nr 3 s 52.

¹⁸⁴ Se Thiberg, Sven 1968. Den statliga servicekommittén. Arkitektur nr 3 s 55.

närmare på ett av dessa.

Boendeservice 6. I den statliga servicekommitténs betänkande "Boendeservice 6" (SOU 1971:28) publicerades tio uppsatser, som skulle ge kommittén underlag för behandling av servicefrågorna i ett längre tidsperspektiv. Vi skall se närmare på den uppsats som behandlade "Fysisk struktur" och som skulle kunna beskrivas som en komprimerad framtidsstudie av svenskt stadsbyggande. Författaren till uppsatsen var arkitekten Ingerd Ågren, tidigare chef för generalplaneavdelningen i Göteborg.

Ågren pekade i sin studie på de två till synes motstridiga tendenserna i stadsutvecklingen, å ena sidan *utbredningen* av städerna, som kunde förutsägas fortsätta i takt med ökande BNP-tillväxten, å andra sidan *ökande täthet* i bebyggelsen, en utveckling som skulle framtvingas av ökad effektivitet i byggande och förvaltning liksom av krav på ökad service och korta gångavstånd. Den framtida stadsstrukturen borde därför menade Ågren innebära "en klokt organiserad spridning av koncentrerade bebyggelseområden, som har tillräcklig storlek för att kunna erbjuda allsidig service inom sin storleksgrupp".¹⁸⁵

Täta och koncentrerade bebyggelsegrupper men ändå geografiskt utspridda inom en region. Men hur skulle en sådan utveckling emot mer koncentrerade bostadsmiljöer gå ihop med de starka önskningsriktade emot småhuset, den egna villan och trädgården? Det skulle bli nödvändigt med en ganska radikal omvärdering av bostadsidealerna, konstaterade Ågren. Individerna skulle få lov att tänka om i fråga om sin bostadsmiljö.

"Den enskilde ställs också inför en omvärdering av boendeformer med hänsyn till möjliga servicealternativ. Successivt ökade krav på gemensamma lokaler och friytor till kollektiv service betyder i realiteten att den enskilda människan får avstå från möjligheten att disponera stor markyta för egen del t ex en rymlig villatomt för lek och fritidshobbies."¹⁸⁶

Men var människorna verkligen beredda att offra drömmen om det egna huset och den egna trädgården till förmån för den optimala täta bostadsmiljön? Ja, svarade Ågren.

"En omvärdering av den fysiska miljön, som är en betingelse för att servicefunktionerna skall kunna organiseras inom rimliga ekonomiska och praktiska ramar ställer säkert varken orimliga eller ofattbara krav på individen. Den ökande utbildningsnivån och en hos alla fördjupad insikt om de fysiska och ekonomiska sambanden mellan samhällsfunktioner och fysisk miljö gör denna omvärdering naturlig."¹⁸⁷

¹⁸⁵ SOU 1971:28 s 10:31.

¹⁸⁶ A.a s 10:20.

En sådan omprövning och omvärdering skulle bli det naturliga resultatet av en ökande utbildningsnivå och medvetenhet om de "ekonomiska sambanden mellan samhällsfunktioner och fysisk miljö", framhöll rapporten, som i den radikala miljökritiken såg ett tecken på att omprövningen redan var på väg.

Uppsatsen om "Fysisk struktur" utgör ett slående exempel på vilket starkt grepp den tekniska utvecklingen vid den här tiden hade om tänkandet inom samhällsplaneringen. De trender i den tekniska och ekonomiska utvecklingen som man tyckte sig konstatera bildade ramen för den framtida samhällsutvecklingen. Om trenderna stod i konflikt med rådande kulturmönster och värderingar fann man det naturligt att kulturmönstren fick ge vika och anpassa sig. Allt i efterkrigstidens utveckling tycktes också bekräfta en sådan bild.

Här finns en uppenbar parallell med den tidiga funktionalismen, både i fråga om analysen av samhällsutvecklingen i stort, som uppfattades som direkt produkt av den teknisk-ekonomiska utvecklingen, och i fråga om konsekvenserna för stadsbyggandet. Utvecklingen gick oemotståndligt emot hög täthet och stark koncentration av bebyggelse, bort från låga hus och trädgårdar.

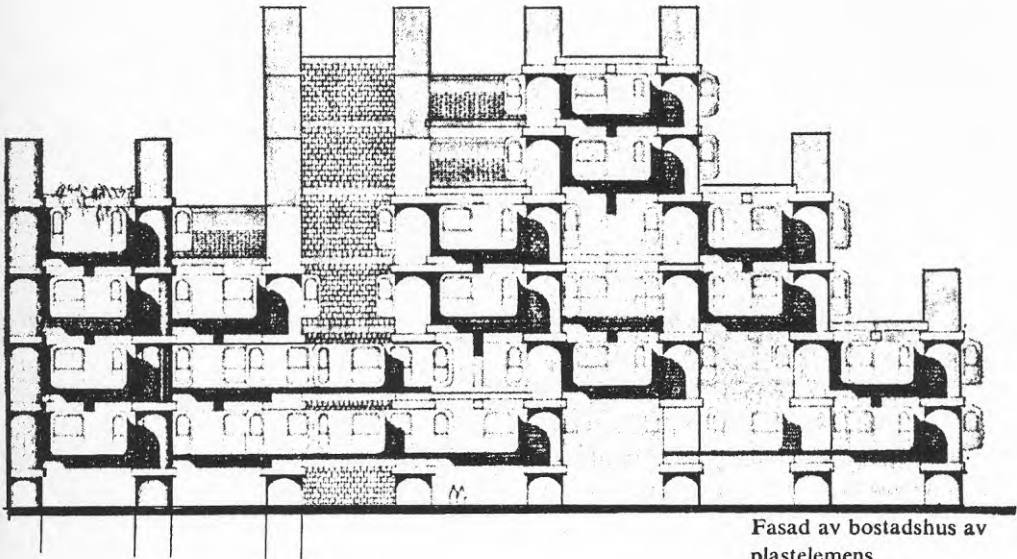
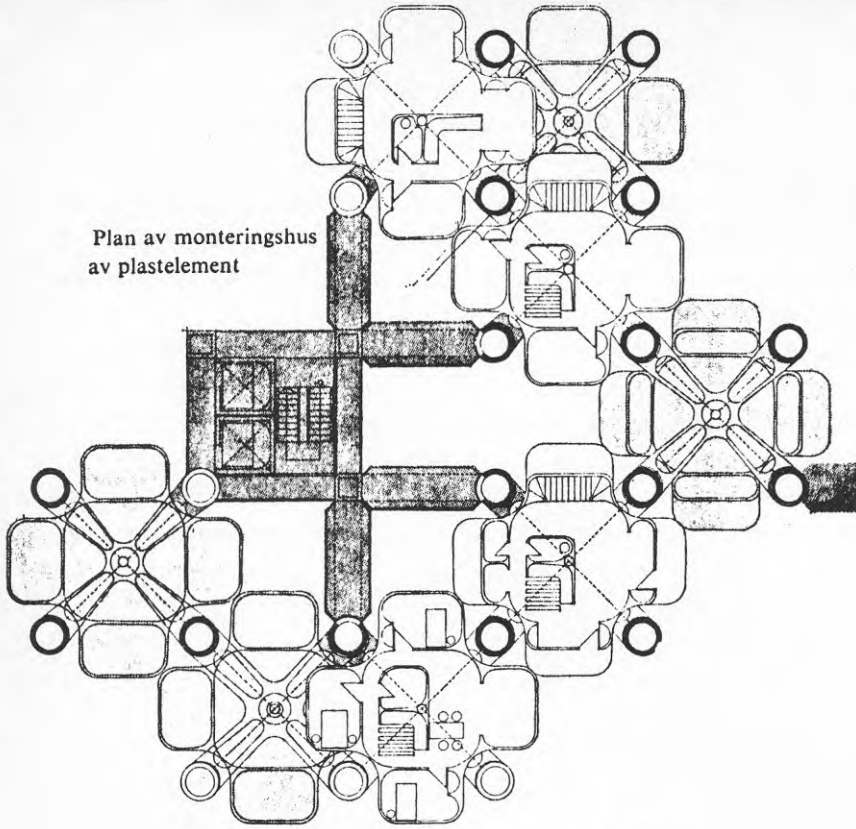
Framtidens stad? Inom stadsbyggnadsområdet tog sig detta uttryck i visionära projekt, som publicerades i de internationella arkitektidskrifterna. Projekten kännetecknades av avancerade transportsystem i kombination med komplexa och mycket täta stadsstrukturer. Den engelske arkitekten Brian Richards bok "New movements in cities" skisserade upp en stadsstruktur, där alla trafikproblem hade lösts med hjälp av rulltrappor, transportband och inomhusförbindelser i olika plan. Hans vision återgavs i strukturstudien i Boendeservice 6, i bland annat följande citat:

"Kommunikationscentralen kommer att vara själva inkörsporten till framtidens stad. Det blir snarare en genomgångsstation än en ändhållplats, med snabba expresståg som fortsätter till andra städer. Denna central kommer att ha direktförbindelser med övriga knutpunkter i cityområdet genom olika sekundära transportsystem. Hit kommer man att förlägga det viktigaste kontorsdistriktet, stora affärsföretag och administrationslokaler. Grupperade kring dessa uppstår serviceområden med restauranger, hotell, teatrar, biografier och affärer. Bostadsområden med hög boendetäthet kommer att förläggas i anslutning till dessa med anslutande parker och rekreationsområden."¹⁸⁸

¹⁸⁷ A.a s 10:20.

¹⁸⁸ SOU 1971:28 s 10:41.

Plan av monteringshus
av plastelement

Fasad av bostadshus av
plastelemens

Fig 7.7 Arkitekttidskrifternas innehåll i slutet av 1960-talet åtskilliga sofistikerade projekt för den framtida stadsmiljön. Detta projekt, ett hyreshuskomplex av prefabricerade plastelement återgavs i servicekommitténs betänkande Boendeservice 6 i en uppsats om den framtida fysiska strukturen.

Ännu mer utopiska var Kenzo Tanges "metaboliska storstadsprojekt" och Yona Friedmanns stadsförnyelseprojekt, där den nya bebyggelsen konstruerades som en svävande struktur ovanför den befintliga staden. I ett föredrag som den nyutnämnde chefen för planverket Lennart Holm höll under titeln "Visionen av framtidens stad" på IVA-konferensen "långtidsperspektiv och stadsbyggande" 1969, framhöll han den höga tätheten som det gemensamma draget i arkitektvisionerna av framtidens stad.

"Det finns en stadig tradition hos arkitekter och planerare att då och då frigöra sig från de hämningar dagens teknik ger och att spekulera över nya möjligheter, nya former. Dagens internationella arkitekturtidskrifter och illustrerade magasin ger ofta utrymme för dessa visioner. Försöker man finna ett gemensamt drag i dessa projekt blir det sannolikt koncentrationen - att på en liten yta föra samman bostäder, arbetsplatser och rekreationslokaler för att därmed reducera kommunikationsmedlens dominans."¹⁸⁹

Man kan naturligtvis ifrågasätta om dessa fantasier hade någon praktisk betydelse för svenskt stadsbyggande över huvud taget. På det omedelbart praktiska planet var de förstås helt betydelselösa. Men vi bör inte underskatta deras inverkan på ett mer långsiktigt undermedvetet plan. De argumenterade för en fortsatt utveckling emot allt större, komplexare och tätare storstäder. De skapade intressanta och suggestiva bilder av täta storstadsmiljöer. De pekade ut konstnärligt och tekniskt lockande uppgifter för arkitekter och stadsbyggare. På det hela taget verkade dessa arkitektvisioner av framtida storstäder på liknande sätt som Corbusiers 1920-talsprojekt, med vilka de ju också har mycket gemensamt. De verkade genom att utmåla den täta, komplexa storstaden som essensen av den tekniska, ekonomiska och kulturella utvecklingen.

Den stora kraschen

Krisen bryter ut. Det mål som "Höjd bostadsstandard" hade ställt upp för bostadsproduktionen mellan 1960 och 1975, 1.500.000 nybyggda lägenheter, uppnåddes inte långt ifrån - den verkliga siffran blev nära 1.400.000.¹⁹⁰ Men långt innan man hade kommit dithän hade själva programmet rasat samman. Få projekt har varit så noggrant förberedda, så väl utredda, och framför allt så väl politiskt förankrade som det stora

¹⁸⁹ Holm, Lennart 1969. Visionen av framtidens stad. I "framtidens stad - stadens framtid". IVA-meddelande 157. Stockholm.

¹⁹⁰ Bostadsbyggnadsstatistisk årsbok 1982, Tabell 2.1.3.

svenska bostadsbyggnadsprojektet - miljonprogrammet. Den politiska enigheten hade varit total. Och ändå kapsejsade detta projekt under loppet av ett par år, 1971-1973 - lika oväntat, lika katastrofalt som den amerikanska börskraschen 1929.

Från en nivå på ca 110.000 nya lägenheter per år 1970-71 rasade byggandet ned till 55.000 1976. Men dessa totalsiffror ger inte en riktig bild av vad som faktiskt skedde. Det stora raset drabbade nämligen flerfamiljs-husen - storhusområdena, som var ryggraden i det stora programmet. Här föll nivån på några få år från 75.000 till 15.000, den lägsta siffran sedan kriget.

Tabell 7.6 Antal färdigställda lägenheter i flerfamiljshus respektive småhus 1965-1980.

Antal lgh	Småhus	Flerfam.hus
1965	27.575	69.268
1966	27.121	62.240
1967	28.305	71.908
1968	28.656	77.578
1969	31.699	77.356
1970	34.617	75.226
1971	31.945	75.243
1972	37.135	66.911
1973	43.752	53.732
1974	46.542	38.769
1975	47.057	27.442
1976	40.141	15.671
1977	40.750	14.128
1978	40.169	13.573
1979	39.878	15.613
1980	35.536	15.908

(Källa: Bostads- och byggnadsstatistisk årsbok 1982
Tab 2.1.3)

Det var storhusområdena som skulle garantera de långa serierna, som var förutsättningen för övergången till tunga förtillverkade element i byggandet. Det var i storhusområdena som man hade tillämpat de nya produktionsmetoderna och den totala omvandlingen av naturmarken till anlagd mark. Och det var just dessa områden som drabbades av det stora raset. De nybyggda småhusen minskade inte i antal - de tvärtom ökade något.

Krisen inleddes 1971 då det visade sig att antalet outhyrda lägenheter i nyproduktionen ökade oroväckande hastigt. De första signalerna om

outhyrda lägenheter hade visserligen kommit tidigare, redan 1967, men dessa var då lokaliserade till vissa orter. Uppgifterna väckte inte någon oro, eftersom ju programmet uttryckligen syftade till att åstadkomma balans på bostadsmarkanden, och balans förutsatte en viss ledighetsprocent. Men under våren 1972 blev situationen hastigt förvärrad, från olika orter i landet strömmade hotfulla uppgifter in om tomma lägenheter. Några månader senare var de outhyrda lägenheternas antal i landet 21.000.¹⁹¹ Raset gällde flerfamiljshusen, och kom av allt att döma som en fullständig överraskning; så sent som på våren 1972 vidhöll bostadsstyrelsen att prognoserna för bostadsbehovet, vilka pekade på ca 110.000 nya lägenheter under 1970-talet var riktiga.

Varför hade raset drabbat de nybyggda flerfamiljshusen? Det kunde inte uteslutas att en rad orsaker i växlande grad hade spelat in: t ex höga hyreskostnader i de nybyggda husen, en olycklig inriktning emot alltför stora lägenheter, samt konjunkturbetingade flyttningsrörelser. Men även om alla dessa faktorer kan ha haft betydelse för när själva raset inträffade, så står det klart att den långsiktigt viktiga förklaringen till svårigheterna att hyra ut lägenheterna var *miljön*. Allmänheten bedömde områdena som dåliga ur miljösynpunkt.

Detta väcker frågan: hur kunde det komma sig att marknadssituationen i boendet kunde missbedömas så uppenbart, som skedde i slutet av 60-talet? Svaret på frågan har delvis redan getts i det föregående. De bostads-sociologiska undersökningarna hade koncentrerats på frågor om bostadsstandard, utrymme och utrustning. Byggforskningen hade under 60-talet systematiskt underskattat kritiken emot de hårdexploaterade höghusområdena. De forskningsresultat som hade lagts fram tolkades som att hustypen och antalet våningar spelade en underordnad roll ur de boendes synpunkt. Resultaten gav underlag för att behandla hustyper och den yttre miljön som ett tekniskt-ekonomiskt problem. Så länge bostadsbristen var akut under 60-talet råde "säljarens marknad" och de nybyggda bostäderna blev uthyrda i väntad omfattning. Därmed fanns det ingen orsak att ifrågasätta tesen att hustypsvalet var en teknisk-ekonomisk fråga. Men så kom rapporterna om outhyrda lägenheter som en chock.

Opinionsundersökningarna. De första åren på 1970-talet publicerades i snabb takt flera opinionsundersökningar, som visade att en stor majoritet av bostadshushållen satte enfamiljshuset främst som bostadsalternativ. Av flerfamiljshusen värderades de höga husen mest negativt. Man ville helst bo i eget småhus och därmäst i låga flerfamiljshus. Bostadsbyggandet stämde illa med hushållens önskemål.

¹⁹¹ Se Dahlman & Gärdborn 1978:29.

En av de mest omdiskuterade studierna hade som beställare Byggnadsbolaget Prosako, och genomfördes i stockholmstrakten.¹⁹² Metoden i denna studie (Krantz & Frösslund 1972) innebar att ett urval av hushåll skulle välja mellan ett antal bostadsalternativ: friliggande enfamiljshus, kedjehus, radhus, samt flerfamiljshus i 2,3,4 samt 8 och 12-16 våningar. Varje hustyp hade kombinerats med olika resavstånd från city, så att högre hus hade regelmässigt kortare avstånd till city och högre servicenivå än de lägre. Resultatet av studien visade att friliggande hus värderades högst, följt av kedjehus, så radhus och 2-vånings flerfamiljshus. Därefter valdes flerfamiljshus i 3-4 våningar. I särklass minst attraktiva var höghusen. Det är egendomligt att jämföra resultatet i denna utredning med den opinionsundersökning som företogs i Stockholm 25 år tidigare i slutet av 40-talet. (Se tabell 7.1).

Särskilt värt att notera var att undersökningen visade att man inte kunde vända den negativa attityden till 8 våningar eller högre genom att tillföra egenskaper som skulle kunna tänkas ge en kompenserande effekt som låga kostnader eller hög servicestandard. Just den goda butiksförsörjningen hade ju mycket tidigt ansetts vara den egenskap som skulle bryta motståndet mot höghus i ytterområdena.

Undersökningen drog slutsatsen att det rådde en dålig överensstämmelse mellan de önskemål som hushållen hade gett uttryck för och det faktiska utbudet av bostäder i Storstockholm. Omkring 50% av de tillfrågade sade sig vilja bo i markbostäder. I stockholmsregionen bestod 1970 endast 18,5% av bostäderna av småhus.

"Undersökningsresultaten aktualiserar en diskussion om bostadsbyggandets inriktning i stockholmsregionen. Tendensen i undersökningen att markbostaden - och särskilt det friliggande huset - för många är en önskad boendeform, är entydig. Innan resultaten i undersökningen tas till intäkt för krav på ett ökat småhusbyggande bör dock nästa steg vara en fördjupad analys av vilka egenskaper det friliggande huset - och överhuvudtaget markbostaden - representerar och vilka behov och anspråk hos människor det svarar mot. De uttalade preferenserna för enfamiljshuset *kan* - och det är en tanke som inte utan vidare kan avvisas - i själva verket vara en kritik av de torftiga bostadsmiljöer som under det senaste decenniet producerats runt våra tätorter."¹⁹³

Den lärdom som borde dras av krisen var enligt rapporten inte att man till varje pris måste styra byggandet bort från flerfamiljshus mot småhus. Man pekade i stället på ett annat alternativ - nämligen "tät, låg" bebyggelse. Till

¹⁹² Se Krantz B & Frösslund P 1972.

¹⁹³ Krantz Birgit & Frösslund Per 1972. Boendepreferenser i Storstockholm. Byggeforskningen Rapport R48:1972. Stockholm, s 119.

detta alternativ skall vi återkomma i ett följande avsnitt.

Det var ett surt äpple att bita i för de ansvariga bakom bostadsbyggandet, myndigheter, kommuner och bostadsföretag. De nybyggda flerfamiljs-
husområdena hade enligt gängse betraktelsesätt den högsta standarden i
fråga om utrustning, bostadsyta och stadsplanestandard. Det var också i
grund och botten ett underkännande av den linje som drivits i de statliga
utredningarna "Höga eller låga hus?", "Barns utemiljö" m fl, den linje som
hävdade att hög täthet var eftersträvsvärd, och att friytorna kunde minskas
utan att bruksvärdena skulle minska.

Hur tätt var miljonprogrammet? Miljonprogrammet har - kanske i
alltför hög grad - kommit att identifieras med storskaliga höghusområden
långt utanför stadskärnan, sådana områden som Brandbergen och Storvreten
söder om Stockholm, Rosengård i Malmö, Hammarkullen i Angered,
Råslätt i Jönköping eller Saltskog i Södertälje. Det är områden som i olika
avseenden utvecklades till problemområden. De har haft en hög omflyttning
och många lägenheter har tidvis stått outhyrda, och trots stora ombygg-
nadsprogram brottas en del av områdena ännu efter 15-20 år med stora
problem.

Men det vore naturligtvis en uppenbar överdrift att identifiera dessa
problemområden med det "verkliga" miljonprogrammet, dvs allt som
byggdes under åren 1965-75. Hela bostadsbyggandet innefattade ju även
småhus, låga flerfamiljshus och kompletteringar i stadskärnorna. Det kan
dock vara av intresse att försöka teckna en representativ bild av de större
bostadsområden som byggdes i hela landet under denna tid. I synnerhet
skulle man vilja ha svar på frågorna hur tätt och hur högt byggde man?

Nu är det inte så enkelt att utläsa svaret på frågorna i den svenska
bostadsstatistiken. Någon stor allsidig undersökning om vad som byggdes
under miljonprogrammets år har inte blivit genomförd. Den förmodligen
mest användbara sammanställning som gjorts kom till under 70-talet i ett
forskningsprojekt med titeln "Urbana friytor" vid statens institut för bygg-
nadsforskning i Lund. En första redovisning skedde i rapporten "Vistelse-
ytornas utformning i 38 bostadsområden" (Schlyter 1978). Denna rapport
bygger på en undersökning av samtliga större bostadsområden som fick sin
stadsplan fastställd under 1969; sammanlagt 38 planer i alla delar av
landet.¹⁹⁴

Med hjälp av denna rapport kan man skapa sig en grov bild av hur tätt
och hur högt man byggde i de större nyplanerade bostadsområdena utanför

¹⁹⁴ Schlyter, Thomas 1978. Vistelseyornas utformning i 38 bostadsområden. Meddelande
M78:9 Statens institut för byggnadsforskning. Gävle.

stadskärnan. Vi skall ta upp tre frågor, först exploateringsgraden, sedan antalet våningar och slutligen tillgången på friyta.

De nettoexploateringsstal som anges i Schlyter (1978) överensstämmer tyvärr inte helt med de beräkningsgrunder som anges i Handboken BYGG (1962) och som legat till grund för flertalet beräkningar i andra sammanhang. I regel har de angivna värdena i rapporten blivit lägre än vad en konventionell beräkning skulle ha givit. Svårigheterna att jämföra exploateringsstalen i Schlyter (1978) kan i viss mån undgå genom att de studerade områdena grupperas i tre större grupper med olika exploatering. Om vi delar in områdena i tre intervall: låg eller måttlig exploatering, motsvarande tvåvåningsbebyggelse ($e=0,20-0,39$), motsvarande trevåningsbebyggelse ($e=0,40-0,55$), och ett intervall med högre täthet motsvarande högre hus ($e=0,56-1,25$) får vi följande fördelning:

Tab. 7.7 Täthet i 38 områden med flerfamiljshus planlagda 1969.

Täthet	"e" (*)	Antal lgh	Andel (%)
H	0,56-1,25	9.828	46
M	0,40-0,55	4.373	20
L	0,20-0,39	7.310	34
Samtliga områden		21.511	100

Källa: Schlyter 1978, bearbetning efter tab s 21.

(*) Värden på "e" är ej direkt jämförbara med nettoexploateringsstal.

Vi finner att gruppen med den högsta exploateringen ($e > 0,55$) totalt sett svarar för ungefär hälften av det totala antalet lägenheter eller 46%. Med tanke på osäkerheten i beräkningen av "e" bör detta uppfattas som ett grovt riktvärde.

Vi kan också beräkna hur stor andel av lägenheterna som låg i områden med högre hus, där vi med "högre" i detta fall avser 4 vån eller högre. Flertalet av de sålunda definierade lägenheterna ligger i hus med 6-8 våningar. Det visar sig då att drygt 11.000 av de totalt 21.511 lägenheterna låg i hus med 4 eller fler våningar. Det motsvarar ca 53% av samtliga i undersökningen.

Beräkningarna pekar på att ungefär hälften av de här miljonprogramsområdena med flerfamiljshus var tätare bebyggda än ordinära trevåningshus och innehöll högre hus. Det innebär samtidigt att de troligen hade knappare tillgång till friytor intill bostaden än ordinära områden med trevåninghus.

Trevåningshus med nettoexploatering omkring $e=0,5$ visar sig ju enligt tidigare refererade undersökningar uppfylla det riktvärde för friyttillgång som infördes senare i Bostadens grannskap (1975) nämligen minst 100 kvm användbar friyta per 100 kvm bruttoarea (våningsyta).¹⁹⁵

Som mått på tillgången på friyta använder Schlyter (1978) storleken av markareal per lägenhet inom entrégård. Medelvärde för de 38 undersökta områdena är 42 kvm/lägenhet. Om vi utgår från en genomsnittlig lägenhetsstorlek i nybyggda lägenheter i flerbostadshus 1970 var 3,1 rumsenheter (eller 78 kvm bruttoarea) så finner vi att medelvärdet 42 kvm/lägenhet motsvarar 54 kvm/100 kvm bruttoarea. Det var alltså bara drygt hälften av det riktvärde för friytor som infördes 1975 i Bostadens grannskap. Tillgången på friytor är genomgående låg i områdena, så låg att den inte kan förklaras enbart av hög exploatering. Också utformningen, grupperingen av huskropparna har bidragit till att värdena är så låga.

Det bör framhållas att beräkningarna är ungefärliga och inte kan generaliseras till att gälla hela mängden av flerfamiljshus byggda under miljonprogrammet. Men tendensen är tydlig. En så hög andel som 40-50% av lägenheterna i det undersökta urvalet låg i områden med högre exploatering och högre hus än ordinär trevåningsbebyggelse. Den genomsnittliga friyttillgången intill bostaden var endast hälften av de riktlinjer som senare infördes i Bostadens grannskap.

Bilden av de 38 områdena är långt ifrån enhetlig. Det stora flertalet (ca två tredjedelar) kan betecknas som måttligt exploaterade och innehåller låga hus i två eller tre våningar. Men dessa områden är genomsnittligt mindre och innehåller färre lägenheter. Det är i de stora områdena med uppåt 1000 lägenheter som exploateringen är hög och husen höga. De svarar för en proportionsvis större andel av lägenheterna.

Det bör samtidigt framhållas att man inte kan sätta likhetstecken mellan hög exploatering och problemområden. Sambanden är mer komplicerade än så. Ett område med hög exploatering i en storstad kan tack vare sitt läge eller andra faktorer bli attraktivt. Ett område med låg exploateringsgrad med t ex lamellhus i två-tre våningar kan på en småort, där de flesta bor i småhus, uppfattas som alltför tätt, även om inte exploateringen i sig är hög. Man kan ifrågasätta om inte en låg blandad bebyggelse av den typ som förekom i de tidiga trädgårdsstäderna borde ha varit miljömässigt bättre lämpad i sådana fall. Samma exploateringsgrad (0,20-0,39) kan ju mycket väl kan uppnås med 2-vånings radhus eller en blandning av radhus, små flerfamiljshus och friliggande enfamiljshus, i stället för med lamellhus och loftgångshus.

¹⁹⁵ Se även kapitel 1.

Fig 7.8 Miljonprogrammet - 1. De täta och höga områdena. Bostadsområden med exploatering över $e=0,55$. Ur: Schlyter, Thomas 1978. Vistelseytornas utformning i 38 bostadsområden. Meddelande M78:9 SIB Gävle. (Fotografier: Thomas Schlyter)..

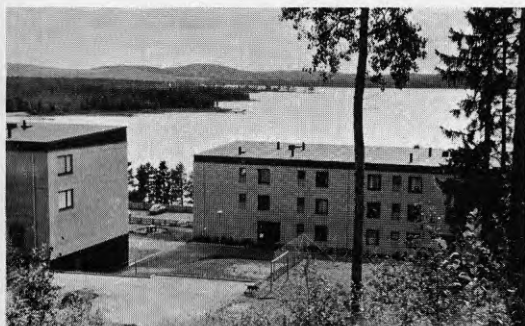

Fig 7.9 Miljonprogrammet - 2. De låga och måttligt täta områdena. Bostadsområden med exploatering upp till $e=0,55$ Ur: Schlyter, Thomas 1978. Vistelseytornas utformning i 38 bostadsområden. Meddelande M78:9 SIB Gävle. (Fotografier: Thomas Schlyter)..

Normdebatten.

Nya lån eller nya normer? Boendeutredningen, som tillsattes 1970 hade från början ett långsiktigt inriktat uppdrag, i likhet med sin föregångare bostadsbyggnadsutredningen, att utreda det framtida bostadsbyggandets omfattning och inriktning.¹⁹⁶ Men under trycket av de kritiska händelserna på bostadsmarknaden, tvingades utredningen att kasta om och snabbt försöka få grepp om läget och lägga fram förslag. Det var ingen lätt uppgift. Ett första betänkande forcerades fram under 1973.

Då stod av flerfamiljshusen byggda 1967-1972 mer än 9% tomma i Storgöteborg, 3% i Storstockholm och 5% i Stormalmö 1973.¹⁹⁷ Andra kommuner med stora svårigheter var Västerås, Norrköping, Borås och Jönköping.¹⁹⁸ Hyresförlusterna tvingade fram åtgärder. Något måste göras på kort sikt. Boendeutredningen föreslog bl a hyresrabatter i nya flerfamiljshus, samt miljöförbättringslån till nyare områden med flerfamiljshus avseende åtgärder för "att höja områdenas användbarhet och attraktivitet".¹⁹⁹ Man trodde nu ännu att bostadsbyggandet skulle kunna hållas uppe på en stabil nivå av 90.000 nya lgh per år. Men raset fortsatte.

Den fara som nu hotade var att de nya perifera hyreshusområdena på litet längre sikt helt skulle deklasseras som bostadsform. Denna fara hade påpekats redan under den första höghusdebatten i slutet av 50-talet, men först nu hade den blivit verkligt påtaglig.

Procenten outhyrda lägenheter fortsatte att ligga på en hög nivå och byggandet av nya flerfamiljshus minskade snabbt. Det var uppenbart att nya och starkare åtgärder måste till. I det nya betänkandet "Solidarisk bostadspolitik" 1974 diskuterades reformer i lånefinansieringen, men utredningen tog också upp en diskussion om något slag av miniminormer för friytor för lek och utevistelse. Det framgår att utredningen var mycket motvillig till att införa sådana normer, vilket stämde med inställningen hos de stora bostadsproducenterna. Man önskade inga nya regler som inskränkte friheten att välja hustyper och exploateringsgrad.

¹⁹⁶ Boendeutredningens ordförande var riksdagsmannen Per Bergman, ordf i SABO. Bland de övriga ledamöterna fanns representanter för de politiska partierna, bostadsproducenterna och hyresgästföreningen. Utredningen avgav bl a betänkandena "Bostäder 1974-76" SOU 1973:50, "Solidarisk bostadspolitik" SOU 1974:17 tillsammans med bostadsfinansieringsutredningen.

¹⁹⁷ SOU 1973:50 s 73.

¹⁹⁸ SOU 1974:17 s 50.

¹⁹⁹ SOU 1973:50 s 106.

"Vi anser att minimikrav beträffande miljöns utformning måste tillämpas med stor försiktighet. De negativa effekterna av införandet av parkeringsnormer för några år sedan är väl kända. Risken för enahanda och likformiga miljöer är stor och lokala förutsättningar för variationer kan lätt bli åsidosatta. (...) Eftersom de topografiska förhållandena växlar, behöver normerna formuleras med hänsyn till detta för att inte bli orimligt kostnadskrävande att genomföra. I praktiken kan detta innebära att de blir mycket allmänt hållna. De bör då kunna ersättas med t ex råd och anvisningar."²⁰⁰

När parkeringsnormer infördes omkring 1960 hade de motarbetats av bostadsproducenterna som uppfattade dessa som en fördyrande påлага. Nu användes parkeringsnormernas konsekvenser för närmiljön som ett argument emot införandet av normer för friytor, trots att det snarare borde ha varit ett argument för sådana. Bindande normer ansågs uteslutna, det längsta man i utredningen kunde sträcka sig var till så kallade råd och anvisningar. De råd och anvisningar som åsyftades var planverkets "bostadens grannskap" som kom ut i en första remissutgåva 1972. Bostadens grannskap väckte en livlig debatt under åren 1972-73, en debatt som skall beröras i det följande.²⁰¹

1972 infördes också i byggnadsstadgan ett tillägg, som krävde friytor för de boende på tomtmark, något som efterlysts ända sedan kravet på biluppställningsplatser infördes 1959.²⁰² Införandet av ett friytkrav i byggnadsstadgan skall ses i samband med strävandena att föra över de normer, som funnits i God bostad och tillämpats vid prövningen av statliga bostadslån till den nya byggnormen SBN 75. De krav på tillräckliga solbelysta lekplatser som hävdats i God bostad s k preferensnormer skulle i fortsättningen tillämpas vid byggnadslovsprövningen med stöd av byggnadsstadgan. Det innebar också att uttolkningen av hur stora friytor som skulle kunna krävas enligt det nya stadgandet överfördes till planverket som generellt hade ansvaret för att utfärda anvisningar till byggnadsstadgan.

Bostadens grannskap och normdebatten. Vid samma tid utarbetade planverket en fyllig rapport, i form av ett slags kunskapsunderlag för planering av bostadsområden, vilket utsändes på remiss till olika instanser

²⁰⁰ SOU 1974:17 s 326-327.

²⁰¹ Utarbetandet av sådana anvisningar hade ingått bland planverkets arbetuppgifter redan då detta inrättades 1967. Se Holm, Lennart 1972. Planverket och dess normer för byggande och samhällsplanering. Att bo nr 6, s 29.

²⁰² Stadgandet infördes som mom 4 i 53§ BS: "Inrymmer byggnad mer än två bostadslägenheter, skall på tomten finnas tillräckligt stor friyta som är lämplig för lek och utevistelse, om sådan friyta kan beredas för rimlig kostnad och utan synnerlig olägenhet. Byggnadsnämnden kan medgiva undantag från denna bestämmelse om särskilda skäl föreligga."

under hösten 1972. Remissförslaget utgavs som statens planverk rapport 24 "Bostadens grannskap. Remissutgåva". I denna rapport fäste man en helt annan betydelse vid tillgången på friytor än vad "Barns utemiljö" och "God bostad 64" hade gjort.

"Alla verksamheter i bostadens grannskap kräver utrymme. Det gäller såväl utomhusverksamheter, t ex lek, bollspel och promenader som skolor, butiker och vårdbyggnader. Detaljplanens viktigaste uppgift är att anvisa tillräckligt stora och lämpligt lokaliserade områden för de ändamål som anses bära tillgodoses. Utrymmeskrav är därför en central fråga i anvisningar för detaljplanering. Är utrymmena utanför bostadens ram stora, finns möjlighet att undvika konkurrens om den fria markytan."²⁰³

I direkt motsats till Planstandard 1965 och Barns utemiljö (1970) framhöll rapport 24 betydelsen av *rymlighetstalet* som "ett direkt mått på en kvalitet i bostadsområden". Bakom denna omvärdering från 60-talets utredningar kan vi spåra kritiken emot de hårdexploaterade områdena.

Bostadens grannskap, rapport 24 gav upphov till en intensiv debatt om behovet av normer, den s k normdebatten 1972-73, en debatt som inte saknade märkliga inslag. I ljuset av de dåliga miljöerna i de senaste årens byggande, skulle man ha kunnat vänta sig en stark opinion för att införa strängare krav på den yttre miljön, t ex friytornas storlek. Men någon sådan stark opinion fanns dock inte, eller kom i varje fall inte till uttryck i debatten bland fackmännen. Opinionsläget var snarast det omvända. Intresset för ytterligare normer tycks av debatten i facktidskrifterna att döma ha varit svalt eller obefintligt.

Från de stora bostadsproducenternas sida var man nu ännu mera obenägen än tidigare att låta sig styras av statliga normer för miljöutformningen; man uppfattade att man nu befann sig i "köparens marknad" där det var viktigare att anpassa sig till konsumenternas efterfrågan. Nya normer skulle i så fall vara mer till hinders än till hjälp. Från kommunernas sida tycks man ha varit rädda för att nya normer skulle leda till ökade utgifter, och man opponerade sig också mot vad som betraktades som "statlig" inblandning i kommunala angelägenheter.

Den radikala miljödebatten då? Man kan notera en tydlig tendens att peka ut det statliga "normsystemet" som roten till det onda.²⁰⁴ Detta var egentligen, vilket påpekades i en ledare i Plan "ganska anmärkningsvärt eftersom den enda norm som funnits som behandlar den yttre miljön i bostads-

²⁰³ Bostadens grannskap 1972. s xx.

²⁰⁴ Se t ex Ödmann, Ella 1972. Tekniska normer och upplevelsen av bostadsområdet. Plan nr 6. s 263 ff.

områden - nämligen God bostad 1964 - effektivt skjutits åt sidan".²⁰⁵ Kritiken mot de statliga bostadsnormerna gavs stort utrymme i HSB:s tidskrift Att bo. Ett helt nummer (nr 5 1972) ägnades åt att debattera normernas roll: några av rubrikerna löd "Behövs sjutton tusen sidor byggnormer?" "Statliga normer - en fara för folkstyret?" Kritiken kom från två håll, dels ledande företrädare för HSB, dels från unga radikala arkitekter med anknytning till planverket. Många av remissvaren på rapport 24 Bostadens grannskap andades likaså misstänksamhet mot myndigheterna och en allmän "normtrötthet".²⁰⁶

De omarbetade utgåvan av Bostadens grannskap släpptes slutligen av regeringen 1975. Där behandlades en rad olika krav på boendemiljön, som det enligt byggnadsstadgan ankom på det allmänna att hävda.²⁰⁷ Vi skall här återge formuleringen av friytkravet, det krav som hade stått i centrum för normdebatten.

"TILGÅNG TILL FRIYTOR

Bostadsbebyggelse bör tillvarata landskapets förutsättningar för rekreatiönsändamål och inom gångavstånd från bostaden innehålla friytor i sådan omfattning att de boendes behov av lek och fritidsverksamheter utomhus kan tillgodoses.

*Disponibel friyta inom 50 m från entré uppgående till 100 kvm/100 kvm vy skall godtas.*²⁰⁸

Som vi kan lägga märke till överensstämmer riktvärdet med det krav som infördes i dansk byggnadslagstiftning 1961, nämligen att den för boende användbara friytan skulle ha minst samma storlek som den sammanlagda våningsytan. Vad innebar då detta riktvärde? En strikt tillämpning av friytkravet skulle under normala betingelser utesluta bostadsprojekt med nettoexploateringsstal över $e=0,6$, med andra ord majoriteten av den bebyggelse som uppförts med högre hushöjd än 3-4 våningar. En sådan strikt tillämpning var dock inte aktuell, eftersom friytkravet i Sverige endast fick ställning som *råd och anvisning*, inte en bindade föreskrift.²⁰⁹

Varför kom då Bostadens grannskap först under 70-talet? Diskussionerna om någon slags norm för täthet och friytor i bostadsbebyggelse hade ju pågått med vissa mellanrum under större delen av efterkrigstiden.

²⁰⁵ "Skall gamla misstag ersättas med tidsenligare?" Ledare i Plan nr 6 1972. s 251.

²⁰⁶ Se Blücher, Gösta 1973. "Behöver vi 'Bostadens grannskap' - Resultatet av remissbehandlingen" Plan s 208 ff.

²⁰⁷ I åtta kapitel behandlades "friytor, grundskola, förskola, fritidslokaler, varudistribution och tjänster, trafik, klimat och immissioner".

²⁰⁸ Bostadens grannskap 1975. s 7.

²⁰⁹ Bostadens grannskap 1975. s 4.

Det är alldeles klart att 1971-72 års svåra uthyrningskriser i nybyggda flerfamiljshus spelade en avgörande roll för att driva fram statliga riktlinjer för friytorna. Genom uthyrningskriserna hade man bland bostadsproducenter och myndigheter fått upp ögonen för att den yttre miljön och friytorna var viktiga om inte annat så för möjligheterna att få bostadsområdena uthyrda. Men anvisningarna kom, kan man hävda, därmed alltför sent. 1975 var det stora miljonprogrammet avslutat. Produktionen hade redan börjat svänga över emot småhus och "markbostäder". De högre flerfamiljshusen hade minskat sin andel av nybyggandet. Bortåt en halv miljon lägenheter hade då hunnit byggas under perioden 1950-1975 i hus med 4 våningar eller fler.

Tab 7.8 Inflyttningsklara lägenheter i högre flerfamiljshus (4 vån+) i hela landet 1950-1979.

Femårs period	antal lgh (4 vån +)	andel av alla nya lgh (inkl småhus)
1950-54	34.852	15%
1955-59	83.793	27%
1960-64	116.271	30%
1965-69	107.823	22%
1970-74	133.597	27%
1975-79	38.353	13%
1950-79	514.689	23%

Källa: Bostads- och byggnadsstatistisk årsbok 1982
Tab 2.1.3 och 2.1.6.

Markbostäder - ett svar på krisen. Den djupa krisen 1972-73 drev fram en intensiv debatt om bostadsmiljön och stadsbyggandet, bland fackfolk, journalister och politiker. Debatten fördes med helt andra förtecken än den radikala förortsdebatten 1968. Då hade ju kritikerna pekat på samhällsproblemen i allmänhet, mera sällan på den yttre miljön, och då ofta utifrån en idealbild av den "täta storstaden". Nu framstod miljön som mycket viktigare, och kritiken tog mera direkt sikte på de höga husen och den hårda exploateringen.

I många sammanhang förde man fram låga hus och markkontakt som viktiga bortglömda kvaliteter i bostadsområdena.²¹⁰ De danska bostads-

²¹⁰ Se t ex Lidmar, Karin 1972. Markbostäder. Erfarenheter ur bostadsstyrelsens

områdena "tæt-lavt" studerades bland arkitekterna. De ideal som fördes fram var i och för sig inte nya. Redan under 60-talet hade man i arkitektkretsar försökt att lansera den låga täta tvåvåningsstaden, med det danska Albertslund-området som en av förebilderna.

Men småhus- och låghusvågen hade också motståndare. Det fanns också en stark opinion emot det ökande småhusbyggandet och markbostäderna, i första hand från de starka intressen som var knutna till produktion och förvaltning av flerfamiljshus: de stora allmännyttiga bostadsföretagen och de rikskooperativa producenterna. I HSB:s tidskrift *Att bo* fördes under 1973-74 en debatt som riktade sin spets mot småhusbyggandet. Prosakouundersökningen karakteriserades som "ett 'vetenskapligt' sätt marknadsföra småhusproducenternas intressen". Man varnade för att småhusen skulle leda till segregation²¹¹, och för att ökat småhusbyggande skulle drabba kommunernas ekonomi: "Ju glesare vi vill bo desto närmare ruinen för kommunen".²¹² Men också i storstädernas planeringskontor fanns en djup skepsis emot småhusbyggande och markbostäder. Man ansåg att de låga husen inte kunde åstadkomma en tillräcklig täthet för att erbjuda ett ordentligt serviceunderlag.

"Om man har anspråk på närhet till någon form av service utöver den mest elementära blir det också nödvändigt att bygga högre hus än två våningar. Det är tyvärr alltför vanligt i den allmänna debatten att man hänger sig åt Sörgårdsromantik eller dammar av den urmodiga grannskapstanken när man vill försvara de riktigt låga bostadshusen. Det precis som om man ville säga att vi kan återgå till självhushållet eller att vi alla alltid går i leksskolan. Mycket mera än en barnstuga och en busshållplats får man inte inom nära räckhåll om man bygger låga hus över stora områden."²¹³

Hög befolkningstäthet och hög täthet var enligt denna argumentationslinje nödvändiga förutsättningar för en fungerande service och därmed för en fungerande stadsmiljö över huvudtaget. Att bygga nya stadsområden med tvåvåningshus avfärdades som "Sörgårdsromantik". Som så många gånger förr framställdes kravet på service som ett ofrånkomligt hinder emot låga hus och låg exploatering.

Det såg ut som om stadsbyggarna hade accepterat den tudelning av stadsbyggandet som uppstått i täta områden med flerfamiljshus och glesa småhusområden. I den nya bostadspolitiska propositionen år 1974 tog man fasta på bilden av två oförenliga ståndpunkter.

dokumentation. Plan nr 6 s 266 ff.

²¹¹ Se t ex Ivre, Karl 1974. *Farligt planeringsunderlag*. *Att bo* nr 3 s 32 ff.

²¹² Lars Föjer 1974. *Småhusen och kommunernas ekonomi*. *Att bo* nr 5.

²¹³ Brattberg, Lars 1972. *Hyreshuset i miljön*. Plan nr 6 s 259.

"... de senaste årens debatt (har) gått i två helt olika riktningar. En riktning har kritiserat tristessen och den torftiga utformningen i många flerfamiljshusområden, bristen på grönska, den stora skalan och den hårda exploateringen. En annan riktning har främst kritiserat boendemiljöernas bristande anpassning till den nya familjetyp där båda föräldrarna förvärvsarbetar(...) samt den bristande anpassningen av boendemiljön till åldringars och handikappades behov. De olika typerna av argument har vanligtvis lett till två var för sig entydiga slutsatser, nämligen att områden med enfamiljshus är den lämpligaste och bästa boendemiljön eller att bostäder i flerfamiljshus med riklig service är att föredra."²¹⁴

Båda slutsatserna var olämpliga, förklarade propositionen. "Mycket av det som efterfrågas i dag framfördes som krav redan på 1940-talet. Vi är således på sätt och vis tillbaka vid utgångspunkten för det moderna stadsbyggnadstänkandet."²¹⁵

Stadsbyggnadsdoktrinen I så måtto befann man sig "tillbaka vid utgångspunkten för det moderna stadsbyggnadstänkandet" som den funktionalistiska stadsbyggnadsdoktrinen i stora stycken hade förlorat sin trovärdighet genom miljonprogrammets kris. Vi skall kortfattat peka på två centrala inslag i den funktionalistiska doktrinen, som nu stod i skottgluggen för kritiken.

(a) *Lamellhuset*, i synnerhet det höga skivhuset i 6-8-våningar, och den öppna stadsplanen ifrågasattes. Detta system lanserades ursprungligen av de funktionalistiska pionjäreterna omkring 1930. Dess uppgift var att skapa hygieniska bostäder även i områden med hög täthet.

(b) *Standardiseringen* i stadsbyggandet, som innebar att de optimala hustyperna (som t ex skivhusen) skulle kunna upprepas i stora serier. Detta hade varit en bärande idé sedan 1930-talet, en idé som förverkligades i de storskaliga områdena från 60-talet.

Inte mindre viktig var *täthetsfrågan*. I ljuset av miljonprogrammets krisgick det knappast längre att hävda att exploateringsgraden i bostadsområden var en huvudsakligen teknisk och ekonomisk fråga, utan direkt betydelse för kvaliteten i områdena och för de boende.

Men även om den funktionalistiska doktrinen trovärdighet var ifrågasatt fanns ingen ny doktrin redo att omedelbart ta dess plats. De närmaste åren präglades av osäkerhet och förvirring inom stadsbyggandet; arkitekterna sökte efter ledtrådar till nya lösningar och nya principer efter de som varit vägledande under perioden under perioden 1930-75. Men det är något som faller utanför ramen för denna skildring.

²¹⁴Prop 1974:150 s 367.

²¹⁵Ibid. s 367.

Slutsatser om efterkrigstiden.

Varför byggde man så tätt? En fråga som löper som en röd tråd genom kapitlet om efterkrigstiden är: varför byggde man så tätt så långt utanför stadskärnan? Från det trevåningssystem som var mer eller mindre allena-rådande under perioden 1945-55 övergick man till att bygga tätare och högre hus i två på varandra följande höghusvågor ända tills uthyrningskrisen kom i början av 1970-talet.

Att man fortsatte att bygga högt och tätt utanför stadskärnan under så lång tid kan inte föras tillbaka på någon enstaka faktor; många faktorer samverkade, många olika parter samverkade. Jag skall utan anspråk på att vara fullständig göra en allmän uppräknig av några väsentliga faktorer, som varit pådrivande emot hög täthet, stora och höga hus under efterkrigstiden.

(1) *Service och befolkningsunderlag.* Från planerarnas (arkitekternas) sida har det funnits en tydlig strävan till en hög befolkningstäthet. Hög täthet (och därmed ett betydande inslag av höga hus) har bedömts vara en förutsättning för att kunna förse bostadsområdena (i första hand hyreshusen) utanför stadskärnan med butiker och annan service på nära håll. Serviceargumentet har också drivits av andra parter, ex vis detaljhandelns organisationer.

(2) *Ekonomi.* Från byggproducenternas sida har det hävdats att de höga, stora husen skulle ge lägre kostnader än mindre hus. Utredningar om sambandet mellan täthet och kostnad har get mycket växlande och svårtolkade svar. Även om det inte finns några entydiga svar på frågan, tycks de flesta utredningar peka på att det inte ger några påtagliga kostnadsbesparingar att gå över 2-3 våningars höjd och den för trevåningshus normala tätheten. Att många högre och tätare bostadsområden från 1965-75 i realiteten blivit kännbara förlustobjekt för bostadsförvaltarna behöver knappast påpekas.

(3) *Estetik.* Det modernistiska formspråket inom arkitekturen har gynnat de höga husen - vilka uppfattats som "accenter" i landskapet.

(4) *Markbesparing.* En strävan att spara på mark och begränsa stadsutbredningen har säkert spelat en stor roll för planerare och politiker. Det kan dock visas att markbesparingen i att gå över $e=0,6$ eller tre våningar är för hela tätortsytan försumbar; för tätortens utbredning i stort torde det också vara betydelselöst (se kap 1.)

(5) *Ideologi.* Till den ideologiska aspekten av täthetsfrågan hör föreställningen om hyreshuset, det stora flerfamiljshuset, som framtidens bostadsform. Denna föreställning kommer dels ur en tekniskt-utopisk samhällssyn med rötter i Le Corbusiers och andras storstadsprojekt från 1920-

talet. Men föreställningen har uppenbarligen också hämtat näring i det svenska välfärdsprojektet - "folkhemmet" - i vilket de stora allmännyttiga bostadsföretagen under 40- och 50-talet tycktes förverkliga idén om ett klasslöst boende. Ytterligare en ideologisk aspekt på täthetsfrågan som spelat in under vissa perioder av efterkrigstiden är uppvärderingen av storstadsmiljöns vitalitet och dynamik, vilket satts i samband med hög täthet, stora och höga hyreshus.

Exakt hur dessa faktorer och parter har samverkat kan knappast fastställas en gång för alla - i olika situationer, i olika städer har förloppet skett på olika sätt. I vissa fall har den ena eller den andra av dessa spelat en mer framträdande roll.

Påfallande är att det förekom kraftiga varningar från olika håll redan under 50-talet emot detta täta byggande i ytterområdena. Lika påfallande är att varningarna lämnades utan avseende. Opinionsundersökningar som visade negativa attityder emot höghus i ytterområdena lämnades utan avseende. Redan i slutet av 50-talet kritiserades miljön i höghusområdena; normer eftrelystes, men hölls tillbaka av både producenterna, myndigheterna och byggforskningen. Att uthyrningskriserna kom i början av 70-talet är mot den bakgrunden inte överraskande; det är snarare överraskande att de inte inträffade tidigare.

Den funktionalistiska doktrinen. Man kan inte förklara efterkrigstidens stadsbyggande - de täta områdena med höga hus utanför stadskärnan - utan att gå tillbaka till den funktionalistiska *doktrinen*, som etablerades redan på 30-talet. Genom denna doktrin etablerades dels själva stadsbyggnadsmönstret med höga fritt liggande hus, dels en föreställning om de stora moderna hyreshusen som framtidens bostadsform. Den funktionalistiska innovationen - *det friliggande bostadshöghuset* - var visserligen från början en uppfinning som tänktes lösa den täta stadskärnans problem, men under 40- och 50-talen hade den börjat leva sitt eget liv och utnyttjades för att höja tätheten i förstäder. För att hyreshusen i ytterområdena skulle kunna bli attraktiva och konkurrenskraftiga fordrades en god butiksservice ansågs det. Men den goda butiksservicen förutsatte i sin tur hög exploatering. När kritiken och varningssignalerna kom hade man redan byggt fast sig i ett system, som var mycket svårt att bryta. Systemet stöddes också av starka partsintressen - byggföretag, detaljhandelsorganisationer och även kommunalpolitiker som hade intresse av att marken innanför kommungränsen utnyttjades så högt som möjligt. Doktrinen kunde slutligen bara brytas genom den uthyrningskris som kom i början av 70-talet.

Kapitel 8

Sammanfattning.

Om avhandlingen. Avhandlingen har till syfte att beskriva hur frågan om bebyggelsestätheten behandlats i svenskt stadsbyggande under perioden 1875-1975. Särskilt ingående behandlas de olika stadsbyggnadsdoktriner som varit förhärskande under perioden och deras betydelse för lagstiftning, planering och stadsbyggande.

Avhandlingen består av tre delar. Den inledande delen (Kap 1) behandlar grundläggande begrepp och mätmetoder och problem vid jämförelser av bebyggelsestäthet. I denna del gör jag utifrån statistiskt material ett försök att beskriva tätheten i svensk stadsbebyggelse i dag.

Den andra delen (Kap 2 och 3) är ett försök att teckna täthetsfrågan i sitt doktrinhistoriska sammanhang. Denna del utgår från referat av viktigare texter om täthetsfrågan, författade av internationellt ledande stadsbyggare, främst arkitekter, under perioden 1850-1970. I denna del försöker jag besvara frågan om varför de olika doktrinerna har avlöst varandra.

Den tredje delen (Kap 4-7) utgör tyngdpunkten i avhandlingen. I denna del gör jag en kronologisk beskrivning av täthetsfrågan i svenskt stadsbyggande 1875-1975. Källmaterialet till denna del är offentliga utredningar och betänkanden, bostadsstatistik, vetenskapliga uppsatser och tidskriftsartiklar, etc.

Kap 1. Hur tätt har vi byggt? Även om statistiken över bebyggelsestätheten är bristfällig kan man tydligt urskilja vissa grundläggande drag i stadsbebyggelsen i dag. Ett sådant drag är den mycket stora spännvidden i nettoexploatering mellan täta flerfamiljshuskvarter och glesa enfamiljshuskvarter. I äldre innerstadskvarter med femvåningshus är tätheten 20 - 30 gånger högre än i villakvarter. Normal trevåningsbebyggelse är 5-7 gånger tätare, höga punkthus och skivhus 10-15 gånger tätare.

Tätorterna är utbredda till ytan och innehåller stora delar obebyggd eller lågt utnyttjad mark. Bara en liten andel (genomsnittligt 8%) av tätortsmarken upptas av flerfamiljshus. Man kan säga att flerfamiljshusen bildar fläckar av tät bebyggelse i ett hav av gles bebyggelse och obebyggd mark. Den höga

tätheten i flerfamiljshusen kan inte i och för sig förklaras av markbrist. Inte heller av behovet att hålla tillbaka utbredningen av den totala tätortsytan. Man skulle - som ett rent räkneexempel - kunna omdisponera all bostadsmark i Stockholmsregionen till tvåvånings radhusbebyggelse utan att ta mer bostadsmark i anspråk.

Denna kortfattade beskrivning anger en central problemställning i avhandlingen, som kan sammanfattas i frågan - "varför har vi byggt så tätt å ena sidan - och så glest å andra sidan?" Ett speciellt intresse knyter sig naturligt till efterkrigstidens höghusbebyggelse långt utanför stadskärnan.

Kap 2 och 3. Doktrinerna. En hypotes i undersökningen är att spännvidden i bebyggelsetätheten inte låter sig förklaras av tekniska eller ekonomiska faktorer, utan att förklaringen måste sökas i de *doktriner* som styrt lagstiftningen och skapat ramarna för byggandet och planeringen. Med *stadsbyggnadsdoktrin* menar jag här ett bestämt stadsideal eller en stadstyp, i kombination med ett bestämt regelsystem - juridiskt, administrativt och finansiellt - för stadsbyggandet i stort.

Enligt detta synsätt är det inte den tekniska utvecklingen som gett upphov till de olika doktrinerna, utan tvärtom doktrinerna som styrt utvecklingen i stadsbyggandet så att vissa stadstyper och hustyper utbildats till normalsystem.

Man kan skilja mellan tre sådana doktriner, som varit styrande för det moderna stadsbyggandet sedan mitten av 1800-talet (i Sverige liksom i det övriga Europa): *Regularismen* (Haussmann-systemet) 1875-1905, *Trädgårdstaden* 1905-1930 och *Funktionalismen* 1930-1975. Till var och en av dessa doktriner kan vi hänföra dels byggnadslagstiftningen vid varje period och ett bestämt stadsideal eller stadstyp.

Regularismen (omkring 1850) uppstod som ett svar på den akuta krissituationen i Europas storstäder vid 1800-talets mitt. Den väldiga strömmen av människomassor till storstäderna ledde till överbefolkning, trängsel trafikkaos och sjukdomsepidemier. I Paris visade *Haussmann* en möjlig väg - att genom omfattande gaturegleringar skaffa luft, ljus och trafikutrymme, samtidigt som det spekulativa byggandet stimulerades att bygga på husen på höjden. Denna den första av de moderna stadsbyggnadsdoktrinerna beundrades och kopierades i Europa. Den stimulerade byggandet, och den gav upphov till en representativ och ståtlig stadsbild.

Regularimen innebar förtätning. Man lyckades med konststycket att packa in mera människor per markyta i storstäderna än tidigare, samtidigt som många av de tidigare missförhållandena faktiskt löstes. Men bakom

fasaderna doldes en skrämmande trångboddhet och misär. Att bygga på höjden ledde inte till lägre hyror men till högre tomtpriser. Regularismen införde vattenledningar, täckta kloaksystem, gatuhållning, allt detta tekniska förbättringar som minskade risken för sjukdomsepidemier, främst den fruktade koleran. Men fortfarande var dödligheten i storstäderna hög. Tuberkulosen i storstäderna visade sig ha ett starkt samband med överbefolkning och hög exploatering. Vid sekelskiftet kunde man lägga fram bevis för att direkt solljus hade en hämmande inverkan på spridningen av TBC.

Trädgårdsstadsdoktrinen (enligt *Ebenezer Howard* omkring 1900) var ursprungligen ett socialt och politiskt projekt, som avsåg att bygga alternativa sociala städer med goda bostadsförhållanden och med kooperativt markägande. Trädgårdsstäderna skulle konkurrera ut storstäderna, genom att dra till sig deras befolkning. *Raymond Unwin* utformade de första konkreta planerna för trädgårdsstäder i England, med tvåvånings radhus i måttlig exploatering (12 houses per acre). Han visade också att den lägre exploateringen ingalunda gav sämre ekonomiskt resultat.

I både England och Tyskland mötte planeringsidén gensvar i vida kretsar eftersom man letade efter botemedel emot den regularistiska doktrins konsekvenser - hyreskasernerna, den dyra tomtmarken, den osunda sammanträngningen av människorna. Trädgårdsstadens idé var en låg, måttligt exploaterad stad med stort inslag av enfamiljshus eller små flerfamiljshus, trädgårdar och grönska. Det stora genombrottet för doktrinen kom i spåren efter det första världskrigets politiska och sociala omvälvningar i Europa. Unwins trädgårdsstadsprinciper tillämpades dels i nya förstäder (Garden Suburbs eller Siedlungen) med låg och gles bebyggelse, dels i mindre industriorter. Den nya doktrinen förutsatte omfattande generalplaner för långa tidsperioder i förväg eller kommunalt (eller kooperativt) markägande.

Den funktionalistiska doktrinen (så som den ursprungligen präglades av *Le Corbusier* och *Gropius* i CIAM omkring 1930) hade sin rot i idén om att bygga på höjden för att frigöra mark. Lösningen - ett slags stadsbyggandets Columbi ägg - blev höghus (skivhus) på stora inbördes avstånd. Med hjälp av höga hus skulle man kunna förena högsta hygieniska krav på sol, ljus och luft med en hög täthet. Nödvändigheten av hög täthet var ett av de viktigaste argumenten emot trädgårdsstäderna, som angreps för att slösa med mark och för att vara oekonomiska. De höga friliggande bostadshusen ansågs också vara en lösning för att sanera den sammanträngda bebyggelsen i storstädernas centrala kvarter, där trafikstockningarna började utvecklas till en plåga under 1920 och 30-talen.

Den funktionalistiska doktrinen öppnade därmed dörren för en möjlig återgång till höga exploateringsstal i städerna. Den skadliga överbefolkningen, framhöll man, var att hänföra till trångboddheten i bostäderna, inte nödvändigtvis den höga exploateringen. Trångboddheten skulle byggas bort. Om man planerade efter de nya principerna behövde den höga exploateringen inte innebära lägre standard, tvärtom.

Den funktionalistiska doktrinens idealmodell: stora, höga friliggande hyreshus förutsatte storskaliga rationella byggmetoder, vars förebild under 20-talet var den amerikanska storindustrin, främst bilindustrin. Den stora världsdepressionen under 30-talet ryckte emellertid undan grundvalen för den storindustriella utveckling inom byggandet som man drömde om. Inte förrän efter andra världskrigets slut, under 1950- och 60-talen hade den ekonomiska utvecklingen kommit ikapp doktrinen, och den funktionalistiska stadsbyggnadsmodellen började omsättas i praktiken i stor skala.

Under 70- och 80-talen har man i land efter land fått problem med de stora högexploaterade hyreshusområdena från efterkrigstiden. Höghusområdena har i många fall visat sig bli de minst attraktiva - åtminstone när de legat utanför stadskärnan - de mest svåruthyrda och svårskötta. Den förment goda ekonomi som antagits ligga i att bygga högt och koncentrerat har förbytts i sin motsats.

Fig 8.1 Doktrin, stadstyp, bostadsform.

Doktrin	Stadstyp	Dominerande bostadsform
<i>Regularismen</i> ca 1850 -	Tät hög kvartersstad.	Höga flerfamiljshus (Hyreskaserner)
<i>Trädgårdsstaden</i> ca 1900 -	Låg, grön, stad.	Radhus, 1-2-familjshus och låga flerfamiljshus (2-3 vån)
<i>Funktionalismen</i> ca 1930 (1945) -	Öppen tät stad	Flerfamiljshus Lamellhus, skivhus mm

Doktrinerna och hustyperna. Såväl regularismen som funktionalismen införde nya bostadsformer i stor skala. Det sena 1800-talets hyreskaserner kan nämligen med viss rätt betraktas som *eninnovation* för sin tid. Masshyreshus för arbetarfamiljer med upp till 100 smålägenheter var något mycket väsensskilt från de små stadsmässiga borgarhus med ett fåtal

lägenheter som byggdes i början av 1800-talet.

Det friliggande höghuset - i form av skivhus, punkthus etc - som utvecklades som projekt under slutet av 20-talet kan med än större berättigande betraktas som en *innovation*. Erfarenheterna av detta slags bostadshus fanns inte i Europa, de närmaste förebilderna var våningshotellen i USA:s storstäder. Gropius och Corbusier tvivlade inte på att stora och höga bostadshus med kollektiva anordningar av olika slag skulle bli den framtida normala bostadsformen för de breda befolkningslagren.

Man kan se paralleller mellan det sena 1800-talets hyreskaserner och efterkrigstidens bostadshöghus, inte bara i det faktum att det rör sig om en anhopning av människor i stora hus. I båda fallen hävdades att höjdbygandet skulle ge bättre belysning, skulle frigöra mark, skulle minska stadens utbredning och skulle ge lägre hyror.

Var dessa innovationer (hyreskaserner och bostadshöghus) framprungna ur ett krav på hög täthet? Eller var det tvärtom så att innovationerna uppstod av andra skäl, och att den höga tätheten uppstod i efterhand? Sanningen torde vara att det rör sig om en växelverkan. Innovationen som sådan har uppstått i en situation där den höga tätheten har uppfattats som ofrånkomlig, och där man sökt göra det bästa möjliga av situationen. Men när innovationen väl har uppstått och vunnit användning har den spritt sig till andra situationer, som man ursprungligen inte hade tänkt sig. Innovationen har fått ett eget liv.

Var det markpriserna som framtvungade 1800-talets hyreskaserner i storstäderna? Enligt samtida analyser (Eberstadt m fl) var det tvärtom systemet med hyreskasernerna som drev upp markpriserna. När markpriserna väl stigit, gick de inte utan vidare att pressa ner igen. En växelverkan uppstod mellan stadsbyggnadssystem och markpriser där ingedera kunde brytas.

Kanske kan man se ett likartat möster vad gäller höghusbebyggelsen, som från början utvecklades som ett medel att svara på stadskärmans höga markpriser och krav på hög exploatering och ändå uppfylla hygieniska minimikrav. Men efterhand blev höghuset ett medel i sig att uppnå hög täthet, även där det knappast fanns några skäl alls för att bygga tätt.

Gropius och Le Corbusier presenterade sina höghuslösningar på 1920-talet som ett slags motmedel emot utflyttningen till förstäderna, som sedan länge var i full gång runt storstäderna. Transportmedel som förortsbanor, tunnelbanor, bussar och bilar hade gjort även stora avstånd överkomliga. Argumenten emot trädgårdsstäderna var inte bara utbredningen och de långa resorna. Utflyttningen till förstäderna var på sikt ett hot emot städernas ekonomi, hävdade CIAM (Sert 1942). Skatteintäkterna minskade utan att stadens utgifter kunde minskas. Man kan tillägga att utflyttningen till förstäderna också på sikt befarades leda till sjunkande markpriser och därmed

utgjorde ett hot emot de förmögenheter som investerats i dyrbar mark och fastigheter i innerstäderna. En återgång till hög täthet uppfattades som fördelaktig ur markägarsynpunkt (och det kan gälla oberoende av om markägaren är privatperson, byggföretag eller kommun).

Detta ekonomiska partsintresse har en viktig del i att förklara varför trädgårdsstadens doktrin förkastades till förmån för funktionalismens doktrin - med höga fritt liggande hus? Genom den funktionalistiska innovationen tycktes det som om man hade kommit förbi den gamla konflikten. Hög täthet och hygien kunde uppnås samtidigt. Täthetsfrågan hade, tycktes det, reducerats till ett tekniskt-ekonomiskt problem: att finna den optimala hushöjden och den optimala tätheten. Men detta visade sig vara en illusion. Problemen hade inte blivit lösta, bara tillfälligt sopade under mattan.

Kap 4. 1875-1905. Den förindustriella svenska staden var lågbyggd med trånga gator. I de flesta städer infördes under förra hälften av 1800-talet lokala byggnadsordningar. Byggnadsordningen tog sikte på säkerhet mot större bränder och byggnadsras, men dessutom fanns en allmän strävan efter regelbundenhet och enhetlighet, som hade sina rötter i renässansens stadsideal. Detta gällde t ex att man strävade efter enhetlighet i fråga om byggnadsmaterial, byggnadstyper och byggnadshöjder, åtminstone mot viktigare gator. Vissa stadgor förutsatte tvåvåningshus, eller t o m envåningshus (Borås 1827).

Den ekonomiska liberalismen och den starka stadstillväxten efter 1850 förändrade den statiska situationen. Problemet blev nu för städerna att ta emot inflyttningen till städerna. Den förindustriella stadens organisation och stadsbyggnadsdoktrin kastades åt sidan till förmån för regularismen, som hävdade byggandets frihet inom vissa bestämda hygieniska minimiramar. 1874 års byggnadsstadga som hämtades från europeiska storstäder som Berlin och Paris, införde nya regler om högsta hushöjd lika med gatubredd (+1,5 m) i alla svenska städer. Denna regel var en storstadsregel, som gick hand i hand med 18 m breda gator, som gav möjlighet till femvåningsbebyggelse. Detta var det normalsystem, som stadgan strävade att införa i landets städer.

Men 1874 års byggnadsstadga var illa lämpad för flertalet av de svenska städerna. De nya stadsplaner som gjordes var schematiska och förutsatte en väldig stadsexpansion som bara undantagsvis blev fallet. Stora stenhus gjorde sitt intåg i lägre träbebyggelse, men bara punktvis vilket ledde till en trasig stadsbild. Ännu olyckligare var att 1874 års byggnadsstadga gav upphov till oplanerade "vilda" förstäder långt utanför stadskärnan. I dessa förstäder kunde Uppskattningsvis en fjärdedel eller en tredjedel av stadsbefolkningen, (den fattiga delen), bodde i vissa fall i oreglerade

förstäder omkring 1900. Utvecklingen i Stockholm var ett undantag. Här skapade 1874 års BS den eftersträvade bebyggelsen av höga stenhuskvarter, men konsekvenserna blev olyckliga för arbetarklassens bostadsförhållanden. De höga tomtpriserna och de höga byggkostnaderna drev upp hyrorna. En svår trångboddhet blev följd. Detsamma gällde även i andra större städer.

Kritiken emot 1874 års BS ökade vid sekelskiftet. Stadgan gav upphov till å ena sidan tätbyggda tätbefolkade hyreskaserner, å andra sidan till utkastade förstäder utan vatten och avlopp. Efter 1900 sattes starka krafter i rörelse för att ersätta den med något bättre. Ett försök var det statliga egnahemsstödet 1904 som dock bara kom att gälla landsbygden.

Kap 5. 1905-1930. Nya idéer inom stadsbyggandet hämtades från Tyskland (*Siedlungen*) och i någon mån England (*Garden-cities*) efter 1900. En vändpunkt innebar 1907 års stadsplanelag, som gav möjligheter att i särskilda byggnadsbestämmelser föreskriva en lägre och glesare bebyggelse. Den följdes av upprepade försök att revidera byggnadsstadgan: 1909, 1911, 1919, 1928. Alla dessa förslag kännetecknas av samma vilja: att komma i från de stora hyreskasernerna och främja låga hus och små hus. Alla försök att lagstiftningsvägen införa ett nytt system misslyckades dock, till största delen på grund av motståndet från fastighetsägarna.

En bärande princip i den nya stadsbyggnadsdoktrinen var att man ansåg att 2-3 våningars radstående hyreshus var fullt tillräckliga utanför de största städernas centrala områden. Den för familjerna bästa bostadsformen ansågs vara enfamiljsbostaden, antingen i form av småstuga, dubbelhus eller radhus. I det statliga betänkandet Praktiska och hygieniska bostäder 1921 föreslogs att statligt stöd bara skulle utgå till låga flerfamiljshus (i regel tvåvåningshus) och andra mindre hus. Under perioden 1905-1925 tillkom en mängd nya stadsplaner som gav uttryck för den nya tankarna. Det viktigaste instrumentet för att genomföra den nya stadsbyggnadspolitiken var kommunala markköp i kombination med översiktliga planer, (något särskilt översiktligt planinstitut fanns dock inte, men föreslogs i förslaget till stadsbyggnadslag 1928).

Byggmästare och fastighetsägare var dock i allmänhet skeptiska till de nya idéerna. Efter 1923 var också Sveriges fastighetsägareförbund aktiva och propagerade för att reformerna skulle bromsas. I några större städer som Uppsala och Linköping fanns i början av 1920-talet utarbetade generalplaner (författade av Albert Lilienberg och av Gustaf Linden) som dock aldrig kunde förverkligas.

Hårdast var motståndet mot de nya idéerna i huvudstaden Stockholm, där man fortsatte att förtäta innerstaden och till och med byggde på en sjätte bostadsvåning under 20-talet. Stockholm byggde extremt länge efter sin

gamla stadsplan från 1880-talet, man brydde sig inte om att som de flesta andra större städer revidera stadsplanen. Trots att staden hade köpt mark i omgivningarna redan 1904 och anlagt en första trädgårdsstad i Enskede 1909 hölls den fortsatta utvecklingen av trädgårdsstäder tillbaka av dåliga kommunikationer och dåliga broförbindelser. Inga initiativ togs från de styrandes sida för att få fram en generalplan förrän in på 1920-talet. 1928 blev situationen ohållbar; en ny generalplan måste utarbetas, och man tillkallade Albert Lilienberg från Göteborg. Men under tiden skedde en närmast total ideologisk vindkantring bland arkitekterna.

KAP 6 1930-1945. Den nya doktrinen - *funktionalismen* - fick ett förbluffande snabbt genombrott bland arkitekterna under åren kring 1930. Det friliggande lamellhuset (skivhuset) i orienterat i norr-söder lanserades som lösningen på stadsbyggnadsproblemen i Stockholm. Trädgårdsstadsidealet ansågs individualistiskt och tillbakablickande och förknippades med en förlegad estetik. Nyckelord var nu var *rationalisering*, och man hoppades att med hjälp av storindustriella tillverkningsmetoder pressa kostnaderna och samtidigt höja effektiviteten.

En viktig men hittills undanskymd roll i den svenska funktionalismens genombrott omkring 1930 spelade den internationella arkitektorganisationen CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne), där Gropius och Le Corbusier var ledande. Svenska delegater blev tidigt Sven Markelius och Uno Åhrén, som på hemmaplan drev en energisk kampanj för funktionalistiska idéer, Åhrén som redaktör för tidskriften *Byggmästaren*. Redan 1928 propagerade Markelius och Åhrén för att Stockholms stadsbyggnadsproblem skulle lösas med moderna bostadshöghus. Stockholmsutställningen utnyttjades av funktionalisterna som propagandaverktyg. Man bedrev en veritabel klappjakt på den nye stadsplanedirektören Lilienberg och hans kollega fastighetsdirektören Dahlberg som ville driva en stadsbyggnadspolitik med lägre hus och småstugor i ytterområdena.

En första framgång för funktionalisterna var lamellhusstadsplanen för Fredhäll 1930. Ännu viktigare var kanske den nya byggnadslagstiftningen 1931 som efterträdde 1874 års BS. De gamla reglerna om generell begränsning av hushöjden till 5 våningar avskaffades. Vägen var öppen att bygga bostadshöghus.

De funktionalistiska idéerna hade ett viktigt stöd i HSB, vars chef Sven Wallander förenade sig med funktionalistiska arkitekterna och gav dem uppdrag. I Stockholms byggnadsförening hade funktionalisterna en annan viktig stödjepunkt. Det socialdemokratiska partiet hade under 20-talet stött trädgårdsstadsplaneringen, men närmade sig funktionalismen under trettio-talet. Den nya socialdemokratiska regeringen hade genom Gunnar Myrdal

goda kontakter med funktionalisterna och tillsatte 1933 den bostadssociala utredningen som blev ett språkrör för funktionalisterna, och som lade grunden för efterkrigstidens bostadspolitik. Bland ledamöterna återfanns de ledande funktionalisterna Åhrén, Wallander samt Olle Engkvist och Gunnar Myrdal.

I Stockholms ytterområden vägrade dock fastighetsdirektören Axel Dahlberg att ge upp motståndet mot att bygga stora och höga hus. Resultatet blev en kompromiss: smalhuset, som innehöll två lägenheter per trapplan och tre våningar. Trevåningssystemet och småstugorna blev den linje som Dahlberg drev på stadens egen mark ända till 1945. Dahlberg ledde som fastighetsdirektör också ett omfattande utredningsarbete, som visade att det fanns tillräckligt med bostadsmark i den närmaste räjongen inom 15 km radie från Stockholms centrum för att bygga låga trädgårdsstäder för en mycket stor framtida befolkning i Storstockholm. Samma slutsatser kom man fram till i 1936 års regionplan för Stockholms förortsområden.

Kap 7. 1945-1975. Under 40-talet utbildades trevåningssystemet till ett normalsystem för svenskt stadsbyggande över hela landet. Många städer hade under 30-talet börjat bygga ut sina stadskärnor med trevåningshus undan för undan tills man stötte på de gamla egnahemsförstäderna. Under 40- och 50-talet fortsatte man att bygga hyreshus utanför dessa. Småhusbyggandet som minskat under kriget hölls fortfarande tillbaka.

Medan byggmästarna tryckte på för att bygga högre och större hus, var arkitekterna osäkra och kritiska emot trevåningssystemet, utan att därför veta vad man skulle sätta i stället. Man ville pröva nya hustyper - radhus, höghus. Utvecklingen i storstäderna blev vägledande.

I Stockholm efterträdde Sven Markelius 1944 Lilienberg som stadsplanedirektör. Markelius, en gång CIAM-pionjär, var motståndare till Dahlbergs system med trevåningshus och småstugor, som han önskade ersätta med radhus och höghus. Detaljhandelns organisationer, storbyggmästarna och de rikskooperativa bostadsföretagen pressade också på för att bygga höga hus i ytterområdena. Vällingby, invigt 1953, blev ett pionjärområde för den nya förstadsplaneringen med koncentrerad och tät bebyggelse. Under 50-talet ökade höghusen snabbt sin andel i Stockholms ytterområden, trots att opinionsundersökningar visade att allmänheten föredrog enfamiljshus och låga hus

Höghusbyggandet utvecklades snabbt under perioden 1955-1965 i de större städerna, och man kan tala om en första höghusvåg. Småhusen hölls tillbaka. Varningar mot denna stadsbyggnadspolitik utfärdades redan under femtiotalet av bostadsstyrelsens chef Alf Johansson, som ansåg att man nu snabbt måste släppa fram småhusbyggandet. Annars var risken stor för att de

perifert byggda flerfamiljshusen skulle bli en felinvestering.

Men kommunerna och de stora bostadsproducenterna svarade inte på signalerna. Möjligen hade man bundit sig alltför hårt vid en hyreshuslinje, av ideologiska skäl mer än av praktiska. Att släppa fram småhusen på bred front skulle innebära ett erkännande av en felaktig linje och skulle dessutom hota med att tömma de perifert belägna hyreshusen.

Höghusbygget väckte till liv en kritisk miljödebatt under åren 1959-61. Man efterlyste normer för en bättre miljö. Vid samma tid infördes i dansk byggnadslagstiftning krav på friytor och ramar för exploatering som begränsade exploateringsgraden i ytterområdena till $e=0,4-0,6$ motsvarande normal trevåningsbebyggelse.

I Sverige infördes vid samma tid riktvärden för lekplatser och solbelysning i god bostad, men de utgjorde inte något hinder för höghus eller hög exploatering (ca $e=1,0$). Normfrågan hänsköts till det nystartade statens institut för byggnadsforskning SIB, med chefen Lennart Holm. Men de svenska byggforskningsrapporterna om de höga bostadshusen fann inget vetenskapligt samband mellan hög exploatering och dålig miljö. I flera rapporter och utredningar avvisade man tanken på att införa normer för täthet eller rymlighet.

Den statliga bostadsbyggnadsutredningen utredde i flera betänkanden förutsättningarna för det skiljeprogrammet. I huvudbetänkandet "Höjd bostadsstandard" (SOU 1965:32) spelade miljöfrågorna en helt underordnad roll i förhållande till frågor om utrymmesstandard och produktionsanpassning. I den följande regeringspropositionen 100/1967 togs inte heller bostadsområdets miljö upp. I betänkandet "Höga eller låga hus?" (SOU 1967:30) avfärdades kritiken emot de hårt exploaterade höghusområdena med att hög täthet var nödvändig för att få fördelar av god service. Hustyp och hushöjd var enligt samma betänkande en för konsumenterna underordnad fråga; valet av hustyp kunde därför betraktas som en teknisk-ekonomisk fråga.

Den strävan som från arkitektåll visades att bygga lågt och tätt i början av 1960-talet fick i realiteten efter 1965 ge vika för ett system med koncentrerad bebyggelse och stor andel höga hus. Den radikala miljökritiken under åren 1968-70 påverkade inte heller miljöprogrammet. En orsak var att stadsmiljörelsen som 1968 gick till storms mot förortsbygget hade sin idealbild i 1800-talets stenstad, och den saknade en djupare analys av förortsbyggandets problem. Under åren kring 1970 kunde därför paradoxalt nog kritikerna och försvararna av förortsbygget förenas i kravet på hög täthet. I den statliga serviceutredningens framtidstudie av stadsbygget (SOU 1971:28) ansågs utvecklingen gå ifrån enfamiljshus emot en sammanhängande komplex tät stadsstruktur.

Uppvaknandet blev en chock. Miljonprogrammet sjönk ihop under åren 1971-73. Nybyggda lägenheter i de perifert byggda täta hyreshusområdena stod tomma i en utsträckning som var fullständigt oväntad. I några fall utvecklades nybyggda områden snabbt till svåra problemområden med hög omflyttning och vandalisering. Under åren 1971-73 sökte man forcerat efter botemedel mot krisen. Byggföretagen tog sin tillflykt till småhusbyggande. Särskilda miljöförbättringslån inrättades för områdena med de största uthyrningsproblemen. Myndigheterna utfärdade slutligen Bostadens grannskap 1975 (råd och anvisningar för planering av bostadsbebyggelse) vilka sedan länge efterlysts. Men det var som att kasta in jätten efter degen i ugnen. Det som var byggt var byggt.

Doktriner och stadsbyggande 1880-1980. Vilken roll har doktrinerna spelat för stadsbyggandet under den förflutna hundraårsperioden? Frågan kan delas upp i två delar. Den första gäller hur doktrinerna har tagit sig uttryck i byggnadslagstiftning och styrning av byggandet. Den andra delen gäller hur detta kommit till uttryck i det som faktiskt har byggts.

De allmänna dragen i stadsbyggandet under perioden 1875-1975 kan sammanfatta i följande tablå.

Fig 8.2 Doktriner lagstiftning hustyper i svenskt stadsbyggande 1875-1975.

<i>Period/doktrin</i>	<i>Lagstiftning</i>	<i>Hustyp/kvarterstyp mm.</i>
- före 1875 - förindustriell	lokala byggnads- stadgor	Låga hus, nyttogårdar, trånga gator. (Strävan till enhetlighet.)
1875-1905 Regularism ("hausmann")	1874 års BS	5 vån stenhus, gårdshus. 18 m gator. offentliga parker Koncentrerad bebyggelse.
1905-1930 Trädgårdsstad	1907 års SPL; förslag till ny BS (1909, 1911, 1919, 1928)	Småstugor, dubbelhus, 2-3 vån radstående hus utan gårdshus. Differentierade gatubredder. Utbredd bebyggelse; planerade förstäder.
1930-1975 Funktionalism	1931 SPL & BS 1947 års BL, BS 1959 års BS	Öppen stadsplan. "Höga hus i park" Lamellhus; skivhus, punkthus Efter 1945 koncentrerade förstäder, grupperade kring butikscentra.

Tablån innehåller tre perioder, som ungefär sammanfaller med vissa allmänna vändpunkter. Startpunkten för Haussmann-systemet sammanfaller med 1874 års BS; övergången till trädgårdsstaden sammanfaller ungefär med 1907 års lag om stadsplan och tomtindelning och med de första stora markköpen för trädgårdsstäder i Stockholm 1904. Övergången till den funktionalistiska stadsbyggnadsdoktrinen sammanfaller med 1931 års BS och SPL, och med införandet av lamellhussystemet i Stockholms stadsplaner. 1945-48 års revisioner av lagstiftningen och utbyggnad av finansieringssystemet har däremot inte ansetts vara en särskild vändpunkt eftersom man fortsatte att bygga vidare på den funktionalistiska doktrinen. Vändpunkten kom med detta sätt att se 1975, då miljonprogrammet var avslutat.

Den indelning i tre perioder med tre olika doktriner, som anges i ovanstående tablå skall naturligtvis uppfattas som en karakteristik av de allmänna tendenserna. Det har alltid funnits en viss tröghet och eftersläpning i stadsbyggandet, som inneburit att en äldre tids stadsbyggnadsmönster överlevt en tid efter det att den nya doktrinen slagit igenom.

Ett exempel på detta är övergången från slutna kvartersbebyggelse till öppna stadsplaner med punkthus och lamellhus, som påbörjades 1930. Även under perioden 1930-45 fortsatte man dock att komplettera innerstädernas slutna kvartersbebyggelse. Först efter 1945 var övergången till de nya hustyperna lamellhus och punkthus fullbordad.¹ På liknande sätt fortsatte man att bygga höga hyreshus i storstädernas centrala delar även efter 1905.

Vidare måste man komma ihåg att svängningarna har varit störst i de större och medelstora städerna. I småorterna har efterfrågan på nya bostäder och nybyggandet varit så obetydligt att det bara undantagsvis varit tal om att större och tätare bostadsområden.

Ett sätt att åskådliggöra tendenserna i stadsbyggandet under hela perioden 1875-1975 är att studera fördelningen av det nya bostadsbyggandet på hus av olika storlek: (a) små hus med 1-2 lägenheter; (b) medelstora hus med 3-9 lägenheter och (c) stora hus med 10 lägenheter eller mer. Se fig 8.3! Diagrammet anger för tiden fram till 1945 bostadshusens fördelning i tätorter men 10.000 - 100.000 inv. För tiden efter 1949 anges fördelningen i hela nybyggandet.

¹ Se Vidén 1985 s 43.

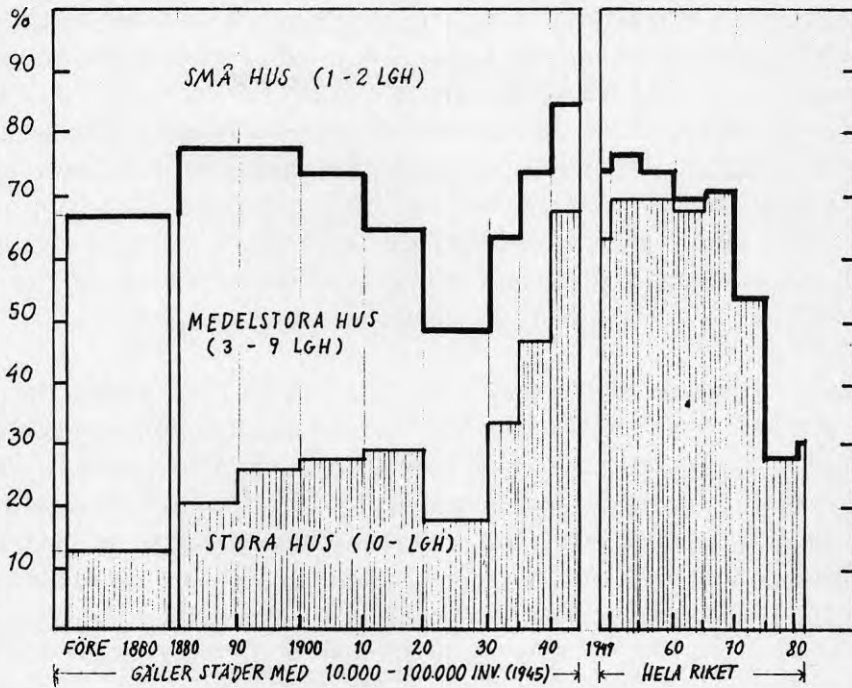

Fig 8.3 Bostadsbyggandets fördelning på små, medelstora och stora bostadshus under perioden 1880-1981.

Källor: (1) Allmänna bostadsräkningen 1945. Tab 9 och Tab 7.(2) Bostads- och bygnadsstatistisk årsbok 1982. (3) SOU 1967:30.

(a) Diagrammet består av två delar, en för tiden fram till 1945, en för tiden efter 1949. De bygger på olika statistiskt källmaterial och är inte direkt jämförbara. För tiden före 1945 baserar sig uppgifterna på Allmänna bostadsräkningen 1945 som redovisade bostadsbeståndet 1945 fördelat efter husstorlek. Diagrammet åskådliggör fördelningen av små, (1-2 lgh) medelstora (3-9 lgh) och stora bostadshus (10 lgh eller fler) inom olika ålderklasser i tätorter med 10.000 - 100.000 inv. Eftersom uppgifterna gäller beståndet 1945, kan rivning antas ha förändrat fördelningen i speciellt de äldre årsklasserna, så att diagrammet troligen överskattar de stora husens andel. För tiden efter 1945 saknas uppgifter om byggandets fördelning i tätorter med 10.000 - 1000.000 inv. Efter 1949 anger diagrammet det totala bostadsbyggandet i hela landet. (inklusive storstadsområdena och landsbygden). Andelen av nybyggandet i hus med 3-9 bostadslägenheter kan bara särskiljas fram till 1967. Därefter anges endast fördelningen mellan småhus (1-2 lgh) och större hus.

Diagrammet visar hur växlingar i byggandets inriktning sammanfaller i stora drag med doktrinernas växlingar. För perioden före 1945 kan vi tydligt urskilja en period från 1880 fram till 1910-20 då storhusen oavslåttligt ökade och småhusen minskade (Regularismens eller Haussmann-systemets period). Sedan inträdde en omsvängning under 1910 och 1920-talen då småhusen kraftigt ökade sin andel och då även storhusens frammmarsch avbröts. (Trädgårdsstadsperioden). Efter 1930 sker så en snabb återgång, småhusens andel minskar och storhusen går snabbt framåt. Denna period fortsätter under efterkrigstiden och avbryts inte förrän genom miljonprogrammets sammanbrott i början av 1970-talet (Funktionalismens period).

Varför så tätt utanför stadskärnan? Utifrån det långa perspektivet - täthetsfrågan under 100 år - framstår problemen med miljonprogramsområdena inte som ett resultat av enstaka felbedömningar eller brådska, utan som kulmen på en mycket lång utveckling. Det förvånande i sammanhanget är inte att uthyrningskriserna kom i början av 70-talet utan att de inte kom tidigare. Varningarna mot att bygga stora täta områden med flerfamiljshus utanför stadskärnan har förekommit under hela efterkrigstiden. Ända sedan 1950-talets början har man pekat på risken för uthyrningskriser i hyreshusområdena, bland annat därför att efterfrågan på små hus i tätorterna har hållits tillbaka. Varningar för höghusområdenas dåliga miljö började komma redan i slutet av 50-talet. Normer för miljön efterlystes, men hölls tillbaka av producenter, myndigheter och byggforskning. När man slutligen gav efter och utfärdade riktlinjer i den anda som den danska byggnadslagsstiftningen var det för sent. Man kan säga att kommunerna, de stora bostadsproducenterna och de centrala myndigheterna hade syndat på nåden i nästan 20 års tid.

Att man fortsatte det täta höghusbyggandet långt utanför stadskärnan så länge under efterkrigstiden kan knappast förklaras på annat sätt än av det starka grepp som den etablerade stadsbyggnadsdoktrinen hade fått om byggandet och om tänkandet. Det fanns också en naturlig tröghet i planering och byggande, som tillsammans med trögheten i tänkandet förklarar att man inte reagerade tidigare.

Kritiken har kommit från enskilda personer. Det har inte funnits några organiserade partsintressen under efterkrigstiden som haft skäl att ifrågasätta den etablerade linjen. Tvärtom stod storbyggmästare, detaljhandel och riks-köoperativa bostadsföretag bakom storhusbyggandet, liksom i många fall också kommunalpolitiker, som önskade utnyttja tillgänglig byggnadsmark så hårt som möjligt innanför kommungränsen.

Men den centrala rollen har trots allt spelats av arkitekterna.

Det var arkitekterna som från början under 30-talet med sådan energi gjorde rent hus med 20-talets trädgårdstadsprinciper och införde det nya systemet. Många av de faktorer, som medverkade till att driva fram höghusbyggandet utanför stadskärnorna kan vi känna igen som uttryck för den funktionalistiska stadsbyggnadsdoktrinen. Det gäller naturligtvis estetiken och synen på de höga husen i landskapet. Det gäller föreställningen om hyreshuset som den framtida bostadsformen. Det gäller synen på stadsbyggandet som en vetenskap, avfärdandet av kritiken som "ovetenskaplig". Det gäller också den systematiska uppvärderingen av den industriella produktionens villkor och framhävandet av de tekniska och ekonomiska faktorerna som styrande.

Det var arkitekterna som ursprungligen formade den funktionalistiska doktrinen under 30-40-talen. Man bröt med vanor, traditioner och fördomar, som kunde hämma utvecklingen inom stadsbyggandet. Kontinuiteten bakåt med den svenska byggnadstraditionen klipptes av, med full avsikt. Den kommande utvecklingen under efterkrigstiden kunde arkitekterna då naturligtvis inte inse. Man hade skapat ett system som de starka partsintressena under efterkrigstiden - storbyggarna, bostadsföretagen, detaljhandelsorganisationerna - inte har varit sena att utnyttja. Under 50-60-talet utvecklades ett stadsbyggnadssystem, som arkitekterna inte längre hade kontroll över och vars konsekvenser de inte överblickade.

Arkitekterna och partsintressena. Närvaron av starka partsintressen i stadsbyggandet kan inte i och för sig förklara varför bebyggelseutvecklingen blivit på ett visst sätt. Genom lagstiftning, markpolitik, låneregler kan normsystemet påverkas, även i strid mot dessa intressen. Det är här arkitekterna och stadsbyggnadsdoktrinerna kan spela en viktig roll.

Att det har varit möjligt att driva stadsbyggandet i en annan riktning än de starka partsintressena önskat visas av utvecklingen på 1910-20-talet. Då drev man (läs: ledande stadsplanerare och arkitekter som Albert Lilienberg, Gustaf Linden, Carl Lindhagen, Axel Dahlberg, Sigurd Westholm) med betydande framgång en stadsbyggnadsstrategi som gick emot starka etablerade intressen: ett mål var att bygga lägre och glesare. De tidigaste pionjerna i denna rörelse var inte arkitekter utan stadshygieniker (läkare), och reformatorer av olika slag. Men snabbt kom arkitekterna att spela en ledande roll. Orsaken var att den nya stadsbyggnadsdoktrinen inte enbart eller i första hand vilade på en hygienisk minimigräns, utan bars upp av ett konkret stadsbyggnadsideal, ett konstnärligt, byggnadstekniskt och socialt ideal. *Trädgårdsstaden*. Med detta ideal som ledstjärna sökte man utforma

styrmedlen - markköp, stadsplaner, byggnadsstadga, statligt och kommunalt stöd. Visserligen skedde det under ständiga motsättningar och stridigheter, och visserligen ledde inte detta till någon fullständig seger för den doktrin som arkitekterna företrädde, men resultatet visar ändå att deras ansträngningar inte var förgäves. Än i dag kan många områden från 10- och 20-talen sättas som förebilder för det goda stadsbyggandet.

* * *

9

English summary

1

The modern city can be described as a vast and complex structure with patches of housing developments, forming islands of high density in a sea of low density. This is particularly striking in the case of Swedish urban development in the post-war period, which mostly has taken the form of high-density suburban housing at a distance from the city centre. This development cannot be explained by economic reasons only or by a necessity to conserve urban land. It must primarily be regarded as an outcome of the doctrine of modern urban planning - *functionalism* - a doctrine that was introduced in Swedish urban planning as early as the 1930s. The aim of this paper is to analyze the urban development in Sweden from a certain aspect - the density problem. The study will focus on the role played by the doctrines of modern town planning during the modern era 1875-1975.

2

In the field of modern urban planning we can distinguish between three distinct doctrines: *regularism* (or the Haussmann-system), the *garden-city* and *functionalism* (CIAM-system). These doctrines have each a different approach towards the fundamental question of density in urban development. Regularism can be regarded as the answer to the urban crisis of the 1840s in England, Germany and France. Regularism put the emphasis on new sanitary regulations and called for higher standards in layout and construction of housing. In Paris the street-widening program of Haussmann set a standard for urban planning in the continental great cities. The new wide streets permitted higher structures and a considerable increase in density. In Paris and Berlin the system established not only the tenements of 5-8 stories (hyreskaserner) but also the high ground values that excluded the moderate-sized town-house. By the end of the century a residential density of 1000-2000 inh/ha was not uncommon in the great cities.

The reaction against the tenement system and the very high densities started already in the 1850-60s but gained momentum at the turn of the century. In England the pamphlet by Ebenezer Howard "Tomorrow - a peaceful path towards reform" provided the platform for a new housing and

town-planning movement. In Germany a similar organization was founded shortly after 1900. The new doctrine - the garden-city - laid emphasis on the provision of new working-class housing on cheap land outside the central parts of the cities. The new ideal dwelling was the cottage or the terraced house. In Germany municipalities began buying land for the future expansion to protect the land from prize speculation. Non-profit building organizations were started with help from the state or the municipalities. New expansion plans (*generalplaner*) were employed. New building regulations were introduced to keep down the part of building plot that could be developed as well as the number of stories. 5 stories was regarded as a maximum in the large cities (1 million) 4 stories in the second-range cities and 2 and 3 stories in middle-sized and small cities and in suburbs. By the end of World War I the new doctrine, led was dominant in England, Germany, Netherlands among other countries. But the doctrine also met with tough opposition, mainly from the vested interests.

The third doctrine in modern urban development - *functionalism* - was formulated by the organization CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) founded 1928, which has been identified with the Modern Movement in architecture. Leading figures in this movement were architects Le Corbusier and Walter Gropius. Their common idea in urban planning was the modern high-rise block of flats surrounded by open space. The high-rise was put forward as a solution to the dilemma of modern urban planning - to provide with sunny and healthy dwellings and high residential density at the same time. The high density was thought to be a necessity - at least in large cities, where land prices were high. The idea of the high-rise was not an immediate success in Europe in the 30s mostly due to the great depression. It wasn't until after World War II that the new doctrine was fully established and became the dominant ideology in urban planning throughout most of the world.

3

Industrialization and railway building didn't come to Sweden until the middle of the century. By 1850 only 10% of the population lived in cities. Thus the grave crisis in continental cities in the 1840s did not concern Sweden outside Stockholm. Urbanization was however gaining momentum in 1860s and in 1874 a state legislation was introduced (1874 års BS) whereby every Swedish town was urged to present a town plan and building regulations according to a general scheme. Streets were to be laid out straight, 18 metres wide and a maximum building height of 19,5 metres (corresponding to 5 residential stories) was introduced. Plots could be developed up to 2/3 or 3/4

of the total. This scheme was something very different from the pre-industrial Swedish town where building height as a rule did not exceed 2 stories.

In Stockholm the new building code created a strong construction boom towards the end of the century, but outside Stockholm the results of the new legislation was less convincing. The new tenements in 4-5 stories raised high above the older structure, but the urban expansion in smaller towns was far from sufficient to fill up the generous building rights of the new town-plans. Apart from the disrupted townscape of Swedish towns the 1874 legislation also gave rise to serious practical problems. It introduced the tenements in small towns, where they obviously did not belong. The tenements were costly to build, they tended to raise the general rent level and the price of land. As a consequence the new building code and town-plans gave rise to "wild" settlements of a very substantial size outside the border of the town-plans. Emigration was also running very high in the 1880-90s partly as a result of the housing crisis in the cities. By the turn of the century there was a general awareness that Swedish town-planning was moving towards a crisis as a result of the general building code of 1874. A change was necessary.

3

The first steps towards a new policy in housing and town-planning was taken in Stockholm 1904 when the city purchased land tracts outside the city jurisdiction, thus following the example set by German cities. 1907 new legislation in town-planning was introduced (1907 års SPL), that permitted building regulations to be established in connection with every new town plan. A great wave of town-planning revisions were undertaken in most Swedish cities, the new town-plans generally being inspired by German and English garden-city-planning. Building heights were kept low - 2-3 stories - outside city centres. The bulk of the early 20th century town-planning was carried through by a small number of professional planners notably Per Hallman, Albert Lilienberg and Nils Gellerstedt.

The revision of 1874 building code was also on the agenda. The general aim was to reduce the high residential densities, by reducing both building heights (outside city centres) and the percentage of the building plots that could be used for construction. The revision proved to be very difficult and controversial. New proposals for a revised legislation were put forward 1909, 1914, 1919 and 1928, but without success. The failure to revise the building code was obviously a result of strong lobbying from the part of the property interests.

In Stockholm the first Swedish garden suburb was constructed in

Enskede under municipal supervision from 1907 on. New garden suburbs followed in other cities, like Göteborg, Norrköping, Uppsala etc. Industrial enterprises also played an important role in promoting the new housing and town-planning ideals in smaller industrial towns and communities.

The Swedish garden-city ideal that developed around 1920 had obvious national and traditional features. Its roots were the pre-industrial Swedish town with wooden town-houses in 2 stories. In the new developments of the 10s and 20s houses were small; mostly cottages and small 2-4 family dwellings which were mixed with terraced houses along main roads. Density was low or moderate. Two stories was regarded as a proper limit, in greater cities with a maximum of three stories.

1923 provided a unique opportunity to demonstrate the achievements of the Swedish garden-city-planning to rest of the world in the great international exposition (ISBU) in Göteborg. The exposition was an evident success, but most of the Swedish material were plans, not yet implemented. Such was the case with the comprehensive plans of Uppsala (by Albert Lilienberg) and Linköping (by Gustaf Linden). The new town-planning ideals and low density norms still met with a stubborn resistance by property interests in many cities. In Stockholm the construction of new garden suburbs slowed down during the 1920s due to the bad communications. Stockholm had by 1925 not yet presented a revised comprehensive plan, unlike most other large Swedish cities. In 1927 however Lilienberg, the respected town-planner in Göteborg was appointed town-planning director in Stockholm, with the immediate task of presenting a new comprehensive plan.

4

1928-1932 were turbulent years in Swedish town-planning history. New functionalist ideals in planning were advocated by a group of architects in Stockholm. The leaders of this group, Sven Markelius and Uno Åhrén went public with new proposals of high-rise developments surrounded by open space. Both Åhrén and Markelius were members of the CIAM-organization, that promoted the idea of high-rise developments. The Stockholm exposition 1930 was a springboard for the new doctrine, which was backed by Stockholm builders and the influential non-profit housing organization HSB.

In an incredibly short time town-planning layout in Sweden changed in favour of the new ideals - parallel rows of blocks of flats. The new building code 1931 that eventually succeeded the earlier, removed all formal regulations of building heights, a freedom which enabled HSB to construct 10-storey complexes at Kungsklippan. A stubborn enemy of high-rise construction, the

municipal property director of Stockholm, Axel Dahlberg, defended the old garden-city-ideals: 3 stories was to be the maximum on municipally owned land. A compromise system was thus established in Stockholm during the 30s: moderate density housing, 3-storey blocks of flats (smalhus).

5

This 3-storey system spread during the 30-40s in moderate and big Swedish cities. But in late 50s the high-rise, high density development made its comeback in Swedish urban planning in a big scale. The breakthrough for high density developments at a distance from the city centre came in the planning of Vällingby, outside Stockholm (1953). Pushing for high density developments were both retailing organizations and the big builders. But evidently Lilienbergs successor as town-planning director of Stockholm, Sven Markelius also played an important role in promoting the new system. During his 10-year office term (1944-1954) the town-planning policy of Stockholm was revised completely. The restrictions on density and building heights that once were introduced by garden-city-planners like Dahlberg were eliminated.

From 1955 on the residential high-rise became a familiar sight in Swedish urban developments, even in small or moderate-size towns. But the high-rise also met with criticism and resistance from the public. As early as 1956-60 professional planners warned for the unrestricted building of high density developments at a distance from the city centre. The criticism against the physical environment of the high density developments led to the introduction of standards for children's playgrounds in residential areas in the early 60s. In Denmark general density zoning regulations outside city centres were introduced in 1961, but this example was not followed in Sweden. As a result high density, high-rise developments became much more frequent in Sweden than in Denmark during the 1960s.

The high density developments were considered as the real back-bone in the Swedish housing program of 1965-1975, the "million-program". Multifamily dwellings (flats) were constructed at pace of 75.000 annually during the maximum years 1970-71. Then the program was suddenly hit by falling demand. The volume of new flats dwindled to a pace of 15.000 annually. The large-scale high density developments were hardest hit by the end of the 70s.

6

Why did high-density developments at a distance from city centres play such

an important role in Swedish post-war urban development? One can point to a number of factors that promoted high density developments (1) The aim to create a population basis for shopping centres in new developments. (2) The general expectation (though never thoroughly substantiated) that dense, high rise development should turn out to be more cost-efficient. (3) The general aim to economize the urban land use, and to minimize the spread of urban land (though it can be shown that high-rise developments only can make a negligible contribution to this aim). (4) The esthetics of modern architecture - especially the use of tall buildings to achieve "accents" in landscape. (5) The idea of the big efficient block of flats as the future urban dwelling. Another ideological aspect that has been evident in Swedish post-war planning is the notion of the block of flats as a model for an integrated or "class-less" housing.

There is no need to examine the complex interplay of these factors in detail. It is evident that almost all of them have their origin in the *functionalist* urban doctrine that had its breakthrough in Swedish planning and housing policy in the 30s. In establishing this doctrine architects played a leading role. But in the post-war development architects have to a great extent lost their control to other interests - retail trade, the building industry and the big housing corporations.

The example of the Swedish garden-city planning in the 1910s and 1920s is a proof that urban development could take a different course. Architects and planners like Lilienberg, Linden, Dahlberg, fought with considerable success for another urban ideal, the low-rise intimate scale garden city or suburb. Even today these developments stand out as singularly attractive urban districts.

* * *

10

Litteraturförteckning

Det skriftliga källmaterialet till denna undersökning består av riksdagstryck, stadsfullmäktigetryck, offentlig statistik, vetenskapliga uppsatser, rapporter och utredningar, tidskriftsartiklar och enstaka dagstidningsartiklar. Källmaterialet redovisas i det följande uppdelat på avhandlingens olika kapitel. Skälet till att dela upp förteckningen kapitelvis är att detta skall underlätta överblicken över de olika tidsperioderna. En nackdel är dock att samma verk kan återkomma på flera ställen i förteckningen. För att förenkla redovisningen så mycket som möjligt innehåller förteckningen såväl vetenskapliga uppsatser, riksdagstryck, stadsfullmäktigetryck, rapporter, stenciler, som andra tryckta källor. Tidskriftsartiklar och tidningsartiklar som använts som referens har generellt identifierats i notapparaten på det aktuella stället i texten. Artikelreferensen har sedan inte medtagits i litteraturförteckningen (med några få undantag) för att inte tynga förteckningen. Namn på refererade tidskrifter och tidningar anges bara summariskt i slutet av litteraturförteckningen.

Kap 1.

- Andersson H O 1977. Tätorternas bebyggelse struktur och förändring. Studentlitteratur Lund.
- Ansén, Hans 1982. Markanvändningen i 100 tätorter. MA-projektet. Rapport nr 7. SCB. Stockholm. Stencil.
- Bostadens grannskap 1972. Remisshandling. Statens planverk rapport 24. Stockholm.
- Bostadens grannskap 1975. Råd och anvisningar för planering av bostadsbebyggelse. Statens planverk. Stockholm.
- BYGG 1962. Handbok för hus- väg- och vattenbyggnad. Tredje upplagan. Huvuddel 7 och 8. Byggmästarens förlag. Stockholm.
- Elfving, Birgitta & Åswärn, Gunnar 1977. Husby/Akalla -76. Resultat från en sociologisk undersökning på Norra Järvafältet. Stockholms stadskansli, planeringsavd. 2:a upplagan. Stencil.
- Ericson B, Ohlsson C & Rådberg J, 1981. Gröna grannskap - utemiljön i 30- och 40-talsområden i Stockholm. Byggforskningsrådet rapport R119:1981. Stockholm.
- Exempelsamling för bostadens grannskap, 1976. Statens planverk rapport 36. Stockholm.
- Exploatering i 100 bostadsområden, 1968. Stockholmstraktens regionplanekontor. Meddelande 1968:2. Stockholm. Stencil.

- Foerlev, Bent 1983. Bedre friarealer i ældre boligområder. SBI-rapport 139. Statens byggeforskningsinstitut. Hørsholm.
- Fog, Hans 1962. Flerfamiljshusens markutrymmen. Statens råd för byggnadsforskning rapport 79. Stockholm.
- Generalplan för Stockholm 1952. Stockholms stads stadsplanekontor. Stockholm.
- Highbee, E 1960. The squeeze - cities without space. New York.
- Hur tätt har vi byggt? 1978. Markhushållningsprogram för Skåne. Rapport 1. Länsstyrelserna i Kristianstads och Malmöhus län. Stencil.
- Husén, M & Johnson, G 1983. Täthet och möjlighet att ändra täthet i Storstockholms bostadsområden. Stockholms läns landsting regionplanekontoret. Arbetsrapport. Stencil.
- Lanesjö, Bo & Ryman, Nils 1966. Hus och mark i 21 planexempel. Val av hustyp II. Statens institut för byggnadsforskning Rapport 38:1966. Stockholm.
- Lavelid, Robert 1977. Husavstånd/hushöjd - en stadsbyggnadshistorisk studie. Examensarbete i stadsbyggnad. KTH. Stencil.
- March, Lionel 1972. Elementary models of built forms. I Urban space and structures, ed Martin & March. Cambridge university press.
- Markanvändningen i Sverige 1983. SOS SCB. Stockholm.
- Mårtensson, Bo G 1972. Täthets- och rymlighetsmått i bostadsområden. I Plan nr 6, s 280 ff.
- Rymlighet och tillgänglighet i elva bostadsområden 1973. Statens planverk. Rapport 25. Stockholm.
- Rådberg Johan, 1984. Vad tål smalhusområdena? Ett underlag inför planering av förnyelse och förtätning. Avd för stadsbyggnad KTH. Stockholm.
- Rådberg, Johan 1986. Utrymme för förtätning. Exemplet Västerås. Byggeforskningsrådet rapport R77:1986. Stockholm.
- Salaj, Branko 1968. Bostadsproduktionens prisutveckling. Industriens utredningsinstitut. Stockholm.
- Schlyter, Thomas 1978. Vistelseytornas utformning i 38 bostadsområden. Statens institut för byggnadsforskning Meddelande M78:9. Gävle.
- Sidenbladh, Göran 1940. Tjockhus och smalhus. I Byggmästaren s 293-294.
- Skoglund, Per 1987a. Kvartersmarkens exploateringsgrad i Stockholm. Jämförelse mellan stadens egen och övriga innehavares kvartersmark. Stockholms stad, utrednings- och statistikkontoret rapport nr 4. Stockholm. Stencil.
- Ström, Stefan 1972. Exploateringsnivå inom områden 1-100 kvkm. Stockholms stadsbyggnadskontor utredningsbyrå. Meddelande 41. Stencil.
- Sutinen, Olle 1971. Täthet och rymlighet i bostadsområden. Byggeforskningens informationsblad B17:1971. Stockholm.
- Svennar, Elsa 1970. Tetthet i boligområder. Norges byggeforskningsinstitutt. Rapport 50. Oslo.
- Täthet i 40 bostadsområden, 1983. Stockholms läns landsting regionplanekontoret. Stockholm.

- Vidén S, Schönning K & Nöre, K 1985. Flerbostadshusen i Sverige. Kvaliteter och brister, ombyggnadsbehov och möjligheter. Byggforskningsrådet rapport R95:1985.
- Virgin, Åke 1938. Städernas byggnadsintensitet och rymlighet. I Svenska kommunaltekniska föreningens stadsbyggnadsvecka 1938, s 153-189. Stockholm.
- Åhrén, Uno 1928. Elementär stadsbyggnadsteknik. I Byggmästaren s 129-133.

Kap 2.

- Abercrombie, Patrick 1944. Greater London Plan. His Majesty's Stationery office. London.
- Albers, Gerd 1979. Entwicklungslinien im Städtebau. Ideen, Thesen, Aussagen 1975-1945: Texte und Interpretationen. Bauwelt Fundamente 46. Düsseldorf.
- Baumeister, Reinhard 1876. Stadterweiterungen in technischer, baupolitischer und wirtschaftlicher Beziehung. Berlin.
- Benevolo, Leonardo 1973. Den moderna stadsplaneringens uppkomst. LT förlag Stockholm.
- Creese, Walter 1966. The search for Environment. The Garden City: Before and After. Yale, New Haven and London.
- Escher, Lionel 1981. A Broken Wave. The Rebuilding of England 1940-1980. Penguin Books. Harmondsworth.
- Gruen, Victor 1964. The heart of our cities. The urban crisis: diagnosis and cure. New York.
- Gutkind, E A 1962, The Twilight of Cities. New York.
- Hall, Thomas 1984. Planung europäischer Hauptstädte. Zur Entwicklung des Städtebaues im 19. Jh. Stockholm.
- Giedion, Siegfried 1954. Walter Gropius Mensch und Werk. Zürich.
- Gropius, Walter 1929a. Die Soziologischen Grundlagen der Minimalwohnung. I Die Justiz, vol 5 nr 8. Berlin.
- Gropius, Walter 1929b. Flach- Mittel- oder Hochbau? Das neue Berlin nr 4, s 75-80.
- Gropius, Walter 1962. Scope of Total Architecture. Collier Books USA.
- Hilpert, Thilo 1978. Die Funktionelle Stadt. Le Corbusiers Stadtvision - Bedingungen, Motive, Hintergründe. Bauwelt Fundamente 48. Braunschweig.
- Howard, Ebenezer 1898. Tomorrow. A Peaceful Path to Real Reform. (Senare upplagor med titeln "Garden Cities of Tomorrow"). London. Här använd upplaga Plymouth 1946.
- Hoenig, Anton 1928. Baudichte und Weiträumigkeit. Die Baugilde nr 10 s 713-715. Berlin.
- Hoepfner K A 1921. Grundbegriffe des Städtebauens. Erster band. Berlin.
- Jacobs, Jane 1961. The death and life of great American cities. New York.
- Le Corbusier 1925 Urbanisme. Paris. Tysk övers. Städtebau. (1929) Stuttgart.
- Le Corbusier 1935. La ville radieuse. Ny utgåva 1964. Éditions Vincent, Fréal & Cie. Paris.

- Le Corbusier & Pierrefeu, François 1942. *La maison des hommes*. Plon. Paris. Sv övers "Vår bostad" 1962. Förord av Lennart Holm. Prisma. Stockholm.
- March, Lionel 1972. *Elementary models of built forms*. I Martin & March: *Urban space and structures*. Cambridge University Press.
- Sert J L, 1942. *Can our cities survive? An ABC of urban problems, their analysis, their solutions based on proposals formulated by the CIAM*. Harvard University Press. USA.
- Camillo Sitte 1889. *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*. Wien. Svensk översättning 1982. "Stadsbyggnad" efter 4:e upplagan 1909 med tillägg "Storstadsgrönska". Stockholm.
- Steinmann, Martin 1979. *CIAM Dokumente 1928-1939*. Herausgegeben von Martin Steinmann. Birkhäuser. Basel.
- Stübben, Joseph 1902. *Die Bedeutung der Bauordnungen und Bebauungspläne für das Wohnungswesen*. Göttingen.
- Stübben, Joseph 1907. *Der Städtebau*. Handbuch der Architektur n:o 9. Zweite Auflage. Stuttgart.
- Sutcliffe, Anthony 1970. *The Autumn of Central Paris: The defeat of Town Planning 1850-1970*. London.
- Sutcliffe, Anthony 1979. *Environmental Control and Planning in European Capitals 1850-1914*. I "Growth and Transformation of the Modern City." Stockholm.
- Unwin, Raymond 1909. *Town planning in Practice*. London.
- Unwin, Raymond 1912. *Nothing Gained by Overcrowding! How the Garden City type of development may benefit both owner and occupier*. Garden Cities and Town Planning Association. London.
- Åhrén, Uno 1928. *Elementär stadsbyggnadsteknik*. *Byggmästaren* 1928 s 129-133.

Kap 3.

- Asplund, Gunnar m fl 1931. *acceptera*. Tidens förlag. Stockholm.
- Benevolo, Leonardo 1973. *Den moderna stadsplaneringens uppkomst*. LT förlag. Stockholm.
- Bullock, Nicholas & Read, James 1985. *The movement for housing reform in Germany and France 1840-1914*. Cambridge University Press.
- Choay, Françoise 1965. *L'urbanisme - utopies et réalités, une anthologie*. Paris.
- Cooney, E W 1974. *High Flats in Local Authority Housing in England and Wales since 1945*. I "Multi-storey Living. The British Working-Class Experience." Ed Anthony Sutcliffe.
- Eberstadt, Rudolf 1917. *Handbuch des Wohnungswesens und der Wohnungsfrage*. Jena.
- Franzen M & Sandstedt E 1981. *Grannskap och stadsplanering. Om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige*. Uppsala.

- Hegemann, Werner 1930. Das steinerne Berlin. 3:e upplaga 1979. Bauwelt Fundamente 3. Braunschweig.
- Giedion, Siegfried 1941. Space, time and architecture., The growth of a new tradition. (4:e upplagan 1965). Harvard University Press. USA.
- Giedion, Siegfried 1954. Walter Gropius Mensch und Werk. S:t Gallen.
- Nerdinger, Winfried 1985. Walter Gropius. Bauhaus-Archiv. Berlin.
- Nordisk Byggnadsdag 1927. Stockholm.
- Keeble, Lewis 1961. Town Planning at the Crossroads. London.
- Liedgren, Rut 1961. Så bodde vi. Arbetarostaden som typ och tidsföreteelse. Stockholm.
- Linn, Björn 1974. Storgårdskvarteret. Ett bebyggelsemönsters bakgrund och karaktär. Statens institut för byggnadsforskning. Stockholm.
- Kuhn, Thomas 1970. The structure of scientific revolutions. 2 ed. Chicago.
- Pedersen, Sverre 1927. Byplanens utveckling. I "Nordisk byggnadsdag" s 70-72. Stockholm.
- Rasmussen, Steen Eiler 1934. London. København.
- Sutcliffe, Anthony (ed) 1974. Multi-Storey Living: The British Working-Class Experience.
- Steinmann, Martin 1979. CIAM Dokumente 1928-1939. Birkhäuser. Basel.

Kapitel 4.

- Améen, Lennart 1964. Stadsbebyggelse och domänstruktur. Svensk stadsutveckling i relation till ägoförhållanden och administrativa gränser. Lund.
- Bergold, Carl Erik 1985. Bostadsbyggande i Uppsala 1900-1950. En aspekt på folkhemmets framväxt. Uppsala universitet.
- Dahlberg, Axel. 1913. Stadssamhällets egnahemsfråga. Svenska stadsförbundets tidskrift.
- Gejvall, Birgit 1954. 1800-talets stockholmsbostad. En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen. Stockholm.
- Gejvall-Seger, Birgit 1976. Stadsplanering och bebyggelseutveckling i Norrköping 1719-1970. Norrköpings historia VI. Stockholm.
- Hall, Thomas 1984. Stadsplanering i vardande. Kring lagstiftning, beslutsprocess och planeringsidéer 1860-1910. Uppsats i "Städer i utveckling, tolv studier kring stadsförändringar tillägnade Ingrid Hammarström." Stadshistoriska institutet. Stockholm.
- Hall, Thomas 1987. Planung europäischer Hauptstädte. Zur Entwicklung des Städtebaues im 19. Jahrhundert. Stockholm.
- Hammarström, Ingrid 1978. Urban Growth and Building Fluctuations. Stockholm 1860-1920. I "Growth and Transformation of the Modern City". Ed Thomas Hall. Stockholm.

- Hyldtoft, Ole 1983. Boligforhold i det centrale København. Arbejdernes boligstandard i perioden 1800-1914. I *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 6.
- Johansson, Ingemar 1974. Den stadslösa storstaden. Förorts- och bebyggelseomvandling kring Stockholm 1870-1970. Byggnadsrådet R26:1974. Stockholm.
- Johansson, Ingemar 1987. Stor-Stockholms bebyggelsehistoria - markpolitik, planering och byggande i stockholmsregionen under sju sekler. Stockholm.
- Landqvist, John 1965. Livet i Katarina. Stockholm.
- Larsson, Ursula & Lönnroth, Gudrun 1972. Landshövdingehus och trähus i Göteborg. Den nordiska trästaden. Stockholm.
- Lilienberg, Albert 1912. Svenska stadsanläggningskonsten under de senaste 50 åren. Uppsats i Minneskrift utgiven av Svenska stadsförbundets tidskrift 1912.
- Lindahl, Göran 1965. Karlstad 1865: stadsbyggande för hundra år sedan. Särtryck ur *Värmland förr och nu*.
- Linden, Gustaf 1923. Städernas planläggning och lagstiftning i samband därmed efter 1850. Uppsats i Katalogen till internationella stadsbyggnadsutställningen i Göteborg, nordiska avdelningen. 1923. Göteborg.
- Meurling H 1912. Arbetareklassens bostadsfråga. I Minneskrift utgiven av Svenska stadsförbundets tidskrift 1912.
- Paulsson, Gregor 1950. Svensk stad. Del 1. Liv och stil i svenska städer under 1800-talet. (Nyutgåva 1972). Lund.
- Paulsson, Gregor 1953. Svensk stad. Del 2. Från bruksby till trädgårdsstad. (Nyutgåva 1972). Lund.
- Rasmussen, Steen Eiler 1949. Byer og bygninger. København.
- Rentzhog, Sten 1967. Stad i trä. Panelarkitekturen - ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria. Nordiska museets handlingar 67. Lund.
- Rubenson, Moritz 1895. Byggnadsstadgan för rikets städer och Stockholms byggnadsordning. Fjärde upplagan. Stockholm.
- Sandahl, Rolf 1983. Bostadspolitiska styrmedel. En studie av statsmakternas styrning av bostadsstandarden. Byggnadsrådet Rapport R52:1983. Stockholm.
- Selling, Gösta 1960. Esplanadsystemet och Albert Lindhagen. S:t Eriks årsbok. Stockholm.
- Selling, Gösta 1973. Hur Gamla stan överlevde. Stockholms stadsmuseum. Uppsala.
- Sveriges officiella statistik. 1912-1914 års bostadsräkningar. Socialstyrelsen. Stockholm.
- William-Olsson, William 1937. Huvuddragen av Stockholms geografiska utveckling 1850-1930. Bih nr 11, stadskollegiets utlåtanden och memorial. Stockholm.
- Tidskrifter för perioden 1850-1905. *Teknisk Tidskrift*, *Tidskrift för Byggnadskonst och Ingeniörsvetenskap*. (TfBoI), *Tidskrift för praktisk Byggnadskonst och Mekanik*. (TfpBoM).

Kap 5.

- Arén, Hans 1980. Radhuset som folkbostad. Diss CTH. Göteborg.
- Bergold, Carl Erik 1985. Bostadsbyggande i Uppsala. En aspekt på folkhemmets framväxt. Diss. Uppsala.
- Betänkande med förslag till byggnadsstadga för riket afgivet af den af Kungl. Maj:t den 5 juli 1907 tillsatta kommitté. 1909. Stockholm.
- Betänkande med förslag till Kungl Byggnadsstadga avgivet den 4 dec 1919. Bostadskommissionens utredningar XII. Stockholm.
- Betänkande med förslag till stadsplanelag och författningar som därmed hava samband avgivet den 15 december 1920 av den av Kungl Maj:t den 15 december 1916 förordnade kommitté. Stockholm.
- Betänkande med förslag till stadsbyggnadslag och författningar som därmed hava samband avgivet den 27 februari 1928 av inom justitiedepartementet tillkallade sakkunniga för revision av gällande stadsplan och tomtindelning. SOU 1928:5. Stockholm.
- Bjur, Hans 1984. Stadsplanering kring 1900 med exempel från Göteborg och Albert Lilienbergs verksamhet. Diss CTH. Göteborg.
- Dahlberg, Axel 1927. En orienterande redogörelse för den av Stockholms stad bedrivna trädgårdsstads- och småstugeverksamheten. I "Nordisk byggnadsdag" Stockholm.
- Dahlberg, Axel 1959. Trädgårdsstaden. Uppsats i "Levande stad. En bok om Stockholm tillägnad Carl Albert Andersson". Stockholm.
- Gejvall-Seger, Birgit 1976. Stadsplanering och bebyggelseutveckling i Norrköping. Norrköpings historia VI. Stockholm.
- Hals, Harald 1927. Boligplanens utveckling under senere år. I "Nordisk byggnadsdag" Stockholm.
- Hasselqvist, Nils 1927. Städernas utveckling och jordfrågan. I "Nordisk byggnadsdag" Stockholm.
- Kungl Maj:ts proposition nr 357/1921.
- Kungl Maj:ts proposition nr 202/1925 Bilaga A.
- Lagercrantz, Bo 1966. Hur Duvbo kom till. Uppsats i "Spånga sockens historia". Stockholm.
- Larsson, Anita 1984. Stadsarkitekt och stadens arkitekt. Uppsats i Arkitekturmuseets årsbok 1984. Stockholm.
- Larsson, Ursula & Lönnroth, Gudrun 1972. Landshövdingehus och trähus i Göteborg. Den nordiska trästaden. Stockholm.
- Larsson, Ursula 1979. Landshövdingehusens Göteborg. Stockholm.
- Lilienberg, Albert 1929. 1928 års förslag till generalplan för Stockholms tätare bebyggda delar. Stockholm.
- Linden, Gustaf 1923. Byggnadsbestämmelsernas omfattning och innehåll. I katalogen till den internationella stadsbyggnadsutställningen i Göteborg 1923.

- Lindhagen, Carl 1931. Betänkande om Stockholms koloniområden. Bilaga till motion 35 för år 1931. SST. Stockholm.
- Linn, Björn 1967. Osvald Almqvist - en arkitekt och hans arbete. Stockholm.
- Linn, Björn 1974. Storgårdskvarteret. Ett bebyggelsemönsters bakgrund och karaktär. Diss. SIB T2:1974. Stockholm.
- Mårtelius, Johan 1982. Gustaf Linden och hans drabanter. Uppsats i Arkitekturmuséets årsbok 1982. Stockholm.
- Nilsson, G & Carlheim-Gyllensköld, M 1975. Gamla Enskede. Uppsats i S:t Eriks årsbok 1976.
- Nordisk byggnadsdag 1927. Stockholm.
- Noreen, Sven 1981. Stadsplanering och bebyggelse. Uppsats i Linköpings historia del 5, tiden 1910-1970. Linköping.
- Novy, Klaus 1981. Selbsthilfe als Reformbewegung. I Arch +. nr 55/1981.
- Paulsson, Gregor 1916. Den nya arkitekturen. Stockholm.
- Paulsson, Thomas 1959. Den glömda staden. Diss. Stockholm.
- Praktiska och hygieniska bostäder 1921. Betänkande och förslag avgivet av jämlikt nådigt bemyndigande den 27 februari 1920 tillkallade sakkunnige för utredning av frågan om bostadssociala minimifordringar å med allmänt understöd tillkommande smålägenheter. Stockholm.
- Scharp, Barbro 1986. Stockholm och kranskommunerna. Huvudstadens markförvärv, markanvändning och inkorporeringar 1880-1920. Svensk stadsmiljö, Stockholms universitet.
- Stavenow-Hidemark, Elisabet 1971. Villabebyggelse i Sverige 1900-1925. Nordiska museets handlingar nr 79. Stockholm.
- Svenska slöjdföreningens hemutställning 1917. Svenska stadsförbundets specialkatalog över kommunala byggnadsföretag. Stockholm.
- Åkerlund, John 1917. Arbetarebostäder vid industriella verk. Sveriges industriförbund. Stockholm.
- Tidskrifter för perioden 1905-1930: Arkitektur (specialupplaga av Teknisk Tidskrift). Byggmästaren 1922-. Svenska Stadsförbundets Tidskrift 1909-. Sveriges Fastighetsägaretidning 1919-1930. Teknisk Tidskrift 1905-1915.

Kap 6.

- Asplund, Gunnar m fl 1931. acceptera. Tidens förlag. Stockholm.
- Andersson, Birgitta 1977. Idealbostad eller nödbostad. Det moderna flerfamiljshusets arkitekturutveckling studerad i Göteborg. Diss. CTH. Statens råd för byggnadsforskning T19:1977.
- Arén, Hans 1980. Radhuset som folkbostad. Diss. CTH. Göteborg.

- Bergold, Carl Erik 1985. Bostadsbyggande i Uppsala 1900-1950. En aspekt på folkhemmets framväxt. Diss. Acta Universitatis Upsaliensis Ars Suetica 8.
- Betänkande med förslag till stadsbyggnadslag etc 1928. SOU 1928:5.
- Betänkande av de av drätselkammaren i Göteborg år 1930 tillsatta kommittéerna för undersökning av möjligheterna att genom s k rationalisering av byggnadsmetoderna nedbringa byggnadskostnaderna, samt angående möjligheten och lämpligheten av att genom minskning av rumsstorleken i 2- och 3-rumslägenheterna nedbringa byggnadskostnaderna för dessa lägenhetskategorier. Göteborg.
- Betänkande med förslag rörande lån och årliga bidrag av statsmedel för främjande av bostadsförsörjning för mindre bemedlade barnrika familjer. SOU 1935:2. Stockholm.
- Bostadsförhållandena i Stockholm samt Stockholms stads bostadspolitik. 1934. Utredning verkställd av Stockholms stads fastighetskontor. Utlåtanden och memorial. Bih nr 68.
- Bostäder och hushåll enligt allmänna bostadsräkningen 1945 och därtill anslutna undersökningar. Kungl socialstyrelsen. SOS. Stockholm.
- Curman, Jöran 1944. Industriens arbetarebostäder. Industriens utredningsinstitut. Stockholm.
- Dahlberg, Axel 1938. Den goda bostaden. I "Nordisk byggnadsdag 1938". Oslo.
- Dahlberg, Axel 1944. Kommunal bostadspolitik. I "Stadsbyggnadsvecka III" Stockholm.
- Dahlberg, Axel 1959. Trädgårdsstaden. Ur "Levande stad" Stockholm.
- Förutsättningar för Stor-Stockholms vidare utbredning i bebyggelsehänseende. 1934. I "Bih nr 68 1934". Stadskollegiets utlåtanden och menorial. Stockholm.
- Giedion, Siegfried 1941. Space, time and architecture, the growth of a new tradition. Harvard university press. USA.
- Giedion, Siegfried 1954. Walter Gropius Mensch und Werk. S:t Gallen.
- Gropius, Walter 1962. Scope of Total Architecture. Collier Books. USA.
- Henningsen, Poul 1932. Estetiken och samhället. I "Arkitektur och samhälle" nr 1 1932.
- Kungl Maj:ts proposition nr 192 1931. Förslag till byggnadsstadga.
- Källström, Staffan 1984. Värdenihilism och vetenskap. Uppsala.
- Le Corbusier 1936. La Maison des Hommes. Svensk översättning 1962 "Vår bostad", med förord av Lennart Holm. Prisma. Lund.
- Markelius, Sven 1932. Kollektivhuset. Ett centralt samhällsproblem. I "Arkitektur och samhälle" nr 1 1932.
- Myrdal, Gunnar 1932. Kosta sociala reformer pengar? I "Arkitektur och samhälle" nr 1 1932
- Nordisk byggnadsdag 1932.
- Nordisk byggnadsdag 1938.
- Regionplan för Stockholm med omnejd huvudsakligen avseende förortsområdet jämte betänkande avgivet av Stockholmsförorternas regionplaneförbunds direktion. Stockholm 1936.

- Regionplan för Göteborg med omgivningar 1940-1944. Göteborg 1946.
- Rudberg, Eva 1981. Uno Åhrén. En föregångsman inom 1900-talets arkitektur och samhällsplanering. Diss. KTH. Stockholm.
- Råberg, Per 1972. Funktionalistiskt genombrott. Radikal miljö och miljödebatt i Sverige. Diss. Stockholm.
- Sestoft, Jörgen 1980. Den nye ånd. Uppsats i "Nordisk funktionalism". Arkitektur förlag. Stockholm.
- Schildt, Göran 1985. Moderna tider. Alvar Aaltos möte med funktionalismen. W&W 1985.
- Sert, J L 1947. Can our cities survive? Harvard University Printing Office. USA.
- Sidenbladh, Göran 1975. Stockholms förorter 1931-1949. I "S:t Eriks årsbok 1976". Stockholm.
- Sidenbladh, Göran 1981. Planering för Stockholm 1923-1958. Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 22:V3. Stockholm.
- Stadsbyggnadsveckan 1938. Svenska kommunaltekniska föreningen. Stockholm.
- Stadsbyggnadsvecka III 1944. Svenska kommunaltekniska föreningen. Stockholm.
- Steinmann, Martin 1979. CIAM Dokumente 1928-1939. Birkhäuser Basel.
- Stenfors, Edvin 1934. Handbok i stadsplane- och byggnadsförfattningar. Stockholm.
- Stockholms stads byggnadsnämnds årsberättelser 1936-1944. Utlåtanden och memorial. Stockholm.
- Stockholmsutställningen 1930. Specialkatalog över bostadsavdelningen.
- Ytterstaden 1975. Föredrag och diskussioner från ett seminarium kring idéer och förutsättningar för utbyggnaden av Stockholms äldre ytterstad våren 1974. Stockholms stadsbyggnadskontor.
- [Westholm, Sigurd 1942.] Minimifordringar å storleken av bostadslägenheter i hus avsedda att uppföras med stöd av statligt tertiärlån. Meddelande nr 1 från statens byggnadslånebyrå. 1942. Stockholm.
- Tidskrifter för perioden 1930-1945: Byggmästaren. Vår bostad. Arkitektur och samhälle (specialnummer av Spektrum).

Kap 7.

- Ahlberg, Hakon 1949. Stadsplan och bostad. I "Olle Engkvist Byggmästare". Stockholm.
- Ahrbom, Nils 1953. Radhuset. Dess planläggning och ekonomi. Statens nämnd för byggnadsforskning Meddelande nr 23 1953. Stockholm.
- Andersson, Birgitta 1977. Idealbostad eller nödbostad. Det moderna flerfamiljshusets arkitekturutveckling studerad i Göteborg. BFR rapport T19:1977. Stockholm.
- Arén, Hans 1980. Radhuset som folkbostad. Diss CTH. Göteborg.
- Bendtsen P H 1967. Byplanlægning. Akademisk forlag. København.

- Boendemiljön 1968. Ett miljöpolitiskt handlingsprogram för och av hyresgästföreningen i Stor-stockholm. Stockholm.
- Bommarco, Folkesson & Hall 1971. Den yttre boendemiljön. Urbaniseringsprocessen rapport 44. Inst för kulturgeografi och ekonomisk geografi. Lund.
- Bostadens grannskap 1972. Statens planverk rapport 24. Remisshandling. Stockholm. Stencil.
- Bostadens grannskap 1975. Råd och anvisningar för planering av bostadsbebyggelse. Statens planverk. Stockholm.
- Bostads- och byggnadsstatistisk årsbok 1982. SOS. Statistiska centralbyrån. Stockholm.
- Bostadsstandard i Bilsverige 1958. Diskussion anordnad av Svenska Riksbyggen. Stencil.
- BYGG 1962. Handbok för hus-, väg- och vattenbyggnad. Huvuddel 7 och 8. Tredje upplagan. Byggmästarens förlag. Stockholm.
- Bygge och bostad 1949. Handbok och katalog till utställningen. Göteborg.
- Dahlman, Carsten & Gärdborn, Ingemar 1975. Utvecklingsproblem i bygg-Sverige. En samhällsorganisatorisk studie av bostadsbyggnadssystemet. Diss. Lund. Stencil.
- Dahlström, Edmund 1957. Barnfamiljer i höghus och trevånings låghus i Vällingby. Stockholm.
- Det framtida Stockholm 1945. Riktlinjer för Stockholms generalplan.
- Egerö, Bertil 1979. En mönsterstad granskas. Bostadsplanering i Örebro 1945-75. Byggeforskningsrådet. Stockholm.
- Exploatering i 100 bostadsområden, 1968. Stockholmstraktens regionplanekontor, meddelande 1968:2. Stockholm. Stencil.
- Floderus, Åsel 1980. Kan kommunen styra bebyggelseutvecklingen? Byggeforskningsrådet T16:1981. Stockholm.
- Framtidens stad - stadens framtid 1969. IVA-meddelande 157. Stockholm.
- Franzén, Mats & Sandstedt, Eva 1981. Grannskap och stadsplanering. Om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige. Diss. Uppsala.
- Fog, Hans 1962. Flerfamiljshusens markutrymmen. Statens råd för byggnadsforskning Rapport 79. Stockholm.
- Generalplan för Stockholm 1952. Stadsplanekontorets förslag till generalplan för Stockholms stad 1952. Stockholm.
- God bostad 1954. Kungl bostadsstyrelsens skrifter nr 17. Stockholm.
- God bostad i småhus. 1956. Kungl bostadsstyrelsen. Stockholm.
- God bostad i dag och i morgon 1964. Kungl bostadsstyrelsen. Stockholm.
- Granström, Sam & Lindqvist, Nils 1964. Kostnader för stadsplaneanläggningar för höga och låga hus - en undersökning av Hagsätra och Västertorp. Rapport 102. Statens råd för byggnadsforskning. Stockholm.
- Hansen, Edmund & Rasmussen, Erik K 1955. Bedre byer. Socialpolitisk Forenings småskrifter nr 19. København.

- Hatje, Ann-Katrin 1978. Bostadspolitik på förändrade villkor. Avd för projekteringsmetodik KTH. Stockholm. Stencil.
- Hofsten, Erland 1943. Utredning angående stadsplan för Gubbängen. Stockholms stads utlåtanden och memorial. Stockholm.
- Holm, Lennart 1955. Familj och bostad. En redovisning av fem fältstudier i moderna svenska familjebostäder 1951-1954. HFI. Stockholm.
- Holm, Lennart 1962. Erfarenheter av höghus. Byggforskningens informationsblad nr 44. Stockholm.
- Holm, Lennart 1964. Bostadsbebyggelsens standard. Byggforskningen särtryck 26:1964. Stockholm.
- Holm, Lennart; Pleijel, Gunnar & Ronge, Hans 1964. Bostad och sol. Undersökningar av soltillgångens betydelse för lufthygien, inomhusklimat och trivsel. Byggforskningen rapport 100. Stockholm.
- Johansson, Ralph & Karlberg, Björn 1979. Bostadspolitik. Publica.
- Jonsson, Leif 1985. Från egnahem till villa. Enfamiljshuset i Sverige 1950-1980. Statens institut för byggnadsforskning. Stockholm.
- Kostnad och kvalitet i tätortsbebyggelse (SCAPE) 1966. CTH inst för stadsbyggnad meddelande 9 1966. Göteborg.
- Krantz, Birgit & Frösslund, Per 1972. Boendepreferenser i Storstockholm. Rapport R48:1972 Statens institut för byggnadsforskning.
- Lanesjö, Bo 1966. Hus och mark i 21 planexempel. Rapport 38/66. Statens institut för byggnadsforskning. Stockholm.
- Lindman, Gunnar 1953. Bostadshöghus. Malmö stadsingenjörskontor. Stencil.
- Lindman, Gunnar 1955. Stadsplaneteknisk standard. I "Stadsbyggnadsvecka V" Stockholm.
- Lundmark, Lars-Erik 1981. Hur växer gemenskapen? Från grannskap till samskap. I SOU 1981:100.
- Pass, David 1969. Vällingby and Farsta - from Idea to Reality. The Suburban Development Process in a Large Swedish City. National Swedish Building Research. Göteborg.
- Paulsson, Thomas 1969. Stad för alla - eller ingen. NoK debatt. Stockholm.
- Plan- och byggnadsväsendets författningshandbok 1979. Stockholm.
- Planstandard 1965. Förslag till stadsplanestandard för nya flerfamiljshusområden i Stockholm. Bih nr 51 1965.
- Planfaktorer 70. Stockholms stadsbyggnadskontor 1971. Stockholm.
- Rådberg, Johan 1984. Vad tål smalhusområdena? Ett underlag inför planering av förnyelse och förtätning. KTH avd för stadsbyggnad Rapport 1984:2.
- Sanering 1961. Byggfackens industriutredning del 6. Stockholm.
- Saneringen 1959. Fortbildningskurs i stadsbyggnad vid KTH. Stockholm. Stencil.
- (SCAPE) 1966. Kostnad och kvalitet i tätortsbebyggelse. CTH institutionen för stadsbyggnad. Meddelande nr 9. Stencil. Göteborg.
- Schlyter, Thomas 1978. Vistelseytornas utformning i 38 bostadsområden. Meddelande

- M78:9 Statens institut för byggnadsforskning. Gävle.
- Sidenbladh, Göran 1950. Stadsplanerna 1930-50. I "Fyrtioalets svenska bostad" Red Backström & Ålund. SAR. Stockholm.
- Sidenbladh, Göran 1975. Stockholms förorter 1931-1949. I "S:t Eriks årsbok 1976".
- Sidenbladh, Göran 1981. Planering för Stockholm 1923-1958. Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 22:V3. Stockholm.
- Sjöström, John 1984. Industrin som bostadsproducent. Aspekter på den moderna bostadspolitikens genombrott. I "Städer i utveckling" Red Thomas Hall. Stadshistoriska institutet. Stockholm.
- SOU 1945:15 Stadsplaneutredningen 1942:III.
- SOU 1945:63 Slutbetänkande avgivet av bostadssociala utredningen. Del I.
- SOU 1947:26 Slutbetänkande avgivet av bostadssociala utredningen. Del II Saneringen av stadssamhällets bebyggelse.
- SOU 1954:31 Saneringsfrågan.
- SOU 1965:32 Höjd bostadsstandard.
- SOU 1967:30 Höga eller låga hus?
- SOU 1970:1 Barns utemiljö.
- SOU 1971:28 Boendeservice 6 Strukturstudien.
- Stadsbyggnadsvecka IV. 1948. Svenska kommunaltekniska föreningen. Stockholm.
- Stadsbyggnadsvecka V 1955. Svenska kommunaltekniska föreningen. Stockholm.
- Stockholms stads byggnadsnämnds smalhusutredning 1947. Utl och memorial nr 6. Stockholm.
- Stockholms stads byggnadsnämnds årsberättelser 1945-50.
- Utlåtanden över Det framtida Stockholm 1946. Stockholms stads stadsplanekontor. Stockholm.
- Vem skall planera? 1961. Fortbildningskurs vid stadsbyggnad KTH. Stencil.
- Vidén S, Schönning K & Nöre K 1983. Översikt över bostadsbeståndet, särskilt flerbostadshusen. Bilaga 1 till "Bättre bostäder". Ds Bo 1983:2.
- Vidén, Sonja 1985. Bostadsbeståndet förnyelsebehov och förutsättningar. I "Forskare om förvaltning och förnyelse". BFR T7:1985. Stockholm.
- Vidén S, Schönning K & Nöre K 1985. Flerbostadshusen i Sverige. Kvaliteter och brister, ombyggnadsbehov och möjligheter. Byggnadsforskningsrådet rapport R95:1985. Stockholm.
- Wohlin, Hans 1961. Barn i stad. Lic avh. KTH Stockholm. Stencil.
- Ytterstaden 1975. Föredrag och diskussioner från ett seminarium kring idéer och förutsättningar för utbyggnaden av Stockholms äldre ytterstad. Stockholms stadsbyggnadskontor. Stencil.
- Åhrén, Uno 1942. Arkitektur och demokrati. KF. Stockholm.
- Ökade ytbehov i stadsbygden 1965. IFHP konferens i Örebro. Kungl byggnadsstyrelsen. Stockholm. Stencil.
- Tidskrifter för perioden 1945-1975: Arkitektur, Att bo, Byggnästaren, Plan, Stadsbyggnad, Vår bostad. Byplan (Dansk).

Tabellförteckning

sida	Tabell	Beskrivning.
13	1.1	Kvarterstyper och nettoexploateringsstal (1850-1980)
14	1.2	Täthet och bebyggelsestyper.
19	1.3	Maximal exploateringsgrad vid olika våningsantal med hänsyn till friarealkrav i dansk lagstiftning.
21	1.4	Teoretiskt samband mellan max. gångavstånd och täthet.
22	1.5	Markanvändning och nettoexploatering i Sverige 1980/81
23	1.6	Nettoexploatering i småhus och hyreshus 1980/81.
24	1.7	Bostadsmarkens andel av tätortsytan. 1981.
25	1.8	Bostadsmarkens exploatering i Örebro 1929-1960.
27	1.9	Bostadsområdenas fördelning på täthetsklasser i Storstockholm 1975.
28	1.10	Lägenheter i flerfamiljshus efter antal våningar i huset 1978-80.
29	1.11	Fördelning av lägenheter i olika hustyper i tätorterna 1980.
59	2.1	Unwins jämförelse mellan två exploateringsmodeller (1912).
150	4.1	Medelantal våningar i Stockholm 1868.
150	4.2	Medelantal våningar i Stockholm 1930.
161	4.3	Genomsnittlig täthet i några städer 1912.
162	4.4	Bostadshusens våningsantal i några städer 1912
163	4.5	Boende per 100 eldstäder i Stockholm 1868-1905
164	4.6	Befolkningstäthet i Stockholms stenstad
205	5.1	Jämförelse mellan exploateringsgrad och gatuyta/elldstad (Lilienberg 1921).
207	5.2	Hustyper i det statligt stödda bostadsbyggandet 1917-23.
320	7.1	Bostadsönskemål i Stockholm 1947.
336	7.2	Andelen lägenheter i en- och tvåfamiljshus i olika länders bostadsbyggande 1953-62
343	7.3	Andel av lgh i höghus (5 vån eller fler) i större städer 1949-1965
354	7.4	Riktvärden för lekplatsers storlek och gångavstånd 1962
358	7.5	Exploateringsstal i områden med flerfamiljshus 1962.
382	7.6	Antal färdigställda lägenheter i småhus och flerfamiljshus.1965-1980.
386	7.7	Täthet i 38 områden med flerfamiljshus planlagda 1969.
394	7.8	Inflyttningsklara lägenheter i högre flerfamiljshus (4 vån +) 1950-1979.

Appendix

Kvartersexempel och täthet 1850-1975. Följande katalog innehåller ca 50 exempel på kvarter med huvudsakligen bostadsbebyggelse i tätorter. Tidsmässigt hänför de sig till olika perioder från den förindustriella perioden till i dag. Exploateringstal markerade med (*) har beräknats på basis av planillustrationer i angiven källa; övriga exploateringstal har hämtats direkt från källan.

före 1875

A. Handels- och hantverkarkvarter.. E=0,2-0,5.

Boningshus och uthus var låga, vanligen 1-2 vån; i de sydligaste landskapen byggde man i sten, i övriga landet i trä. Små, oregelbundna tomter.

- A1 Söder, Örebro. E=0,21* Hantverkarkvarter med blandad träbebyggelse i en och två våningar. 1840-tal, senare rivet. (Källa: Paulsson 1950, s 102-103).
- A2 Gamla Falun. E=0,32. Blandad träbebyggelse i en till två våningar i gammal rutnätsplan från 1600-talet. (Källa: Sutinen 1971).
- A3 Gamla Stavanger Norge. E=0,56. Exempel på tätbyggd trästad med friliggande träbebyggelse i en till tre våningar och oregelbunden stadsplan. (Källa: Sutinen 1971).

1875-1905

B. Höga hyreshus i 4-6 våningar. E=2,0-2,5.

Genom 1874 års byggnadsstadga infördes den kontinentala storstadstypen med breda gator, regelbundna kvarter och hög, kompakt stenhushushusbebyggelse. Återfinns i storstädernas centrala delar samt fläckvis i de större städerna.

- B1. Vasastan Stockholm. E=2,0. Gathus i fem vån, gårdshus i fyra. Utbyggt 1880-1890. (Källa: Lavelid 1977).
- B2. Sofiaområdet, Stockholm. E=2,0. Gathus i 4-6 våningar med gårdsflyglar. Utbyggt efter 1900. (Källa: Sutinen 1971).

C. Mindre hyreshus i 2-3 våningar. E=0,2-0,7.

I medelstora och mindre städer fortsatte man att bygga mindre hyreshus i trä eller sten även efter 1875. Trähus i två våningar med delvis inredd vind byggdes i tomtgräns men fristående innehållande 4-8 smålägenheter.

- C1. Kv Kråkan och Mesen, Luleå. E=0,30. Rivet. Låga trähus i en eller två våningar. (Källa: Sanering 1961).
- C2. Kv Furan Vänersborg. E=0,36. Rivet. Trähus i 1-3 våningar. (Källa: Sanering 1961).
- C3. Kv Siv Uppsala. E=0,66. [Exploateringsstalet beräknat exkl ett senare tillkommet industrihus]. Rivet. (Källa: Sanering 1961).

D. Oplanerad arbetarförstad. E=0,3-0,5

Utanför det stadsplanlagda området uppkom i storstädernas och de stora städernas ytterområden oreglerade förstadsbildningar för arbetare. En karakteristisk hustyp var den friliggande hyresvillan, i två till fyra våningar inredd med 3-9 smålägenheter.

- D1. Kv Taljan Gröndal. E=0,5* Kvarteret byggdes ut 1903-07 och innehåller ett antal hyresvillor i två till fyra våningar. Var tidigare rivningshotat men har bevarats. (Källa: Danielsson & Nilsson 1975).
- D2. Kv Beckasinen Falköping. [E=0,32]*. Rivet. En typisk flerbostadsvilla, trähus i två vån med delvis inredd vind; 6 lägenheter. Kvartersexploateringen har uppskattats på grundval av tomtexploatering. (Källa: Vidén, Schönning & Nöre 1985).

E. Patricierförstad. E= 0,05.

Utanför storstäderna grundlades från 1890-talet på initiativ av privata exploateringsföretag villasamhällen för de burgna samhällsklasserna.

- E1. Djursholm. E=0,05*. Utbyggt från 1890. Privat initiativ. Tomter 4.500-9.000 kvm. (Källa Paulsson 1953:94-96).

1905-1930

F. Trädgårdsstad. E=0,15-0,40

Blandad bebyggelse, småstugor, dubbelhus, små flerfamiljshus. Med början 1907 planlades i de större städernas ytterområden trädgårdsstäder efter engelsk eller tysk förebild.

- F1. Kv Hackan, Gamla Enskede. E=0,16* Blandad bebyggelse: småstugor, dubbelhus och låga flerfamiljshus på små tomter. Bebyggelsen tillkom 1903-1907. (Källa: Stockholms stadsmuseum 1974).
- F2. Kv Högaffeln, Gamla Enskede. E=0,39* Blandad bebyggelse. radstående flerfamiljshus i tre våningar längs en kvartersgräns, friliggande små flerfamiljshus för övrigt. (Källa: Stockholms stadsmuseum 1974).

G. Trädgårdsstad, 2-vån radhus. E=0,25-0,35.

Radhuset introducerades under 1910- och 1920-talet, såväl som bostad för arbetare som för medelklass.

- G1. Radhus för Kopparverkets arbetare utanför Helsingborg. E=0,24.* Spl: S Ewald. Utbyggt 1926. En våning med inredningsbar vind. (Källa: Arén 1980:57 ff).
- G2. Kv Drivbänken, Äppelviken Stockholm. E=0,32*. Radhus i 2,5 vån kringbyggda runt inre gård. Ark G Wetterling. 1919. (Källa: Arkitektur 1920, mars 36-37.)
- G3. Änggården, Göteborg. E=0,35. Tvåvånings radhus med inredningsbar vind. Utbyggt från 1923. (Källa: Arén 1980:66 ff).

H. Radstående hyreshus i 2-3 våningar. E=0,5-0,9.

Den nya stadsplanelagen gav möjlighet att begränsa hushöjden till 2-3 våningar och förhindra gårdshus och gårdsflyglar, därmed uppstod en ny kvarterstyp med låga radstående flerfamiljshus kring en öppen, planterad gård.

- H1. Kv Östergård och Österhus, Malmö. E=0,64*. Radstående trevåningshus runt en stor gemensam gård. Byggnadsår 1917. Ark. Ewe & Melin. (Källa: Sv slöjdföreningens utställningskatalog 1917).
- H2. Kv Josef, Västerås. E=0,56*. Radstående hus i två våningar och delvis inredd vind med stor gemensam gård. Utbyggt 1917. Ark: J Åkerlund. (Källa: Åkerlund 1917).
- H3. Kv Halleberg & Kinnekulle, Göteborg. E=0,82*. Radstående landshövdingehus i tre våningar med gemensam inre gård. Stadsplan A Lilienberg 1919. (Källa: Linn 1974).

J. Sluten högre kvartersbebyggelse utan gårdshus. E=1,0-1,6.

De nya stadsplaner som kom till i Stockholms innerstad under 10- och 20-talen innehöll sammanhängande öppna gårdar och en blandning av lägre hus (ca 3 vån) och högre (5-6 vån) mot större gator.

- J1. Blecktornsområdet, Stockholm. E=1,0. Sluten kvartersbebyggelse i 2-5 våningar utan gårdshus. Stadsplan P Hallman. Utbyggt under 1920-talet. (Källa: Lavelid 1977).
- J2. Lärkstaden, Stockholm. E=1,2. Radstående hus 3 till 4 våningar. Utbyggt under 1910-talet. Stadsplan p Hallman. (Källa: Lavelid 1977).
- J3. Rödabergsområdet, Stockholm. E=1,6. Sluten kvartersbebyggelse i 3-6 våningar. Utbyggt under 20-talet. Stadsplan P Hallman. (Källa: Lavelid 1977).

1930-1945

K. Lamellhus "tjockhus" i 4-8 vån. E=1,5-2,0.

Under perioden 1930-1945 byggdes kvarter med ca 15 m tjocka huskroppar och enkelsidiga lägenheter i Stockholm på yttre Gärdet och Kungsholmen.

- K1. Kv Skogslandet Fredhäll, Stockholm. E=1,5. Tjocka lamellhus i 4-5 våningar orienterade i norr-söder. Stadsplan A Lilienberg 1930. (Källa: Lavelid 1977).

L. Öppen bebyggelse med trevånings smalhus. E=0,45-0,55.

- L1. Kv Kinnekulle m fl. Traneberg, Stockholm. E=0,45. På stadens mark i ytterstaden byggdes s k smalhus i tre våningar med 8-10 m bredd 1934-1950. (Källa: Lavelid 1977; Ericson, Ohlsson & Rådberg 1981).
- L2. Hjorthagen. Stockholm. E=0,56. Smalhus 3 vån. Ark H Ahlberg, byggm Olle Engkvist. (Källa: Generalplan för Stockholm 1952).

M. Småstugor o villor på små tomter. E=0,10-0,13.

Efter 1930 förändrades planmönstret från de tidigare trädgårdsstäderna; man renodlade en enda hustyp, friliggande hus som lades mitt på tomterna.

- M1. Tallkrogen, Stockholm. E=0,13. Självbyggda småstugor i ett plan på små tomter. (Källa: Generalplan för Stockholm).

N. Glesa villa- och fritidshusområden. E=ca 0,05.

Runt storstäderna styckades tomter för sportstugebebyggelse. Tomterna var stora, 2000-4000 kvm, och saknade kommunalt vatten och avlopp.

- N1. Lännersta, Boo. E=0,03. Kvarter med hälften permanentbebodda hus, hälften fritidshus. Utbyggt sedan 1930-talet. (Källa: Höjer 1975).

1945-1975

O. Höga punkthus och skivhus E=0,8-1,2.

I storstadsområdena har byggts punkthus i 6-12 vån sedan början av 1940-talet. Höga punkthus blev allmänna utanför storstäderna efter 1955. 1965-75 efterträddes de höga punkthusen alltmer av elementbyggda höga skivhus.

- O1. Danviksklippan, Stockholm. E=1,1. Punkthus 10 vån. Byggår 1945. (Källa: Sutinen 1971).
- O2. Högdalen, Stockholm. E=1,1. Punkthus 11 vån + lamellhus 3 vån. 1954. (Källa: Lavelid 1977).
- O3. Bredäng, Stockholm. E=0,85. Skivhus 8 vån. 1962. (Källa: Lavelid 1977).
- O4. Råslätt, Jönköping. E=0,90. Skivhus 8 vån. 1968. (Källa: Exploatering i 100 bostadsområden 1968).
- O5. Hammarkullen, Göteborg. E=1,0. Skivhus 8 vån. (Källa: Exploatering i 100 bostadsområden 1968).
- O6. Grindtorp, Täby. E=0,92. Skivhus 11-vån + lamellhus 4 vån. 1962. (Källa: Sutinen 1977).

- O7. Hagalund, Solna. E= 1,6. Skivhus 13 vån. (Källa: Exploatering i 100 bostadsområden 1968).

P. Lamellhus 3-4 vån. 1945-1970. E=0,50-0,65.

Lamellhus i tre eller fyra våningar svarade för majoriteten av lägenheterna i de nybyggda flerfamiljshusen under större delen av efterkrigstiden.

- P1. Tensta, Södra Järvafältet. E=0,6. Lamellhus i 3 vån. (Källa: Lavelid 1977).

Q. Friliggande villor. E=0,10-0,13.

Större friliggande villor (4-5 rum) har under efterkrigstiden trängt undan småstugorna. Kombinationen av ökade våningstyper och krympande tomtstorlekar har pressat upp exploateringsgraden.

- Q1. Rönby, Västerås. E=0,11*. Friliggande enfamiljshus. 1971. (Källa: Jonsson 1985).
- Q2. Kastanjegården Malmö. E=0,13*. Friliggande enfamiljshus. 1970. (Källa: Jonsson 1985).

R. Låg och tät bebyggelse. E=0,25-0,45.

De s.k. markbostäderna, flerfamiljshus i två våningar ökade snabbt sin andel av bostadsbyggandet efter 1970. Samtidigt planerades områden med tvåvånings radhus efter dansk förebild med högre exploatering än tidigare.

- R1. Åkered, Göteborg. E=0,29. Radhus i 1,5 vån. 1964-67. (Källa: Sutinen 1977).
- R2. Vivalla, Örebro. E=0,34. Loftgångshus 2 vån. 1967-71. (Källa: Sutinen 1971).
- R3. Skintebodalen. E=0,46. Radhus 1,5 vån-2 vån. 1976. (Källa: Lidmar 1978).
- R4. Akalla Norra Järvafältet. E=0,44. Radhus 2 vån. 1976. (Källa: Lidmar 1978).

1975 -

S. Stjärnhus, Loftgångshus, terrasshus E=0,75-1,5.

Efter 1975 har lamellhus och höga skivhus efterträtt av nya mer komplicerade hustyper; man har i viss utsträckning återgått till slutna kvartersformer.

- S1. Kista, Norra Järvafältet. E=0,75. Terrasshus 5 vån + stjärnhus 2-5 vån. (Källa: Lavelid 1977).
- S2. Kv Dalen, Enskede, Stockholm. E=1,2. kringbyggda kvarter med loftgångshus i 4-5 vån i kombination med radhus 2 vån.

T. Slutna innerstadskvarter. . E=2,0-3,0.

Under slutet av 1970-talet återgick man i Stockholms innerstad till stadsplaner med slutna kvarter, kringbyggda gårdar 5-8 vån och mycket hög exploatering.

- T1. Norra Hammarbyhamnen, Stockholm. E=2,0. Slutna kvarter 5-7 vån. 1978. (Källa: Stockholms stadsbyggnadskontor 1980).

- T2. Kv Riddarsporren, Stockholm. E=2,2. Slutna kvarter, 5-7 vån. 1979. (Källa: Stockholms stadsbyggnadskontor 1980).
- T3. Kv Stadens dike. Stockholm. Projekt [E=2,7]*. Slutet kvarter med överglasad gård. 8 vån. (Källa: Stockholm bygger 1986).

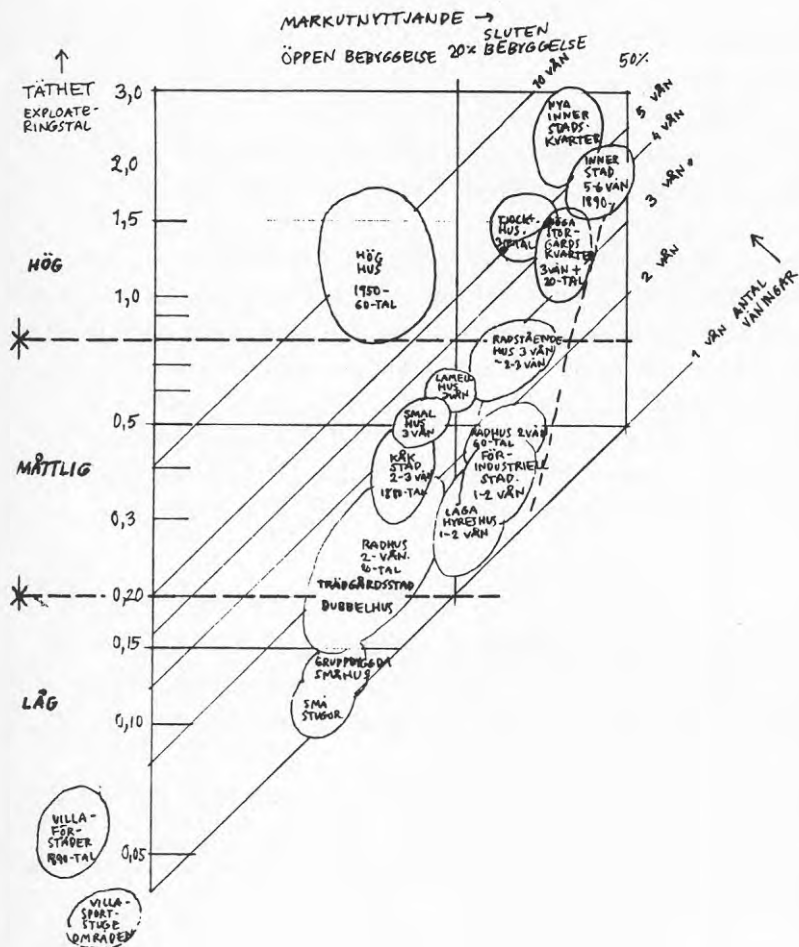

Fig A1. Kvarterskatalogens bebyggelsestyper inlagda i diagram över täthet (e) markutnyttjande (andel %) och hushöjd (antal våningar). Se Fig 1.2 och 1.3 (s 15 respektive 17).

Kvarterskatalog. Använd litteratur.

En genomgång av litteraturen på området visar att det finns goda möjligheter att erhålla jämförbara netto- eller kvartersexploateringstal för den nyare bebyggelsen, som tillkommit efter 1930. De kvartersexempel som anförs i katalogen skulle därför ha kunnat ersättas av andra. När det gäller bebyggelse äldre än 1930 är det däremot ont om uppgifter om exploateringstal; där har jag i några fall gjort egna beräkningar utifrån tillgängligt illustrationsmaterial, som hämtats ur litteraturen.

Sutinen (1971) tillhör det fåtal undersökningar som tar upp de äldre kvarterstyperna. Rapporten innehåller 25 kvartersexempel från olika perioder, huvudsakligen 1950- och 60-talsområden, men även några från tidigt 1900-tal. Värdet av denna sammanställning ökar ytterligare genom att varje kvarter illustreras med fotografier och planer. Ett problem med denna rapport är dock att författaren ej beräknat nettoexploateringstal enligt den i BYGG (1962) angivna definitionen, vilket försvårar jämförelsen med andra kataloger. Lavelid (1977) innehåller en sammanställning av 19 olika kvartersexempel från olika epoker, med tonvikt på den täta stadsbebyggelsen. Exempelen innehåller uteslutande kvarter med flerfamiljshus, belägna i Stockholm. Exploateringstalen har konsekvent beräknats på en standardruta 150x150 m, vilket ger ett resultat som överensstämmer med nettoexploateringstal. Exploateringen i 100 bostadsområden (1968) innehåller en katalog, som trots vad titeln anger, innehåller såväl enstaka kvarter, större områden och hela stadspartier. Hur tätt har vi byggt? (1978) innehåller 27 exempel på bostadsområden från 1970-talet belägna i Skåne och Danmark. Exempelen innehåller både enfamiljshus och flerfamiljshus. Tyngdpunkten ligger på låg/tät bebyggelse.

Arén, Hans 1980. Radhuset som folkbostad. Diss. CTH. Göteborg.

Danielsson, Anna & Nilsson, Christina 1975. Kvarteret Taljan i gröndal - dokumentation och förslag till återanvändning. Examensarbete i stadsbyggnad KTH. Stockholm. Stencil.

Exploatering i 100 bostadsområden, 1968. Stockholmstraktens regionplanekontor. Meddelande 1968:2. Stockholm. Stencil.

Generalplan för Stockholm 1952. Stockholms stads stadsplanekontor. Kap 10.2 s 191-198.

Höjer, Jon m fl, 1975. Förnyelse av äldre villa- och fritidsbebyggelseområden. BFR R22:1975. Stockholm.

Jonsson, Leif 1985. Från egnahem till villa. Enfamiljshuset i Sverige 1950-1980. Diss. Statens institut för byggnadsforskning. Stockholm.

Lavelid, Robert 1977. Husavstånd/hushöjd - en stadsbyggnadshistorisk studie. Examensarbete i stadsbyggnad. KTH. Stencil.

Lidmar, Karin m fl 1978. Låg och tät bebyggelse - 4 områden. BFR T2:1978. Stockholm.

Linn, Björn 1974. Storgårdskvarteret Ett bebyggelsemönsters bakgrund och karaktär. Diss. Statens institut för byggnadsforskning. Stockholm.

Paulsson, Gregor 1953. Svensk stad, del 2.

Sanering 1961. Byggfackens industriutredning del 6. Stockholm.

- Schlyter, Thomas 1978. Vistelseytornas utformning i 38 bostadsområden. Statens institut för byggnadsforskning Meddelande M78:9. Gävle.
- Stockholm bygger 1986. Stockholms stadsbyggnadskontor.
- Stockholms stadsmuseum 1974. Gamla Enskede. Byggnadsinventering.
- Svenska slöjdföreningens hemutställning 1917. Specialkatalog. Stockholm.
- Sutinen, Olle 1971. Täthet och rymlighet i bostadsområden. Byggnadsforskningens informationsblad B17:1971. Stockholm.
- Wallander, Sven 1920. Om kristidens bostadsbyggen. I Arkitektur s 33 ff.
- Åkerlund, John 1917. Arbetarebostäder vid industriella verk. Stockholm.

Slagordsregister

- Abercrombie, Patrick 37, 88ff
Ahlberg, Carl-Fredrik 316
Ahlberg, Hakon 249, 257, 308
Ahrbom, Nils 309ff, 332
Almqvist, Osvald 190, 203, 212,
Alphand, L 44
Arbetarostäder 52, 109ff, 156,
162ff, 297
Asplund, Gunnar 222, 246,
Benevolo, Leonardo 98, 104
Baumeister, Reinhard 37, 38,
47ff, 50, 64
Bebyggelsestätt 5, 7ff, 46, 50,
55, 58ff 93ff, 110, 124,
126ff, 140, 254, 371
- förindustriell stad 132, 134
- begrepp, definitioner 9, 10, 11,
14
- utveckling under 1900-talet
25ff, 291
- 1912-14 års bostadsräkning
161ff
- 1945 års bostadsräkning 291
- hyreshus 23ff, 213, 215
- jämförelser 11, 12
- kvarterstyper 12ff
- norm 58ff 92, 93ff, 315, 351ff,
371,
- och kostnader 341
- och gångavstånd 20ff
- och markvärden 215, 259
- och service 21ff, 322, 340,
- och våningsantal 14ff
- småhus 23ff
- spridning tät/glest 30ff
- Storstockholm 27ff
Befolkningstäthet (inv/ha) 5, 7ff,
25, 40, 46ff, 55, 57, 63,
73ff, 85, 87, 88ff, 92, 108,
118ff 123, 131, 236, 275
- historisk utveckling 25ff
- normer 89ff, 92
Berlage H P 196
Berlin 48, 68ff, 105ff, 109ff,
113, 116, 188, 197
Boehm, Herbert 120
Boendetäthet 8, 75, 163
Bourville 58
Bruttområde (definition) 10
Buckingham, J S 55
Buenos Aires 50
Byggnadsbestämmelser (1907 års
SPL) 182ff, 187
Byggnadsföreskrifter (1907 års
SPL) 183, 187
Byggnadsordningar, 52, 81, 108,
111, 314, 351
- Baumeisters, 48, 53
- Berlin 68, 108
- Paris, 42f
Byggnadsstadga 106, 107, 108,
115, 260, 262, 350, 353ff,
356, 391, 393
Byggnadsstadga 1874 års 131,
139 152ff, 156, 158, 159ff,
162, 164ff, 170ff, 176, 182,
223, 253
- 1909 års förslag 183ff
- 1919 års förslag 200ff, 208ff,
218, 225, 230, 231
- 1931 års 253ff, 288
- 1959 års 348, 350
Byggnadsätt, radstående 201ff
- öppet/slutet 51, 53, 66, 183,
185, 187, 189, 201, 212,
231,
Charte d'Athènes 38, 117, 121ff
Choay, Françoise 97, 99ff
C.I.A.M. 38, 72, 76, 79, 84, 86,
87, 90, 115ff, 128
Curman, Jöran 323
Dahlberg, Axel 159ff, 179, 226ff,
256, 265ff, 270-278, 283,
287, 296, 298, 307, 311,
315ff, 320, 327, 344,
Dahlberg, Sven 313, 364
Edelsvärd idealplan 1859 136ff,
148
Engkvist, Olle 239ff, 247, 249ff,
253, 255ff, 266, 270, 279,
281ff, 304, 339
Exploateringstal (e)
(exploateringsgrad) 7, 68,
81, 84, 118, 129, 130,
137ff, 140, 146, 149, 160ff,
169, 177 185ff, 200, 204,
205, 215, 228, 243, 252ff,
255, 264, 286ff, 289, 296,
298, 315, 318, 319, 322,
329, 335, 340, 351, 354,
356, 360, 362, 367, 371,
376, 386
- bostadsmark 22ff
- brutto (områdes)exploateringstal
9-10

- definition 9
- historisk förändring 25ff
- kataloger 12ff
- exempel på 14, 178, 187, 315, 318, 335, 358, 386 samt Appendix
- netto (kvarters)exploateringsstal 9-10
- noggrannhet 11
- och rymlighetstal 18ff, 371
- spännvidd 11
- våningsantal 15ff
- Friytor, rekreation 89,90, 349, 355, 358, 360, 367ff, 370ff, 377, 378, 385,
- krav, normer 18, 349ff, 352ff, 355, 362, 390ff
- - danska 19, 352,
- - svenska 19, 20
- miljonprogrammet 387
- Fog, Hans 357ff, 361
- Funktionalism, (stadsbyggnadsdoktrin) 98, 101, 105, 114ff 122ff
- Förstadsbildning 131, 156ff, 159, 161, 164ff
- Gahn, Wolter 249, 250, 256, 257,
- Garden Cities (se även trädgårdsstad) 54ff, 101, 110
- Garden Suburbs 57, 58, 90, 101, 110
- Garden Villages 57
- Geddes, Patrick 37
- Gellerstedt, Nils 38
- Generalplaneinstitutet 230ff
- Generalplaner, 47, 49, 53, 175, 215-225
- Giedion, Siegfried 97ff, 117,
- Greater London Plan 1944, 38, 88ff
- Gropius, Walter 37, 38, 39, 72, 79ff, 90, 92, 100, 102, 117ff, 126ff, 234, 238, 241, 247ff, 250, 259ff, 264, 369
- Gruen, Victor 37, 39, 90ff
- Göteborg 132, 142, 148, 165, 181ff, 184 188, 191ff, 205, 222, 228, 230, 301, 308, 314, 330ff, 341,349, 354, 369, 390
- generalplaner 181ff, 191ff
- Göteborgsutställningen 1923 (ISBU) 210ff, 216
- trädgårdsstäder 205, 283
- Hahr, Erik 213
- Hallman, Per 38, 173, 177ff, 180ff, 183ff, 188, 212, 218, 223, 228, 229
- Hedqvist, Paul 249, 257
- Hampstead Garden Suburb 57, 110
- Haussmann, G E 37, 38, 39ff, 47, 100ff, 106, 127ff
- Hellerau, 110
- Hoening, Anton 37, 38, 67ff
- Holm, Lennart 349, 351, 356, 362, 364, 381
- Holm, Per 337
- Howard, Ebenezer 37, 38, 39, 54ff, 86, 88, 93, 100, 110, 114, 317,
- Hoepfner, K A 37, 38, 64ff
- HSB 241, 249, 255, 265ff, 278ff, 283ff, 290ff, 296, 298, 305, 306, 335, 339, 340, 342, 393, 395
- Husavstånd 65ff, 356
- Hushöjd se Våningsantal
- Hyreskaserner 66, 107ff, 111ff, 126ff, 146, 160 164
- Höghus 102, 114, 118ff, 125ff, 234, 235ff, 238ff, 248, 250, 252ff, 259, 261ff, 266, 268ff, 278, 282, 298, 300, 301ff, 308, 311, 312, 313, 318, 319ff 326-331, 339-345, 358-362, 365-368, 369, 383ff, 385, 390 397
- byggande i England 124ff
- varningar för 289, 294ff, 344ff, 349ff,
- och hissar 313
- IFHP 196, 210
- Jacobs, Jane 37, 39, 93ff
- Johansson, Alf 335-336, 364
- Johansson, Gotthard 309ff, 341
- Jussil, Ingrid 377
- Kalmar 215
- Kampffmeyer, Hans 196,
- Kauffmann, Eugen 120
- Kellgren, Theodor 213, 218ff
- Klemming, Wilhelm 253
- Kostnadsjämförelser 59, 61, 112ff, 120
- bebyggelseätthet 205
- Kuhn, Thomas 102ff
- Landshövdingehus 219, 314,
- Larsson, Yngve 206, 316,
- Le Corbusier 37, 38, 70, 71,

- 72ff, 90, 92, 93, 100, 102,
114,115, 117-128, 330,
331, 381, 397
- Leche, Gunnar 212, 219ff
- Letchworth 57, 110, 188, 195,
- Linden, Gustaf 185, 213, 215ff,
218,
- Lindhagen, Albert 145ff, 149,
154
- Lindhagen, Carl 179ff, 194,
226ff, 238ff, 268,
- Lindman, Gunnar 340ff, 368
- Lindström, Sune 310, 312
- Linköping 213 215ff
- Lilienberg, Albert, 38, 181ff,
187, 188, 190ff, 205, 208ff,
212, 218ff, 228, 229ff 236,
255ff, 262ff, 277, 284, 286,
316,
- Linn, Björn, 99ff.
- London 48, 55, 56, 57, 63, 88,
105, 106, 107ff, 124, 188,
196, 206, 210,
- Manhattan 67, 70
- Markanvändning 22, 23, 27
- Margaretenhof, Essen 110
- Markelius, Sven 38, 234, 235ff,
238ff, 241, 244, 247ff, 256,
261, 316, 318ff, 323, 327ff
- Markpris (se även tomtpris) 48,
49, 51, 54, 56ff, 61, 63ff,
70, 111ff, 115, 126ff, 191,
201, 226,
- May, Ernst 100, 120
- Miljonprogrammet, 301ff, 339,
382, 385ff, 388-389, 394,
396
- Moser, Karl 117
- Moskva 74
- Mumford, Lewis 37,
- Nettoområde (definition) 10
- New Earswick 110
- New York 93
- Norrköping 142, 184, 188
- bebyggelsestäthet 16ff
- befolkningstäthet 25
- förstäder 158
- Nürnberg, 48
- Nyström C A, 209
- Olsson J Fred 215
- Paradigm 102ff
- Paris, 39ff, 48, 73, 101, 105ff,
109, 114, 116, 197, 209,
210 229
- Parker & Unwin 57, 110
- Parker, Barry 58
- Pedersen, Sverre 114ff
- Port Sunlight 57, 58, 110
- Prag, 48
- Radhus 312, 317-320, 323ff,
332-335, 352, 384, 387
- Rasmussen, Steen Eiler 107ff
- Rainer, Roland 67
- Regularism (doktrin) 99, 100,
105ff, 110, 126, 127
- Riksbyggen 305, 337, 342,
- Rudberg, A E 145, 146.
- Rumstäthet 7
- Rymlighet 67ff, 376
- Rymlighetstal 18ff, 68ff, 352,
357ff, 360, 361, 370ff, 392
- definition 18
- norm 71-72, 352, 360, 370ff
- och våningsantal 19ff
- Sandberg, Harry 226, 228
- Schumacher, Fritz 67
- Sert, J L 37, 38, 84ff
- Siedlung 170, 196
- Sitte, Camillo 37, 38, 49ff, 100
- Skivhus 79, 102, 115, 126, 234,
238, 242, 251, 260, 300,
320, 376,
- Skyskrapor 73ff, 235-240
- Staaken 110
- Stadsbyggnadslag 1928 års
förslag 230ff, 250ff
- Stadsbyggnadsdoktrin 97ff, 101,
102ff
- definition 102
- Stenfors, Edvin 222,
- Sterner, Nils 311, 344-45
- Stockholm 136, 140, 142ff, 149,
164, 165
- befolkningstäthet 150ff, 164
- boendestäthet 163
- byggnadsordning 1870 154
- generalplanefrågan 178ff, 181,
222ff
- Lilienbergs generalplaneförslag
1928 228ff, 255ff
- Lindhagensplanen 145ff
- markköp 225ff
- markreserver 272ff
- Regionplan 1936 275ff
- trädgårdsstäder 180ff, 194, 225,
239ff, 276, 278,
- kriget mot trädgårdsstäder
266ff
- Storgårdskvarter (storhuskvarter)

- 109,112ff 115, 200, 219, 228,
- Stübben, Joseph 37, 38, 50ff, 64, 111, 179, 200
- Sundahl, Eskil 248, 249
- Sundbärg, Gunnar 248, 249, 257, 260, 285
- Sundsvall 156ff 160ff
- van Eesteren, Cor 117
- Taut, Bruno 100
- Tomtpris 146, 176, 191, 193, 203, 204, 224
- Trångboddhet 135, 159, 163ff
- Trädgård 50, 51, 55, 64ff, 80ff, 109, 126, 138, 241
- Trädgårdsstad 57 58, 61ff, 67, 74ff, 97, 100ff, 118ff 123, 124, 147, 203, 278, 298
- begreppet 169ff, 211ff,
 - Bromma 178, 227
 - England 195, 209ff, 211, 212
 - Enskede 28, 174ff, 191,
 - planering 38, 49ff, 110, 115 187ff, 194, 205, 211ff, 214, 223,
 - och kommunikationer 223
 - rörelse 54, 58, 96, 110ff, 195ff
 - som stadstyp 101, 115, 205, 242, 265,
 - Sverige 169ff, 189ff, 206, 211ff, 214
 - som doktrin 105 110ff, 126ff, 216, 233
 - Tyskland 195
- Täthet (Se bebyggelse- befolknings- eller exploateringstal).
- Täthetsfrågan 5ff, 31ff, 37ff, 50, 54ff, 76ff, 85ff, 93ff, 97, 126ff, 131, 242, 286ff, 294, 297,
- Unwin Raymond 37, 38, 58ff, 93, 100, 110, 114, 127, 129, 169, 186, 190, 191, 194ff, 202, 205, 209,
- Uppsala 132, 158ff, 165, 171ff, 187, 212, 217ff, 225, 228
- Lilienbergs generalplan 217ff
- Utbredning (och täthet) 61ff
- Virgin, Åke 294ff
- Väningsantal, 53, 64ff, 69ff 75, 80ff, 102, 112ff, 120, 124, 142ff, 145, 149, 162, 170ff 178, 180, 182-187, 188, 190ff, 196, 199-202, 206, 213, 216, 219, 227, 228, 231ff, 237, 239, 252ff, 261, 264ff, 270, 282, 286ff, 306, 307ff, 313ff, 319ff, 327-329, 332-334, 340-349, 352, 358, 367, 369, 370, 376, 379, 383, 384, 386, 394, 395, 396, 397
- miljonprogrammet 386ff
 - sex våningar i Stockholm 223ff
 - norm 184, 187, 202ff
- Vällingby 90, 169, 327ff 330, 339,
- Vänernborg 136, 160ff
- Västerås 188ff, 213
- Wallander, Sven 236, 249, 265ff, 278ff, 281ff
- Welwyn 170, 195,
- Westholm, Sigurd 184, 206, 211ff, 218, 223ff, 232, 255, 258, 296, 299, 314
- Wien 49, 105, 106, 109, 112, 196, 209
- Wohlin, Hans 353, 371
- Wreewijk 196
- Zonering, 53
- Åhrén, Uno 38, 67, 236ff, 241, 242, 246ff, 250ff, 256, 259ff, 264ff, 278ff, 281, 283, 285ff, 310ff
- och täthetsfrågan 286ff
- Åkerlund John 188ff

**Denna rapport hänför sig till forskningsanslag 821722-8
från Statens råd för byggnadsforskning till Johan Rådberg,
Stockholm.**

R11:1988

ISBN 91-540-4839-7

Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm

Art.Nr: 6708011

**Abonnemangsgrupp:
X. Samhällsplanering**

**Distribution:
Svensk Byggtjänst, Box 7853
103 99 Stockholm**

Cirkapris: 84 kr exkl moms